

“เอกสารมหาบุรุษเขมร”: การศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของกัมพูชา

นายธิบดี บัวคำศรี

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์

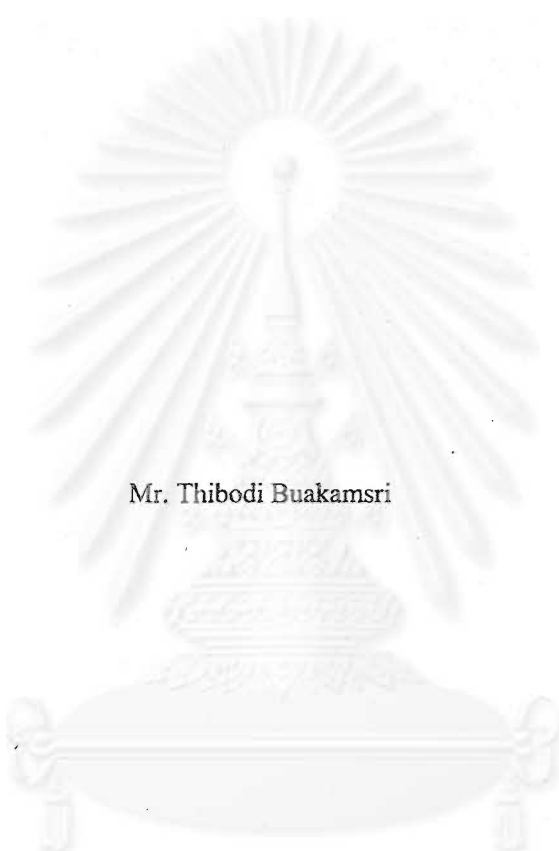
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2547

ISBN 974-17-6754-4

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

“EKASAR MAHABURAS KHMER”:
A STUDY OF A MODERN CAMBODIAN HISTORICAL WRITING

Mr. Thibodi Buakamsri

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in History

Department of History
Faculty of Arts
Chulalongkorn University
Academic Year 2004
ISBN 974-17-6754-4

หัวข้อวิทยานิพนธ์ “เอกสารหาบุรุษเขมร”: การศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของ
กัมพูชา
โดย นายธิบดี บัวคำศรี
สาขาวิชา ประวัติศาสตร์
อาจารย์ที่ปรึกษา รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทรวาณิชย์
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม อาจารย์ ดร.โกศลรุ่ง อามระดิษ

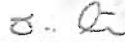
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้หัวข้อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาโทมหาบัณฑิต

คณบดีคณะอักษรศาสตร์

(ศาสตราจารย์ ดร.ธีระพันธ์ เหลืองทองคำ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

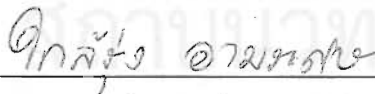
ประธานกรรมการ

(อาจารย์ ดร.ธีรวัต ฒ ป้อมเพชร)

อาจารย์ที่ปรึกษา

(รองศาสตราจารย์ ฉลอง สุนทรวาณิชย์)

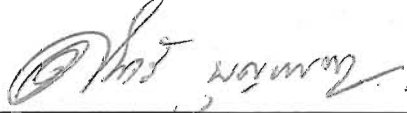
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

(อาจารย์ ดร.โกศลรุ่ง อามระดิษ)

กรรมการ

(อาจารย์ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร)

กรรมการ

(อาจารย์ ร.ท.ทินาร์ บุญธรรม รน.)

นายธิปไตย บัวคำศรี : “เอกสารมหานุกรมเขมร”: การศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่
ของกัมพูชา. (“EKASAR MAHABURAS KHMER”: A STUDY OF A MODERN
CAMBODIAN HISTORICAL WRITING), อ.ที่ปรึกษา : รศ.ฉลอง สุนทราวาณิชย์,
อ.ที่ปรึกษาร่วม : อ.ดร.โกสักรัง อามระดิษ, จำนวนหน้า 333 หน้า. ISBN 974-17-6754-4

ชาตินิยมของกัมพูชาซึ่งเป็นแรงบันดาลใจของการเขียนประวัติศาสตร์มี 2 แบบ คือ
“ชาตินิยมผู้ใหญ่” และ “ชาตินิยมผู้น้อย” โดยทั่วไปแล้ว “ชาตินิยมผู้ใหญ่” จะมีอำนาจเหนือ
“ชาตินิยมผู้น้อย” งานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของกัมพูชาซึ่งเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการ
สร้างชาติจึงมักเสนอภาพแต่ของผู้ใหญ่ และกีดกันประชาชนซึ่งเป็นผู้น้อยออกจากการมีส่วนร่วม
ในชาติที่ถูกสร้างขึ้นนั้น

เอกสารมหานุกรมเขมรซึ่งเรียบเรียงชำระ โดย เอง สด และพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ.1969 เป็น
งานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ที่เกิดขึ้นจากความรู้ถึงชาตินิยมทั้ง 2 แบบ เอกสารมหานุกรมเขมร
เล่าทั้งเรื่องของผู้ใหญ่และเรื่องของผู้น้อย และในบางตอนผู้น้อยมีบทบาทเด่นเสียยิ่งกว่า เอกสาร-
มหานุกรมเขมรจึงมีส่วนอย่างสำคัญในการรวบรวมผู้น้อยให้เข้ามาอยู่ร่วมกันกับผู้ใหญ่ในชาติเดียว
กัน สอดรับกับอุดมการณ์แบบพุทธทศสังคมนิยมที่ดำรงอยู่ในสมัยสังคมนิยมอันเป็นช่วงเวลา
ที่มีการเรียบเรียงชำระเอกสารมหานุกรมเขมร

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาควิชา ประวัติศาสตร์

ลายมือชื่อนิสิต ธวัช ธิปไตย

สาขาวิชา ประวัติศาสตร์

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา ฉลอง สุนทราวาณิชย์

ปีการศึกษา 2547

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม โกสักรัง อามระดิษ

MAJOR HISTORY

KEY WORD: MODERN CAMBODIAN HISTORICAL WRITING, HISTORIOGRAPHY

MR.THIBODI BUAKAMSRI. "EKASAR MAHABURAS KHMAER": A STUDY OF
A MODERN CAMBODIAN HISTORICAL WRITING. THESIS ADVISOR :
ASSOCIATE PROFESSOR CHALONG SOONTRAVANICH. THESIS COADVISOR :
DR.KLAIRUNG AMRATISHA. 333 pp. ISBN 974-17-6754-4

Cambodian nationalism, which was the inspiration for writing history, consisted of "nationalism of the king" and "nationalism of the people." Generally, "nationalism of the king" was more powerful than that of the people. Therefore, modern historical writings as an important tool for nation building usually portrayed only the picture of the kings and excluded the people from the nation that was constructed.

Ekasar Mahaburus Khmaer (Documents of the Great Khmer Figures), written by Eng Soth and first published in 1969, was a modern historical writing created from these two kinds of nationalism. This book told both the stories of the kings and the ordinary people. In some parts, the people even played more outstanding role than the monarchs. *Ekasar Mahaburus Khmaer* was important in terms of including the people in the nation. And this was influenced by the concept of Buddhist Socialism, the political ideology of the Sangkum Reastr Niyum period when the book was written.

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Department History

Field of study History

Academic year 2004

Student's signature Thibodi Buakamsri

Advisor's signature Chy

Co-advisor's signature Klairung Amratisha

กิตติกรรมประกาศ

นโมตั้งมโนน้อม	ประณม
ขอพระไตรสรณาคมน์	เลอเกล้า
พ่อแม่แลคร้วขงุม	อีกบุพกา-รีเฮย
ครูบาอาจารย์เจ้า	เพียบพันเพ็ญคุณ ฯ

ขอขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ฉลอง สุนทรวานิชย์ ครูผู้อดทนต่อการสอนสั่งศิษย์ ให้รู้จักทั้งการใช้ชีวิตทางวิชาการอย่างคร่ำเคร่ง และครั้นเครงกับชีวิตอีกส่วนที่อยู่คู่กัน

ขอขอบพระคุณ อาจารย์ ดร.โกศลรุ่ง อามระดิษ ครูภาษาเขมรคนแรกของผู้เขียนผู้อารีต่อศิษย์ เสมอมา กับทั้งช่วยกระตุ้นอย่างกระตือรือร้นให้ศิษย์เรียนเพื่อรู้และรักประวัติศาสตร์และภาษาเขมร

ขอขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธีระ นุชเปี่ยม ที่กรุณาให้ความเห็นเมื่อครั้งที่ผู้เขียน เสนอรายงานก้าวหน้าวิทยานิพนธ์ และขอขอบพระคุณสำหรับความเห็นและคำแนะนำจากกรรมการ สอบวิทยานิพนธ์ทุกท่านทั้ง อาจารย์ ดร.ธีรวิทย์ ฌ ป้อมเพชร, อาจารย์ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร และ อาจารย์คินาร์ บุญธรรม

ขอขอบคุณ สถาบันวิจัยเอเชีย มหาวิทยาลัยแห่งชาติสิงคโปร์ ที่มอบทุนให้ผู้เขียนเดินทางไปนั่งอ่านหนังสือและใช้ชีวิตอยู่กับชาร์ส ฌ สาธารณรัฐสิงคโปร์ ขอขอบคุณในไมตรีที่นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ของสถาบันแห่งนั้นมอบให้ ชีวิตในสิงคโปร์ไม่เงียบเหงาเกินไปนักเพราะมีเพื่อนร่วมทางที่ดี

ขอขอบคุณ โครงการแลกเปลี่ยนระดับภูมิภาคด้านเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา (Southeast Asian Studies Regional Exchange Program – SEASREP) ที่มอบทุนให้ไปศึกษาภาษาเขมรและ คั้นคว้าวิจัย ฌ ราชอาณาจักรกัมพูชา การที่มีโอกาสได้ไปนั่งและนอนเพื่อคิดและเขียนวิทยานิพนธ์ เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของกัมพูชาอยู่ในกัมพูชานั้น นับว่าเป็นช่วงเวลาที่สำคัญของผู้เขียน ชีวิตใน กัมพูชาเป็นไปโดยสะดวกเกินคาด ทั้งนี้ด้วยน้ำใจจากญาติผู้ใหญ่และมิตรหลายท่าน แม้ว่าจะไม่เคย รู้จักกันมาก่อน และชีวิตที่สบายเกินพอดีก็เพราะด้วยเพื่อนร่วมทาง

ขอขอบคุณบรรณารักษ์ และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดทุกแห่งที่ผู้เขียนแวะเวียนไปใช้บริการ นับ ตั้งแต่ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ และหอสมุดกลาง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ห้องสมุดมหาวิทยาลัย แห่งชาติสิงคโปร์ และห้องสมุดสถาบันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา สาธารณรัฐสิงคโปร์ ห้องสมุด พุทธศาสนบัณฑิตย และห้องสมุดสุน แชน สากลวิทยาลัยภูมิณฑพนมเป็ญ ราชอาณาจักรกัมพูชา

ขอขอบคุณเพื่อนพ้องน้องพี่ที่นับถือทุกๆ คนที่ได้ร่วมทุกข์สุขและช่วยเหลือเกื้อกูลกันมาตลอด

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฅ

บทที่ 1 บทนำ.....	1
ก. ความสำคัญของปัญหา.....	1
ข. วิธีการศึกษา.....	6
1. ประวัติศาสตร์กับงานเขียนประวัติศาสตร์.....	6
2. ตัวบทกับบริบท.....	7
3. ชาติและชาตินิยมกับงานเขียนประวัติศาสตร์.....	9
ค. วัตถุประสงค์ในการศึกษา.....	11
ง. สมมติฐาน.....	11
จ. ขอบเขตของการศึกษา.....	12
ฉ. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	12
ช. การถ่ายคำเขมรเป็นไทย.....	12
ฅ. การอ้างอิงความจาก <i>เอกสารมหาบุรุษเขมร</i>	17

บทที่ 2 สัมคมกับความเคลื่อนไหวทางความคิด: ชาตินิยมเขมรในทศวรรษที่ 1930-ค.ศ.1955.....	18
ก. กำเนิดของผู้มีการศึกษา.....	19
1. ก่อนฝรั่งเศสเข้ามาจัดการศึกษา.....	19
2. ความ (ไม่) ต้องการผู้มีการศึกษาแบบใหม่.....	21
3. ระเบียบปกครอง ระบบศึกษา กับผู้มีการศึกษาแบบใหม่.....	24
ข. ภาษา <i>อักษรศาสตร์</i> และชาตินิยม.....	30
1. บุคลิกที่เปลี่ยนไปของผู้มีการศึกษา.....	30

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

2. วิกฤตยัตลักษณ์กับการตอบสนองของผู้มีการศึกษา.....	32
3. ภาษาชาติ.....	37
4. รูปแบบใหม่ของอักษรศาสตร์กับการนิยามตนเอง.....	41
ก. ชาตินิยมพระนคร.....	47
1. เรื่องของพระนคร.....	47
2. มายาคติเรื่องพระนคร.....	51
3. เรื่องของสองพระนคร.....	54
จ. นักชาตินิยมกัมพูชากับการต่อสู้เพื่อเอกราช.....	58
บทที่ 3 สังคมราษฎรนิยม และงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของกัมพูชา.....	64
ก. กัมพูชาในสมัยสังคมนิยมของสมเด็จพระนโรดมสีหนุ, ค.ศ.1955-1969.....	64
1. สังคมนิยมและพุทธิกสังคมนิยม.....	64
2. การขยายตัวของการศึกษาในสมัยสังคมนิยม.....	69
ข. รูปแบบของงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่.....	80
1. แบบเรียนประวัติศาสตร์.....	81
2. หนังสือและบทความประวัติศาสตร์.....	84
3. เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์.....	86
4. เรื่องพรง.....	94
ค. ประวัติศาสตร์กัมพูชาในงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่.....	96
1. ประวัติศาสตร์ตั้งแต่ต้นจนปัจจุบัน.....	96
2. ภาคขยายของประวัติศาสตร์.....	100
ง. ต้นเค้าของงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่.....	107
1. รูปลักษณะของการเขียน.....	110
2. เค้าโครงเรื่อง.....	112
3. เนื้อความ.....	116

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

บทที่ 4 ลักษณะของเอกสารมหาบุรุษเขมร.....	118
ก. เกี่ยวกับผู้เรียบเรียงชำระ.....	119
ข. ประวัติการพิมพ์.....	129
ค. บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร.....	131
ง. อดีตที่หลากหลายกับการเลือก.....	138
จ. บ่อเกิดของบ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร.....	144
ฉ. ลักษณะของเอกสารมหาบุรุษเขมร.....	156
ช. ผู้ใหญ่กับผู้น้อยในเอกสารมหาบุรุษเขมร.....	164
บทที่ 5 การพินิจตัวบทเอกสารมหาบุรุษเขมร (ก): เรื่องของผู้ใหญ่.....	168
ก. กษัตริย์กัมพูชาในเอกสารมหาบุรุษเขมร.....	168
1. เรื่องของพระบาทองค์เจ็ย.....	168
2. เรื่องเสด็จกอน.....	174
3. เรื่องพระจันทราชา.....	182
4. เรื่องพระราชสมภาร.....	190
5. กษัตริย์ที่เป็นมนุษย์.....	196
ข. ประวัติของดินแดนกัมพูชาในเอกสารมหาบุรุษเขมร.....	199
1. อาณาเขตและดินแดนของกัมพูชา.....	199
2. ดินแดน พระร่วง และสงครามกับสยาม.....	202
3. เรื่องพระจันทราชาบสยาม.....	206
4. เรื่องพระปรมินทราชาบสยาม.....	210
5. เรื่องสงครามกับพระนเรศวร.....	215
6. การเสียดินแดนให้แก่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า.....	224
7. ดินแดนและสัมพันธ์กับเวียตนาม.....	230
บทที่ 6 การพินิจเอกสารมหาบุรุษเขมร (ข): เรื่องของผู้น้อย.....	238
ก. เรื่องของขุนนาง.....	238
1. เรื่องเจ้าพญาสุวรรณคโลกเมือง.....	239

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

2. เรื่องเค โขเมียะสั.....	242
3. เรื่องเค โขยอค.....	250
ข. เรื่องของสงฆ์.....	255
ค. เรื่องของราษฎรสามัญ.....	259
1. เรื่องยายเพ็ญ.....	260
2. เรื่องกำเนิดชื่อสถานที่และกำเนิดสถานที่.....	263
3. เรื่องเนียะตาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนคร.....	269
บทที่ 7 บทสรุป.....	276
ก. อดีตก่อนมีชาติ.....	276
ข. อดีตกับชาติและงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่.....	279
ค. เอกสารมหาบุรุษเขมร งานเขียนประวัติศาสตร์ และชาติ.....	281
รายการอ้างอิง.....	286
ภาคผนวก.....	309
ภาคผนวก ก บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร โดย เอง สด.....	310
ภาคผนวก ข ฉบับของพงศาวดารกัมพูชา.....	314
ภาคผนวก ค พระบรมนามษัตริย์ ปีกองราชย์ และราชธานี (ตามที่มาใน เอกสารมหาบุรุษเขมร).....	329
ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์.....	333

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1	เทียบพยานุชณะเขมร-ไทย.....	14
ตารางที่ 2	เทียบสระจุมเขมร-ไทย.....	15
ตารางที่ 3	เทียบสระลอยเขมร-ไทย.....	15
ตารางที่ 4	จำนวนนักเรียนอนุวิทยาลัยสี่สุวัตต์, ค.ศ.1913-1930.....	28
ตารางที่ 5	จำนวนสถานศึกษา, ค.ศ.1954-1968.....	72
ตารางที่ 6	จำนวนนักเรียน-นิสิต, ค.ศ.1954-1968.....	74
ตารางที่ 7	งบประมาณด้านการศึกษา, ค.ศ.1954-1970.....	76
ตารางที่ 8	เปรียบเทียบงบประมาณรายจ่ายประจำปีที่มีสัดส่วนสูงสุด 3 ลำดับแรก, ค.ศ.1967-1969.....	77
ตารางที่ 9	จำนวนเรื่องประโลมโลกที่ตีพิมพ์ในช่วงก่อน ค.ศ.1955-ค.ศ.1975.....	89
ตารางที่ 10	เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์: จำนวนกตามแกนเรื่อง “ต่อต้าน” <anti>.....	91
ตารางที่ 11	เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์: จำนวนกตามท้องเรื่อง.....	92

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 1

บทนำ

ก. ความสำคัญของปัญหา

หนังสือพิมพ์ *รัชเมย์ก้อมบุเจีย** ฉบับที่วางจำหน่ายในปลายเดือนตุลาคมและต้นเดือนพฤศจิกายน ค.ศ.2004** ได้ตีพิมพ์บทความ 3 ชิ้น เป็นเรื่องเกี่ยวกับขุนนางผู้หนึ่งที่มีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ชื่อว่า *ออกญาเดโชเมยะส* หรือ *ดากรอฮอม-กอ*[ตากอแดง]*** บทความชิ้นหนึ่งกล่าวว่า ชาวเขมรโดยเฉพาะผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตก้อมปงชมและเขตก้อมปงชงั (เอกสารฝ่ายไทยเรียก *กำปงชม* และ *กำปงฉงั* ตามลำดับ) ให้ความสำคัญถือ *ออกญาเดโชเมยะส* อย่างมาก และว่า

* หนังสือพิมพ์ *รัชเมย์ก้อมบุเจีย* ซึ่งเป็นที่รู้จักกันในภาษาไทยว่า *รัศมีกัมพูชา* เป็นหนังสือพิมพ์รายวัน หนังสือพิมพ์ที่ได้รับความนิยมจากผู้อ่านในลำดับต้นๆ ราคาฉบับละ 700 เรียต (คิดตามอัตราแลกเปลี่ยนในปลาย ค.ศ.2004 จะอยู่ในราว 7 บาท) วางจำหน่ายสัปดาห์ละ 6 ฉบับ โดยรวบรวมรายงานข่าววันอาทิตย์กับวันจันทร์ไว้ในฉบับเดียวกันแล้ววางจำหน่ายในวันอาทิตย์

หนังสือพิมพ์ *รัชเมย์ก้อมบุเจีย* แบ่งออกเป็น 2 แผนก คือแผนกกอ [ก] รายงานข่าวทั้งในและต่างประเทศ และแผนกคอก [อ] ซึ่งโดยมากเป็นเนื้อที่โฆษณา นอกจากนี้มีรายงานข่าวกีฬา ข่าวในประเทศ ข่าวสั้นต่างประเทศ บางวันมีคอลัมน์ข่าวศิลปวัฒนธรรมและบันเทิงด้วย

** ปัจจุบัน กัมพูชาใช้ทั้งพุทธศักราชและคริสต์ศักราช โดยเปลี่ยนคริสต์ศักราชตามแบบสากลคือในวันที่ 1 มกราคม แต่จะเปลี่ยนพุทธศักราชในวันแรม 1 ค่ำเดือน 6 และนับเร็วกว่าไทยปีหนึ่ง ดังนั้นถ้านับตามแบบเขมร เดือนตุลาคมและพฤศจิกายน ค.ศ.2004 จะคือเดือนตุลาคมและพฤศจิกายน พ.ศ.2548 แต่ถ้านับแบบไทยจะยังเป็นเดือนตุลาคมและพฤศจิกายน พ.ศ.2547

*** *ออกญา* [อุกญา] คือบรรดาศักดิ์ *เดโช* [เดเจ้า] เป็นราชทินนาม โดยย่อของ *เดโชโประเรียเรียช* [เดเจ้าบุษภมา] ส่วน *เมยะส* [ยาส] เป็นชื่อตัวแปลว่า ทอง คำนี้ไทยเขียนว่า *มาส* ออกเสียงว่า *มาด* ธรรมเนียมย่อราชทินนามแล้วเอาชื่อตัวไว้ข้างท้ายนี้พบได้ในกรณีของไทยอย่างเช่น โภษาปาน เป็นอาทิ

ดากรอฮอม-กอ [ตากรุยาช-ก] นั้นเป็นสมญา คำว่า *ตา* [ตา] เทียบได้กับคำว่า *ตา* ของไทย คือเป็นคำนับญาติ ใช้เรียกพ่อของแม่ แต่เขมรใช้เรียกพ่อของพ่อด้วย และใช้เรียกชายสูงอายุได้เช่นกันด้วย ส่วน *กรอฮอม* [กรุยาช แปลว่า แดง *กอ* [ก] แปลว่า คอ (อวัยวะส่วนหนึ่งของร่างกายมนุษย์และสัตว์) *ดากรอฮอม-กอ* จึงแปลได้ว่า *ตากอแดง*

† หน่วยการปกครองส่วนภูมิภาคของกัมพูชาแบ่งออกเป็น เขต (แควต), นคร (ชรก), ภู (จุม) และ ภูยิ (ภูม) เทียบกับของไทยคือ จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้านตามลำดับ คำที่จะใช้ในวิทยานิพนธ์นี้จะอนุโลมตามอย่างเขมร โดยจะใช้ว่า เขต ชรก จุม และภูมิตามลำดับ

มหาบุรุษเขมร แล้วอย่างน้อย 8 ครั้ง แม้จะไม่ทราบจำนวนที่ตีพิมพ์ในแต่ละครั้งแต่ก็ค่อนข้างน่าจะเป็นสถิติการตีพิมพ์ซ้ำที่สูงมาก แสดงได้ถึงความนิยมที่ *เอกสารมหาบุรุษเขมร* ของ เอง สด ได้รับในหมู่ผู้อ่าน *

นอกจากการพิมพ์เรื่อง *เอกสารมหาบุรุษเขมร* เป็นการเฉพาะแล้ว ยังมีผู้คัดเฉพาะบางข้อความหรือบางเรื่องใน *เอกสารมหาบุรุษเขมร* ไปเผยแพร่ในรูปแบบต่างๆ อีกด้วย ดังกรณีของ อุม ชก หรืออย่างในหนังสือ *ชนชาติเขมร ภาค 2 ศ.ว.ที่ 15-ปี 1953* ของ พอล บรุนอน (Paul Brunon) กับ ชุนเฮง เมงเชียง ซึ่งได้รับอนุญาตจากกระทรวงอบรม ยูวชนและกีฬา สำหรับใช้เป็นแบบเรียนเพิ่มเติมตาม โรงเรียนทั่วไป⁵ พอล บรุนอน กับ ชุนเฮง เมงเชียง ยกข้อความจาก *เอกสารมหาบุรุษเขมร* มาแสดงไว้ 2 แห่ง แห่งหนึ่งกล่าวถึงการทำสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างกัมพูชา กับสยามครั้งแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชา (ครองราชย์ ค.ศ.1566-1576) ความว่า “พระมหากษัตริย์ทั้งสองนครได้ทำสนธิสัญญาผูกพระราชไมตรีว่า ถ้ามีศึกสงครามจากนอกประเทศก็ดี ในก็ดี ต้องช่วยกันให้หมดเหตุภัยทั้งสองฝ่าย แล้วสร้างพรหมพระราชสีมา...ฯ (เอกสารมหาบุรุษเขมร)”⁶ อีกแห่งหนึ่งกล่าวถึงการรุกรานของสยามกับการล่มสลายของกรุงลี้วงแวก (เอกสารฝ่ายไทยเรียก *ละแวก*) ในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 16 ไว้ว่า

สยามล้อมกรุงลี้วงแวกสิ้น 3 เดือน แต่ตีไม่แตกเลย ด้วยเหตุว่ากรุงลี้วงแวกมีพระพุทธรูปองค์หนึ่งศักดิ์สิทธิ์นัก ฯ พระนเรศวร [เขมรเรียก *เบรียะ โนเรนทไชร์*] ได้ส่งสงฆ์ปลอม 2 องค์ ซึ่งรูปร่างอาคมมาทำให้พระพุทธรูปนั้นเสื่อมบารมี ฯ ยาของสงฆ์ปลอมทำให้พระองค์เสียพระสติ.....ด้วยความหลง พระบาทสดดา บัญชาให้เอาพระพุทธรูปนั้น ไปทิ้ง ฯ หลังจากนั้นมาพระนครก็พบเคราะห์มหันตรายเป็นอันมาก (เอกสารมหาบุรุษเขมร)⁷

* อย่างไรก็ตาม จำนวนครั้งของการพิมพ์ที่สูงมากนอกจากจะหมายความว่า *เอกสารมหาบุรุษเขมร* ได้รับความนิยมอย่างสูงในหมู่ผู้อ่านแล้ว ก็ยังมีนัยด้วยว่าสังคมกัมพูชาขาดแคลนงานเขียนประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานเขียนประวัติศาสตร์ยุคหลังพระนเรศวรระหว่างราวคริสต์ศตวรรษที่ 14 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 18

⁵ Paul Brunon อธิษ ญีธเบอช เมฆณาย, *ผิธชาติไธูร ภาค 2 ส.ว.ที่ 15-ปี 1953* [ชนชาติเขมร ภาค 2 ศตวรรษที่ 15 - ถึงปี 1953] (กรุงเทพฯ: สึธิ, 2004), อีถึม 1.

⁶ Ibid., อีถึม 12. เน้นความโดยผู้เขียน.

ความที่อ้างถึงตอนนี้ตรงทุกตัวอักษรกับที่มาใน *เอกสารมหาบุรุษเขมร* ของ เอง สด (ดู ญักสภายชยาบุรุษไธูร ภาคที่ 3 อีถึม 32.)

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16. เน้นความโดยผู้เขียน. พระบาทสดดาใน *เอกสารฝ่ายไทย* เรียกว่า พระยาละแวก ข้อความตรงตามอย่างตอนนี้ไม่มีใน *เอกสารมหาบุรุษเขมร* แต่เรื่องนี้มีเล่าอยู่ใน *เอกสารมหาบุรุษเขมร* 2 แห่ง (ดู ญักสภายชยาบุรุษไธูร ภาคที่ 3 อีถึม 52-56, 67-70.)

และภาษาศาสตร์อีกด้วย¹² *เอกสารมหาบุรุษเขมร* จึงเป็นที่รู้จักกันอย่างกว้างขวางในแวดวงวิชาการ ทั้งในและนอกกัมพูชา ในขณะที่งานซึ่งมีลักษณะคล้าย *เอกสารมหาบุรุษเขมร* อีกฉบับหนึ่งคือ *พงศาวดารเขมร: คัมภีร์ใบลานวัดเสถียรโบสถ์* พิมพ์ใน ค.ศ.1975¹³ ไม่ได้ได้รับความสนใจอย่าง *เอกสารมหาบุรุษเขมร*

เอกสารมหาบุรุษเขมร ของ เอง สด ได้รับความสนใจอย่างต่อเนื่องแต่เมื่อแรกพิมพ์ ในปลายทศวรรษที่ 1960 เรื่อยมาจนทศวรรษแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 21 *เอกสารมหาบุรุษเขมร* จึงมีส่วนอย่างสำคัญในการก่อรูปขึ้นของความรับรู้อดีตในสังคมเขมรผ่านทางรูปแบบของงานเขียน ที่เป็นลายลักษณ์อักษร (กับทั้งมีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นนอกสังคมเขมรอีกด้วย) การทำความเข้าใจ *เอกสารมหาบุรุษเขมร* จึงเสมือนการทำความเข้าใจอดีตที่ถูกรับรู้ โดยสังคมเขมร

คำถามสำคัญที่จะถามซึ่งเกี่ยวกับ *เอกสารมหาบุรุษเขมร* คือ มีอะไรอยู่ใน *เอกสารมหาบุรุษเขมร* เรื่องที่มีอยู่นั้นเกี่ยวโยงอย่างไรกับตัวตนใน*เอกสารมหาบุรุษเขมร*กับตัวตนอื่นที่มีมาก่อน และ เอง สด นำเสนอเรื่องเหล่านั้นอย่างไร และเขียนทำไม กับทั้งส่งอิทธิพลต่อความรับรู้อดีตของชาวเขมรอย่างไร

¹² การกล่าวถึงในแง่วรรณกรรม ดูตัวอย่างใน Jacques Nepote and Khing Hoc Dy, "Literature and Society in Modern Cambodia," in *Essays on Literature and Society in Southeast Asia: Political and Sociological Perspectives*, eds. Tham Seong Chee (Singapore: Singapore University Press, 1981), fn.6, p.72. และ Franklin E. Huffman and Im Proum, *Cambodia Literary: Read and Glossary* (New Heaven: Yale University Press, 1977).

ในแง่ภาษาศาสตร์ ดู Michel Antelme, *La réappropriation en khmer de mots empruntés par la langue siamoise au vieux khmer* (Patani: Prince of Songkla University, 1996).

¹³ *Bangsavatar khmaer: sastra sluk rut vat Setbor* [Khmer Chronicle: palm-leaf manuscript from Wat Setubor] ซึ่งมี ชีก เกียม เป็นบรรณาธิการ พิมพ์ใน ค.ศ.1975 (David P. Chandler, *Cambodian Royal Chronicle (Rajbangsavatar)*, 1927-1949: Kingship and Historiography at the End of the Colonial Era," in *Facing the Cambodian Past: Selected Essays 1971-1994* (Chiang Mai: Silkworm Books, 1998), p.190. fn.6.) พงศาวดารฉบับนี้คือการนำเอาพงศาวดารเขมรฉบับนพรัตน์มาตีพิมพ์นั่นเอง

ข. วิธีการศึกษา

1. ประวัติศาสตร์กับงานเขียนประวัติศาสตร์

เมื่อ “อดีต” ถูกทำให้เป็นสิ่งที่ถูกศึกษา (subject) คือมีสถานะเป็นศาสตร์ (science) “อดีต” จะถูกเอ่ยอ้างถึงในนามของ “ประวัติศาสตร์” ซึ่งมีความหมาย 2 นัย นัยแรก ประวัติศาสตร์คืออดีตของมนุษย์ และนัยที่สอง ประวัติศาสตร์คืองานเขียนเกี่ยวกับอดีต¹⁴ ความหมายตามนัยแรกที่ว่า ประวัติศาสตร์คืออดีตของมนุษย์ยังแฝงความอยู่อีก 2 ข้อ ข้อแรกคือ ประวัติศาสตร์เป็นเรื่องของมนุษย์ที่เกิดขึ้นจริงในอดีต และข้อที่สองคือประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นเรื่องในอดีตนั้น เป็นส่วนหนึ่งของข้อถกเถียงเพื่อที่จะสร้างความเป็นเอกเทศของประวัติศาสตร์ในฐานะที่เป็นศาสตร์ โดยมีประเด็นสำคัญของการถกเถียงว่า “ประวัติศาสตร์คืออะไร” ซึ่งความข้อที่สองนี้สรุปลงได้ในความหมายนัยที่สองของคำว่าประวัติศาสตร์ ซึ่งอยู่ในฐานะ “ศาสตร์” แขนงหนึ่งที่มีขอบเขตและระเบียบวิธีในการแสวงหาความรู้ที่แน่นอน ทำให้นักประวัติศาสตร์สามารถแยกประวัติศาสตร์ออกจากศาสตร์อื่นได้อย่างชัดเจน

“งานเขียนประวัติศาสตร์” จึงมีความหมายอยู่ 2 นัย โดยอนุโลมตามอย่างความหมายของ “ประวัติศาสตร์” นัยแรก งานเขียนประวัติศาสตร์คืองานเขียนหรืองานคัดลอกเรื่องที่เกิดขึ้น “จริง” ในอดีตของมนุษย์ ขณะที่นัยหลังนั้น งานเขียนประวัติศาสตร์ก็คือตัวประวัติศาสตร์เองเลยทีเดียว งานเขียนประวัติศาสตร์ตามนัยนี้เป็นทั้งวิธีการแสวงหาความรู้ (epistemology) และองค์ความรู้ (body of knowledge) ไปพร้อมๆ กัน

สำหรับนักประวัติศาสตร์จำนวนหนึ่ง ประวัติศาสตร์เป็นแต่เพียงความพยายามที่จะประมาณความจริง¹⁵ ความหมายแรกของงานเขียนประวัติศาสตร์ที่ว่า งานเขียนประวัติศาสตร์คืองานเขียนหรืองานคัดลอกเรื่องที่เกิดขึ้น “จริง” ในอดีตของมนุษย์จึงเป็นสิ่งชวนหัวประการหนึ่ง

¹⁴ นาฏวิภา ชลิดานนท์, *ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์), หน้า 6.; ชัชชัย คุ่มทวีพร, *สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่: การวิเคราะห์เชิงปรัชญา* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534), หน้า 19-20; “W.H. Walsh,” in *Fifty Key Thinkers on History*, ed. Mamie Hughes-Warrington (London and New York: Routledge, 2001), p.345. และ John Tosh, *The Pursuit of History: Aims, method and new directions in the study of modern History*, rev. 3rd ed. (London: Person Education Limited, 2002), p.xix.

¹⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, “ประวัติศาสตร์และการวิจัยทางประวัติศาสตร์,” เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง การวิจัยสาขามนุษยศาสตร์ ของสภาวิจัยแห่งชาติ ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 22-24 สิงหาคม 2523.

แต่ความหมายเช่นว่านั้นจะเป็นที่ยอมรับในวงกว้าง ในวงที่มีสมาชิกมากกว่านักประวัติศาสตร์มาก คนจำนวนมากจึงมองเห็นว่างานเขียนประวัติศาสตร์คือบันทึกของเรื่องจริง และงานเขียนประวัติศาสตร์คือความจริง หลายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นประจักษ์พยานที่ดีของความเชื่อเช่นนี้

ไม่ว่าจะเชื่อว่าประวัติศาสตร์เป็นแต่เครื่องมือในการประมาณความจริง หรือเชื่อว่าประวัติศาสตร์คือความจริง งานเขียนประวัติศาสตร์คือสิ่งที่สร้างอดีตขึ้นมา สังคมสมัยใหม่ที่มีวัฒนธรรมลายลักษณ์อักษรเป็นวัฒนธรรมหลักจะรับรู้อดีตก็โดยผ่านทางอดีตที่ถูกสร้างขึ้น ในรูปของงานเขียนประวัติศาสตร์เป็นสำคัญ และในเวลาเดียวกับที่งานเขียนประวัติศาสตร์สร้างความรับรู้อดีตขึ้นในสังคม งานเขียนประวัติศาสตร์ก็คือความรับรู้อดีตไปด้วยพร้อมกัน

2. ด้วยทกักับบริบท

เมื่อพิจารณาเอกสารชิ้นหนึ่งๆ ในฐานะที่เป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ เอกสารนั้นจะได้รับการพิจารณาในสองฐานะ คือ ในฐานะที่เป็นหลักฐานชั้นรอง ในความหมายที่ว่าเอกสารนั้นเป็นหลักฐานที่เขียนขึ้น โดยผู้บันทึกไม่ได้มีส่วนเกี่ยวข้องในเหตุการณ์นั้นโดยตรง และในอีกฐานะหนึ่งคือเป็นหลักฐานชั้นต้นเมื่อพิจารณาในแง่ที่ว่า เอกสารนั้นๆ สะท้อนให้เห็นความต้องการ ความรู้สึก ความคิดคำนึง ความหวัง ฯลฯ ของผู้คนและยุคสมัยที่มีการผลิตเอกสารนั้นขึ้นมา¹⁶ เพราะ “...ด้วยความพยายามทำความเข้าใจแนวคิด และสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมของคนในสมัยที่เขียนพงศาวดารเท่านั้น ที่จะทำให้นักประวัติศาสตร์รู้ได้ว่าคนเหล่านั้นต้องการเขียนอะไร เพื่ออะไร และมีความหมายว่าอย่างไร...”¹⁷ และจากการพิจารณาให้เห็นถึงอคติและค่านิยมของยุคสมัยนั่นเองที่จะสามารถใช้หลักฐานประวัติศาสตร์ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากขึ้น ทั้งนี้ควบคู่ไปกับการพิจารณาถึงความน่าเชื่อถือของหลักฐานประวัติศาสตร์นั้นๆ ด้วยอีกโสดหนึ่ง

ข้อพิจารณาอย่างนี้นำไปสู่วิธีหนึ่งในการศึกษางานเขียนทางประวัติศาสตร์ ดังเมื่อ เดวิด พี แชนด์เลอร์ (David P. Chandler) หยิบเอาพงศาวดารกัมพูชา 2 ฉบับขึ้นมาศึกษา ข้อเสนอที่เกิดจากการศึกษานั้นคือ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับพงศาวดารของกัมพูชา (ตัวบท) เป็นผลมาจากความคิดชาตินิยมที่เกิดขึ้นในปลายสมัยอาณานิคม กับทั้งเนื่องมาจากบทบาทของกษัตริย์ตลอดจนบริบทในทางการเมืองที่เปลี่ยนไป (บริบท)¹⁸ และเมื่อ ฆลอง สุนทรวาณิชย์ หยิบ พงศาวดารลาว ของ สีลา

¹⁶ โปรดดูแนวคิด วิธีการ และงานศึกษาในประเด็นดังกล่าว ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัชมิยะ, หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2525) และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543).

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

¹⁸ David P. Chandler, “Cambodian Royal Chronicles (*Rajabangsavatar*),” pp.207-217.

วิระวงศ์ ขึ้นมาศึกษา ฉลองกษัตริย์ให้เห็นว่าวิธีการเขียนประวัติศาสตร์ลาวของสิลา (ตัวบท) นั้นแปลกไป อันเป็นผลมาจากความคิดชาตินิยม และต้นแบบของแนวการเขียนประวัติศาสตร์ชาติดังกล่าวมาจากสังคมไทย (บริบท)¹⁹

วิธีข้างต้นนี้ก็ไม่ใช่เป็นทางเดียวในการศึกษางานเขียนทางประวัติศาสตร์ ไมเคิล วิกเคอรี (Michael Vickery) กล่าวถึงปัญหาในข้อที่ว่า พงสาวดารมีวัตถุประสงค์ในการเขียนอย่างไร ในระหว่างการบันทึกประวัติศาสตร์ที่แท้จริงหรือว่ามีหน้าที่เป็นอย่างอื่นนั้น ยังเป็นปัญหาที่ไม่อยู่ในลำดับต้นๆ ต้องรอผลการวิเคราะห์พงสาวดาร (ตัวบท) เสียก่อน²⁰ ในทำนองเดียวกับ จิน ชก ที่ศึกษาพงสาวดารกัมพูชาแล้วเสนอไว้ว่า มีความจริงที่แฝงไว้ระดับหนึ่งในพงสาวดาร (ตัวบท) การศึกษาพงสาวดารจึงต้องค้นหาความจริงนั้นออกมา²¹

กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ แนวการศึกษาหนึ่งเป็นการศึกษาและทำความเข้าใจบริบท (context) ที่แวดล้อมงานเขียนทางประวัติศาสตร์และผู้นิพนธ์งานประวัติศาสตร์นั้นๆ ไม่ว่าจะเป็สภาพแวดล้อมทางสังคมวัฒนธรรม ตลอดจนสภาพในทางเศรษฐกิจการเมือง เพื่อนำไปสู่คำอธิบายว่า ผู้นิพนธ์ต้องการเขียนอะไร เพื่ออะไรหรือมีวัตถุประสงค์อย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร ในบริบทนั้นๆ ส่วนอีกแนวการศึกษาหนึ่งเป็นการศึกษาตัวบท (text) คือศึกษาเนื้อหาของงานเขียนทางประวัติศาสตร์ในช่วงเวลาที่เนื้อความนั้นกล่าวถึง เพื่อนำไปสู่คำอธิบายที่ว่า งานเขียนทางประวัติศาสตร์นั้นๆ น่าเชื่อถือได้มากน้อยเพียงไร ความจริง (และความไม่จริง) อะไรที่อยู่ในงานเขียนประวัติศาสตร์นั้นๆ

ความต่างกันของแนวศึกษาทั้งสองวิธีไม่ได้อยู่ที่ว่า วิธีหนึ่งเน้นการศึกษบริบทเป็นสำคัญ อีกวิธีหนึ่งเน้นการศึกษาตัวบทเป็นสำคัญ หากแต่อยู่ที่ (อ) คติ ที่แต่ละแนวศึกษาถึมั่นอยู่ว่าประวัติ-

¹⁹ Chalong Soontravanich, *Maha Sila Viravong's Phongsawadan Lao (1957): A Reappraisal* (Paper presented to the 7th International Conference on Thai Studies, Amsterdam, 4-8 July, 1999.)

²⁰ ดูรายละเอียดใน Michael Vickery, *Cambodia After Angkor, The Chronicular Evidence for the Fourteenth to Sixteenth Centuries* (Ph.D.Thesis, Yale University, 1977), p.25. และจากวิทยานิพนธ์ฉบับดังกล่าว ไมเคิล วิกเคอรี ได้ชี้ให้เห็นว่าผู้แต่งชำระพงสาวดารเขมรในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไม่มีความรู้เกี่ยวกับเขมรในก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 16 เลย เหตุการณ์ที่มาในพงสาวดารช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 14-15 เป็นการยกมาจากโครงเรื่องของเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 16-17

²¹ Khin Sok, "Les chroniques royales khmères," *Mon-Khmer Studies* VI (1977):191-215.

จิน ชก กล่าวไว้ด้วยว่าฉบับของพงสาวดารกัมพูชาที่เก่าที่สุดนั้นคือฉบับที่ชำระใน ค.ศ.1818 (ibid., p.191.) แต่ฉบับของพงสาวดารกัมพูชาที่เก่าที่สุดนั้นคือฉบับที่ตนเองซึ่งเขียนใน ค.ศ.1796 และมีฉบับเหลือตกทอดลงเฉพาะฉบับที่แปลเป็นภาษาไทย (ดู พงยาวดารเมืองลเวก, ใน ประชุมพงยาวดาร ภาคที่ 4 (กรุงเทพฯ: ไสภณพิพรรฒชนกร, 2458) ใน ประชุมพงยาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2457-2537) [CD-ROM] (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2537), หน้า 21-28.

ศาสตร์คืออะไร งานเขียนประวัติศาสตร์คืออะไร ถ้าเชื่อว่าประวัติศาสตร์คือสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในอดีต งานเขียนประวัติศาสตร์ก็จะเก็บงำความจริงบางอย่างไว้ หน้าที่ของผู้ถือคตินี้ก็คือสืบเสาะหาว่า ดัวบทตอนใดจริง ดัวบทตอนใดไม่จริง และคัดกรองเอาแต่เฉพาะดัวบทที่เป็นจริงซึ่งมีประโยชน์ไว้ จากนั้นก็สร้างภาพของอดีตที่มีทั้งคนที่เอ่ยอ้างว่าเป็นจริงและที่เอ่ยอ้างว่าเป็นส่วนหนึ่งของความจริงขึ้นมา

ถ้าเชื่อว่าประวัติศาสตร์ไม่ใช่อะไรนอกจากภาพของอดีตที่ถูกสร้างขึ้นผ่านทางเรื่องเล่าและงานเขียน หน้าที่ของผู้ถือคตินี้จึงคือการสืบเสาะไปในระหว่างบรรทัดของดัวบท เพื่ออ่านสิ่งที่ดัวบทนั้นไม่ได้เขียนไว้ แล้วนำมาสร้างภาพของอดีตโดยประมาณ

ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนจะวางตนเองไว้ในฐานะผู้ถือคติข้อหลัง และจะพิจารณาว่าความคิดเรื่องชาติ และชาตินิยม เป็นบริบทที่จะนำไปสู่คำตอบของคำถามที่ตั้งไว้

3. ชาติและชาตินิยมกับงานเขียนประวัติศาสตร์

ก่อนที่สมเด็จพระโน รัตนโกสินทร์จะเสด็จสวรรคต ราชอาณาจักรของพระองค์ซึ่งอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศสก็ได้ดินแดนเพิ่มขึ้นมาจากการขวนขวายของฝรั่งเศส โดยในต้น ค.ศ.1904 มีการลงนามในอนุสัญญาไทย-ฝรั่งเศส ตามอนุสัญญานี้ไทยยอมสละสิทธิเหนือดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงอันได้แก่หลวงพระบางส่วนที่อยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขง กับทั้งมลูเปรีย (เอกสารฝ่ายไทยเรียก มลูไพร, มโนไพร) และจำปาศักซึ่งอยู่ตรงกันข้ามกับเมืองปากเซให้แก่ฝรั่งเศส คราวนั้นฝรั่งเศสแบ่งเอา มลูเปรียมาขึ้นกับกัมพูชา กับทั้งยกเอาสตีงแตรง (เอกสารฝ่ายไทยเรียก สตีงตรง, เชียงแดง) ซึ่งเป็นดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงที่ฝรั่งเศสได้มาใน ค.ศ.1893 มาขึ้นกับกัมพูชาอีกด้วย²² และใน ค.ศ.1907 กัมพูชาซึ่งอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศสก็ได้บัคฎ็อมบอง (ไทยเรียก พระตะบอง) เขียมเรียบ (ไทยเรียก เสียมราช) และ เซรียโซกัวม (ไทยเรียก ศรีโสภณ) ซึ่งในเวลานั้นไทยจัดการปกครองในรูปมณฑลบูรพากลับไปอยู่ในปกครอง กัมพูชาในศตวรรษที่ 20 จึงเป็นผลงานของฝรั่งเศสโดยแท้ ตั้งแต่การดึงเอากัมพูชาส่วนที่เป็นประเทศราชของไทยมาไว้ในอารักขาของตนใน ค.ศ.1863 การได้มลูเปรีย และสตีงแตรง ใน ค.ศ.1904 กับทั้งได้บัคฎ็อมบอง เขียมเรียบ และ เซรียโซกัวม ใน ค.ศ.1907 ทำให้รัฐกัมพูชาสมัยใหม่มีอาณาเขตใกล้เคียงกับที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

เส้นเขตแดนที่วางรอบดินแดนนั้นสร้างสิ่งที่เรียกว่า *ประเทศ* ขึ้นมา เมื่อเสริมด้วยเรื่องเล่าของผู้คนที่อยู่ในขอบเขตประเทศนั้น สองอย่างนี้ก็จะกลายมาเป็นสิ่งที่ยึดโยงผู้คนและชุมชนต่างๆ

²² สีลา อธิระวิงส์, *พินิจวาระถาวร* แต่บุราณคึก 1946 [พงศาวดารลาวแต่โบราณถึง ค.ศ.1946], ฉบับครั้งที่ 3 (เวอรจัน: ๓๓๗๗๓๓๓๓๓๓ 2001), หน้า 168, 228-235. และ ตรีธ ๓๓, [ปริทัศน์สารไตรภูมิ ภาค 2 [ประวัติศาสตร์เขมร ภาค 2], igit 181.

ซึ่งแต่เดิมมีความผูกพันหรือความเป็นพวกเดียวกันอยู่มากแต่เฉพาะในกลุ่มหรือในชุมชนของคนให้รู้สึกถึงความเป็นพวกเดียวกันภายในดินแดนเดียวกัน อย่างที่ เบนดิกท์ แอนเดอร์สัน เรียกว่า “ชุมชนในจินตนาการ (imagined communities)” และชุมชนนั่นเองก็คือ *ชาติ*²³

เมื่อกล่าวถึงชาติและชาตินิยมในกัมพูชา เฟินนี เอ็ดเวิร์ดส์ (Penny Edwards) เห็นว่า นักวิชาการเขมรศึกษาเกือบจะทั้งหมดหันกลับไปมองในทศวรรษที่ 1930 และ 1940 แล้วเสนอว่า ชาตินิยมสมัยใหม่ในกัมพูชาเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างฉับพลันทันทีโดยอิงกับปรากฏการณ์ 2 ประการคือการออกหนังสือพิมพ์ *นครวัด* ใน ค.ศ.1936 และ *สงครามร่ม (umbrella war)* ซึ่งเป็นการชุมนุมประท้วงฝรั่งเศสใน ค.ศ.1942²⁴ เอ็ดเวิร์ดส์เห็นว่าข้อเสนอแบบนี้เป็นการมองเฉพาะปรากฏการณ์ในทางการเมือง และเสนอว่าควรจะเปลี่ยนจุดสนใจต่อประเด็นปัญหาเรื่องความสำนึกในความเป็นชาติ ความคิดชาตินิยม และการสร้างชาติ ไปเป็นประเด็นในทางวัฒนธรรมที่เอ็ดเวิร์ดส์ใช้คำว่า ภูมิ-วัฒนธรรม (geo-cultural) โดยมีข้อเสนอคือ ความคิดชาตินิยมของกัมพูชาไม่ได้เกิดขึ้นมาจากหนังสือพิมพ์นครวัด หากแต่เกิดขึ้นในที่ทำการของระบบการปกครองอาณานิคม ห้องเรียน สถาบันวิจัย และพิพิธภัณฑสถาน ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศส ดังที่ เอ็ดเวิร์ดส์กล่าวไว้ว่า “ในกัมพูชา, นักชาตินิยมไม่ได้สร้างวัฒนธรรมชาติ ตรงกันข้าม, การประดิษฐ์วัฒนธรรมชาติอย่างวิจิตรบรรจงของปัญญาชนฝรั่งเศสและเขมรต่างหากที่สร้างนักชาตินิยม”²⁵ และสิ่งที่เกิดขึ้นนี้ไม่ใช่มีบทบาทแต่เพียงบ่มเพาะให้เกิดความรู้สึกชาตินิยม หากแต่เป็นกระบวนการสร้าง *ชาติ* กัมพูชาขึ้นมาอีกด้วย²⁶ ระบบปกครองอาณานิคมฝรั่งเศสจึงสร้างทั้งชาติ และสร้างตัวการที่จะออกไปสร้างชาติ ขยายความออกไปอีกได้ว่า ในเวลาที่คนเขมรสร้างชาติ ชาติเป็น *สิ่งที่ดำรงอยู่ก่อนแล้ว*

²³ Benedict R.O'G. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, (London: Verso, 1991), pp.6, 46.

²⁴ ใน ค.ศ.1942 เมื่อพระภิกษุแสม เจียว ซึ่งเป็นครูในโรงเรียนบาลีชั้นสูงถูกจับกุมโดยไม่ให้ลาสิกขา ก่อนด้วยหาพยายามก่อการรัฐประหาร จึงเกิดการเดินขบวนประท้วงตามมา เหตุการณ์ในครานั้นรู้จักกันในชื่อว่า สงครามร่ม (Umbrella war) (David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.168. เกี่ยวกับเหตุการณ์นี้ ดู ศุภย ญัต, *เมื่อบุรุษปฏิวัติไทย เทใจให้ชีวิตพระอาจารย์แสม เจียว* (กรุงเทพฯ: คณะกษัตริย์กรมหลวงอุดรบุรุษ กวีบัณฑิตยคุณวิไลยผลสุต, 1972) และ บทที่ 1, 2, 3 และ 4 บุญจันทร์ มุล, *ถูกการเมือง, แพลด โดย แก้ว อิศระ* (กรุงเทพฯ: โครงการแปลวรรณกรรมเพื่อนบ้าน มูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป, 2528).

ที่เรียกเหตุการณ์ในครั้งนั้นว่า *สงครามร่ม* ก็เพราะพระภิกษุซึ่งอยู่แถวหน้าของขบวนประท้วงใช้ร่มซึ่งถือติดมือเป็นอาวุธป้องกันตัว

²⁵ Penny Edwards, *Cambodge: The Cultivation of A Nation, 1860-1945* (Ph.D. Thesis, Monash University, 1999), p.17.

²⁶ ดู “Introduction,” in *Ibid.*, pp.1-23.

เกษียร เตชะพีระ เสนอว่าชาติ – ซึ่งคือชุมชนในจินตนากรรม – คือความสัมพันธ์ทั้งภายในชุมชน (ที่เรียกว่าชาตินั้นเอง) กับชุมชนอื่น โดยผ่านภาพสร้างในทางจินตนากรรมต่างๆ หนึ่งในนั้นคืออดีตร่วมกันในจินตนากรรม (imagined common past) ซึ่งมีประวัติศาสตร์เป็นเครื่องมือสำคัญในการจินตนาการ²⁷ เมื่อเขมรจะสร้างชาติ สิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นในระหว่างนั้นคืองานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ เท่ากับว่างานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของกัมพูชาเกิดขึ้นเพราะความคิดเรื่องชาติ ความเป็นชาติ และชาตินิยม

ประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นเครื่องมือสำคัญในการจินตนาการถึงอดีตร่วมกันในจินตนากรรมนั้น มักถูกควบคุมโดยรัฐ ประวัติศาสตร์จึงเกิดขึ้นจากการให้ความหมายโดยผู้กุมอำนาจรัฐ เรื่องในประวัติศาสตร์จึงมักจะมีแต่เรื่องของบุคคลซึ่งอยู่ข้างผู้ที่กุมอำนาจรัฐ และกีดกันประชาชนออกไป เว้นแต่ว่าเรื่องของประชาชนจะสามารถนำมาใช้สนับสนุนหรือสร้างความชอบธรรมของการอยู่ในอำนาจของผู้ที่กุมอำนาจรัฐนั้นได้ กระนั้นก็ตาม ประวัติศาสตร์ก็ไม่มีเฉพะฉบับที่เกิดจากผู้กุมอำนาจรัฐ แต่จะมีประวัติศาสตร์ฉบับที่ต่างออกไป ผู้กุมอำนาจรัฐมักปล่อยให้ประวัติศาสตร์ที่ต่างออกไปดำรงอยู่ได้ตราบเท่าที่ไม่กระทบต่ออดีตร่วมกันในจินตนากรรมที่รัฐสถาปนาขึ้น

ก. วัตถุประสงค์ในการศึกษา

1. เพื่อศึกษารูปแบบ ลักษณะ และเนื้อหาของงานเขียนประวัติศาสตร์เรื่อง “เอกสารมหาบุรุษเขมร”
2. เพื่อศึกษาสถานะและหน้าที่ของ “เอกสารมหาบุรุษเขมร” ในสังคมกัมพูชาสมัยใหม่

ง. สมมติฐาน

“เอกสารมหาบุรุษเขมร” ซึ่งเรียบเรียงและพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกใน ค.ศ.1969 มีต้นเค้าของรูปแบบและเนื้อหาจากงานเขียนประวัติศาสตร์แบบ “พงศาวดาร” ในสมัยจารีตและสมัยอาณานิคมของกัมพูชา แต่การเรียบเรียงและการพิมพ์ “เอกสารมหาบุรุษเขมร” ในสมัยที่กัมพูชาเป็นเอกราชนั้นเป็นผลผลิตของแนวคิดเรื่องชาติ ความเป็นชาติ และชาตินิยม “เอกสารมหาบุรุษเขมร” จึงเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของกัมพูชา แตกต่างจากงานเขียนประวัติศาสตร์แบบ “พงศาวดาร”

²⁷ เกษียร เตชะพีระ, “วาทกรรมความเป็นไทย: ลาว เขมร ญวน พม่า ในจินตนากรรมชาติไทย,” มติชนสุดสัปดาห์ 1148 (19-25 สิงหาคม 2545): 30.

จ. ขอบเขตของการศึกษา

1. ศึกษาบริบททางสังคมวัฒนธรรม ของกัมพูชาตั้งแต่ ค.ศ.1955-1969
2. ศึกษาตัวบทของเอกสารมหาบุรุษเขมร

ฉ. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้เข้าใจรูปแบบ ลักษณะ และเนื้อหาของงานเขียนประวัติศาสตร์เรื่อง “เอกสารมหาบุรุษเขมร”
2. ทำให้เข้าใจสถานะและหน้าที่ของ “เอกสารมหาบุรุษเขมร” ในสังคมกัมพูชาสมัยใหม่

ช. การถ่ายคำเขมรเป็นไทย

รูปอักษรภาษาเขมรถ่ายทอด โดยใช้รูปอักษรไทยได้ไม่ยาก เพราะมีต้นเค้าที่มาจากตัวอักษรแบบอินเดียได้เช่นเดียวกัน กับทั้งรูปอักษรเขมรและการจัดเรียงรูปอักษรทั้งสระและพยัญชนะก็คล้ายกับของไทยมาก²⁸ แต่การออกเสียงทั้งพยัญชนะและสระภาษาเขมรมีความต่างจากภาษาไทยอย่างมาก

การถ่ายคำเขมรเป็นไทยทำได้ทั้งการถ่ายทอดตัวอักษร (transliteration) และการถ่ายทอดเสียง (transcription) วิธีถ่ายทอดทั้งสองแบบต่างก็มีปัญหาด้วยกันทั้งนั้น การถ่ายทอดตัวอักษรมีข้อจำกัดในสองประการอย่างน้อยคือ อักษรเขมร ไม่ได้มีรูปตรงกับอักษรไทยทุกรูป ถ้าเขียนตามรูปเขมรก็อาจเข้าใจผิดได้²⁹ และที่สำคัญคือการถ่ายทอดตัวอักษรไม่ช่วยให้ผู้อ่านอ่านคำนั้นได้ จะเป็นประโยชน์ก็แต่ผู้ที่รู้ภาษาเขมรอยู่ก่อนแล้วเท่านั้น ในขณะที่การถ่ายทอดเสียงมีข้อจำกัดคือ เสียงหลายเสียงในภาษาเขมร ไม่มีในระบบเสียงภาษาไทย³⁰ การถ่ายทอดเสียงด้วยอักษรไทยจึงไม่สามารถถ่ายเสียงสระ โดยเฉพาะเสียงสระประสมในภาษาเขมรให้ตรงกับเสียงที่ออกจริงได้³¹ นักวิชาการด้านเขมรศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านภาษาและจารึกจึงเลือกที่จะถ่ายทอดเสียง

²⁸ ไกล่รุ่ง อามระดิช, “คำอธิบายการถ่ายคำเขมรเป็นไทย,” ใน เขียน ธีระวิทย์ และสุณัย ผาสุข, กัมพูชา: ประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ ความมั่นคง การเมือง และการต่างประเทศ (กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543), หน้า ฉ.

²⁹ บรรจบ พันธุเมธา, “คำอธิบายการใช้พจนานุกรมภาษาเขมร-ไทย,” ใน พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุমানราชชน เล่ม 1 ก-ค (กรุงเทพฯ: ทุนพระยาอนุমানราชชน, 2517), หน้า (8).

³⁰ ไกล่รุ่ง อามระดิช, “คำอธิบายการถ่ายคำเขมรเป็นไทย,” หน้า ฉ.

³¹ นัยนา โปร่งรุระ, ภาสกาโฮมสฺรฺยาหฺนฺกฺเรสฺสธฺ [ภาษาเขมรสำหรับนักท่องเที่ยว] (กรุงเทพฯ: ธีระลีกานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์นัยนา โปร่งรุระ วันที่ 9 ธันวาคม 2544, 2544), หน้า 3.

คำเขมร โดยใช้ตัวอักษร (phonetic alphabet) ซึ่งสำหรับซึ่งผู้ที่ไม่มีพื้นความรู้มาก่อนก็ไม่สามารถอ่านออกเสียงได้เช่นกัน

การถ่ายคำเขมรเป็นคำไทยในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะยึดตามข้อตกลงดังนี้

1. วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จะถ่ายถอดเสียงคำเขมรเป็นคำไทยโดยใช้อักษรไทย แม้ว่ารูปอักษรไทยที่ใช้จะไม่สามารถแทนเสียงภาษาเขมรได้ครบสมบูรณ์ทั้งหมดก็ตาม แต่วิธีถ่ายถอดเสียงโดยใช้รูปอักษรไทยจะเป็นวิธีที่สะดวกสำหรับผู้อ่านทั่วไปที่ไม่มีพื้นความรู้ภาษาเขมร หรือไม่มีความรู้ที่จะอ่านตัวอักษรได้ เช่นคำว่า *ยาส* จะถ่ายถอดเสียงโดยใช้อักษรไทยว่า *เมยะส* ไม่ถ่ายถอดอักษรโดยใช้อักษรไทยว่า *มาส*

2. รูปอักษรที่ใช้สำหรับถ่ายถอดเสียงแสดงไว้ใน ตารางที่ 1 เทียบพยัญชนะ เขมร-ไทย, ตารางที่ 2 เทียบสระจม เขมร-ไทย และตารางที่ 3 เทียบสระลอย เขมร-ไทย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 1 เทียบพยัญชนะ เขมร-ไทย

รูป พยัญชนะ เขมร	เสียงอ่าน	เทียบรูป พยัญชนะ ไทย	รูปพยัญชนะ ไทยที่ใช้ ถ่ายเสียง	รูป พยัญชนะ เขมร	เสียงอ่าน	เทียบรูป พยัญชนะ ไทย	รูปพยัญชนะ ไทยที่ใช้ ถ่ายเสียง
ก	กอ	ก	ก	ธ	โต	ท	ด
อ	คอ	ข	ค	ฒ	โท	ฐ	ฐ
ค	โก	ค	ก	ณ	โน	น	น
ฃ	โค	ฃ	ฃ	บ	บอ	บ	บ
ង	งอ	ง	ง	ជ	พอ	ผ	พ
ច	จอ	จ	จ	ព	โป	พ	ป
ឆ	ชอ	ฉ	ช	ភ	โพ	ภ	ภ
ជ	โจ	ช	จ	ម	โม	ม	ม
ឈ	โช	ฉ	ฉ	យ	โย	ย	ย
ញ	ญอ	ญ	ญ	រ	โร	ร	ร
ដ	คอ	ฎ	ฎ	ល	โล	ล	ล
ថ	ทอ	ฐ	ฒ	វ	โว	ว	ว
ឌ	โค	ฑ	ฑ	ស	ซอ	ส	ซ
ឍ	โท	ฒ	ฒ	ហ	ฮอ	ห	ฮ
ណ	ฃอ	ณ	ณ	ឡ	ลอ	ฬ	ฬ
ត	คอ	ต	ต	អ	ออ	อ	อ
ថ	ทอ	ถ	ท				

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตารางที่ 2 เทียบสระจม เขมร-ไทย

รูปสระ เขมร	เทียบรูป สระไทย	เสียงเมื่อผสม กับพยัญชนะ อโฆษะ	เสียงเมื่อผสม กับพยัญชนะ โฆษะ	รูปสระ เขมร	เทียบรูป สระไทย	เสียงเมื่อผสม กับพยัญชนะ อโฆษะ	เสียงเมื่อผสม กับพยัญชนะ โฆษะ
ា	(อ)า	อา	เอีย	ៃ	แ(อ)	แอ	แอ
ា	(อิ)	เอะ	อิ	ៃ	ไ(อ)	ไอ	เอีย
ា	(อี)	เอีย	อี	ៃ	โ(อ)	โอ	โอ
ា	(เอ)	เออะ	เอ	ៃ	เ(อ)า	เอา	อีว
ា	(เอ)	เออ	เอ	ៃ	(อ)	อม	อุม
ា	(อุ)	โอะ	อุ	ៃ	(อ)	อ้อม	อ้วม
ា	(อ)	โอะ	อ	ៃ	(อ)า	อ่า	เอียม
ា	(อ)ว	อ้ว	อ้ว	ៃ	(อ)ะ	อะส	เอียส
ៃ	เ(อ)อ	เออ	เออ	ៃ	(อิ)ะ	เอเอส	อิส
ៃ	เ(เอ)อ	เอื่อ	เอื่อ	ៃ	(อุ)ะ	โอะส	อุส
ៃ	เ(เอ)ย	เอีย	เอีย	ៃ	เ(อ)ะ	เอะส	เอะส
ៃ	เ(อ)	เอ	เอ	ៃ	โ(อ)ะ	เอะฮ	อ้วส

ตารางที่ 3 เทียบสระลอย เขมร-ไทย

รูปสระเขมร	เทียบรูปสระไทย	เสียง	รูปสระเขมร	เทียบรูปสระไทย	เสียง
ឺ	(อิ)	อิ	ឺ	โ(อ)	อ
ឺ	(อี)	อี	ឺ	เ(อ)า	เอา
ឺ	(อุ)	อุ	ឺ	ฤ	รี
ឺ	(อ)	อ	ឺ	ฤา	รือ
ឺ	เ(อ)	เอ	ឺ	ฤ	ลี
ឺ	ไ(อ)	ไอ	ឺ	ฤา	ลือ

3. เฉพาะตารางเทียบตัวอักษรไม่สามารถช่วยให้ออกเสียงคำในภาษาเขมรได้ถูกต้องทั้งหมด เพราะมีกฎเกณฑ์และข้อยกเว้นจำนวนหนึ่งที่ทำให้ต้องออกเสียงต่างไป³² และการออกเสียงบางคำของชาวเขมรก็ไม่เป็นไปตามกฎเกณฑ์และข้อยกเว้นนั้น อาทิ คำว่า *กฺยฺมฺ* ถ้าออกเสียงให้ถูกต้องตามหลักการออกเสียงก็ต้องออกเสียงว่า *กือมฺปูเจีย* แต่บางทีชาวเขมรเองก็ออกเสียงว่า *กัมปูเจีย* การออกเสียงแบบนี้อาจเรียกได้ว่าอ่านตามความนิยม อย่างเดียวกับในภาษาไทยที่คำว่า *ภรรยา* อาจจะอ่านว่า *พัน-ยา* ตามหลัก หรืออาจอ่านว่า *พัน-ระ-ยา* ตามความนิยม³³

ในวิทยานิพนธ์นี้จะออกเสียงโดยยึดตามตารางเทียบตัวอักษรกับหลักการออกเสียงเป็นสำคัญ กับทั้งจะเทียบเสียงอ่านที่ให้ไว้ในพจนานุกรมเขมร-อังกฤษ ที่ โรเบิร์ต เค ฮีดลีย์ (Robert K. Headley) เป็นบรรณาธิการ³⁴ และ *พจนานุกรมเขมร ฉบับพุทธศาสนบัณฑิตยสถาน* ทั้ง 2 ภาค³⁵

4. พระบรมนาม พระนาม คำนำหน้าพระบรมนาม คำนำหน้าพระนาม บรรดาศักดิ์ และราชทินนาม กับทั้งสมณศักดิ์ และฉายาของพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีที่มาจากคำบาลีและสันสกฤตนั้น จะถ่ายทอดเสียงตามหลักเดียวกับการถ่ายทอดเสียงคำบาลีและสันสกฤตในภาษาไทย และใช้รูปอักษรไทย จะไม่ถ่ายทอดเสียงตามเสียงอ่านในภาษาเขมร เช่น *ព្រះបាទសម្តេចព្រះនរោត្តម* จะถ่ายทอดว่า *พระบาทสมเด็จพระนโรดม* จะไม่ถ่ายทอดว่า *เปรียะบาดช็อมดัจเปรียะ โนโรตค็อม*

5. ราชสกุลของเจ้านายกรุงกัมพูชาที่ใช้ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ลำดับจากสูงไปหาต่ำกว่าคือ พระองค์มั่งจะส์ นักร้องมั่งจะส์ และนักร้องคราซวงส์

โดยทั่วไปแล้ว พระองค์มั่งจะส์ คือเจ้านายชั้นลูกเธอ นักร้องมั่งจะส์คือเจ้านายชั้นหลานเธอ

³² ดูหลักการออกเสียงภาษาเขมรได้ใน *น้ำ ท้องคำวรรณ, หลักภาษาเขมร, พิมพ์ครั้งที่ 5* (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2527); *กาญจนานาคสกุล, อ่านภาษาเขมร, พิมพ์ครั้งที่ 2* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539) และ บรรจบ พันธุมธรา, "หลักการออกเสียงภาษาเขมร," ใน *พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุমানราชชน เล่ม 1 ก-ด, หน้า (5)-(9)*.

หลักการออกเสียงของ บรรจบ พันธุมธรานี้เนื่องจากของ *น้ำ ท้องคำวรรณ* และให้เสียงของสระต่างไปจากแบบของ *กาญจนานาคสกุล*

³³ *อ่านอย่างไรและเขียนอย่างไร, พิมพ์ครั้งที่ 8 ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม* (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2533), หน้า 1.

³⁴ Robert K. Headley and et al, *Cambodian-English Dictionary* (Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 1977)

³⁵ *ไธธาสฺกฤษยฺไฮฺ ภาตฺธี 1 ก-ย* [พจนานุกรมเขมร ภาคที่ 1 กอ-โม], *เดอะยูนิเบิ์กซี 5* (กรุงเทพฯ: ฤๅณาสสธณณณณณ, 1967). และ *ไธธาสฺกฤษยฺไฮฺ ภาตฺธี 2 ฆ-ฬ* [พจนานุกรมเขมร ภาคที่ 2 โย-ออ], *เดอะยูนิเบิ์กซี 5* (กรุงเทพฯ: ฤๅณาสสธณณณณณ, 1968)

บทที่ 2

สังคมกับความเคลื่อนไหวทางความคิด: ชาตินิยมเขมรในทศวรรษที่ 1930-ค.ศ.1955

เมื่อเปรียบกับช่วงเวลาราวสองศตวรรษก่อนหน้านั้น กัมพูชาในครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นช่วงเวลาของความสุขสงบและสันติภาพ เป็นช่วงก่อตัวของกัมพูชาดังที่ปรากฏในปัจจุบัน ความสุขสงบและสันติภาพนั้นเกิดขึ้นภายหลังจากที่ฝรั่งเศสเข้ามาเสาะแสวงหาให้พระนโรดมซึ่งในเวลานั้นยังไม่ได้รับราชาภิเษกยอมอยู่ในอารักขาของตนเมื่อ ค.ศ.1863 ก่อนที่ฝรั่งเศสจะขู่บังคับให้พระเจ้ากรุงกัมพูชายอมอยู่ใต้อำนาจของตน โดยสิ้นเชิงในอีกสองทศวรรษให้หลัง¹

ก้าวอย่างของฝรั่งเศสในกัมพูชาถูกอธิบายด้วยคำว่า *ภารกิจศรีวิไล* (*mission civilisatrice*) โดยที่ไม่เคยมีนิยามภารกิจดังกล่าวไว้โดยชัดเจนว่าหมายถึงอะไร² เหมือนดังว่าความคิดดังกล่าวเป็นสิ่งธรรมดา เป็นสามัญสำนึก เป็นกฎธรรมชาติ ที่ไม่จำเป็นจะต้องอธิบาย และเป็นที่เข้าใจกันดีอยู่แล้วในหมู่นักสำรวจ นักการทหาร และนักปกครองชาวฝรั่งเศส ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการเข้ายึดครองกัมพูชา

ภารกิจศรีวิไล จึงถูกอธิบายโดยคนชั้นหลังลงมาโดยพิจารณาจากพฤติกรรมของฝรั่งเศสว่าคือปฏิบัติการยกระดับสังคมให้ข้ามพ้นสถานะไร้ความศรีวิไล ทั้งนี้เพราะสำนึกว่าตนมีความเหนือกว่าในทางอารยธรรม ปัญญาความคิด จึงถือเป็นการกระทำที่และความรับผิดชอบที่จะต้องนำพวกคนเดือนบรณานันเข้าใกล้ความศรีวิไลยิ่งขึ้น³

กัมพูชาในอารักขาจึงเสมือนหุ่นที่ฝรั่งเศสจะปั้นแต่งให้เป็นตามอย่าง *ฉายา* (*image*) ของตน ทั้งระเบียบปกครอง ระบบศึกษา สถาปัตยกรรม ผังเมือง พิพิธภัณฑฯ ฯลฯ จากฝรั่งเศสถูกนำมาประกอบและจัดวางในกัมพูชา ด้วยอย่างนี้ เมื่อพิจารณาเฉพาะทางกายภาพแล้วจึงไม่แปลกแต่อย่างใดที่พนมเปญหรือหัวเมืองอาณานิคมอื่นของฝรั่งเศสในอินโดจีนจะถูกเปรียบเทียบถึงว่าเป็น

¹ Adhemard Leclère, *Histoire du Cambodge depuis le 1er siècle de notre ère, d'après les inscriptions lapidaires, les annales chinoise et annamites et les documents européens des six derniers siècles* (Paris: Librairie Paul Geuthner, 1914), p.464. และ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, 2nd ed., updated (Chiang Mai: Silkworm Books, 1996), p.144.

² Milton Osborne, *The French Presence in Cochinchina and Cambodia: Rule and Response (1859-1905)* (Bangkok: White Lotus, 1997), p.36.

³ ดู Ibid., pp.33-56. และ John Tully, *Cambodia Under the Tricolour: King Sisowath and the 'Mission Civilisatrice' 1904-1927* (Victoria: Monash Asia Institute, Monash University, 1996), pp.42, 307.

ปารีสตะวันออก หรือถ้าจะกล่าวให้ประณีตขึ้นก็จะต้องเรียกว่า ฉายาของปารีสในตะวันออกไกล
(*an image of Paris in the Far East*)

เก๊าทศวรรษของการปั่นแต่ง (ค.ศ.1863-1953) นำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในสังคม
กัมพูชา แต่กัมพูชาที่เกิดขึ้นไม่ใช่ฉายาของฝรั่งเศสเสียทั้งหมด กับทั้งกัมพูชายังถูกล่อลวงโดย
ความรู้สึกนิยมชาติ ความรู้สึกรักชาติ ซึ่งเป็นทั้ง *พรและคำสาป*⁴ ที่เกิดขึ้นในกระบวนการรังสรรค์
กัมพูชาของฝรั่งเศสนั้น จึงใน ค.ศ.1953 กัมพูชาก็หลีกตัวออกมาเผชิญชะตากรรมโดยตนเอง

ก. กำเนิดของผู้มีการศึกษา

ตัวการสำคัญที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในกัมพูชาคือฝรั่งเศส และในขณะเดียวกัน
นั้นฝรั่งเศสเองก็สร้างให้เกิดตัวการที่จะมีทั้งบทบาทสนับสนุนและตั้งคำถามต่อการดำรงอยู่ของ
ระบบอาณานิคมฝรั่งเศสในกัมพูชา และคนพวกนี้จะเข้ามาแทนที่ฝรั่งเศสในยามที่ฝรั่งเศสถอนตัว
ออกจากกัมพูชา ตัวการที่ว่านั้นคือผู้มีการศึกษาซึ่งเกิดขึ้นผ่าน โรงเรียนเป็นสำคัญ

1. ก่อนฝรั่งเศสเข้ามาจัดการศึกษา

งานเขียนจำนวนหนึ่งเกี่ยวกับการจัดการศึกษาก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามาจัดระบบการศึกษา
ในกัมพูชา มักเริ่มต้นที่บันทึกของ โจวต้ากวานซึ่งเดินทางเข้ามาเยือนพระนครหลวง (นครธม) กับ
คณะทูตของราชวงศ์หยวนใน ค.ศ.1295 ที่ว่า “ส่วนเด็กๆ ลูกชาวเมืองที่ต้องการเรียนหนังสือ เขา
ต้องไปอยู่เรียนกับพระสงฆ์แล้วบวชเป็นสงฆ์ด้วย ครั้นถึงอายุมากขึ้นก็กลับคืนมาถือชีวิตเป็นคน
ธรรมดา” โดยอ้างความนี้เพื่อแสดงให้เห็นว่า กัมพูชาแต่โบราณมีวัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาและ
ศิลปวิทยาการต่างๆ⁵ เช่นเดียวกับรัฐพุทธเถรวาทอย่างไทย และลาว

⁴ คำว่า *พรและคำสาป* เป็นของ จอห์น ทัลลี (ดู John Tully, *Cambodia Under the Tricolour*, p.viii.)

⁵ Charles Bilodeau, “Compulsory Education in Cambodia,” in Charles Bilodeau, Somlith Pathammavong and Le Quang Hong, *Compulsory Education in Cambodia, Laos and Viet-Nam* (Switzerland: UNESCO, 1955), p.20.; Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel: A Study of Its Emergence and Development* (Ph.D. Thesis, University of London (School of Oriental and African Studies), 1998), p.50. และ David M. Ayres, *Anatomy of a crisis: education, development, and the state in Cambodia (1953-1998)* (Honolulu: University of Hawaii Press, 2000), p.12.

ความในบันทึกของโจวต้ากวานที่อ้างถึงดูใน ธีรธำรงค์, กังคัลเบญจบุษย์ธีรธำรงค์หัตถ์ประณีต

ในอีกแง่มุมหนึ่ง นอกจากจะแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของวัดในการให้การศึกษาแก่
 กุลบุตรแล้ว ความดังกล่าวยังแสดงให้เห็นโดยนัยถึงจุดมุ่งหมายของการศึกษาแต่เดิมอีกด้วยว่า
 ไม่ได้เป็นไปเพื่อหาความรู้ทางโลกเป็นสำคัญ หากแต่เพื่อให้มีจรรยาบรรณอันงาม ดำรงตนอยู่
 ในศีลในธรรม เพื่อสืบอายุพระศาสนา เพื่อสั่งสมบุญกุศล และเพื่อจุดมุ่งหมายสูงสุดในชีวิตคือ
 ทำพระนิพพานให้แจ้ง⁶ การเรียนการสอนจึงอนุวัตรไปตามจุดมุ่งหมายนั้น⁷

ทั้งเจ้านายและสามัญชนก็เรียนกับพระเช่นเดียวกันกัน⁸ แต่เจ้านายคงจะศึกษาในสำนัก
 เรียนที่มีพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์และทรงไว้ซึ่งพระธรรมวินัยไตรปิฎกเป็นพระอาจารย์ ไม่ปะปนกับ
 สามัญชน และน่าจะ ได้ศึกษาอักษรสมัยและศิลปศาสตร์จากเจ้านายทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในและขุนนาง
 ด้วยก็เป็นได้⁹ นอกจากนี้แล้ว เจ้านายส่วนหนึ่งซึ่งเข้าไปอยู่ในกรุงเทพฯ ทั้งที่สืบทอดเมืองหรือ
 อยู่ในฐานะตัวจ๋านำก็ตาม คงจะได้เล่าเรียนอักษรสมัยและศิลปศาสตร์ตามอย่างราชสำนักกรุงเทพฯ
 ในเวลานั้นด้วย นอกจากนี้ สามัญชนซึ่งโดยมากเป็นผู้ที่ดำรงอยู่ในสมณเพศนั้น เมื่อเรียนรู้ครบ

ผูกผูกเชษฐกา [จดหมายเหตุของชีวิตากวันเกี่ยวกับประเพณีของชาวเมืองเจนฬา], บทไปรษณีย์ ณี ฉายเดช,
 เทาะบุษย์เบ็เกอี่ ๓ (กรุงเทพฯ: ยคณณค, 1973), อีตี่ 24. ฉบับแปลภาษาไทยดู โจวต้ากวาง, บันทีกว่าด้วย
 ขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ, แปลโดย เฉลิม ยงบุญเกิด, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มคิชน, 2543), หน้า 16.

⁶ René Morizon, *Monographie du Cambodge* (Hanoi: Imprimerie d'extrême-orient, 1931), p.177;
 Charles Bilodeau, "Compulsory Education in Cambodia," p.17, 19.; Sorn S., "L'évolution de la société
 cambodgienne entre les deux guerres mondiales (1919-1939)," (thèse pour le doctorat, Université Paris VII,
 1995), p.181. cited in David M. Ayres, *Anatomy of a crisis*, p.13. และดู Klairung Amratisha, *The Cambodian
 Novel*, p.52, fn.6,

⁷ การเรียนแบบจารีตของกัมพูชา ดู ฐิติ ญูษ, ถัดถ้ำยชสยัยเภกษุาล์ [บัคฎ็อมบองสมัยท่าน
 เจ้าคุณ], เทาะบุษย์เบ็เกอี่ 2 (กรุงเทพฯ: Cedoreck, 1994), อีตี่ 163-164. ดูเทียบธรรมเนียมลาวใน พุมิ วงวิจิต,
 ในความทรงจำของ พุมิ วงวิจิต, แปลโดย พิชณ จันทรวิทัน (กรุงเทพฯ: เนชั่นบุคส์ อินเตอร์เนชันแนล, 2546), หน้า
 24.)

⁸ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, p.50.

⁹ ในราชสำนักกรุงเทพฯ นั้น จนทศวรรษที่ 1860 เจ้านายที่ประสงค์จะเรียนอักษรสมัยและศิลปศาสตร์
 ต่างๆ ก็ยังต้องเสด็จไปเล่าเรียนตามสำนักอาจารย์ซึ่งสอนวิชาต่างกันไป ดูตัวอย่างใน สมเด็จพระยาจารย์
 ราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ: มคิชน, 2545), หน้า 49-50.; สมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, "พระประวัติครัสเล่า," ใน พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ
 วโรรส (กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 5-7. และ ม.จ. พูนพิสมัย คิสุกุล, ชีวิตและงานของ
 สมเด็จพระยาจารย์ราชานุภาพ (กรุงเทพฯ: บรรณาคาร, 2515), หน้า 2, 5, 7. จนเมื่อตั้งโรงเรียนหลวงสอน
 ภาษาไทยขึ้นใน ค.ศ. 1871 ซึ่งสอนวิชาอย่างใหม่ โดยมุ่งให้นักเรียนมีความรู้สำหรับออกไปทำราชการอย่างใหม่
 ธรรมเนียมการเรียนตามสำนักเรียนต่างๆ จึงค่อยเลือนไป

ตามอย่างในกัมพูชาแล้ว ก็เข้ามาหาความรู้กันในกรุงเทพฯ ด้วยเช่นกัน¹⁰ ธรรมเนียมอย่างนี้ปรากฏให้เห็นจนในคริสต์ศตวรรษที่ 20¹¹

2. ความ (ไม่) ต้องการผู้มีการศึกษาแบบใหม่

ก่อนที่ฝรั่งเศสจะจัดให้มีโรงเรียนขึ้นในกัมพูชา ชาวกัมพูชาจำนวนหนึ่งซึ่งได้ฝรั่งเศสเป็นผู้สนับสนุนมีโอกาสได้เรียนภาษาฝรั่งเศสกับชาวฝรั่งเศสโดยตรง จำนวนหนึ่งไปเรียนที่ไซ่ง่อน¹² ในชั้นหลังลงมาก็จะ得以ไปเรียนที่ฝรั่งเศส¹³ แต่โดยทั่วไปแล้ว ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 20 มีนักเรียนชาวกัมพูชาจำนวนน้อยมากที่ถูกส่งไปเรียนที่ฝรั่งเศส เมื่อเทียบกับดินแดนในปกครองของฝรั่งเศส

¹⁰ มี สมเด็จพระสุคนธาธิปดี (ปาน ปัญญาสิโล ทศวรรษที่ 1820–1894) และออกญาสุตตันตปรีชา (อิน ค.ศ.1859–1924) เป็นอาทิ

สมเด็จพระสุคนธาธิปดี (ปาน) ภาษาเขมรออกเสียงว่า ได้รับยกย่องว่าเป็นปราชญ์และกวีผู้ยิ่งใหญ่ เป็นผู้เรียบเรียงพระราชพงศาวดารและประพันธ์วรรณกรรมหลายเรื่อง ใช้เวลาส่วนใหญ่ของชีวิตอยู่ในวัดที่กรุงเทพฯ (Michael Vickery, *Cambodia After Angkor, The Chronicular Evidence for the Fourteenth to Sixteenth Centuries* (Ph.D.Thesis, Yale University, 1977), p.39. และ Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia*, p.71.)

ออกญาสุตตันตปรีชา (อิน) เมื่อบวชเป็นพระภิกษุแล้วก็เข้ามาเรียนในกรุงเทพฯ อยู่ 7 ปี ก่อนจะกลับมาอยู่ที่บัตถ์มบองซึ่งในสมัยนั้นอยู่ในการปกครองของไทย ทำราชการในที่ ขุนวิจิตรโวหาร และใน ค.ศ.1914 หลังจากบัตถ์มบองเปลี่ยนไปอยู่ในปกครองของกัมพูชาแล้ว ก็เดินทางไปพนมเปญและได้รับแต่งตั้งเป็นที่ ออกญาสุตตันตปรีชา ผลงานสำคัญมี คคิโลก นิราศนครวัด เป็นอาทิ (ฐิติ ญูฒ, ชาติผ้าขลุ่ยสมัยเขมร [บัตถ์มบองสมัยท่านเจ้าคุณ], ธัมม 159-160.)

¹¹ ชาวบัตถ์มบองที่เข้ามาเรียนในประเทศไทยในครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 เช่น ญก แฉม (ค.ศ.1903-1974), โร โกวิท (1939-1974) (Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires du Cambodge au XXème siècle: Contribution à l'histoire de la littérature khmère*, vol.2 (Paris: L'Harmattan, 1993), pp.54-56, 93-94. และ บั๊น ฤทธิ, ชาติบิชหมกุมลวิญญูไรสครุฎี 20 [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20] (กรุงเทพฯ: มหุฎ, 2002), ธัมม 137-141.) และ นวน เจีย (1927-) (Justin Corfield and Laura Summers, *Historical Dictionary of Cambodia* (Lanham: The Scarecrow Press, 2003), pp.302-303) เป็นต้น

¹² ตัวอย่างของบุคคลดังกล่าวอาทิ เจิน เทียบ (ค.ศ.1860-1935) และจวน (ค.ศ.1865-1941) ทั้งคู่เป็นเสนาบดีหลายแผ่นดิน เป็นชาวเขมรกลุ่มแรกที่จะได้ทำงานกับระบบราชการอาณานิคม ดูรายละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับ เจิน เทียบ และจวน ได้ใน บทที่ 3 *Cultivating a Secular Intelligentsia or Neak-ceh-doeng, 1863-1906* ใน Penny Edwards, *Cambodge: The Cultivation of A Nation 1860-1945*, pp.93-140.

¹³ ชาวเขมรที่มีโอกาส得以ไปเรียนที่ฝรั่งเศสโดยตรงนั้นจะเป็นคนในชั้นหลัง เจิน เทียบ กับ จวน ลงมาอาทิ เมล และครอจัก ลูกของออกญาซ็อนทอร์ไวฮาร์ (มก) ซึ่งไปเรียนที่โรงเรียนเขมร (Ecole cambodgiennes)

อย่างเวียดนามที่ใน ค.ศ.1870 เพียงปีเดียวก็มีชาวเวียดนามไปเรียนที่ฝรั่งเศสถึง 90 คน¹⁴

โรงเรียนแบบฝรั่งเศส (Ecole française) แห่งแรกในกัมพูชาเกิดขึ้นเมื่อ ค.ศ.1873 เปิดสอนในระดับประถมศึกษา โดยเป็นความริเริ่มของเจ้าทหารเรือคนหนึ่ง¹⁵ ไม่เป็นที่น่าแปลกใจที่รัฐบาลอาณานิคมจะไม่กระตือรือร้นอย่างเพียงพอที่จะจัดให้มีโรงเรียนขึ้น เพราะในเวลานั้น อำนาจของฝรั่งเศสยังคงจำกัดอยู่แต่เฉพาะในวงราชธานีนั่นเอง นอกออกไปในหัวเมืองและชนบท ชูนางงามเขมรยังคงดูแลทุกข์สุขของประชาชนในบังคับของตนตามอย่างที่เคยเป็นมาในเวลาก่อนที่ฝรั่งเศสจะเข้ามาให้อารักขา กับทั้งฝรั่งเศสมีชาวเวียดนามที่มีความรู้สำหรับการปฏิบัติงานในระบบปกครองของตนจำนวนมากพอที่จะปฏิบัติงานทั้งใน โคชินจีนและกัมพูชา ฝรั่งเศสจึงสนับสนุนให้ชาวเวียดนามเข้ามาทำงานกับระบบปกครองอาณานิคมในกัมพูชา¹⁶ และไม่ได้พยายามอย่างจริงจัง

กรุงปารีส ใน ค.ศ.1885 (เขียน บุกซี, ชาติบิษหมุมสิญญ์อุไรสทรฤธี 19 [นุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19] (n.p.), 2003), igit 203. และดู เขียน บุกซี, ชาติบิษหมุมสิญญ์อุไรสทรฤธี 20 [นุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], igit 96 fn. 134.) เมลนั้นกลับมาทำงานกับการปกครองอาณานิคมในกัมพูชา ส่วนตรงจัดไปทำงานอยู่ที่ลาวและเสียดชีวิตอยู่ที่นั่น (เขียน บุกซี, ชาติบิษหมุมสิญญ์อุไรสทรฤธี 19 [นุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19], igit 203.)

¹⁴ Milton Osborne, *The French Presence in Cochinchina and Cambodia*, p.104.

¹⁵ René Morizon, *Monographie du Cambodge*, p.178. ขณะที่โรงเรียนตามแบบแผนใหม่ซึ่งฝรั่งเศสจัดแจงให้มีขึ้นที่หลวงพระบางนั้นเกิดขึ้นใน ค.ศ.1896 1 ปีหลังจากที่ฝรั่งเศสได้ลาวไว้ในอารักขา นักเรียนมีทั้งเจ้านายและสามัญชน (3349 (นามแฝง), เจ้าเพชรราช บรูษเหล็กแห่งราชอาณาจักรลาว (พระนคร: รวมมิตรไทย, 2499, หน้า 19, 21-22.)

กล่าวกันว่าหนังสือเรื่อง *เจ้าเพชรราช บรูษเหล็กแห่งราชอาณาจักรลาว* เป็นบันทึกความทรงจำของเจ้ามหาอุปราชเจ้าเพชรราช (พระหลักคำสุวรรณบุรีศรีนครณาจารย์ (ผืน ดิสสะวัง โส), “คำปรารภ,” ใน 3349 (นามแฝง), *เจ้าเพชรราช บรูษเหล็กแห่งพระราชอาณาจักรลาว*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระสังฆราชลาว, 2528), หน้า (4) และหม่อมอมรินพร เจ้าเพชรราช (รัตนวงศา), “คำนำ,” ใน *เรื่องเดียวกัน*, หน้า (10). 3349 จึงน่าจะเป็นแต่ผู้รวบรวมบันทึกส่วนพระองค์เพื่อนำมาจัดพิมพ์ ดั้งเห็นได้จากที่มีเล่าเรื่องแทรกในบางตอน กระนั้นก็ดี เบนเนดิกท์ แอนเดอร์สัน ก็ว่า 3349 เป็นพระนามแฝงของเสด็จเจ้าเพชรราช (Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism*, rev.ed. (London: Verso, 2003), fn.26, p.127).

¹⁶ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.148. และ William E. Willmott, *The Chinese in Cambodia* (Vancouver: Publication Centre, University of British Columbia, 1967), p.33.

นอกจากเป็นเจ้าหน้าที่ในระบบการปกครองของฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสยังสนับสนุนให้ชาวเวียดนามอพยพเข้ามาในกัมพูชา โดยเข้ามาทำงานเป็นช่างไม้ ช่างยนต์ ช่างประปา ไปจนถึงการเป็นคนรับใช้และทำงานบ้านของชาวฝรั่งเศสและชาวยุโรปอีกด้วย (ibid., p.34.)

ที่จะผลิตชาวกัมพูชาเข้ามาทำหน้าที่แทนชาวเวียดนาม ฝรั่งเศสจึงเข้าไปจัดการศึกษาในกัมพูชา ซ้ำมากเมื่อเปรียบเทียบกับในเวียดนาม¹⁷ ชาวเวียดนามจึงเป็นส่วนประกอบสำคัญในระบบปกครอง อาณานิคมกัมพูชา

โทมัส เคลย์ตัน (Thomas Clayton) เสนอว่า ฝรั่งเศสไม่ได้ไม่สนใจในการจัดการศึกษา หากเป็นเพราะการต่อต้านฝรั่งเศสของชาวกัมพูชาที่นำโดยพระบาทสมเด็จพระนโรดมซึ่งรวมไปถึงการต่อต้านภาษาฝรั่งเศสและโรงเรียนแบบฝรั่งเศส นอกจากนี้ชาวกัมพูชายังไม่ชอบใจที่ถูกหลานของตนจะต้องเรียนร่วมกับชาวเวียดนาม ชาวกัมพูชาจึงยังคงส่งลูกหลานของตนไปเรียนที่วัด ทั้งโรงเรียนแบบฝรั่งเศสไว้ให้ลูกหลานชาวเวียดนาม ชาวกัมพูชาจึงขาดทักษะด้านภาษาฝรั่งเศสซึ่งเป็นคุณสมบัติที่จำเป็นในการทำงานกับระบบปกครองของฝรั่งเศส อันนำไปสู่การที่ฝรั่งเศสต้องนำชาวเวียดนามเข้ามาทำงานในระบบปกครองของตนในที่สุด¹⁸

“การต่อต้าน” ฝรั่งเศสของพระบาทสมเด็จพระนโรดมนี้มีอยู่จริง แต่จะอยู่ในระดับไหน เป็นสิ่งที่ต้องตั้งคำถาม กบฏต่อต้านฝรั่งเศสที่เกิดขึ้นในหลายพื้นที่ทั่วกัมพูชาหลังจากที่ฝรั่งเศส บังคับให้พระบาทสมเด็จพระนโรดมลงพระบรมนามในสนธิสัญญา ค.ศ.1884 นั้น อาจมองได้ว่า พระบาทสมเด็จพระนโรดมทรงอยู่เบื้องหลังเหตุกบฏนั้น แต่ก็เช่นที่ เดวิด แซนด์เลอร์ กล่าวไว้ว่า ไม่ถูกต้องที่จะนึกถึงเหตุกบฏในครั้งนั้นซึ่งจบลงด้วยการที่ฝรั่งเศสต้องยอมประนีประนอมกับระบอบจารีตของกัมพูชาว่าเป็นชัยชนะของกัมพูชา และเป็นการกล่าวเกินไปหากยกให้เหตุกบฏในครั้งนั้นเป็น “ต้นธารของความคิดชาตินิยมของกัมพูชาโดยมีพระบาทสมเด็จพระนโรดมสำแดง บทบาทผู้รักชาติผู้เกรงกล้าที่ต่อต้านฝรั่งเศสอย่างชาญฉลาด” เพราะโดยทั่วไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระ

¹⁷ เวียดนามในระหว่างทศวรรษที่ 1860 และช่วงเปลี่ยนไปสู่คริสต์ศตวรรษที่ 20 นั้น ระบบโรงเรียนแบบอาณานิคมเกิดขึ้นทั่วทุกพื้นที่ที่อยู่ในการปกครองของฝรั่งเศส (G.P. Kelly, “Colonial schools in Vietnam: Policy and practice. in Education and colonialism,” eds. P.G. Altbach & G.P. Kelly (New York: Longman, 1978), p. 97.), cited in Thomas Clayton, “Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia,” *Education Policy Analysis Archives* 3, 19 (1 December 1995) [Online]. Available from <http://epaa.asu.edu/epaa/v3n19.html> [2004, 25 Sep]) ขณะที่ช่วงเวลาเดียวกันนี้ในกัมพูชา มีโรงเรียนแบบฝรั่งเศสเพียง 4 แห่งในกัมพูชา ตั้งอยู่ในพนมเปญ 1 แห่ง ที่เหลืออยู่ในหัวเมืองสำคัญ จำนวนนักเรียนทั้งสิ้น ประมาณ 400 คน

ความข้องช้าในการจัดการศึกษาของฝรั่งเศสในลาว ดูที่ 3349 (นามแฝง), เจ้าพีชราช บุรุษเหล็ก แห่งราชอาณาจักรลาว, หน้า 42.

¹⁸ Thomas Clayton, “Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia,” *Education Policy Analysis Archives* 3, 19 (1 December 1995) [Online]. Available from <http://epaa.asu.edu/epaa/v3n19.html> [2004, 25 Sep])

พระนโรดมก็ทรงยอมรับการปกครองของฝรั่งเศส เว้นเสียแต่ในเรื่องที่กระทบถึงผลประโยชน์ของพระองค์¹⁹

กล่าวเฉพาะในเรื่องการศึกษา หลังอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศสราว 5 ปี คือใน ค.ศ.1867 พระบาทสมเด็จพระนโรดมก็เปิดโรงเรียนขึ้นในวัง นักเรียนเป็นลูกหลานเจ้านายราว 40 คน มีครูเป็นชาวฝรั่งเศส²⁰ ไม่มีหลักฐานบ่งชี้ถึงความสนใจของนักเรียนและโรงเรียนแห่งนั้น จึงยากที่จะประเมินบทบาทของโรงเรียนแห่งนี้ทั้งในทางพัฒนาการศึกษาและประวัติกฎมิปัญญาของกัมพูชาได้ แต่อย่างน้อยที่สุดก็พอจะแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนโรดมไม่ได้ทรงต่อต้านการศึกษาแบบฝรั่งเศส²¹ อย่างเดียวกับที่ไม่ทรงต่อต้านการปกครองของฝรั่งเศสนั่นเอง

3. ระเบียบปกครอง ระบบศึกษา กับผู้มีการศึกษาแบบใหม่

หลังบังคับให้พระบาทสมเด็จพระนโรดมลงพระบรมนามในสนธิสัญญา ค.ศ.1884 ฝรั่งเศสก็เข้าไปจัดการเปลี่ยนแปลงลักษณะการเมืองการปกครองของกัมพูชา ใน ค.ศ.1885 ชุนนางก็เป็นกบฏขึ้นในหลายพื้นที่ทั่วประเทศ ผลที่สุดของการกบฏในคราวนั้นคือใน ค.ศ.1886 ฝรั่งเศสต้องยอมประนีประนอมกับระบอบจารีตของกัมพูชาเพื่อให้การก่อกบฏยุติลง หลังจากนั้นฝรั่งเศสก็ส่งชาวกัมพูชาที่ภักดีต่อระบอบการปกครองของตนเข้าไปในราชสำนัก ดึงอำนาจในการจัดเก็บภาษี การแต่งตั้งข้าราชการและการตรากฎหมายจากกษัตริย์กัมพูชามาอยู่ที่ข้าหลวงฝรั่งเศส²²

สิ่งที่ตามมาหลังจากการกระชับอำนาจการปกครองของฝรั่งเศสก็คือ ความต้องการล่าม เพื่อเป็นตัวกลางระหว่างผู้ปกครองชาวฝรั่งเศสกับข้าราชการชาวเขมร ใน ค.ศ.1885 นายพลเบกิน (Begin) ผู้ว่าการ โคชินจีนจึงตั้งอนุวิทยาลัยล่าม (Collège d'interprètes) ขึ้นที่กรุงพนมเปญ มี ออกุสต์ ปาวี (Auguste Pavie)²³ เป็นผู้อำนวยการ และตั้งโรงเรียนล่ามขึ้นอีก 3 แห่งที่ กำป็อด (ไทยเรียก

¹⁹ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, pp.145-146. การกล่าวถึงสมเด็จพระนโรดมว่าเป็นผู้รักชาติในเหตุกบฏ ค.ศ.1886-1887 นั้น ดูตัวอย่างได้ใน Charles Meyer, "Le roi Norodom confirme son autorité en 1886-87," *Etudes Cambodgiennes* 9, 10, 11, 12 (1967) และ 13, 14 (1968).

²⁰ Charles Bilodeau, "Compulsory Education in Cambodia," p.16.

²¹ พระราชกฤษฎีกา (Royal Decree) ลงวันที่ 10 พฤศจิกายน ค.ศ.1911 ซึ่งกำหนดให้พ่อแม่ส่งลูกของตนเข้าเรียนในโรงเรียนวัดอ้างถึงพระราชกฤษฎีกา ลงวันที่ 11 กรกฎาคม ค.ศ.1897 (Royal Decree of 10 November 1911, in *Ibid.*, p.63.) ไม่ทราบว่าเป็นพระราชกฤษฎีกา ค.ศ.1897 นั้นมีความว่าอย่างไร อาจจะเกี่ยวเนื่องด้วยการจัดการศึกษาก็เป็นได้ ด้านเป็นเช่นนั้น พระราชกฤษฎีกา ค.ศ.1897 ก็จะเป็นหลักฐานอีกหนึ่งอย่างที่ยืนยันว่าสมเด็จพระนโรดมไม่ได้ทรง "ต่อต้าน" การจัดการศึกษาของฝรั่งเศสแต่อย่างใด

²² David P. Chandler, *A History of Cambodia*, pp.144-147.

กำปอด บางแห่งเรียก กำพด, กัมโพช) ก็อิมปงซันง (ไทยเรียก กำปงฉนัง) และกรอเจะ (ไทยเรียก กระแจะ)²⁴

ใน ค.ศ.1893 รัฐบาลอาณานิคมก็ยกฐานะโรงเรียนแบบฝรั่งเศสที่ตั้งใน ค.ศ.1873 เป็น อนุวิทยาลัยแห่งอารักขา (Collège du Protectorat) อนุวิทยาลัยแห่งนี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อฝึกคนออกมำทำงานในระบบการปกครองระดับท้องถิ่นของอาณานิคม²⁵ ใน ค.ศ.1902 อนุวิทยาลัยแห่งนี้ มีนักเรียน 250 คน²⁶ และมีโรงเรียนแบบฝรั่งเศสเกิดขึ้นอีกสามแห่งที่กำป้อด เปรี้ยวเวง (ไทยเรียก ไพรเวง) และตาแก้ว (ไทยเรียก ตาแก้ว) ในปีใดไม่ทราบได้ ใน ค.ศ.1902 โรงเรียนแต่ละแห่งมี นักเรียนอยู่ราวแห่งละ 40 คน²⁷ ความมุ่งหมายก็คงไม่ต่างอะไรไปจากอนุวิทยาลัยแห่งอารักขานั้น จนถึง ค.ศ.1902 ก่อนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนโรดม 2 ปี ประมาณว่านักเรียน ที่ได้รับการศึกษาตามแบบฝรั่งเศสนับตั้งแต่ตั้งโรงเรียนแบบฝรั่งเศสมีจำนวน ไม่เกิน 1,000 คน และ

²³ ออกุสต์ มอง มารี ปาวิ (Auguste Jean Marie Pavie) เป็นชาวฝรั่งเศส เกิดเมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม ค.ศ.1847 เข้าทำงานในกองทัพตั้งแต่อายุได้ 17 ปี และถูกส่งมายังโคชินจีนใน ค.ศ.1868 ปีถัดมาก็ได้ทำงานใน องค์การด้านไปรษณีย์และโทรเลข และใน ค.ศ.1870 ก็เป็นอาสาสมัครต่อต้านเยอรมัน จากนั้นก็ถูกส่งไปกัมพูชา (Auguste Pavie, *Pavie Mission Exploration Work – Laos, Cambodia, Siam, Yunnan and Vietnam*, trans. Walter E.J. Tips (Bangkok: White Lotus, 1999), pp.9-10.)

ปาวิเริ่มงานสำรวจใน ค.ศ.1879 ตั้งแต่เป็นเจ้าหน้าที่โทรเลขอยู่ที่กำป้อด ก่อนที่จะได้ไปดำรงตำแหน่ง รองกงสุลฝรั่งเศสที่หลวงพระบางใน ค.ศ.1885 พร้อมทั้งเริ่มงานสำรวจในนามของ คณะสำรวจปาวิ (Mission Pavie) งานสำรวจของปาวิ กินเวลาทั้งสิ้น 10 ปี (ค.ศ.1885-1895) หากนับตั้งแต่เขาเดินทางไปหลวงพระบาง แต่จะ กินเวลาทั้งสิ้น 16 ปี (ค.ศ.1879-1895) ถ้าเริ่มตั้งแต่การสำรวจครั้งแรกของเขาในกัมพูชา (Ibid., p.14) การสำรวจ ครอบคลุมดินแดนของลาว กัมพูชา สยาม ยูนนาน และเวียดนาม คิดเป็นพื้นที่ราว 600,000 ตารางกิโลเมตร ระยะ ทางที่เดินทางสำรวจทั้งทางบกและทางน้ำกว่า 70,000 กิโลเมตร ผลการสำรวจของ คณะสำรวจปาวิถือดีพิมพ์ ในระหว่าง ค.ศ.1898-1904

²⁴ René Morizon, *Monographie du Cambodge*, p.178. ดูเหมือนว่าในช่วงทศวรรษที่ 1890 โรงเรียน เหล่านี้จะหายไป (Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, p.54.)

²⁵ René Morizon, *Monographie du Cambodge*, p.186.; Jean Delvert, “L’Oeuvre Française d’Enseignement au Cambodge” *France Asia special number* 125-127 (Octobre-Novembre-Décembre 1956), p.310. cited in Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, p.54. และ Charles Bilodeau, “Compulsory Education in Cambodia,” p.16.

²⁶ Alain Forest, *Le Cambodge et la Colonisation Française: Histoire d’une Colonisation sans Heurts (1897-1920)* (Paris: L’Harmattan, 1980), p.151. และ Thomas Clayton, “Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia.”

²⁷ Alain Forest, *Le Cambodge et la Colonisation Française*, p.151. และ Thomas Clayton, “Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia.”

ส่วนมากเป็นชาวเวียดนามกับชาวจีน²⁸

เมื่อถึงปลายทศวรรษแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 อำนาจการปกครองของฝรั่งเศสที่เพิ่มมากขึ้นนำมาซึ่งระบบการปกครองที่เต็มไปด้วยเอกสารรายงานต่างๆ ผู้ปกครองชาวฝรั่งเศสใช้เวลาจำนวนมากหมดไปกับการอ่านและโต้ตอบเอกสารเหล่านั้น ไม่มีเวลาให้กับการติดต่อโดยตรงกับประชาชนในปกครองของตน ขาดความรู้เกี่ยวกับดินแดนที่พวกเขาปกครองเกือบจะโดยสิ้นเชิง²⁹ งานหลักของระบบการปกครองจึงคือการควบคุมการจัดเก็บภาษีให้ถูกต้องครบถ้วน และการเกณฑ์แรงงานไปใช้ในกิจการต่างๆ ให้ได้ตามแผนงาน

ลักษณะของการปกครองที่เปลี่ยนแปลงไปกับทั้งภาระงานที่เพิ่มมากขึ้น นำมาซึ่งความต้องการชาวเขมรที่มีความรู้แบบใหม่ซึ่งสามารถนำมาใช้ได้กับระบบการปกครองของฝรั่งเศส โดยเฉพาะการปกครองในพื้นที่ชนบทที่ห่างไกล ระบบการศึกษาที่จะฝึกและผลิตคนออกมาตอบสนองความต้องการของฝรั่งเศสจึงเป็นความจำเป็นประการหนึ่งที่ระบบการปกครองของฝรั่งเศสต้องจัดให้มีขึ้น ใน ค.ศ.1908 จึงเกิดโรงเรียนชุมชนแห่งแรกที่บัตเกียมบอง (ไทยเรียก พระตะบอง)³⁰ นักเรียนที่จบจากโรงเรียนชุมชนโดยมากเข้าทำงานเป็นเสมียนและคนเก็บภาษีประจำชุมชน ถัดมาใน ค.ศ.1911 ก็มีหน่วยงานขึ้นมารับผิดชอบด้านการศึกษาเป็นการเฉพาะ³¹ และในปีเดียวกันนั้นเองก็มีพระราชกฤษฎีกา (royal decree) ว่าด้วยการศึกษาเกิดขึ้น กำหนดให้เจ้าอธิการวัดรับผิดชอบในการให้การศึกษาแก่เด็กซึ่งมีอายุ 8 ปีขึ้นไป โดยให้ใช้ภาษาเขมรในการเรียนการสอนวิชาอ่าน เขียน และนับ และมีพระราชาธิบดีเป็นผู้ตรวจการศึกษา³² ตามมาด้วยการผลักดันให้การจัดการศึกษาตาม

²⁸ ใน ค.ศ.1883 โรงเรียนแบบฝรั่งเศสแห่งแรกของกัมพูชาซึ่งมีนักเรียนน้อยกว่าคน ในจำนวนนี้เป็นชาว กัมพูชาเพียง 8 คน (Alain Forest, *Le Cambodge et la Colonisation Française*, pp.150-151).

²⁹ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, pp.152, 158-159.

³⁰ มีการตั้งข้อสังเกตว่า โรงเรียนชุมชนเกิดขึ้นเพื่อพยายามจะลดอิทธิพลของไทยและโรงเรียนตามอย่างการปฏิรูปของไทยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเปิดสอนที่บัตเกียมบองในเวลาที่ยังอยู่ใต้การปกครองของไทย (ดู Thomas Clayton, "Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia." และ ฐิต ญฺฐ, ชาติอำเภยสมัยเขมร [บัตเกียมบองสมัยท่านเจ้าคุณ], ธรรม 163-168.) โรงเรียนชุมชนแห่งแรกจึงเกิดขึ้นที่บัตเกียมบองในปีถัดจากที่ฝรั่งเศสได้บัตเกียมบองและเสียมเรียบมาอยู่ในอารักขา ก่อนที่จะเกิดโรงเรียนชุมชนขึ้นอีกหลายแห่งทั่วประเทศ

³¹ René Morizon, *Monographie du Cambodge*, pp.179-180.

³² Royal Decree of 10 November 1911, in Charles Bilodeau, "Compulsory Education in Cambodia," p.63.

เรอเน มอริซัน (René Morizon) กล่าวว่า พระราชกฤษฎีกา ค.ศ.1911 เท่ากับการตั้งโรงเรียนวัดขึ้นทั่วทั้งพระราชอาณาจักร (René Morizon, *Monographie du Cambodge*, p.180.) แต่สิ่งที่เกิดขึ้นดูจะเป็นว่า พระราช-

พระราชกรณียศ ค.ศ.1911 เป็นผลในทางปฏิบัติ³³

ใน ค.ศ.1918 ก็เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสำคัญขึ้นในการจัดการศึกษาในกัมพูชา เมื่อมีการประกาศใช้แผนการศึกษาในอินโดจีนฝรั่งเศส โดยมีความมุ่งหมายที่จะสร้าง “ระบบการศึกษาอย่างถาวร”³⁴ ระบบการศึกษาตามแบบการปฏิรูปใน ค.ศ.1918 เป็นรูปแบบเดียวกับที่ใช้กันในประเทศฝรั่งเศสสมัยนั้น ประกอบด้วยการศึกษาในระดับประถมศึกษา 6 ปี และระดับมัธยมศึกษา 7 ปี³⁵

จนถึง ค.ศ.1921 มีโรงเรียนที่เปิดสอนถึงเฉพาะระดับประถมศึกษาชั้นต้น 43 แห่ง นักเรียน 1,638 คน มีโรงเรียนที่เปิดสอนถึงระดับประถมศึกษาบริบูรณ์ 14 แห่ง นักเรียน 3,345 คน และมีโรงเรียนที่เปิดสอนระดับสูงสุด 1 แห่ง คือ อนุวิทยาลัยสีสุวตถ์ (Collège Sisowath) เปิดสอนถึงระดับมัธยมศึกษาปทุมภูมิ ตั้งอยู่ที่กรุงพนมเปญ มีนักเรียน 145 คน และใน ค.ศ.1931 มีโรงเรียนที่เปิดสอนถึงเฉพาะระดับประถมศึกษาชั้นต้น 93 แห่ง นักเรียน 4,853 คน มีโรงเรียนที่เปิดสอนถึงระดับประถม

กรณียศ ค.ศ.1911 เป็นกฎหมายที่กำหนดให้พ่อแม่ส่งลูกเข้าเรียนใน “โรงเรียน” ซึ่งมีอยู่ตามวัดแต่เดิมมากกว่าการตั้งโรงเรียนวัดแบบใหม่ (Modernized pagoda school) แม้ว่าจุดมุ่งหมายในการตั้งโรงเรียนวัดตามพระราชกรณียศ ค.ศ.1911 ก็เพื่อที่จะ “ปรับเปลี่ยนและทำให้ [โรงเรียนวัด] เข้ากันกับยุคสมัยของเราและอารยธรรมของเรา” (Ibid., p.181. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน) ก็ตามที่ “ไม่จนกว่าจะมีการชักชวนพระให้ร่วมมือและฝึกสอนพระให้เป็นครูตามแบบใหม่ซึ่งเกิดขึ้นใน ค.ศ.1924 จึงจะมีโรงเรียนวัดแบบใหม่เกิดขึ้น

³³ Royal Decree of 11 April 1912, in Charles Bilodeau, “Compulsory Education in Cambodia,” pp.63-64. และดู Circular of the Ministry of Public Education, dated on 2 February 1914, in Ibid., p.64.

³⁴ Ibid., pp.18-23. และดู David M. Ayres, *Anatomy of Crisis*, pp.23-27.

³⁵ Charles Bilodeau, “Compulsory Education in Cambodia,” p.18. และ Gail P. Kelly, “Colonialism, Indigenous Society, and School Practices: French West Africa and Indochina, 1918-1938,” in *Education and the Colonial Experience*, eds. Philip G. Altbach and Gail P. Kelly, second rev.ed. (New Brunswick: Transaction Books, 1984), p.10.)

ระดับประถมศึกษาแบ่งออกได้เป็น 2 ระดับคือ ประถมศึกษาชั้นต้นหลักสูตร 3 ปี และประถมศึกษาบริบูรณ์หลักสูตร 3 ปี ระดับมัศึกษาก็แบ่งออกเป็น 2 ระดับคือ มัธยมศึกษาปทุมภูมิหลักสูตร 4 ปี และมัธยมศึกษาทุติยภูมิหลักสูตร 3 ปี

สถานศึกษาในระบบการศึกษาแบบใหม่นี้มี 6 ประเภทคือ โรงเรียนชุม (l'école de Khum) โรงเรียนวัด (l'école de pagode) โรงเรียนประถมศึกษาประจำอำเภอ (l'école élémentaire de Khand) โรงเรียนประถมศึกษาบริบูรณ์ประจำเขต (l'école de plein exercice ou du chef-lieu) อนุวิทยาลัย (le collège) (René Morizon, *Monographie du Cambodge*, p.179.) โรงเรียนชุม โรงเรียนวัด และโรงเรียนประถมศึกษาประจำอำเภอจะเปิดสอนเฉพาะในระดับประถมศึกษาชั้นต้น ส่วนโรงเรียนประถมศึกษาบริบูรณ์ประจำเขตเปิดสอนถึงระดับประถมศึกษาบริบูรณ์ ในขณะที่อนุวิทยาลัยเปิดสอนถึงระดับมัธยมศึกษาปทุมภูมิ ส่วนวิทยาลัย (le lycée) ซึ่งเปิดสอนถึงระดับมัธยมศึกษาทุติยภูมิจะยังไม่เกิดขึ้นจนกว่าจะถึง ค.ศ.1935

ศึกษาบริบูรณ์ 18 แห่ง นักเรียน 5,838 คน และโรงเรียนที่เปิดสอนระดับสูงสุดคือระดับมัธยมศึกษา ปฐมภูมิซึ่งยังคงมีเพียงแห่งเดียวคือ อนุวิทยาลัยสี่สุวัตต์ ซึ่งใน ค.ศ.1930 มีนักเรียน 229 คน³⁶

ตารางที่ 4 จำนวนนักเรียนอนุวิทยาลัยสี่สุวัตต์, ค.ศ.1913-1930³⁷

ปี ค.ศ.	จำนวนนักเรียน	ปี ค.ศ.	จำนวนนักเรียน
1913	101	1922	188
1914	108	1923	163
1915	86	1924	146
1916	86	1925	179
1917	102	1926	207
1918	89	1927	n.a.
1919	125	1928	153
1920	129	1929	236
1921	145	1930	229

ใน ค.ศ.1933 อนุวิทยาลัยสี่สุวัตต์ก็ยกฐานะเป็นวิทยาลัยสี่สุวัตต์ (Lycée Sisowath) และขยายการเรียนการสอนถึงระดับมัธยมศึกษาทุติยภูมิใน ค.ศ.1935³⁸ นับเป็นวิทยาลัยแห่งแรกและเป็น

³⁶ ข้อมูลในระดับประถมศึกษาได้จาก Charles Bilodeau, "Compulsory Education in Cambodia," p.19.

และข้อมูลระดับมัธยมศึกษาได้จาก René Morizon, *Monographie du Cambodge*, p.187.

โรงเรียนประถมศึกษาบริบูรณ์ประจำเขตทั้ง 18 แห่ง ตั้งอยู่ที่กรุงพนมเปญ 4 แห่งคือ l' Ecole Norodom, l'Ecole française Baudoin, l'Ecole Doudart de Lagrée และ l'Ecole Francis-Garnier ที่เหลือตั้งอยู่ตามเขตต่างๆ (Ibid., pp.183-184. จำนวนโรงเรียนตามที่ René Morizon ให้ไว้คือ 18 แห่ง แต่เมื่อรวมจำนวนโรงเรียนที่ Morizon ให้รายละเอียดในภายหลังรวมได้เพียง 17 แห่ง)

กล่าวเฉพาะอนุวิทยาลัยสี่สุวัตต์ ต้นกำเนิดของอนุวิทยาลัยสี่สุวัตต์ย้อนกลับไปได้ถึงเมื่อครั้งสมเด็จพระสี่สุวัตต์ขึ้นทรงราชย์ใน ค.ศ.1904 พระองค์พระราชทานวังเดิมของพระองค์ให้แก่อนุวิทยาลัยแห่งอารักขา (Collège du Protectorat) ใน ค.ศ.1905 อนุวิทยาลัยแห่งอารักขาก็เปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนประถมศึกษาชั้นสูงแห่งพนมเปญ (Ecole Primaire Supérieure de Phnom Penh) หรือ โรงเรียนสี่สุวัตต์ (Ecole Sisowath) และนำหลักสูตรใหม่มาใช้ โดยมีจุดประสงค์คือเพื่อเตรียมเจ้าหน้าที่ปกครอง เจ้าหน้าที่ในระบบปกครองของชาวกัมพูชา เจ้าหน้าที่ทะเบียนที่ดิน และเจ้าหน้าที่ด้านสาธารณูปการ เจ้าหน้าที่ไปรษณีย์และโทรเลข เมื่อถึง ค.ศ.1911 ก็ยกฐานะเป็นอนุวิทยาลัยสี่สุวัตต์ (Collège Sisowath) ขยายการเรียนการสอนถึงระดับมัธยมศึกษาปฐมภูมิ ตามอย่างอนุวิทยาลัยชาสตู-โลบาต์ (Lycée Chasseloup-Laubat) ที่ไซ่ง่อน (Ibid., pp.186-187.)

³⁷ Ibid., p.187.

สถาบันการศึกษาระดับสูงที่สุดของกัมพูชา* การเรียนการสอนใช้ภาษาฝรั่งเศสทั้งหมด ครูโดยมากเป็นชาวฝรั่งเศส ใช้หลักสูตรอย่างเดียวกับในฝรั่งเศส และมีมัธยมศึกษาบัตร์ (baccalauréat) ก็เทียบได้กับมัธยมศึกษาบัตร์ของฝรั่งเศส³⁹

นอกจากโรงเรียนแบบฝรั่งเศสแล้ว ฝรั่งเศสยังเข้าไปปรับปรุงโรงเรียนวัดที่มีอยู่เดิมให้เป็นโรงเรียนวัดแบบใหม่ (modernized pagoda school) แต่ฝรั่งเศสก็ให้การสนับสนุนทางการเงินเพียงเล็กน้อยแก่โรงเรียนวัดแบบใหม่⁴⁰ หากเพราะได้การอุปถัมภ์จากคณะสงฆ์ โรงเรียนวัดแบบใหม่นี้จึงเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมากและรวดเร็ว โดยใน ค.ศ.1924 คณะสงฆ์เห็นชอบกับการส่งพระไปฝึกการสอนตามแบบใหม่ในโรงเรียนที่กำลังก่อสร้าง และใน ค.ศ.1930 ก็มีพระซึ่งผ่านการฝึกการสอน 58 รูป กลับไปตั้งโรงเรียนวัดแบบใหม่ขึ้นในวัดของตน

โรงเรียนวัดแบบใหม่นี้เปิดสอนถึงระดับประถมศึกษาชั้นต้น ใช้หลักสูตรเดียวกับโรงเรียนประถมศึกษาของรัฐ ใช้ภาษาเขมรในการเรียนการสอน ไม่มีสอนภาษาฝรั่งเศส และมีเฉพาะนักเรียนชาย เรียนเฉพาะตอนบ่าย (15.30-18.30 น.) ยกเว้นวันพระและวันสำคัญทางศาสนา มีพระซึ่งผ่านการอบรมการสอนแบบใหม่เป็นครู ไม่มีเงินเดือน⁴¹ ใน ค.ศ.1931 มีโรงเรียนวัดแบบใหม่ 101 แห่ง นักเรียน 3,332 คน⁴²

ไม่ว่าการศึกษาจะขยายตัวไปเพียงไร มีจำนวนโรงเรียนและนักเรียนเพิ่มขึ้นเพียงใดก็ตามที่การจัดการศึกษาของฝรั่งเศสในกัมพูชาก็คงมุ่งแต่ที่การผลิตชาวกัมพูชาเพื่อทำงานในระบบปกครองอาณานิคม⁴³ ไม่ได้มุ่งหมายที่จัดการศึกษาเพื่อปวงชน หรือเพื่อเปิดโอกาสให้ประชาชนในอารักขาของตนเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง ในช่วง 4 ทศวรรษหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 จึงเกิดโรงเรียนขึ้นเป็นจำนวนน้อย ขาดการวางแผนอย่างชัดเจน ไม่มีหน่วยงานที่รับผิดชอบด้าน

³⁸ Jacques Nepote, "Education et développement dans le Cambodge moderne," *Mondes en Développement* 28, (1979): 767-792. cited in Thomas Clayton, "Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia."

* อนุวิทยาลัยแห่งที่สองของประเทศเกิดขึ้นใน ค.ศ.1942 คืออนุวิทยาลัยพระสีหนุ ฌ ก็อมปงจาม นักเรียนรุ่นแรกของวิทยาลัยแห่งนี้มี ชาลต ซอร์ เลียว สมพอน และซู นีม เป็นอาทิ

³⁹ Charles Bilodeau, "Compulsory Education in Cambodia," p.24.

⁴⁰ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.160.

⁴¹ Charles Bilodeau, "Compulsory Education in Cambodia," p.21, 23.

⁴² *Ibid.*, p.67.

⁴³ John Tully, *Cambodia Under the Tricolour*, p.220.; Charles Bilodeau, "Compulsory Education in Cambodia," p.16. และ René Morizon, *Monographie du Cambodge*, p.178.

การศึกษาเป็นการเฉพาะ เมื่อเข้าสู่คริสต์ศตวรรษที่ 20 ในเวลาที่มีแผนการศึกษาที่ชัดเจน มีหน่วยงานรับผิดชอบเป็นการเฉพาะ มีจำนวนโรงเรียนเพิ่มมากขึ้น มีกระจายตัวมากขึ้น การจะกล่าวว่าเป็นการศึกษาเพื่อปวงชนก็ยังคงห่างไกล หลักสูตรในโรงเรียนก็ยังคงสนองตอบความอุดมสมบูรณ์เดิมของฝรั่งเศสอยู่นั่นเอง งานเขียนของนักคิดนักปรัชญาลือนามชาวฝรั่งเศสอย่าง มองเตสกีเออ รูสโซ และนักปรัชญาคนอื่นๆ เป็นสิ่งต้องห้ามในโรงเรียน⁴⁴ เพราะนั่นจะเป็นการกระตุ้นให้นักเรียนลุกขึ้นมาตั้งคำถามต่อระบบปกครองและผู้ปกครอง

การผลิตคนเพื่อออกมารับใช้ระบบปกครองซึ่งเป็นอุดมการณ์หลักของการจัดการศึกษาของฝรั่งเศส ยังจะคงดำรงอยู่กับทั้งมีส่วนก่อรูปความคิดและสร้างความต้องการขึ้นในหมู่นักเรียนที่จะอาศัยการศึกษาเพื่อเข้าทำงานในระบบปกครองอาณานิคมและกัมพูชาที่เป็นเอกราช แต่ในประเด็นของการมีส่วนร่วมทางการเมืองนั้น ผลออกมาในทางตรงกันข้ามกับที่ฝรั่งเศสตั้งใจไว้ ระบบการศึกษา และระบบปกครองอาณานิคมมีส่วนอย่างสำคัญในการกฤษฎาให้ชาวกัมพูชาแสดงความคิดเห็นตอบกลับเอาที่ระบบอาณานิคม

ข. ภาษา อักษรศาสตร์⁴⁵ และชาตินิยม

1. บุคลิกที่เปลี่ยนไปของผู้มีการศึกษา

ช่วงแรกของการอยู่ในอารักขา การปกครองกัมพูชาอยู่ในกำมือของ “ข้าราชการหนุ่มๆ แห่งกระทรวงทหารเรือผู้กระหายชื่อเสียง ตำแหน่ง และหลงใหลในความแปลกใหม่ของดินแดนที่พวกเขาเผชิญอยู่ โดยทั่วไปผู้บุกเบิกลัทธิอาณานิคมที่ทำงานหนัก.....ล้วนแต่เป็นผู้ที่เห็นอกเห็นใจชาวกัมพูชาและยอมรับความเจริญรุ่งเรืองของอารยธรรมเขมร”⁴⁶ ความสนใจหนึ่งของเหล่า

⁴⁴ William H. Frederick, “Alexander Varenne and Politics in Indochina, 1925-1926,” in *Aspects of Vietnamese History*, ed. Walter F. Vella (Honolulu: Asian Studies Program, University Press of Hawaii, 1973), p.134. cited in Jonh Tully, *Cambodia Under the Tricolour*, pp.227-228.

⁴⁵ คำว่า *หฺกฺฤฝฝฝฝฝฝ* [อักษรศาสตร์] นี้ เขมรแปลมาจากคำว่า *Literature* ในภาษาอังกฤษ ตรงกับคำว่า *วรรณกรรม* ในภาษาไทย คำว่าอักษรศาสตร์เริ่มใช้ในภาษาเขมรในราวปลายทศวรรษที่ 1930 และต้นทศวรรษที่ 1940 เป็นต้นมา (George Chigas, “The emergence of twentieth century Cambodian literary institutions: the case of *Kambujasuriya*,” in *The Canon in Southeast Asian Literatures: literatures of Burma, Cambodia, Indonesia, Laos, Malaysia, The Philippines, Thailand and Vietnam*, ed. David Smyth (Cornwall: Curzon Press, 2000), p.138.)

⁴⁶ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.142.

ข้าราชการหนุ่มบรรดานั้นจึงคือวงวัฒนธรรมของกัมพูชา งานศึกษาด้าน โบราณคดี จารึก นิทานพื้นบ้าน ประวัติศาสตร์ กฎหมาย ฯลฯ ในยุคบุกเบิกจำนวนมากเป็นผลงานของคนพวกนี้ ชาวเขมรที่ร่วมงานกับข้าราชการอาณานิคมชาวฝรั่งเศสเหล่านี้ จึงถูกชักจูงให้เข้ามามีส่วนร่วมในความสนใจทางวัฒนธรรมอยู่ด้วย ดังเช่น เซิน เทียบ ซึ่งเป็นนักเรียนของ เอเตียน เอ โมนิเยร์ (Etienne Aymonier) ที่ได้มีส่วนช่วยเอ โมนิเยร์แปลนิทานพื้นบ้านกัมพูชาเป็นภาษาฝรั่งเศส และ เซิน เทียบ ยังมีงานของตนเองที่ตีพิมพ์ต่างหากทั้งในภาษาฝรั่งเศสและภาษาเขมร และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ที่ “โพธิวงศ์” ซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์ชั้นสูงสำหรับบัณฑิตในทางพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะ หรือ จวน ซึ่งก็มีงานเขียนเกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณี และแปลนิทานพื้นบ้านและชาดกของกัมพูชา ทั้งเคยได้ว่าการศิลปากร

เมื่อฝรั่งเศสเริ่มกระชับอำนาจการปกครองของตนในทศวรรษที่ 1880 เสน่ห์และความน่าหลงใหลของกัมพูชาที่ข้าราชการอาณานิคมชาวฝรั่งเศสเคยเห็นในทศวรรษที่ 1860–1870 ก็เลือนหายไป และเมื่อถึงปลายทศวรรษแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ในเวลาที่อำนาจการปกครองของฝรั่งเศสเพิ่มมากขึ้น ผู้ปกครองชาวฝรั่งเศสก็ทิ้งเรื่องของการสำรวจ โบราณสถาน การอ่านและตีความจารึก การแปลนิทานพื้นบ้าน วรรณกรรม ฯลฯ เอาไว้ในมือของนักวิชาการของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Ecole française d'Extrême-Orient – EFEO)⁴⁷ แต่โตคนเดียว

บุคคลิกของผู้ปกครอง และลักษณะของการปกครองที่เปลี่ยนแปลงไป ส่งผลกระทบอย่าง

⁴⁷ ใน ค.ศ. 1898 มีการจัดตั้ง คณะสำรวจทาง โบราณคดีแห่งอินโดจีน (Mission archéologique de l'Indochine) ซึ่งเปลี่ยนฐานะมาเป็น สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศใน ค.ศ. 1901 และออกวารสารชื่อว่า วารสารของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient - BEFEO) ในปีเดียวกันนั้น

บทความโดยส่วนมากใน BEFEO จะเกี่ยวกับประเด็นในทาง ศิลปะ โบราณคดี จารึก และวรรณคดีของดินแดนในปกครองของฝรั่งเศสคือ ดังเกีย อันนัม โคชินจีน กัมพูชาและลาว และดินแดนอื่นๆ ในเอเชีย คือ อินโดนีเซีย มาลายา สยาม จีน อินเดีย ญี่ปุ่น บทความแรกที่กล่าวถึงกัมพูชาอยู่ใน BEFEO ฉบับที่ 3 ค.ศ. 1901 ว่าด้วยเรื่องพระราชพิธีโสกันต์พระองค์มั่งจะสัจนทเลขา พระราชโอรสในสมเด็จพระนโรดม (Nguyen Van To, “Tables générales des mémoires, contenus dans les tomes I-XX du Bulletin,” *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient* 2 (1921): 243.)

ผลงานของนักวิชาการฝรั่งเศสทั้งที่ตีพิมพ์ใน BEFEO และในที่อื่นๆ ก่อนหน้านั้นจำนวนมากเป็นเรื่องเกี่ยวกับ โบราณสถานกลุ่มเมืองพระนคร การสำรวจโบราณสถานและการอ่านจารึกทำให้ภาพของความยิ่งใหญ่ของกัมพูชาโบราณเกิดขึ้น และเรื่องราวสมัยพระนครก็เป็นประเด็นหลักในการศึกษาประวัติศาสตร์กัมพูชามาจนกระทั่งปัจจุบัน

นักวิชาการชาวกัมพูชา จำนวนหนึ่งเห็นว่าผลงานของนักวิชาการในสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ ซึ่งจำนวนมากตีพิมพ์ใน BEFEO มีคุณูปการอย่างมากต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ของกัมพูชา (ดู Mak Phoeun, “Le Cambodge,” in *Initiation a la Péninsule Indochinoise*, ed. P.B. Lafont (Paris: L'Harmattan, 1996), p.73.)

มีนัยสำคัญต่อลักษณะของผู้มีการศึกษาชาวเขมรที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน ชาวเขมรผู้มีการศึกษาเหล่านี้โดยมากทำงานกับระบบปกครองอาณานิคม ผู้มีการศึกษาในจำนวนที่มากกว่าจะให้ความสนใจกับงานเอกสารและการปฏิบัติตามคำสั่ง ไม่มีเวลาและที่สำคัญคือไม่มีความสนใจให้แก่เรื่องทางวัฒนธรรมหรือรากเหง้าอื่นๆ ของตน จำนวนน้อยเท่านั้นที่จะยังให้ความสนใจเรื่องทางวัฒนธรรม และอาศัยประเด็นทางวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสำหรับแสดงความคิดเห็นได้กลับกับระบบปกครองอาณานิคม

2. วิกฤตอัตลักษณ์กับการตอบสนองของผู้มีการศึกษา

เดวิด พี แชนด์เลอร์ ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า ความขัดแย้งระหว่างความรู้ของฝรั่งเศสเกี่ยวกับความรู้โรจน์ในอดีตและความเสื่อมในปัจจุบัน นำมาซึ่งวิกฤตอัตลักษณ์ (crisis of identity) ในหมู่ชาวเขมรผู้มีการศึกษาในช่วงทศวรรษที่ 1930 และ 1940⁴⁸ วิกฤตอัตลักษณ์ที่ว่านี้เป็นประเด็นทางวัฒนธรรม⁴⁹ แต่ชาวเขมรที่มีการศึกษาจำนวนหนึ่งไม่ต้องเผชิญกับวิกฤตหรือปัญหานี้ อย่างเช่น แซม จอมเริน (ค.ศ.1910-1975)⁵⁰ ซึ่งถ้าใช้การรู้ภาษาเขมรเป็นเครื่องชี้วัดความเป็นเขมร แซม จอมเริน ก็ไม่นับได้ว่าเป็นเขมร เพราะพูดและเขียนภาษาเขมรไม่ได้เลย กับทั้งรับเอาวิถีชีวิตแบบฝรั่งเศสที่แวดล้อมอยู่เข้ามาเป็นแบบแผนในการดำเนินชีวิต ฉะนั้นแล้ว เรื่องที่ว่าเขมรแต่ปฐมบรมสมถ์กลับจะเรื่อง โรจน์เพียงไร และจะตกต่ำถึงเพียงไหนในปัจจุบัน ก็ไม่เป็นช่องให้ แซม จอมเริน และผู้มีการศึกษาจำนวนมากที่มีลักษณะอย่าง แซม จอมเริน เกิดความขัดแย้งในทางความคิดขึ้นมาได้

แม้จะล่วงเข้าทศวรรษที่ 1930 และ 1940 แล้วก็ตาม ผู้ที่มีโอกาสได้รับการศึกษาในโรงเรียนแบบฝรั่งเศสยังคงจำกัคงอยู่เฉพาะชาวเขมรจำนวนน้อยเท่านั้น และผู้ที่จบการศึกษาจากโรงเรียน

⁴⁸ David P. Chandler, *The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Revolution since 1945* (Chiang Mai: Silkworm Books, 1991), pp.6-7.

⁴⁹ ดู Penny Edwards, *Cambodge: The Cultivation of A Nation, 1860-1945*, p.6.

⁵⁰ แซม จอมเริน เคยดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีกระทรวงกสิกรรมในราชอาณาจักรกัมพูชาสังคมนิยม ใน ค.ศ.1968 ก็ได้รับแต่งตั้งจากสมเด็จพระนโรดมสีหนุซึ่งในเวลานั้นเป็นพระประมุขรัฐให้เป็นประธานสมาคมนักภาพยนตร์เขมร (The Association of Khmer Filmmakers) แซม จอมเริน เรียนในโรงเรียนแบบฝรั่งเศส สมัยอาณานิคมซึ่งใช้ภาษาฝรั่งเศสในการเรียนการสอน ครอบครัวของท่านผู้นี้มีนิมอย่างฝรั่งเศส ใช้ภาษาฝรั่งเศสบ้างภาษาเขมรบ้างสำหรับพูดกันในครอบครัว (“A Conversation with Vyon Hem (October 19, 2001),” in *Cultures of Independence*, pp.165-166.)

นั้นก็ยังมีจำนวนน้อยมากขึ้นไปอีกเมื่อพิจารณาจากข้อมูลที่ว่า มีนักเรียนสอบไล่ได้ประถมศึกษาบาลัตรีบริบูรณ์ใน ค.ศ.1938-1939 เพียง 294 คน จากนักเรียน 60,000 คน⁵¹ ขณะที่ใน ค.ศ.1944 มีนักเรียนสอบไล่ได้ประถมศึกษาบาลัตรีบริบูรณ์ 500 คน จากจำนวนนักเรียน 80,000 คน⁵² และใน ค.ศ.1940 มีผู้สอบไล่ได้มัธยมศึกษาบาลัตรีทุติยภูมิเพียง 4 คน⁵³ ซึ่งนับเป็นนักเรียน 4 คนแรกที่สำเร็จการศึกษาจากวิทยาลัยสี่สุวัตต์ และแม้ใน ค.ศ.1953 จะมีนักเรียนในระดับมัธยมศึกษาทุติยภูมิมากถึง 2,700 คน แต่เมื่อเข้าสอบใน ค.ศ.1954 ก็มีผู้สอบได้มัธยมศึกษาบาลัตรีทุติยภูมิเพียง 144 คน⁵⁴

เดวิด แชนด์เลอร์ เสนอไว้ว่า วิทยาลัยสี่สุวัตต์เป็นหนึ่งในช่องทางที่ทำให้เกิดความสำนึกในความเป็นชาติ และความคิดชาตินิยมขึ้นในกัมพูชา⁵⁵ แต่เมื่อพิจารณาจากทั้งช่วงเวลาที่ก่อตั้งวิทยาลัยสี่สุวัตต์และจำนวนผู้จบการศึกษา นำสงสัยว่าวิทยาลัยสี่สุวัตต์จะมีบทบาทมากอย่างเช่นที่แชนด์เลอร์กล่าวถึงเพียงไร⁵⁶ และประเด็นที่สำคัญกว่านั้นคือ ถ้า (อนุวิทยาลัยและ) วิทยาลัยสี่สุวัตต์เป็นช่องทางที่ทำให้เกิดความสำนึกในความเป็นชาติ และความคิดชาตินิยมจริง คำถามมีอยู่ว่า (อนุวิทยาลัยและ) วิทยาลัยสี่สุวัตต์มีส่วนอย่างไรในการแสดงบทบาทเช่นว่า และมีใครเป็นตัวการ

คนพวกที่จะเข้ามาแทนที่ชาวฝรั่งเศสในฐานะผู้ปกครองตั้งแต่ ค.ศ.1946 เป็นต้นมา ไม่ว่าจะเป็น เจง เฮง (ค.ศ.1910-1996) สมาชิกสมัชชาแห่งชาติ และรัฐเลขาธิการในสมัยสังคมนิยม ปรมุขรัฐหลังรัฐประหารในเดือนมีนาคม ค.ศ.1970⁵⁷ เซิน ซาน (ค.ศ.1911-2000) รัฐมนตรี

⁵¹ J. Montllor, Foreign Service Despatch from the American Embassy Phnom Penh to the US Department of State, "School Enrollment Increase in Cambodia," Air Pouch 851H.43/3-653, March 6, 1953, pp.2-3. cited in David M. Ayres, *Anatomy of a crisis*, p.25.

⁵² Ben Kiernan, *How Pol Pot came to power: Colonialism, Nationalism, and communism in Cambodia, 1930-1975*, 2nd ed. (New Heaven: Yale University Press, 2004), p. xlix.

⁵³ Roger Smith, "Cambodia: Social and Historical Background," in *Politics in Southern Asia*, ed. Saul Rose (London: MacMillan, 1963) p.47. cited in Justin Corfield, *Khmers Stand Up!: A History of the Cambodian Government 1970-1975* (Victoria: Centre of Southeast Asian Studies, Monash University, 1994), p.10

⁵⁴ Ben Kiernan, *How Pol Pot came to power*, p. xlix.

⁵⁵ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.163.

⁵⁶ หลังจากเกิดอนุวิทยาลัยสี่สุวัตต์ขึ้นใน ค.ศ.1911 ระยะเวลาแรกๆ ก็มีข้าราชการเพียงไม่กี่นายที่จบการศึกษาจากอนุวิทยาลัยแห่งนี้ อาทิ Ouk Thoutch (ค.ศ. 1894-19__) ซึ่งจะได้เป็นเจ้าห่วยซรอกเซียมเรียบ และชววยเรียง (Justin Corfield and Laura Summers, *Historical Dictionary of Cambodia*, pp.311-312.) จำนวนข้าราชการที่มีประวัติว่าเคยศึกษาในอนุวิทยาลัยและวิทยาลัยสี่สุวัตต์ก็มีเพิ่มมากขึ้น โดยเป็นข้าราชการที่เกิดหลัง ค.ศ.1900

เจ้าห่วยซรอกเทียบได้กับตำแหน่งเจ้าเมืองของไทย

ผู้ว่าการธนาคารชาติ และนายกรัฐมนตรีในราชอาณาจักรกัมพูชาสมัยกษัตริย์นโรดม 58 แยม ซอมโบร์ (ค.ศ.1913-1989) นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีในราชอาณาจักรกัมพูชาสมัยกษัตริย์นโรดมและราชอาณาจักร สาธารณรัฐเขมร 59 นายพลตง นล (ค.ศ.1913-1985) นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีในราชอาณาจักร กัมพูชาสมัยกษัตริย์นโรดมและประธานาธิบดีสาธารณรัฐเขมร 60 หรือ ซ็อม ซารี (ค.ศ.1917-1961) ฝ่าย คำนคนสำคัญในต้นสมัยกษัตริย์นโรดม 61 นั้น มีพื้นภูมิลำเนาอยู่ร่วมกันหลายประการ ประการหนึ่ง คือเกือบทั้งหมดเป็นศิษย์เก่าอนุวิทยาลัยและวิทยาลัยสี่สุวรรณภูมิ แต่ในทศวรรษที่ 1930-1940 และอาจ เลยมาจนถึงทศวรรษที่ 1950 ผลผลิตจากอนุวิทยาลัยและวิทยาลัยสี่สุวรรณภูมิลำเนาเหล่านี้ จะยังคงเป็น ข้าราชการอาณานิคมผู้เสี้ยมอยู่ในที่ทำงานของตน วิกฤตอัตลักษณ์จึงตกไปอยู่กับคนอื่นอีกพวกหนึ่ง ซึ่งเป็นผลผลิตจากระบบปกครองอาณานิคมและระบบศึกษาเช่นกัน เช่นคนอย่าง ญก แคม (ค.ศ.1903-1974) รีม กีน (ค.ศ.1911-1959) และ นู หาง (ค.ศ.1916-1975) ซึ่งมีสมบัติร่วมกันประการ หนึ่งคือ เป็นนักนิพนธ์เรื่องประโลมโลกยุคแรก แต่มีพื้นภูมิทางการศึกษาที่ต่างกันไป

57 เจง เฮง เป็นลูกเขมร-จีน เกิดที่เขตตาแคว เข้าเรียนในอนุวิทยาลัยสี่สุวรรณภูมิ และทำราชการในระบบ ปกครองอาณานิคม จะยังอยู่ในระบบราชการแม้จนกัมพูชาได้เอกราชใน ค.ศ.1953 แล้ว (Justin Corfield and Laura Summers, *Historical Dictionary of Cambodia*, pp.70-71.) จัสติน คอร์ฟิลด์ และลอรา ซัมเมอร์ส ว่า เจง เฮง เรียนที่วิทยาลัยสี่สุวรรณภูมิ แต่ตามที่ควรจะเป็นแล้ว เจง เฮง ต้องเรียนที่อนุวิทยาลัยสี่สุวรรณภูมิ ไม่ใช่วิทยาลัยสี่สุวรรณภูมิ

58 เซิน ซาน เกิดในครอบครัวเขมรต่ำซึ่งเข้ามาตั้งรกรากในพนมเปญ เรียนหนังสือที่กรุงพนมเปญก่อนจะ เดินทางไปเรียนต่อที่ฝรั่งเศสจนจบการศึกษาใน ค.ศ.1933 เมื่อกลับมาที่กัมพูชาก็เข้าทำงานกับระบบปกครอง อาณานิคม เป็นหนึ่งในคณะกรรมการบริหารธุรกิจเมื่อครั้งเจรจายุติสงครามในคราวสงครามอินโดจีนฝรั่งเศส ค.ศ.1941 เริ่มเข้าสู่วงการเมืองครั้งแรกเมื่อ ค.ศ.1946 (Ibid., pp.395-396.)

เขมรต่ำคือชาวเขมรที่อาศัยอยู่ในบริเวณดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงซึ่งเคยเป็นดินแดนใน ปกครองของกัมพูชามาแต่เดิม ในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ชาวเวียดนามและชาวจีนก็อพยพมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณ ดังกล่าวมากขึ้น และได้สิทธิปกครองดินแดนเหล่านั้นในที่สุด

59 แยม ซอมโบร์ เป็นลูกผู้พิพากษา เกิดที่เขตบักฎ็อมบอง เข้าเรียนที่อนุวิทยาลัยสี่สุวรรณภูมิ และไปสำเร็จ มัธยมศึกษาที่ซานออยใน ค.ศ.1935 จากนั้นก็เดินทางไปศึกษาในระดับอุดมศึกษาที่ฝรั่งเศส แล้วก็เดินทางกลับ มาช่วยราชการในระบอบกษัตริย์ใน ค.ศ.1939 ไม่ปรากฏว่าจะมีบทบาทอื่นใดกว่านี้จนกว่าจะใน ค.ศ.1946 เมื่อเกิดการเลือกตั้งขึ้นเป็นครั้งแรกในกัมพูชา (Ibid., pp.461-463.)

60 ลอน นอล เป็นชาวเขมรต่ำ ลูกของเจ้าหน้าที่ในระบบปกครองอาณานิคม อายุได้ 14 ปี ก็ไปเรียนที่ วิทยาลัยซาสตู-โลบาต์ ณ ไช่งอน เมื่อ ลอน นอล สำเร็จการศึกษาก็กลับมาทำงานในระบบการปกครองของฝรั่งเศส (Justin Corfield, *Khmers Stand Up!*, pp.1-2.)

61 ซอม ซารี ซึ่งเกิดที่กัมพูชาก็เข้าเรียนในวิทยาลัยสี่สุวรรณภูมิ และใน ค.ศ.1939 เข้าทำงานกับระบบ ยุติธรรม ก็จะยังไม่มียบทบาทอื่นใดนอกจากเป็นข้าราชการ ไม่จนกว่าหลังเดินทางกลับจากศึกษาในระดับอุดมศึกษา ที่ฝรั่งเศสใน ค.ศ.1950 (Justin Corfield and Laura Summers, *Historical Dictionary of Cambodia*, p.360.)

ลูก แดม นั้นเป็นผลผลิตของการศึกษาแบบเก่า คืออาศัยผ้ากาสาวพัสตร์เพื่อเรียนหนังสือ และเข้ามาเรียนพระปริยัติธรรมในเมืองไทย* พื้นภูมิการศึกษาฝ่ายวัดของ ลูก แดม นี้เองที่ทำให้ได้เข้าร่วมงานในพุทธศาสนบัณฑิตยซึ่งเป็นที่แห่งชุมนุมปัญญาชนฝ่ายวัดของกัมพูชา

พุทธศาสนบัณฑิตยก่อตั้งขึ้นใน ค.ศ.1930 ด้วยการสนับสนุนของฝรั่งเศสที่ต้องการจะเห็น คณะสงฆ์กัมพูชาเป็นอิสระจากการถูกรอบงำโดยคณะสงฆ์ไทย นอกจากการเป็นวงสนทนาแล้ว พุทธศาสนบัณฑิตยยังเป็นที่ประกอบกิจทางศาสนา ที่ประชุมสงฆ์ และแหล่งเก็บรวบรวมคัมภีร์ทางศาสนา นอกจากนี้พุทธศาสนบัณฑิตยซึ่งได้รับการสนับสนุนทางการเงินจากฝรั่งเศสยังได้อุปถัมภ์วารสารกัมพูชาสุริยา ซึ่งตีพิมพ์วรรณกรรม นิทานพื้นบ้าน คัมภีร์ทางพุทธศาสนา และเรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยราชสำนัก⁶² ภารกิจที่มีบทบาทนำในพุทธศาสนบัณฑิตยคือภารกิจในคณะมหานิกาย

พุทธศาสนาเถรวาทในกัมพูชาแยกเป็น 2 นิกาย เมื่อธรรมยุติกนิกายจากสยามเข้ามาใน ค.ศ.1854⁶³ คณะธรรมยุติในกัมพูชาก็มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับพระราชวงศ์เช่นเดียวกับที่เป็นในสยาม แต่คณะธรรมยุติในกัมพูชามีส่วนนำความก้าวหน้าเพียงเล็กน้อยมาสู่ชาวกัมพูชาที่ไม่ใช่เจ้านายและชนชั้นสูง อีกทั้งไม่ได้มีบทบาทในการนำความทันสมัยมาสู่สังคมกัมพูชาดังเช่นที่เป็นในสยาม⁶⁴ ในขณะที่คณะมหานิกายซึ่งเป็นนิกายดั้งเดิมกลับมีบทบาทที่โดดเด่นกว่าคณะธรรมยุติ

เมื่อมีการตั้งโรงเรียนบาลีขึ้น ณ กรุงพนมเปญใน ค.ศ.1914⁶⁵ ก็เกิดแรงกระตุ้นให้มีการศึกษาศาสนาถิ่นใหม่ อันนำมาซึ่งความแตกแยกของคณะมหานิกายในทศวรรษที่ 1920 ระหว่าง

* ข้อที่น่าสงสัยคือ ลูก แดม จะมีความรู้ภาษาฝรั่งเศสในระดับที่สามารถเป็นล่ามแปลภาษาไทย-ฝรั่งเศส-เขมร ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 จากไหน เพราะ ลูก แดม เรียนหนังสือในวัดมาโดยตลอด และแม้ ลูก แดม จะเข้าเรียนในเวลาที่เกิดโรงเรียนวัดแบบใหม่ขึ้นแล้ว (ซึ่ง ลูก แดม ไม่มีโอกาสอย่างนั้น) โรงเรียนวัดแบบใหม่ก็จะมีสอนภาษาฝรั่งเศส ทางที่จะอธิบายได้คือความรู้ภาษาฝรั่งเศสของ ลูก แดม ได้มาจากการเรียนรู้นอกระบบโรงเรียน ไม่ว่าจะเป็นการเรียนด้วยตัวเองหรือเรียนมีครูสอนก็ตาม และคงจะได้ฝึกฝนให้ชำนาญยิ่งขึ้นเมื่อเข้าทำงานเป็นข้าราชการอาณานิคม

⁶² Penny Edwards, *Cambodge: The Cultivation of A Nation, 1860-1945*, pp.303-308.; David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.159. และ David P. Chandler, *Brother Number One*, p.16.

⁶³ Michael Vickery, *Cambodia After Angkor*, p.39. และ Penny Edwards, *Cambodge: The Cultivation of A Nation, 1860-1945*, p.263.

เรื่องเดียวกันนี้ มิลตัน ออสบอร์นว่า ค.ศ.1864 (Milton Osborne, *The French Presence in Cochinchina and Cambodia*, p.255.) ส่วนพระราชพงศาวดารเขมรของทองสืบ สุกะมาร์คว่า ค.ศ.1862 (ทองสืบ สุกะมาร์ค, *พระราชพงศาวดารเขมร* (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), หน้า 155).

⁶⁴ Milton Osborne, *The French Presence in Cochinchina and Cambodia*, p.255.

พระสงฆ์ตามแบบจารีตกับพระสงฆ์หัวสมัยใหม่ซึ่งได้รับอิทธิพลจากวิทยาศาสตร์ตะวันตกและนิยมการวิพากษ์ รวมทั้งต้องการให้มีการทำความเข้าใจคัมภีร์ทางศาสนากันใหม่⁶⁶

บันทึกที่ดีที่สุดชิ้นที่รายงานถึงความขัดแย้งระหว่างสงฆ์จารีตกับสงฆ์ปฏิรูปคือ *กัลยาณมิตร* ของข้าพเจ้าคือ สมเด็จพระสังฆราช (จวน ณาต) ซึ่งเขียนโดย สมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี (หวด ตาด วชิรปัญโญ) ที่เล่าถึงความขัดแย้งระหว่างพวก ธรรมเก่า หรือสงฆ์จารีต กับพวก ธรรมใหม่ หรือสงฆ์ปฏิรูป ซึ่งมี พระครูวิมลปัญญา (อุม ชู) พระครูสังฆัตถา (จวน ณาต) และพระครูสังฆวิชา (หวด ตาด) เป็นผู้นำ ประเด็นของความขัดแย้งเป็นเรื่องของการตีความพระธรรมวินัย ซึ่งแสดงออกมาด้วยการห้ามพิมพ์เผยแพร่หนังสือเกี่ยวกับพระธรรมวินัยก่อนได้รับอนุญาตจากสภาเสนาบดี และสมเด็จพระสังฆนายกทั้งสองนิกาย⁶⁷ กับทั้งห้ามใช้หนังสือสำหรับศึกษาพระธรรมวินัย ด้วยเหตุผลที่ว่า “ถ้าวินัยมีในโบราณเขาจึงอนุญาตให้ศึกษาได้ ถ้ามีในกระดาดหนังสือดูจึ่งนี้เป็นวินัยใหม่ ผิดจากขนบธรรมเนียมในสมัยสมเด็จพระสังฆราชพระนามเดียง”⁶⁸ ซึ่งการห้ามปรามอย่างนี้อ้างตามพระราชประกาศเลข 71 ลงวันที่ 2 ตุลาคม ค.ศ.1918 ดังว่า

ภิกษุสามเณรทั้งหลาย ฝ่ายคณะมหานิกายต้องปฏิบัติตามธรรมเนียมใน สมเด็จพระสังฆราช พระนามเดียง ; ฝ่ายคณะธรรมยุติกนิกายต้องปฏิบัติตามธรรมเนียมใน สมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี พระนามปาน ฯ ภิกษุสามเณรรูปใดประพฤติปฏิบัติผิดจากธรรมเนียมข้างคั้นนี้ จะต้องมีโทษต้องรับทัณฑ์กรรมตามโทษานุโทษ ฯ⁶⁹

⁶⁵ โรงเรียนบาลี ดังตามพระราชกฤษฎีกาเลข 85 ลงวันที่ 24 กุมภาพันธ์ ค.ศ.1914 ผู้สอบไล่ได้ตามหลักสูตรจะได้เป็นมหา ใน ค.ศ.1915 มีนักเรียน 5 รูป ใน ค.ศ.1921 มีนักเรียน 20 รูป และใน ค.ศ.1922 ก็มีพระราชกฤษฎีกาเลข 57 ลงวันที่ 13 เมษายน ค.ศ.1922 ตั้งโรงเรียนบาลีชั้นสูง หลักสูตร 4 ปี เรียนจบได้สัญญาบัตรโรงเรียนบาลีชั้นสูง ถึง ค.ศ.1958 มีนักเรียนสอบไล่ได้สัญญาบัตร 1,425 รูป (ฮาร์ บัธนี, *การปฏิรูปพระพุทธศาสนาในประเทศไทย 1940-1954* [การศึกษาแบบพุทธศาสนาในประเทศไทย ค.ศ.1940-1954], ใถ่ม 130-133.)

⁶⁶ Upasaka Purusakara, “Le peuple cambodigien est plus bounnhiste que ses bonzes”, *Indochin Sud-Est Asiatique*, 31 July 1954, p.26 และ Khy Phanra, “Les Origines du Caodaism au Cambodge, 1926-1940,” *Mondes Asiatiques*, 3, automne 1975, p.321. cited in Ben Kiernan, *How Pol Pot Came to Power*, pp.3-4. และ David J. Steinberg *et al*, *Cambodia: its People, its Society, its Culture* (New Heaven: HRAF Press, 1985), p.70.

⁶⁷ สหุทธประมุขบาลีสหุทธาธิบดี (หวด ตาด วัฒนธรรมา), *กัลยาณมิตรของข้าพเจ้าคือสมเด็จพระสังฆราช (จวน ณาต)* (ผู้ตรวจ: อนุศาสนธบดีปฏิญ, 1993), ใถ่ม 51-52.

⁶⁸ *Ibid.*, ใถ่ม 23.

⁶⁹ *Ibid.*, ใถ่ม 20.

ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากความขัดแย้งเรื่องการตีความพระธรรมวินัยที่กลุ่ม ธรรมใหม่ ตีความ โดยอิงพระไตรปิฎกเป็นหลัก⁷⁰

ความขัดแย้งนี้ยุติลงด้วยการแทรกแซงของฝรั่งเศส⁷¹ หลังจากนั้น พวกปฏิรูปนี้จะก้าวขึ้นมา มีบทบาทนำในคณะมหานิกาย และจะมีบทบาทอย่างมากในการต่อต้านฝรั่งเศสร่วมกับกลุ่มผู้มีการศึกษา โดยเฉพาะบทบาทในทางภาษาและอักษรศาสตร์

3. ภาษาชาติ

ความสนใจที่จะเข้าไปจัดระเบียบภาษาอย่างเป็นรูปธรรมเกิดขึ้นตั้งแต่ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระสีสุวัทธิ เมื่อมีพระราชประกาศ ค.ศ.1915 ตั้งคณะกรรมการเพื่อจัดทำวจนานุกรม สมาชิกมี 12 นาย กำหนดระยะเวลาทำงาน 8 ปี⁷² วจนานุกรมฉบับนี้ใช้ระบบสะกดคำแบบใหม่ซึ่งมีการปรับตัวอักษรซึ่งยุ่งยากซับซ้อนให้เขียนได้ง่ายขึ้น และเขียนได้ตรงตามภาษาบาลีและสันสกฤตซึ่งเป็นที่มาของคำจำนวนมากในภาษาเขมรได้มากขึ้น⁷³

ระบบสะกดคำแบบใหม่นี้ไม่ได้รับความเห็นชอบจากเสนาบดีสภา และถูกต่อต้านจากพวกอนุรักษนิยม ใน ค.ศ.1926 เสนาบดีสภาจึงสั่งเก็บวจนานุกรม กับทั้งมีพระราชประกาศตั้งกรรมการชุดใหม่ และกรรมการชุดใหม่ซึ่งมีกรรมการจากชุดเดิมเพียง 1 คนนี้ ก็ยกเลิกระบบสะกดคำของกรรมการชุดเดิม⁷⁴ และใน ค.ศ.1938 วจนานุกรมนี้ก็ถูกตีพิมพ์ในชื่อว่า วจนานุกรมเขมร

เสนาบดีกับทั้งผู้คัดค้านการสะกดคำแบบใหม่จะมีเหตุผลอย่างไรไม่ทราบได้ แต่ประเด็น

⁷⁰ Ibid., ธีมี 14-19.

⁷¹ Ibid., ธีมี 41-43.

⁷² Ben Kiernan, *How Pol Pot Came to Power*, p.3.

คณะกรรมการซึ่งมีหน้าที่จัดทำวจนานุกรมฉบับนี้ ในชั้นแรกมีชื่อว่า กรมชุมนุมชาติเขมร [กฺฤษณัฎฐิ ชาติโฮฎ] (“เสตฺฐิ [ตรมฺฐร บสฺว กฺฤษณัฎฐิ” ใน รัตนสุกฤษโฮฎ ภาคี 1 ก-ฆ [วจนานุกรมเขมร ภาคที่ 1 กอ-โม], เตะกฤษเบ็กธี 5 (กฺุเฎฐ: กฤษณาสสบบฎกฤษ, 1967), ธีมี ฆ.) ในชั้นหลังลงมาถึงจะเรียกว่า กรมชุมนุมวจนานุกรมเขมร [กฺฤษณัฎฐิรัตนสุกฤษ] ไม่ทราบว่าชื่อวจนานุกรมชาติเขมร นี้เป็นชื่อที่ใช้แต่เมื่อแรกตั้งใน ค.ศ.1915 หรือไม่

⁷³ G. Coedès, “Dictionnaire cambodgien,” *Bulletin de l’Ecole Française d’Extrême Orient* 38 (1938): 314-321. cited in Ben Kiernan, *How Pol Pot Came to Power*, p.4.

⁷⁴ Ibid., pp.3-4.

ที่น่าสนใจคือ ในกลุ่มผู้สนับสนุนนั้นมีพระสงฆ์รวมอยู่ด้วย เบน เคียร์แนน กล่าวถึง พระศีลสังวร (อิด ฮัก) เลขาธิการคณะกรรมการจัดทำวณานุกรมซึ่งเป็นผู้นำสงฆ์คณะมหานิกายฝ่ายปฎิรูปจากวัดอุณาโลม (ไทยเรียกวัดอุณาโลม) ว่าเป็นกรรมการที่เอาจริงเอาจังกับงานจัดทำวณานุกรม⁷⁵ พระศีลสังวร (อิด ฮัก) คงจะเห็นด้วยกับการสะกดคำแบบใหม่นี้แน่นอน และก็น่าจะเชื่อว่า พระสงฆ์ซึ่งเป็นกรรมการอีกรูปหนึ่ง – ซึ่ง เบน เคียร์แนน ไม่ได้กล่าวถึง – คือ พระครูสังฆสัทธา (จวน ณาต) ⁷⁶ ซึ่งเป็นหนึ่งในผู้นำสงฆ์คณะมหานิกายฝ่ายปฎิรูปจากวัดอุณาโลมเช่นกัน ก็น่าจะสนับสนุนการสะกดคำแบบใหม่ เพราะพระครูสังฆสัทธา (จวน ณาต) ได้รับการสนับสนุนจากฝรั่งเศสให้มีบทบาทในคณะสงฆ์มหานิกาย และจะไปเรียนภาษาสันสกฤตที่ซานฮวนใน ค.ศ.1922-1923 กับ หลุยส์ ฟิโนต์ (Louis Finot) ซึ่งสนับสนุนการสะกดคำแบบใหม่⁷⁷ ถึงอย่างนั้นก็ดี พระครูสังฆสัทธา (จวน ณาต) จะได้กลับมาเป็นกรรมการในคณะกรรมการจัดทำวณานุกรมนี้อีกครั้งหลัง ค.ศ.1926 และจะมีบทบาทในการแก้ไขเพิ่มเติมวณานุกรมฉบับนี้อีกหลายครั้ง กระทั่งวณานุกรมฉบับนี้รู้จักกันในชื่อว่า วณานุกรมเขมรฉบับ จวน ณาต ⁷⁸ กับทั้ง พระครูสังฆสัทธา (จวน ณาต) จะ

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ វចនានុក្រមខ្មែរ ភាគទី 1 ក-ម [วณานุกรมเขมร ภาคที่ 1 กอ-โม], ទំព័រ ៧-៨.

⁷⁷ គូ សម្តេចព្រះមហាសុមេធាធិបតី (ហួត តាត វិជិរបញ្ជោ), កល្យាណមិត្តរបស់ខ្ញុំគឺសម្តេចព្រះសង្ឃរាជ (ជួន ណាត) [กัลยาณมิตรของข้าพเจ้าคือสมเด็จพระสังฆราช (จวน ณาต), ទំព័រ 31-41.

⁷⁸ วณานุกรมเขมร ภาคที่ 1 ภาคที่ 2 นี้จะพิมพ์เป็นครั้งที่ 2 และ 3 ในปีใดไม่ทราบได้ โดยพิมพ์ตามฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 และเมื่อพุทธศาสนบัณฑิตยจะนำมาพิมพ์เป็นครั้งที่ 4 ใน ค.ศ.1962 ก็ได้อาราธนาสมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดีซึ่งในเวลานั้นเป็นที่สังฆนายกคณะมหานิกาย ให้ช่วยแก้ไขเพิ่มเติม (ผ.น. ជាតិញ្ញាណេ, “និទានសម្រាប់បោះពុម្ពលើកទី 5,” ក្នុង វចនានុក្រមខ្មែរ ភាគទី 1 ក-ម [วณานุกรมเขมร ภาคที่ 1 กอ-โม], ទំព័រ ៨.) และเมื่อจะพิมพ์เป็นครั้งที่ 5 พุทธศาสนบัณฑิตยก็ทูลอาราธนาสมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดีซึ่งในเวลานั้นเป็นที่สมเด็จพระสังฆราชคณะมหานิกาย เป็นองค์อุปถัมภ์ คราวนี้ สมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดีจะทรงเพิ่มและแก้ไขอธิบายความมากกว่าในคราวพิมพ์ครั้งที่ 4 (ดู Ibid., ទំព័រ ១៥-១៦.) สมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี (หวด ตาด) ก็ทรงเล่าไว้ว่า สมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี (จวน ณาต) ทรงเอาพระทัยใส่ในการแก้ไขเพิ่มเติมวณานุกรมฉบับนี้มาก (សម្តេចព្រះមហាសុមេធាធិបតី (ហួត តាត វិជិរបញ្ជោ), កល្យាណមិត្តរបស់ខ្ញុំគឺសម្តេចព្រះសង្ឃរាជ (ជួន ណាត) [กัลยาณมิตรของข้าพเจ้าคือสมเด็จพระสังฆราช (จวน ณาต), ទំព័រ 62.)

การจัดพิมพ์วณานุกรมเขมรฉบับนี้หลังการพิมพ์ครั้งที่ 5 ใน ค.ศ.1967 ลงมา ก็พิมพ์ตามอย่างฉบับพิมพ์ครั้งที่ 5 นี้เอง ชาวเขมรจึงเรียกวณานุกรมฉบับนี้ว่า ฉบับจวน ณาต ในหนังสือพระราชชีวประวัติสมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี (จวน ณาต ไซตญาโณ) ที่ว่าวณานุกรมเขมรทั้งสองภาคนี้เป็นผลงานของพระองค์ (ព្រះមុនី កោសល (สุร ภาย), ព្រះរាជវិប្បវត្តនៃព្រះសង្ឃរាជ ផ.ណ. ជាតិញ្ញាណេ ថ្នាក់ទី 1 នៃគណៈមហាธិកាយ [พระราชชีวประวัติในสมเด็จพระสังฆราช โจ ฌอ ไซตญาโณ ชั้นที่ 1 ในคณะมหานิกาย] (ភ្នំពេញ: បណ្ណាល័យព្រះភិក្ខុប៉ង អាត កម្ពុជា, 2004), ទំព័រ 13.)

ที่ต้องการทำให้ภาษาเขมรง่ายและทันสมัยขึ้น ซึ่งเริ่มมาตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงวิธีสะกดคำในทศวรรษที่ 1910 เป็นอย่างช้า และวิธีถ่ายถอดอักษรในคราวเปลี่ยนมาใช้ตัวอักษรโรมันก็เป็นของ ยอช เซเดส์⁸⁵ ซึ่งมีบทบาทในคณะกรรมการจัดทำวจนานุกรมมาตั้งแต่แรกตั้งในทศวรรษที่ 1910 นั้นแล้ว ความพยายามนั้นถูกต่อต้านทั้ง 2 ครั้ง แต่จากกลุ่มคนที่ต่างกัน และกลุ่มที่สนับสนุนในความพยายามครั้งแรกก็หันกลับมาต่อต้านในความพยายามหนหลัง

เดวิด แชนด์เลอร์ เสนอว่า การต่อต้านการปฏิรูปตัวอักษรในทศวรรษที่ 1940 เกิดขึ้นเพราะการปฏิรูปนั้นส่งผลกระทบต่อสถานะของปัญญาชน⁸⁶ และชาร์ลส เอฟ คายส์ (Charles F. Keyes) ก็เห็นพ้องกับทัศนะของแชนด์เลอร์⁸⁷ แต่การอธิบายอย่างไม่อธิบายการที่พระสงฆ์ปฏิรูปกลุ่มหนึ่งยอมรับการปฏิรูปการสะกดคำในทศวรรษที่ 1910 ซึ่งโดยเนื้อหาแล้วไม่ต่างกับการปฏิรูปตัวอักษร

ความปรารถนาของคณะกรรมการจัดทำวจนานุกรมเขมรตอนหนึ่งที่ว่า

วจนานุกรมเขมรนี้ เพิ่งจะเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกที่สุดในกัมพูชา; เรามีความหวังว่า อนาคตข้างหน้า นานไป, โดยกำลังพยายามและความหมั่นเพียรของพวกนักปราชญ์เขมรชั้นหลัง, วจนานุกรมนี้ จะมีคำศัพท์เพิ่มขึ้นพร้อมทั้งระเบียบการอันถูกต้องวิเศษวิศาลกว่านี้ขึ้นอีกเป็นแน่; *ดูดัง ศัพท์วจนานุกรม (DICTIONNAIRE ENCYCLOPEDIQUE) ของนานาประเทศ* ซึ่งทำเพิ่มแล้วเพิ่มอีกหลายหนหลายครา ก็ยังไม่รู้จักหมดจักสิ้น, มีแต่พิเศษมากขึ้นโดยลำดับนั้นแล้ว⁸⁸

นั่น โดยปริยายเท่ากับรับว่าวจนานุกรมนั้นเป็นเครื่องหมายของความเจริญ ไม่ต่างอะไรจากทัศนะที่ ยอช โกดิเยร์ มีต่อการใช้อักษรโรมันแทนอักษรเขมรว่าเป็นก้าวที่นำไปสู่ การทำให้ทันสมัย (modernization)⁸⁹ ดังนั้นเมื่อกัมพูชาเจริญแล้วในทางภาษา โดยมีวจนานุกรมเขมรเป็นพยาน ความพยายามที่ข้าหลวงฝรั่งเศสเห็นว่าเป็นก้าวที่นำไปสู่ การทำให้ทันสมัยจึงไม่ชวนให้เชื่อแต่อย่างไร

⁸⁵ Ibid, p.169.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Charles F. Keyes, "Communist Revolution and the Buddhist Past in Cambodia," in *Asian Vision of Authorities: Religion and the Modern States of the East and the Southeast Asia*, eds. Charles F. Keyes, Laurel Kendall and Helen Hardacre (Honolulu: University of Hawaii Press, 1994), p.50.

⁸⁸ "เสตฺถึเฎรฎรยลฎษยณึฎฎ" ใน *รชธสฎฎษฎฎฎ ฎฎฎฎ ฎ ฎ-ช* [วจนานุกรมเขมร ฎฎฎ ฎอ-โม], ฎฎฎ ฎฎ.

⁸⁹ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.169.

ภาษาซึ่งมีวจนानุกรมเป็นเครื่องกำกับความถูกต้องและสร้างมาตรฐานเดียวถูกโยงเข้ากับหลายสิ่ง กล่าวโดยสรุปคือ โยงเข้ากับสิ่งที่เรียกว่าชาติ มีศาสนาชาติเป็นอาทิ กับทั้งตัวภาษาเองนั้นก็กลายมาเป็นภาษาชาติซึ่งเป็นหัวใจของวัฒนธรรมเขมร⁹⁰ การเปลี่ยนจากตัวอักษรเขมรซึ่งใช้กันในสังคมอยู่โดยอิงจากวจนานุกรมเขมรเท่ากับการทำลายส่วนหนึ่งของชาติและอัตลักษณ์ของชาวเขมรที่อิงอยู่กับชาตินั้น

4. รูปแบบใหม่ของอักษรศาสตร์กับการนิยามตนเอง

ในทศวรรษที่ 1930 มีชาวเวียดนามอยู่ในกัมพูชาราว 200,000 คน และมีนวนิยายของเวียดนามจำนวนมากวางขายอยู่ตามท้องถนนในกรุงพนมเปญ ขณะที่หนังสือภาษาเขมรจำนวนน้อยกว่ามาก และส่วนใหญ่ก็เป็นเรื่องทางศาสนาที่พิมพ์โดยพุทธศาสนบัณฑิตย จำนวนของนวนิยายเวียดนามที่มีอยู่อย่างมากมายนี้เอง ทำให้คนหนุ่มสาวผู้มีการศึกษาจำนวนหนึ่งรู้สึกว่าการถูกเวียดนามครอบงำทางวัฒนธรรม และในเวลาเดียวกันก็รู้สึกไร้ใจเมื่อตระหนักว่าไม่มีงานเขียนอย่างเดียวกันนั้นในภาษาเขมร⁹¹ ผิง สกทิ เล่าถึงเรื่องเดียวกันนี้ไว้ว่า “ประเทศเขามีนักนิพนธ์จำนวนมากและหนังสือที่พิมพ์วางจำหน่ายก็มีไม่น้อยอีกด้วย ตามถนนที่ประชุมชนในราชธานี [พนมเปญ] มีหนังสือจีนฉนวนขายดาษดื่นๆ”⁹²

นอกจากจะรู้สึกว่าคุณค่าจากเวียดนามแล้ว ผู้มีการศึกษายังขัดเคืองใจที่ชาวตะวันตกกล่าวหาว่ากัมพูชาไม่มีงานทางอักษรศาสตร์ อย่าง Guesdon ที่กล่าวไว้ว่า “ถ้าพราหมณ์ศาสนาสรค์สร้างงานสถาปัตยกรรมชิ้นสำคัญของกัมพูชา, พุทธศาสนาก็ฆ่าอักษรศาสตร์”⁹³ หรือ ยอช เซเดส์ ที่

⁹⁰ Penny Edwards, “Making a Religion of the Nation and Its language,” p. 80.

⁹¹ Jacques Nepote and Khing Hoc Dy, “Chinese Literature Influence on Cambodia in 19th and 20th Centuries,” in *Literary Migration: Traditional Chinese Fiction in Asia (17th-20th Centuries)*, ed. Cludine Salmon (Beijing, 1987), p.365. cited in Klairung Amratisha, “Rebuilding an Empire: The French Image of Cambodia and the Emergence of Modern Khmer Novel,” in *Europe-Southeast Asia in the Contemporary World: Mutual Images and Reflection 1940s-1960s*, eds. Piyant Bunnak, Franz Knipping and Sud Chonchirdsin (Bangkok: International Conference of Historians, 1999), p.267.

⁹² ผิง ฤทธิ, ชาตินิยมของกัมพูชาในรัชสมัยของกษัตริย์ 20 [นุษย์มาลาวัฒนธรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], อดัม 120. ความโน้มน้าวใจเป็นของผู้เขียน

⁹³ Joseph Guesdon, “La Littérature khmère et Bouddhisme,” *Anthopos* 1 (1906): 101. ที่ท้ายคำว่า “งานสถาปัตยกรรมชิ้นสำคัญของกัมพูชา,” มีวงเล็บว่า “(ภาพที่ 5, 6)” อันเป็นภาพของนครวัดทั้ง 2 ภาพ (Ibid.: 104, 106.)

ประเมินงานอักษรศาสตร์ของกัมพูชาในทางลบ⁹⁴ วิธิตอบได้ข้อกล่าวหาที่มีในสองทาง ทางหนึ่งคือการย้อนกลับ ไปถึงจารึกตั้งแต่สมัยก่อนพระนครในฐานะที่เป็นงานทางอักษรศาสตร์⁹⁵ ทางหนึ่งคือสร้างงานอักษรศาสตร์ขึ้นใหม่

เมื่อ กิม ฮัก เขียนประโลมโลกเรื่องแรกของกัมพูชาคือ *ตึก โตนเลซาบ* [น้ำโตนเลซาบ] แรกพิมพ์ใน ค.ศ.1939 โดยพิมพ์เป็นตอนในวารสารกัมพูชาสุริยา⁹⁶ นั้น กิม ฮัก ยอมรับภาพที่ว่ากัมพูชาอยู่ในยุคเสื่อม ดังที่ กิม ฮัก กล่าวไว้ในอารัมภกถาว่า “เรื่อง “*ตึก โตนเลซาบ*” นี้เกิดขึ้นด้วยความทรุดโทรมอ่อนท้อใจของข้าพเจ้า คิดสังเวชถึงอักษรศาสตร์เขมรเราซึ่งไม่มีใครถกเถียงรุ่งเรือง” และว่าความปรารถนาข้อหนึ่งในการเขียนคือ

กำจัดคำพูดของคนต่างประเทศซึ่งรู้ภาษาเขมรเรานิดๆ หน่อยๆ ที่ว่า เขมร ไม่มีหนังสือเรื่องราวอะไรที่อ่านได้ง่าย มีมากแต่หนังสือธรรม ซาดก ประวัติเรื่องพระพุทธรูปกาลครั้งยังเป็นโพธิสัตว์อยู่ [ซึ่ง] โดยมาก แต่งเป็นคำภีร์ ทำให้คนที่รู้ภาษาเขมรแต่น้อยอ่านไม่รู้เรื่อง ฯ⁹⁷

ความปรารถนาของ กิม ฮัก ในแง่หนึ่งเท่ากับการเผยให้เห็นถึงบทบาทของวรรณกรรมในการประกอบสร้างวัฒนธรรมและอารยธรรม และเห็นว่าเป็นพันธะหน้าที่ของนักเขียนที่จะต้องสร้างวัฒนธรรมและศิลปะแบบใหม่ที่มีพื้นฐานบนงานสำคัญแต่โบราณและมีคุณภาพทัดเทียมกัน กิม ฮัก จึงแต่ง *ตึก โตนเลซาบ* ด้วยหลักการเดียวกับงานแบบจารีตแต่ใช้รูปแบบการเขียนแบบใหม่⁹⁸

⁹⁴ ดู George Chigas, “The emergence of twentieth century Cambodian literary institutions,” pp.135-146.

⁹⁵ ดู Solange Bernard-Thierry, “Le Cambodge à travers sa littérature,” *France-Asie* 114-115 (Novembre-Décembre 1955): 440-450. การเริ่มต้นงานอักษรศาสตร์ด้วยจารึกนี้ยังเห็นได้ในงานชิ้นหลัง อาทิ *นางกាប់ฆาส*, *ลัญจนาภิธานุกรมสาสตราจารย์ยศครูภูมิบัณฑิตยสุสุ* (สทรวิทย์ 1 ฝน 1859) [ศึกษาประวัติอักษรศาสตร์เขมรสมัยนครถึงสมัยอุดงค์ (ศตวรรษที่ 1 ถึง 1859) (กรุงเทพฯ: กิจ เมฆ, 1967.)

⁹⁶ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, p.93.

จึง ฮัก ให้เรื่อง *โซผาด* ซึ่งเขียนโดย รีม กิม เขียนใน ค.ศ.1938 แต่พิมพ์ใน ค.ศ.1942 เป็นเรื่องประโลมโลกเรื่องแรกของกัมพูชา (*Khing Hoc Dy, Écrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, vol 2, p.27)

⁹⁷ คี ย ภาท “*ภามุคธ*,” *กฐ* อีกรฐธสาบ [*ตึก โตนเลซาบ*] (กรุงเทพฯ: มหภูมิ, 2003), อีตม.1. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

⁹⁸ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.100-101. และ Klairung Amratisha, “Rebuilding an Empire,” p.267.

เรื่องประโลมโลกอื่นๆ ที่เขียนขึ้นในยุคแรกก็เช่นกัน แรงบันดาลใจในการเขียนเรื่องประโลมโลกไม่ได้เกิดขึ้นจากความมุ่งหมายทางวรรณศิลป์หรือต้องการที่จะสร้างงานอักษรศาสตร์ขึ้นเยี่ยม อย่างเช่น ริม กิน ที่ได้แรงบันดาลใจมาจากความคิดแบบชาตินิยม เรื่อง *ໄ໊ພາດ* [*ໄ໊ພາດ*] ของ ริม กิน จึงไม่ใช่เพียงแค่งานเขียนรูปแบบใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคมเขมร แต่ยังเป็นเครื่องหมายถึงความศรีวิไล เป็นผลิตผลทางวัฒนธรรมของสมัยใหม่และสังคมแบบตะวันตก”⁹⁹

ริม กิน ยังได้เสนออัตลักษณ์ชาวเขมร “ใหม่” ไว้ในเรื่อง *ໄ໊ພາດ* เป็นภาพของชายหนุ่มที่สุภาพ มารยาทงาม กล้าหาญ อุดสาหกรรม กตัญญู ซึ่งเป็นลักษณะตามอย่างจารีต ประสพความสำเร็จในชีวิตเพราะความฉลาด อันเป็นผลมาจากการศึกษา¹⁰⁰ ซึ่งเป็นลักษณะของสังคมสมัยใหม่

กิม ฮัก และริม กิน เป็นคนรุ่นราวคราวเดียวกัน และต่างก็เป็นผลผลิตจากระบบการศึกษาและระบบปกครองอาณานิคมด้วยกันทั้งคู่ แต่ในช่องทางที่แปลกกันออกไป ประวัติของ กิม ฮัก (ค.ศ.1910? - ?) ที่ทราบกันในปัจจุบัน ทราบแต่เพียงว่าทำราชการในหน้าที่เลขานุการในกระทรวงไปรษณีย์ กรุงพนมเปญ¹⁰¹ จะได้รับการศึกษาจากที่ไหน อย่างไร ไม่ทราบได้ แต่ถ้าพิจารณาจากงานเขียนเรื่อง *ເຂກໄ໊ໝບໍ່ອົມເທັດ* [*ເຂກໄ໊ໝບໍ່ອົມເທັດ*] (ค.ศ.1933) ซึ่งเขียนขึ้นก่อน *ດິກໂຕນເລຊາບ* (ค.ศ.1941) หรือแม้แต่เรื่อง *ດິກໂຕນເລຊາບ* เองแล้ว กิม ฮัก น่าจะมีภูมิหลังที่ใกล้ชิดกับสังคมและวรรณกรรมแบบจารีต และน่าจะได้รับการศึกษาตามแบบกุลบุตรเขมรก่อนที่จะเข้าเรียนในระบบการศึกษาที่ฝรั่งเศสจัดให้มีขึ้น จึงสามารถเข้าทำงานกับระบบการปกครองของฝรั่งเศสได้

ริม กิน (ค.ศ.1911-1959)¹⁰² เป็นผลผลิตหนึ่งจากระบบการศึกษาของฝรั่งเศสในยุคแรกๆ ริม กิน เกิดที่กรุงพนมเปญ เริ่มเรียนหนังสือที่วัดชวาลงุมุม อายุได้ 10 ปี ก็เข้าเรียนในโรงเรียนฝรั่งเศสซึ่งเพิ่งเกิดมีขึ้น โดยเข้าเรียนในโรงเรียนคูดาร์ตเดอลาเกอร์ เรียนจบแล้วก็สอบเข้าอนูวิทยาลัย

⁹⁹ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.109-111. และ Klairung Amratisha, “Rebuilding an Empire,” p.267.

¹⁰⁰ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.109-110.

¹⁰¹ ឃីង ហុកឌី, មាលីបទអក្សរសិល្ប៍ខ្មែរសតវត្សទី 20 [บุษปมาลารวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], ទំព័រ 174.

¹⁰² លី ធាមតេង, “ជីវប្រវត្តិអ្នកនិពន្ធ រឹម កឹន[ชีวประวัตินักนิพนธ์ริม กิน],” ក្នុង រឹម កឹន, សូផាត [*ໄ໊ພາດ*], ពេទ្យលើកទី 12 (ភ្នំពេញ: សេង អួន ហ៊ុត, 1965), ទំព័រ ក-ឈ.; Khing Hoc Dy, *Écrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, vol.2 (Paris: L'Harmattan, 1993), pp.31-33. และ ឃីង ហុកឌី, មាលីបទអក្សរសិល្ប៍ខ្មែរសតវត្សទី 20 [บุษปมาลารวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], ទំព័រ 119-123.

สิสุวัตต์ใน ค.ศ.1929 เมื่อจบชั้นที่ 4 ก็ไปเป็นครูที่บัณฑิตอุ้มบองอยู่ 1 ปี แล้วกลับพนมเปญ มาทำงานเป็นบรรณารักษ์ที่อนุวิทยาลัยสิสุวัตต์ จากนั้นก็ไปเป็นครูที่โรงเรียนประถมศึกษาจากองเร ใน ค.ศ.1946 มาสอนที่โรงเรียนมุณีวงษ์ จนถึง ค.ศ.1947 ก็กลับเข้ามาพนมเปญมาสอนที่โรงเรียนครูวิชา เคยเป็นครูสอนภาษาเขมรที่โรงเรียนนายทหาร (Ecole militaire) และวิทยาลัยเคส์การ์ดส ในช่วง ค.ศ.1955-56 และสอนที่โรงเรียนกษัตริย์บาล (The Royal School of Administration) ใน ค.ศ.1957

ริม กิ้น เริ่มเขียนหนังสือตั้งแต่อายุได้ 18 ปี คือในช่วง ค.ศ.1929-1930 ขณะเป็นนักเรียนในอนุวิทยาลัยสิสุวัตต์ ซึ่งในเวลานั้นได้ชื่อว่า อนุวิทยาลัยอิน โดจีน เพราะมีนักเรียนเวียดนามจำนวนมากพอๆ กับนักเรียนเขมร ริม กิ้น เขียนเรื่อง *โฆพาด* ใน ค.ศ.1938 โดยได้เงิน 300 เรียลจากสมาคมศิษย์เก่าและมิตรในอนุวิทยาลัยและวิทยาลัยสิสุวัตต์ (L'Association des anciens élèves et amis du Collège et Lycée Sisowath) ที่ ริม กิ้น เองเป็นสมาชิกอยู่เป็นทุนในการพิมพ์ โดยนำไปพิมพ์ที่โรงพิมพ์ในเวียดนามใต้ พิมพ์เสร็จในต้น ค.ศ.1942 จำนวน 2,000 ฉบับ และขายหมดในเวลา 6 เดือน

เรื่องประโลมโลกในทศวรรษที่ 1940 ซึ่งมีอยู่มากก็เกิดขึ้นด้วยความมุ่งหมายในทำนองเดียวกับเรื่องของ กิม ฮัก และริม กิ้น เรื่อง *โกะลาบไปเส้น* [กุหลาบไฟลิน] ของ ญุก แลม (1943) ก็เสนอภาพของ *เขมรใหม่* (new Cambodian)¹⁰³ และมีส่วนประกอบของความรู้สึกชาตินิยมอยู่ด้วย เมื่อ ญุก แลม อธิบายเหตุผลที่ไม่อนุญาตให้ตัวเองของเรื่องซึ่งจบการศึกษาจากโรงเรียนแบบฝรั่งเศสเป็นข้าราชการอาณานิคม แต่ให้รับบทเป็นกรรมกรเหมืองที่เมืองไปเส้น (ไทยเรียก *ไฟลิน*) ว่า

เมื่อคูที่ข้าราชการพลเรือนซึ่งรับใช้รัฐบาลและทำงานเพื่อประโยชน์ของระบอบอาณานิคม เราไม่คิดว่าพวกนั้นมีความสำคัญและมีค่าควรแก่การเคารพ เพราะขุนนางหรือเจ้าหน้าที่ของระบบราชการอาณานิคมในเวลานั้นไม่ใช่ชาวเขมรทั้งหมด ทุกๆ สำนักงานทั้งในกรุงและตามเขต ข้าราชการ โดยมากเป็นชาวต่างชาติ อย่างเช่น ญวน พวกนั้นจะมีตำแหน่งสูงกว่าชาวเขมรที่ทำงานที่เดียวกัน ข้าราชการเขมรไม่เคยได้รับตำแหน่งสำคัญ ในสภาพการณ์ทางการเมืองแบบนี้ เรามีสองเจ้า หนึ่งคือผู้บริหารชาวฝรั่งเศส และอีกหนึ่งคือข้าราชการต่างชาติมี ญวน เป็นต้น จริงอยู่ที่ในเวลานั้นญวนก็เป็นทาสของฝรั่งเศสเหมือนกับเขมร แต่พวกนั้นเป็นพวกที่ได้รับความสนใจมากกว่าชาวเขมร เพราะชาวต่างชาติเหล่านี้เป็นหุ่นที่เจ้านายรักและไว้วางใจมากกว่าชาวเขมรที่ไม่มีเล่ห์เหลี่ยม และข้อสัดขี้

ด้วยเหตุนี้ ผมจึงไม่อนุญาตให้ เจ็ด ชายหนุ่มผู้ซื่อตรง มีความสามารถ การศึกษาดี ทำงานกับราชการเพื่อรับใช้ผลประโยชน์หรือความมั่งคั่งของต่างชาติผู้ปกครอง¹⁰⁴

¹⁰³ Klairung Amratisha, *A Cambodian Novel*, p.120.

¹⁰⁴ Nhok Them, "Kār Siksā Ambī Rōen Kulāp Pailin," in *Kulāp Pailin*, pp.142-144. cited in *Ibid.*,

เรื่อง *โกะลาบไปเดิน* นี้ถูกบรรจุเข้าไปในหลักสูตรมัธยมศึกษาเมื่อ ค.ศ.1958

ถูก แลม (ค.ศ.1903-1974) เกิดที่ ชรกงแซก เขตบัตฎ็อมบองในครอบครัวชาวนา เรียนกับ พระที่วัดในบัตฎ็อมบองตั้งแต่อายุ 10 ปี อายุได้ 15 ปี ก็บรรพชาเป็นสามเณร และใน ค.ศ.1918 สามเณรถูก แลม ก็เดินทางเข้ามาเรียนนักธรรมบาลีที่กรุงเทพฯ ที่วัดสระเกศ (มีง ชกชี่ ว่าวัด พระเกตุ) และอุปสมบท ณ วัดสระเกศ สอบไล่ได้เปรียญธรรมห้าประโยคใน ค.ศ.1929 และเป็นครู สอนภาษาบาลีอยู่สำนักนั้นเอง ใน ค.ศ.1930 ก็เดินทางกลับมากรุงเทพฯ และเข้าร่วมเป็นสมาชิกใน กรมชุมนุมแปลพระไตรปิฎก ลาลิกขาบทใน ค.ศ.1936 ใน ค.ศ.1938 เป็นนิพนธนายกวารสาร *กัมพูชสุริยา* และต่อมาจะได้เป็นอัครเลขธิการในพุทธศาสนบัณฑิตย์ ช่วงปลายสงครามโลกครั้งที่ 2 ถูก แลม ทำหน้าที่เป็นนักแปลภาษาไทย-ฝรั่งเศส-เขมร ในวิทยุของกรุงเป็รียโนกอร์ (เอกสารฝ่าย ไทยเรียก *ไพเรนคร* ชื่อ *เป็รียโนกอร์* นี้เป็นชื่อในภาษาเขมรของ *ไซ่ง่อน*) เพื่อเรียกร้อง บัตฎ็อมบองและเข็ยมเรียบคืนจากไทย¹⁰⁵

ชาวบัตฎ็อมบองซึ่งเป็นนักนิพนธ์เรื่องประ โลม โลกยุคแรกอีกคนหนึ่งคือ นู หาจ (ค.ศ.1916-1975) นู หาจ เริ่มเรียนหนังสือที่วัดก่อนจะสอบเข้าเรียนในอนูวิทยาลัยสิสุวัตถ์ได้ใน ค.ศ.1932 และจบมัธยมศึกษาบัตรปฐมภูมิ (premiere baccaauréat) ใน ค.ศ.1939 ใน ค.ศ.1947 นู หาจ ก็เข้า ทำงานในกระทรวงโฆษณาการ และใน ค.ศ.1948 ก็ไปเป็นเลขานุการส่วนพระองค์ใน นักองค์ มจะสยูทรวงศ์ (ค.ศ.1913-1947)¹⁰⁶ หลังจากนั้นองค์มจะสยูทรวงศ์สุดท้ายก็กลับเข้ามางานในกระทรวง โฆษณาการดั้งเดิม จน ค.ศ.1952 ก็เข้าทำงานในกระทรวงการต่างประเทศ เป็นรัฐเลขธิการ

¹⁰⁵ Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, pp.54-56. และ เบ็ช ทุกซี้, *ฮาด็อบหมกมุสลิญ์ฮูรุลศตวรรษที่ 20* [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], ธีถัมิ 137-141.

¹⁰⁶ นักองค์มจะสยูทรวงศ์ เป็นนัคดาในพระบาทสมเด็จพระสิสุวัตถ์ พระมารดาของพระองค์เป็นเชษฐ ภคินีในพระองค์มจะสยูทรวงศ์อิสสรวางศ์ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์โตในพระบาทสมเด็จพระสิสุวัตถ์ กล่าว กันว่า จุดประสงค์หนึ่งของการเสด็จประพาสฝรั่งเศสของเบ็รียะบาดสมเด็จพระสิสุวัตถ์ซึ่งมีขึ้นหลังพระราชพิธี ราชภิเษกใน ค.ศ.1906 ไม่นาน คือเพื่อแสวงหาข้อตกลงกับฝรั่งเศสที่จะให้พระองค์มจะสยูทรวงศ์อิสสรวางศ์ขึ้น ทรงราชย์ต่อจากพระองค์ (Milton Osborne, "King-making in Cambodia: From Sisowath to Sihanouk," *Journal of Southeast Asian Studies* 4 (September 1973): 171.) แต่พระองค์มจะสยูทรวงศ์อิสสรวางศ์ก็มาคว้นสิ้น พระชนม์เสียแต่ ค.ศ.1907 พระองค์มจะสยูทรวงศ์มิ่วงศ์จึงได้ทรงราชย์สนองพระองค์สืบมา

นักองค์มจะสยูทรวงศ์เข้าศึกษาในอนูวิทยาลัยสิสุวัตถ์ และวิทยาลัยชาสตู-โลบาต์ ก่อน ไปศึกษาที่ ฝรั่งเศสจนได้ปริญญาเอกทางวิทยาศาสตร์ เสด็จกลับกรุงเทพฯ อีกครั้งในกลาง ค.ศ.1946 และเข้ารับตำแหน่งผู้นำ คณะพรรคประชาธิปไตยเพื่อลงเลือกตั้งในเดือนกันยายน ค.ศ.1946 (Justin Corfield and Laura Summers, *Historical Dictionary of Cambodia*, p.387.) คณะพรรคของพระองค์มีแนวนโยบายเอนเอียงไปทางสังคมนิยม

(secrétaire d'État) กระทรวงสาธารณสุขและการและคมนาคม ในระหว่าง ค.ศ.1952-1953 เคยเป็น
เอกอัครราชทูตประจำอินโดนีเซีย (ค.ศ.1969-1972)

ประโลมโลกเรื่องสำคัญคือ *ผกาชรอโปน* [ดอกไม้เจา] (1949) ซึ่งได้รับเลือกให้อยู่ใน
หลักสูตรมัธยมศึกษาใน ค.ศ.1958 *ผกาชรอโปน* พิมพ์ครั้งแรกเป็นตอนๆ ในหนังสือพิมพ์ *กัมพูชา*
ค.ศ.1947 ซึ่ง นู หาง เป็นผู้รับผิดชอบในระหว่างที่ทำงานในกระทรวงโยธนาการ¹⁰⁷

นู หาง ก็คงจะมีความรู้สึกร่วมกับ ลูก แดม ในเรื่องดินแดนบัตภู้อมบองซึ่งเป็นบ้านเกิดของ
ทั้งตนซึ่งถูกไทยผนวกไป แต่แสดงออกด้วยวิธีที่ต่างออกไป นู หาง โดยใช้ประโลมโลกเรื่อง
ผกาชรอโปน เป็นสื่อแสดงความรู้สึกรักชาติและบ้านเกิด กระนั้นก็ดี จะไม่เห็นการโจมตีไทยอย่าง
รุนแรงในเรื่อง *ผกาชรอโปน* หากจะเห็นความโหยหาอดีตในวัยเด็กและความผูกพันกับเพื่อน ถิ่นเกิด
ผ่านการบรรยายถึงเมืองบัตภู้อมบอง¹⁰⁸

เรื่องประโลมโลกที่เกิดขึ้นในช่วงปลายอาณานิคมเหล่านี้ เป็นบันทึกที่ให้อารมณ์หวังคำนึง
ของยุคสมัย และเป็นพยานถึงความพยายามที่จะตอบโต้กับสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมของผู้มีการ
ศึกษาผ่านทางเรื่องประโลมโลกซึ่งเป็นงานเขียนแบบที่ได้รับความนิยมจากตะวันตก ถ้า Guesdon ได้มา
อ่านงานเขียนเหล่านี้ก็คงจะออกปากเหมือนเดิมว่าไม่มีเอกลักษณ์¹⁰⁹ แต่งานเหล่านี้จะมากไปด้วย
อัตลักษณ์ใหม่ของชาวเขมรที่นักนิพนธ์นิยามผ่านตัวละครต่างๆ กับทั้งงานเหล่านี้จะยังมากไปด้วย
ความรู้สึกชาตินิยม

ผู้สนับสนุนพรรคนี้คือ เจ้าหน้าที่ชั้นผู้น้อยในระบบปกครอง ครู ปัญญาชน คณะสงฆ์ปฏิรูป ผู้สนับสนุนเขมรอิสระ
ศิษย์เก่าอนุวิทยาลัยและวิทยาลัยสิสุวดี และนักเรียน ซาลด ซอร์ เองก็เคยทำงานให้คณะพรรคประชาธิปไตย
(David P. Chandler, *Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot*, revised edition (Bouldr,
Colorado: Westview Press, 1992), p.27.) คณะพรรคประชาธิปไตยได้ 50 ที่นั่ง จากจำนวนสมาชิกสมาชิกทั้งหมด
67 ที่นั่ง และนักกองกำลังยุทธวิธีได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แต่คณะพรรคประชาธิปไตยซึ่งมีอำนาจอย่าง
เต็มที่ตามรัฐธรรมนูญอยู่ในมือก็ไม่สามารถนำมาซึ่งเอกราชของกัมพูชาได้ นโยบายของพระองค์ที่ต้องการจะให้
มีการเจรจาอย่างรวดเร็วในเรื่องเอกราชกับฝรั่งเศสไม่เป็นจริงเมื่อฝรั่งเศสไม่ยอมนั่งลงเจรจาด้วย นักกองกำลัง
ยุทธวิธีสุดในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1947 ด้วยพระโรควิม โรคขณะพระชันษาเพียง 35 ปี (Justin Corfield and
Laura Summers, *Historical Dictionary of Cambodia*, p.387.)

ที่ ผิง ซกซี กล่าวว่า นู หาง เป็นเลขานุการส่วนพระองค์ในนักกองกำลังยุทธวิธีใน ค.ศ.1948 จึง
ไม่ถูกต้อง เพราะในเวลานั้นทรงสุดไปแล้ว

¹⁰⁷ Khing Hoc Dy, *Écrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, pp.44-45.
และ ผี๊ด บุคซี, *ยาเน็บหมกมุสญ์ไญุสตรูอี 20* [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], ธีร์
130.

¹⁰⁸ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, p.134.

¹⁰⁹ Joseph Guesdon, "La Littérature khmère et Buddhismme": 101.

หลังเอกราชบริบูรณ์ เรื่องประโลมโลกก็เฟื่องฟูขึ้นอย่างมาก กับทั้งมีความหลากหลายของเนื้อเรื่องมากขึ้นจากเดิม กล่าวเฉพาะประโลมโลกประวัติศาสตร์นั้น แรงบันดาลใจในการเขียนของนักนิพนธ์จำนวนมากคือความคิดแบบชาตินิยมดังเช่นที่เห็นได้ในเรื่องประโลมโลกยุคต้น และจะโดยรู้ตัวหรือไม่ก็ตาม นักนิพนธ์เรื่องประโลมโลก โดยเฉพาะเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์มีส่วนอย่างสำคัญในการรวบรวมเอารายการสามัญเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสิ่งที่เรียกว่าชาติ

ก. ชาตินิยมพระนคร

เพ็นนี่ เอ็ดเวิร์ด บรรยายถึงกระบวนการสร้างนครวัดให้ปรากฏขึ้นในฐานะจิตวิญญาณของชาติและประชาชนกัมพูชาไว้อย่างน่าฟังว่า เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในสมัยการปกครองของฝรั่งเศส โดยชี้ชวนให้เห็นว่า นครวัดในความรับรู้ของกษัตริย์เขมรในคริสต์ศตวรรษที่ 16 และ 17 นั้นคือสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ต่างไปจากที่ฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และ 20 จะรับรู้นครวัดในฐานะสถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ และในเวลาทีนครวัดคงฐานะเป็นสถานที่สำหรับเช่นสรวงและจาริกแสวงบุญของทั้งคนเขมรและไม่ใช่เขมร ไม่มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าโบราณสถานเหล่านี้จะแสดงบทบาทในฐานะสัญลักษณ์ของชาติ¹¹⁰ เมื่อพระนครถูกขุดขึ้นมาจากไพรชฎของสยามโดยฝรั่งเศสนั้น พระนคร ไม่ได้หวนกลับคืนฐานะราชธานี หากแต่พระนครซึ่งถูกย่นย่อลงเหลือแต่เพียงนครวัดจะได้ปรากฏขึ้นในฐานะที่เป็นภาพแทนของประวัติศาสตร์ 2,000 ปี อันรุ่งโรจน์ เป็นสัญลักษณ์ของชาติ กับทั้งจะเป็นความคิดโดยสรุปรวมของชาตินิยมแบบหนึ่งของกัมพูชา

1. เรื่องของพระนคร

นับจากกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา ชาวตะวันตกก็หลั่งไหลเข้ามายังเมืองพระนคร เริ่มต้นจากการเดินทางไปเยือนเมืองพระนครของบาทหลวง Bouillevaux ใน ค.ศ.1850¹¹¹ และ

¹¹⁰ Penny Edwards, **Cambodge: The Cultivation of A Nation 1860-1945**, pp.161-162.

¹¹¹ Charles-Emile Bouillevaux (ค.ศ.1823-1913) ชาวฝรั่งเศส เป็นหนึ่งในคณะนักบวชคณะเล็ก ๆ ที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในเวียดนามและกัมพูชา ที่เวียดนามคณะนักบวชนี้ต้องเสี่ยงกับการถูกประหารชีวิต ส่วนที่กัมพูชา นี้พวกเขาได้รับการปฏิบัติอย่างมีขันติธรรมจากราชสำนัก (Milton Osborne, **The Mekong: Turbulent past, uncertain future** (New Southwales: Allen & Unwin, 2000), p.64.) Bouillevaux ใช้เวลา 2 ปีในกัมพูชาศึกษาภาษาและวัฒนธรรม แล้วเดินทางไปตามแม่น้ำโขงและใช้ชีวิตอยู่กับชาวเขา Bouillevaux พบว่าสามารถชักจูงให้คนเหล่านี้เข้ารับได้ง่ายกว่าเขมรชาวพุทธที่อาศัยอยู่ตามพื้นราบ (Bruno Dagens, **Angkor: Heart of an Asian Empire** (New York: Thames and Hudson, 1995, p.34.)

Bouillevaux ก็ตีพิมพ์บันทึกถึงเมืองพระนครที่เขาได้ไปเห็นมาใน ค.ศ.1857¹¹² ช่วงเวลาดังกล่าวยังเป็นช่วงเวลาแห่งการเฟื่องฟูของการสำรวจอินโดจีนของฝรั่งเศส และ โบราณ-สถานเมืองพระนครก็เป็นหนึ่งในเป้าหมายของนักสำรวจคณะต่างๆ ของฝรั่งเศส ตั้งแต่คณะของ ดูคาร์ต เดอ ลาเกร (Doudart de Lagrée) ฟรานซิส การ์นิเยร์ (Francis Garnier) และซอง เดอลาปอร์ต (Jean Delaport) รวมทั้งคณะที่นำโดย ซอง มูรา (Jean Moura) เอเตียน เอ โมนิเยร์ (Etienne Aymonier) และอาเดมาร์ด เลอแคลร์ (Adhemard Leclère)¹¹³

นักสำรวจเมืองพระนครที่มีชื่อเสียงที่สุดคือ อองรี มูโอด์ (Henri Mouhot)¹¹⁴ มูโอด์เดินทางมาพระนครในต้น ค.ศ.1960¹¹⁵ มูโอด์บันทึกและบรรยายถึงศาสนสถานต่างๆ อย่างกระตือรือร้น และกล่าวถึงเมืองพระนครว่าเป็นนฤมิตรมทางสถาปัตยกรรมซึ่งอาจไม่มีสิ่งก่อสร้างใดที่สร้างมาแล้วหรือที่จะสร้างต่อไปในโลกเสมอเหมือนได้ บันทึกของมูโอด์แสดงให้เห็นว่ามูโอด์ขาดความรู้เกี่ยวกับพระนคร อย่างไรก็ตาม เป็นบันทึกที่ปราศจากอคติทางศาสนาและความคิดที่เอายุโรปเป็นศูนย์กลางซึ่งต่างไปจากงานเขียนของ Bouillevaux อย่างชัดเจน¹¹⁶

¹¹² Milton Osborne, *The Mekong: Turbulant past, uncertain future*, pp.64-65. และ Bruno Dagens, *Angkor: Heart of an Asian Empire*, p.34.

เกี่ยวกับปีที่ตีพิมพ์งานของ Bouillevaux นั้น Bruno Dagens ว่าพิมพ์ใน ค.ศ.1858 (Ibid.) ดูบางส่วนของบันทึกของ Bouillevaux ได้ใน Ibid., pp.34-35.

¹¹³ John Audric, *Angkor and the Khmer Empire* (London: Robert Hale, 1972), pp.14-15.; หนังสือเกี่ยวกับเมืองพระนครของบุคคลต่าง ๆ เหล่านี้เช่น Voyage de Cambodge โดยเดอลาปอร์ต พิมพ์ที่ปารีสหลังจากที่เขาเข้าไปยังเมืองพระนคร ใน ค.ศ.1871. (Dawn Rooney, *A Guide to Angkor: An Introduction to the Temples* (Hong Kong: Asia Books, 1994), p.38)

¹¹⁴ อเล็กซานเดอร์ อองรี มูโอด์ (Alexander Henri Mouhot ค.ศ.1826-1861) เกิดเมื่อวันที่ 15 พฤษภาคม ค.ศ.1826 ที่ประเทศฝรั่งเศส พ่อของมูโอด์เป็นพนักงานไปรษณีย์ที่ใช้เงินเดือนเกือบจะทั้งหมดในการส่งเสียลูกชาย 2 คนให้เรียนหนังสือ ส่วนแม่เป็นครูที่มั่งมันจะให้ลูกได้รับการศึกษา ในวัยหนุ่มมูโอด์ไปเป็นครูอยู่ในรัสเซีย และไปแลนด์เป็นเวลา 10 ปี จนใน ค.ศ.1854 มูโอด์ก็เดินทางกลับมาฝรั่งเศส และท่องเที่ยวไปในเยอรมนี เบลเยียม ทางเหนือของอิตาลี เนเธอร์แลนด์ ใน ค.ศ.1856 มูโอด์ย้ายไปอยู่ที่อังกฤษ แต่งงานกับสาวอังกฤษ และพำนักอยู่ที่เจอร์ซีย์ก่อนจะเดินทางไปสยาม กับพวชาและลาว มูโอด์เสียชีวิตในวันที่ 29 ตุลาคม ค.ศ.1861 ที่หลวงพระบาง (ดูรายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตของ มูโอด์ ได้ใน Henri Mouhot, *Travels in Siam, Cambodia, Laos, and Annam* (Bangkok: White Lotus Press, 1986), pp.19-28. และรายละเอียดโดยย่อใน Milton Osborne, *The Mekong: Turbulant past, uncertain future*, pp.65-66.)

¹¹⁵ Milton Osborne, *Ibid.*, p.66. และ Henri Mouhot, *Travels in Siam, Cambodia, Laos, and Annam*, p.22.

¹¹⁶ Milton Osborne, *The Mekong: Turbulant past, uncertain future*, pp.66-68.

บันทึกของมูโอดักคูตีพิมพ์เมื่อ ค.ศ.1863 ในหนังสือชื่อ การท่องเที่ยวโลก (Le Tour du monde) และรวมพิมพ์ใน ค.ศ.1868 งานของมูโอดักช่วยให้นักท่องเที่ยวที่นั้งอยู่บนเก้าอี้ได้รับรู้เรื่องที่ยาวไกลไปกว่างานของโจวต้ากวาน¹¹⁷ หรือนงานของ Bouillevaux ที่ไม่ได้กล่าวถึงอะไรมากไปกว่าที่ชาวสเปนและโปรตุเกสได้เคยรวบรวมไว้¹¹⁸ บรูโน ดาเกนส์ (Bruno Dagens) กล่าวถึง Bouillevaux ว่าไปเมืองพระนครอย่างนักท่องเที่ยว ขณะที่มูโอดักไปโดยได้รับการสนับสนุนจากสมาคมทางวิชาการ¹¹⁹ พลังในการบรรยายและภาพสเกตซ์ต่างๆ ของมูโอดักมีส่วนเป็นอย่างมากในการส่งมูโอดักขึ้นไปสู่คำเรียกขานที่มีถึงตัวเขาว่า บรูซผู้ค้นพบเมืองพระนคร¹²⁰

ใน ค.ศ.1898 ฝรั่งเศสตั้งคณะสำรวจทางโบราณคดีแห่งอินโดจีน (Mission archéologique de l'Indochine) ขึ้น คณะสำรวจนี้เปลี่ยนฐานะเป็น สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Ecole française d'Extrême-Orient – EFEO) ใน ค.ศ.1901 และออกวารสารเผยแพร่ผลงานชื่อว่า วารสารของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient – BEFEO) ในปีเดียวกันนั้น ใน ค.ศ.1905 อองรี มาร์แชล (Henri Marchal) ก็ตั้งสมาคมมิตรพระนคร (Friends of Angkor) ขึ้น¹²¹

เมื่อ ปีแอร์ โลตี (Pierre Loti) ตีพิมพ์งานเขียนเรื่อง “นักแสวงบุญแห่งพระนคร (Pèlerin d'Angkor)” ใน ค.ศ.1901 โลตีกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

¹¹⁷ ใน ค.ศ.1789 งานแปลบันทึกของโจวต้ากวานได้รับการตีพิมพ์ที่ปารีส (Charles Higham, *The Civilization of Angkor* (London: Weidenfeld & Nicolson, 2001), p.141.) และ ค.ศ.1819 ก็มีการตีพิมพ์บันทึกของโจวต้ากวาน เป็นภาษาฝรั่งเศสที่แปลโดยบาทหลวงปาลเลอกัวซ์ (Pallegoix) ปาลเลอกัวซ์เคยพำนักอยู่ในเมืองไทย และเขียนหนังสือเรื่อง *Description du royaume Thai ou Siam*

¹¹⁸ Bruno Dagens, *Angkor: Heart of an Asian Empire*, p.36.

ชาวโปรตุเกสและสเปนเดินทางเข้าไปยังพระนครตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 และเขียนงานเอาไว้จำนวนหนึ่ง งานเหล่านี้มีแปลออกเป็นภาษาฝรั่งเศสด้วย (Milton Osborne, *The Mekong: Turbulent past, uncertain future*, p.64.) ดูเรื่องการเดินทางของชาวโปรตุเกสและชาวสเปนเข้าไปยังพระนครได้ใน Bruno Dagens, *Angkor: Heart of an Asian Empire*.; Charles Higham, *The Civilization of Angkor*.; John Audric, *Angkor and the Khmer Empire*. และ Milton Osborne, *The Mekong: Turbulent past, uncertain future*.

¹¹⁹ Bruno Dagens, *Angkor: Heart of an Asian Empire*, p.42.

¹²⁰ Milton Osborne, *The Mekong: Turbulent past, uncertain future*, p.69.

¹²¹ โดยได้รับการสนับสนุนจาก ยอร์ช โกรลิเยร์ (George Groslier) โรงเรียนศิลปะกัมพูชา (the School of Cambodian Arts) ที่ตั้งขึ้นใน ค.ศ.1918 และมี โกรลิเยร์ เป็นผู้อำนวยการ ก็เป็นผลจากการทำงานของสมาคมนี้ (John Tully, *Cambodia Under the Tricolour*, p.223.)

[ราชอาณาจักร] กัมพูชาเล็กๆ ในปัจจุบัน, ผู้รักษาพิธีกรรมอันซับซ้อน, [มี] กำเนิดที่ถูกหลงลืม, คือ ชากสุดท้ายที่หลงเหลืออยู่ของจักรวรรดิเขมรซึ่งดำรงอยู่ห้าร้อยกว่าปีแล้วก็สิ้นสุดลงในท่ามกลางไฟรสังคและตะไคร่น้ำ.....แม้ว่าราชอาณาจักรจะเล็กลง, คนเขมรยังคงเป็นคนเขมรอยู่, เป็นคนพวกเดียวกับที่ครั้งหนึ่งได้สร้างความประหลาดใจให้แก่เอเชียด้วยความกล้าและสง่างาม ยิ่งไปกว่านั้น พวกเขาไม่เคยละทิ้งความหวังที่จะฟื้นฟูราชธานีเก่า, ซึ่งถูกปกคลุมมานานับศตวรรษด้วยป่าชุกของสยาม¹²²

ยอช เซคส์ ซึ่งปฏิเสธอย่างหนักแน่นว่าทฤษฎีของ ปีแอร์ โลตี ที่ว่า คนเขมรอพยพมาจากอินเดีย เป็นทฤษฎีที่ไม่ถูกต้อง¹²³ เห็นด้วยอย่างเต็มที่กับคำกล่าวข้างต้นของโลตีด้วยการกล่าวว่า “สนธิสัญญา ค.ศ.1907 เติมเต็มความหวังที่ได้บรรยายไว้ใน ค.ศ.1901”¹²⁴

อันที่จริง สนธิสัญญา ค.ศ.1907 ซึ่งมีผลให้เขมรเรียกกลับมาอยู่ในความครอบครองของ กัมพูชาเป็นสนธิสัญญาที่เติมเต็มความต้องการของฝรั่งเศสมากกว่าเขมร ความพยายามนำเขมรเรียกมาอยู่ในอาณัติของตนนั้นมีความปรารถนาอย่างแรงกล้าที่จะได้ครอบครองพระนครเป็นตัวกำหนดที่สำคัญ¹²⁵ คำกล่าวที่ว่า “พวกเขาไม่เคยละทิ้งความหวังที่จะฟื้นฟูราชธานีเก่า” จึงไม่ใช่คำกล่าวที่มีความหมายใดๆ เว้นเสียแต่จะแทนที่คำว่า “พวกเขา” ด้วยคำว่า “ฝรั่งเศส”

เมื่อฝรั่งเศสได้เขมรเรียกมาใน ค.ศ.1907 การศึกษาค้นคว้าเรื่องเมืองพระนครก็เริ่มต้นขึ้นอย่างจริงจัง การบูรณะโบราณสถานเมืองพระนครดำเนินไปอย่างอุตสาหกรรมภายใต้การอำนวยการของ นักวิชาการผู้อุทิศตน งานค้นคว้าทางวิชาการจำนวนมากทั้งการอ่านและแปลจารึก การลำดับกษัตริย์ การศึกษา ของนักวิชาการฝรั่งเศสอำนวยการประ โยชน์อย่างมหาศาลในการสร้างความเข้าใจเรื่องของ

¹²² Pierre Loti, *Pélerin d'Angkor*, cited in George Cœdès, *Angkor: an introduction*, trans. and ed.

Emily Floyd Gardiner (London: Oxford University Press, 1963), pp.15-16. See also Pierre Loti, *A Pilgrimage to Angkor*, trans. by W.P. Baines and Michael Smithies (Chiang Mai: Silksworm Books, 1996), pp.39-40, 98-99.

¹²³ George Cœdès, *Angkor: an introduction*, pp.10-11.

ยอช เซคส์ กล่าวถึงคำอธิบายของโลตีไว้ว่า “การที่ข้าพเจ้าตัดตอนข้อความต่างๆ ของนายปีแอร์ โลตี มา ณ ที่นี้ มิใช่เพราะข้าพเจ้าให้คุณค่าทางวิชาการอย่างใดแก่หนังสือเรื่อง นักแสวงบุญแห่งพระนคร หากเนื่องจากนายโลตีได้บรรยายด้วยร้อยแก้วที่ที่เปรียบมิได้ถึงทฤษฎีที่ผิดๆ อันเป็นที่เชื่อถือกัน โดยทั่วไปทฤษฎีหนึ่ง” (Ibid., p.11)

¹²⁴ Ibid., p.16.

¹²⁵ John Tully, *Cambodia Under the Tricolour*, p.22.; Chapter 4 and Chapter 5 ใน Penny Edwards, *Cambodge: The Cultivation of A Nation, 1860-1945*, pp.141-195, 196-251. และดู Gwendolyn Wright, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism* (Chicago: The University of Chicago Press, 1996), p.194.

เมืองพระนคร¹²⁶ ในเรื่องนี้ จอห์น ทลลี่ กล่าวไว้ว่า “ฝรั่งเศสไม่ได้ค้นพบเมืองพระนคร แต่ฝรั่งเศส นำเมืองพระนครออกสู่สายตาของโลก และเหนี่ยวรั้งความเลื่อมโทรมที่จะนำไปสู่ความล่มสลายของ เมืองพระนคร”¹²⁷

2. มายาคติเรื่องพระนคร

ใน ค.ศ.1947 ลอว์เรนซ์ ปาล์มเมอร์ บริกส์ (Lawrence Palmer Briggs) ได้เสนอเค้าโครง ของประวัติศาสตร์กัมพูชาว่าประกอบด้วย 5 สมัยคือ สมัยฟูนัน (The Funan period) สมัยเจนละ (The Chenla period) สมัยกัมพูชาหรือพระนคร (The Kambuja or Angkor period) สมัยกัมพูชาที่เป็น เอกราช (The Independent Cambodia period) และสมัยอารักขาของฝรั่งเศส (The French Protectorate)¹²⁸ แต่ยุคสมัยที่ได้รับความสนใจจากบริกส์คือ 3 สมัยแรก และอีก 3 ปีต่อมา หนังสือ ของบริกส์เรื่อง *จักรวรรดิเขมร โบราณ (The Ancient Khmer Empire)* ก็ถูกตีพิมพ์¹²⁹ ความใน หนังสือเล่มดังกล่าวว่าด้วยกัมพูชาทั้ง 3 สมัยที่บริกส์ให้ความสนใจในบทความที่เสนอเมื่อ ค.ศ.1947 นั้นเอง

ความสนใจในประวัติศาสตร์กัมพูชาที่จำกัดอยู่แต่เฉพาะสมัย โบราณ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัย พระนคร ไม่จำกัดอยู่แต่เฉพาะบริกส์ งานเขียนจำนวนมากทั้งที่เป็นหนังสือหรือบทความเกี่ยวกับ ประวัติศาสตร์กัมพูชาโดยมากก็จะกล่าวถึงกัมพูชาสมัยพระนครเช่นกัน นอกจากนี้ยุคสมัยที่บริกส์ เรียกว่า สมัยกัมพูชาที่เป็นเอกราชซึ่งอยู่ในช่วง ค.ศ.1432–1864 เป็นเสมอเพียงคำหาวนเพราะบริกส์ เองเมื่อกล่าวถึงช่วงเวลาดังกล่าวก็พูดถึงการครอบครองของสยามและอินทนม¹³⁰ ซึ่งไม่ใช่ เรื่องหมายของความเป็นเอกราชอย่างแน่นอน

“ยุคกัมพูชาที่เป็นเอกราช” มักรู้จักกันในชื่อว่า ยุคเสื่อม ยุคมืด หรือยุคหลังพระนคร¹³¹ และ นอกจากจะเป็น “ยุคมืด” ของประวัติศาสตร์กัมพูชาแล้ว ยังเป็น “ยุคมืด” ของงานเขียนประวัติศาสตร์ อีกด้วย

¹²⁶ ดู Lawrence Palmer Briggs, “A Sketch of Cambodian History,” *The Far Eastern Quarterly* 6, 4 French Indochina (August 1947): 345, fn.1.

¹²⁷ John Tully, *Cambodia Under the Tricolour*, p.221.

¹²⁸ Lawrence Palmer Briggs, “A Sketch of Cambodian History”: 345. ตัวเอนเป็นการเน้นของต้นฉบับ

¹²⁹ Lawrence Palmer Briggs, *The Ancient Khmer Empire* (Bangkok: White Lotus Press, 1999.) ฉบับพิมพ์ ค.ศ.1999 นี้พิมพ์ใหม่โดยรักษารูปแบบการพิมพ์อย่างเมื่อพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ.1950

¹³⁰ ดู Lawrence Palmer Briggs, “A Sketch of Cambodian History”: 355-361

เหตุผลสำคัญที่มีการหยิบยกขึ้นมากล่าวถึงการละเลยประวัติศาสตร์ “ยุคหลังพระนคร” ประการหนึ่งคือ การขาดแคลนหลักฐาน¹³² โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อนำไปเปรียบเทียบกับยุคพระนคร ที่อุดมไปด้วยจารึก (ราว 1,500 หลัก) ซึ่งเป็นหลักฐานที่ “เชื่อถือได้” และศาสนสถานที่มีอยู่เกือบตลอดเวลาขุดค้น ไซ้แต่เท่านั้น หลักฐานที่มีอยู่แต่น้อยของสมัยหลังพระนครยังถูกกล่าวหาว่า “ไม่น่าเชื่อถือ”¹³³

การให้ความสำคัญกับหลักฐานนำไปสู่ความตื่นตัวของนักวิชาการเกือบจะทุกครั้งไป เมื่อมีการค้นพบหลักฐานใหม่ๆ แต่ประเด็นหนึ่งที่สำคัญไม่น้อยไปกว่าหรืออาจจะมากกว่าการมีหลักฐานมากมายก็คือ ทำที่หรือมุมมองต่อหลักฐานที่มีอยู่ นักประวัติศาสตร์ที่เชี่ยวชาญพอสามารถที่จะใช้หลักฐานเท่าที่มีอยู่อธิบายประวัติศาสตร์ในแบบที่ต่างไปจากคำอธิบายเดิมที่ใช้หลักฐานชุดเดียวกัน และเป็นคำอธิบายที่สมเหตุสมผลและน่าเชื่อถือ¹³⁴

กระนั้นก็ดี หลักฐานยังคงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญเสมอในการศึกษาประวัติศาสตร์ อาจกล่าวได้ว่า ถ้าไม่มีหลักฐาน ก็ไม่มีประวัติศาสตร์ แต่สิ่งที่ควบคู่มาด้วยกันก็คือ ระเบียบวิธี / วิธีวิทยา (methodology) ซึ่งนักประวัติศาสตร์ใช้เป็นเครื่องมือในการวิพากษ์หลักฐานและสร้างคำอธิบาย ความสำคัญของระเบียบวิธีคือ ถ้าไม่มีระเบียบวิธีทางประวัติศาสตร์ ก็ไม่มีประวัติศาสตร์ หลักฐานใหม่ที่ปราศจากมุมมองใหม่ หรือขาดการวิพากษ์อย่างเข้มข้นพอจะไม่ใช่ประโยชน์อันใดเลยในการศึกษาประวัติศาสตร์¹³⁵

¹³¹ ดูการอภิปรายเรื่องความเสื่อมของพระนครของใน David P. Chandler, *History of Cambodia*, pp.77-81.; Lawrence Palmer Briggs, “A Sketch of Cambodian History”: 355. และ Lawrence Palmer Briggs, *The Ancient Khmer Empire*, pp.258-260

การกล่าวว่อาณาจักรพระนครเสื่อม จึงเท่ากับการกล่าวว่าแบบแผนของการปกครอง ความเชื่อ ตลอดจนลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรมแบบเมืองพระนครเปลี่ยนไป สิ่งที่ควรสนใจจึงไม่ใช่การอธิบายว่าอาณาจักรพระนครเสื่อมอย่างไร แต่ควรจะเป็นว่า อาณาจักรพระนครเปลี่ยนไปสู่สมัยหลังพระนครอย่างไร รูปแบบของความเชื่อ แบบแผนการปกครอง ตลอดจนลักษณะของสังคมและวัฒนธรรมกับพุทธศาสน์หลังพระนครเป็นอย่างไร

¹³² ดู David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.77.

¹³³ ดู Etienne Aymonier, *Le Cambodge III: Le groupe d'Angkor et l'histoire*, (Paris: Emest Leroux, 1904), p.735. cited in Khin Sok, “Les chroniques royales khmères,” *Mon-Khmer Studies VI* (1977): 193-194.; Jean Maura, *Le Royaume du Cambodge II*, (Paris: Emest Leroux, 1883), p.3. และ George Cœdès, “Essai de Classification des Documents Historiques Cambodgiens Conserveés à la Bibliothèque de l'École Française d'Extrême Orient,” in *Articles sur la pays Khmer* (Paris: Ecole Française d'Extrême Orient, 1989), p.67.

¹³⁴ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2536).; นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2537). และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ประวัติศาสตร์อยุธยาในพระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543).

สิ่งสำคัญที่ขาดหายไปอันนำไปสู่ การละเลย / ไม่สนใจ เขียนประวัติศาสตร์ยุคเสื่อม-หลังพระนคร ไม่ใช่หลักฐานประวัติศาสตร์¹³⁶ แต่คือทัศนวิพากษ์มากกว่า ทั้งนักวิชาการเขมรและต่างชาติต่างถูกครอบงำโดยพระนคร ทั้งในแง่ประเด็นศึกษา (subject) ตลอดจนความคิด ทัศนมุมมอง ต่อประวัติศาสตร์กัมพูชา

พระนครจะเป็นประเด็นหลักในการศึกษาว่าด้วยเขมรแต่ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 เรื่อยมาจนปัจจุบัน และที่สำคัญกว่าคือพระนคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งนครวัด จะครอบงำความคิด ความเชื่อ มุมมอง ของนักวิชาการด้านเขมรศึกษา คำอธิบายใดๆ มักสัมพันธ์ในทางใดทางหนึ่งกับความสำคัญ ความรับรู้เกี่ยวกับพระนครและนครวัดเสมอ พระนครที่มีนครวัดเป็นภาพแทนจึงเป็นเสมือนหนึ่งมายาคติ¹³⁷ ที่ครอบงำนักวิชาการด้านเขมรศึกษา ตลอดจนไปถึงคนเขมรในทุกส่วนของสังคม¹³⁸

¹³⁵ ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัตถิยะ, *หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทย* (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2525)

¹³⁶ มีหลักฐานเกี่ยวกับกัมพูชาสมัยหลังพระนครจำนวนหนึ่งที่ถูกอ้างอิงไว้ในงานของ ลอว์เรนซ์ ปาล์มเมอร์ บริกส์ (ดู Lawrence Palmer Briggs, "A Sketch of Cambodian History," : 355-361.) และงานของ เดวิด พี แชนด์เลอร์ (ดู David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.277.) นอกจากนั้นแล้วควรดูเรื่องเกี่ยวกับกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 16-18 ที่มาในเอกสารชุด *The Philippines Islands* ซึ่งยังไม่ได้รับความสนใจอย่างจริงจัง (ดู *The Philippines Island 1493-1898*, 55 vols. Edited and annotated by Emma Helen Blair and James Alexander Robertson. (Mandaluyong: Cachos Hermaos, 1973). รวมถึงเอกสารชุดที่มีเรื่องเกี่ยวกับกัมพูชาในศตวรรษที่ 17 (*Strange Events in the Kingdoms of Cambodia and Laos (1635-1644)*), trans. annotated and introduce by Carol Kersten (Bangkok: White Lotus, 2003).

งานศึกษาใหม่ๆ เกี่ยวกับสมัยหลังพระนครดู Michael Vickery, *Cambodia and its neighbors in the 15th century* (Paper presented to the Workshop on Southeast Asia in the 15th Century and the Ming Factor, Singapore, 18-19 July, 2003. โดยเป็นเรื่องเกี่ยวกับกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 15 และใช้หลักฐานจีนประกอบ

¹³⁷ มายาคติเรื่องพระนครเกิดขึ้นและแพร่ไปในหลายทาง ทั้งบันทึกการเดินทาง วารสารที่มีภาพประกอบ และงานศิลปกราฟิก (ดู Panivong Norindr, *Phantasmatic Indochina: French Colonial Ideology in Architecture, Film and Literature* (Durham and London: Duke University Press, 1996), p.4.) และการจัดแสดงนิทรรศการ (ดู Penny Edwards, *Cambodge: A Cultivation of A Nation, 1860-1945*, pp.143-154.) กล่าวโดยย่อ การแพร่หลายไปของมายาคติเรื่องพระนครมีสิ่งพิมพ์เป็นสื่อสำคัญ

¹³⁸ รวมถึงผู้นำเขมรแดงด้วย ดังที่ เอลิซาเบธ เบคเกอร์ ซึ่งเดินทางเข้าไปในกัมพูชาสมัยการปกครองของเขมรแดงเขียนไว้ว่า “ในกัมพูชาสมัยปฏิวัติ ภาพวาดของอังกอร์วัดแขวนอยู่ตามอาคารของทางการและเรือนพักที่เราได้ไปเยือน ไม่ใช่รูปของ โป๊ป โปต หรือผู้นำเขมรคนอื่น ๆ ไม่ใช่ภาพของ คาร์ล มาร์กซ์ วิ ไอ เลนิน หรือโจเซฟ สตาลิน อย่างที่เห็นในเวียดนาม เพียงอังกอร์เท่านั้นที่เป็นสัญลักษณ์ของกัมพูชาในสมัยปฏิวัติ” (Elizabeth Becker, *When the War Was Over: Cambodia and the Khmer Rouge Revolution* (New York: Public Affairs, 1998), p.417.)

3. เรื่องของสองพระนคร

ความอุตสาหกรรมในการถากถาง ขุดแต่ง และบูรณะ โบราณสถาน ตลอดจนศึกษารูปแบบทางศิลปะและศิลปาจารย์จำนวนมากในเมืองพระนครโดยฝรั่งเศส ที่ดำเนินการอย่างต่อเนื่องนับเวลาได้กว่าครึ่งศตวรรษ สร้างให้เห็นภาพของอารยธรรมที่รุ่งเรือง และอาณาจักรอันเรืองโรจน์ แต่เรื่องของพระนครเช่นนี้คงเป็นแต่เพียงหัวข้อสนทนาของนักวิชาการฝรั่งเศสที่ไม่ได้แพร่หลายไปตามวงสนทนาของปัญญาชนกัมพูชามากนัก ไซ้แต่เพียงนั้น การแลกเปลี่ยนหรือสนทนาระหว่างฝรั่งเศสและกัมพูชาเกี่ยวกับเรื่องของพระนครยังเกิดขึ้นน้อยมาก เรื่องของพระนครจึงเป็นพระนครของฝรั่งเศส

การจะนำเรื่องนี้เข้าไปในวงสนทนาของปัญญาชนกัมพูชาที่กว้างขึ้นรวมไปถึงชาวบ้านร้านตลาดด้วยนั้นจึงต้อง “ทำพระนครให้เป็นเขมร” (khmerized Angkor) เสียก่อน ทั้ง โดยการแปลงานของนักวิชาการชาวฝรั่งเศสจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาเขมร และการ “เล่า” เรื่องที่ตกค้างอยู่ในความทรงจำและหนังสือหน้าเก่าๆ ของชาวกัมพูชา ผ่านทางวงสนทนาต่างๆ

การสนทนาแลกเปลี่ยนระหว่างฝรั่งเศสและกัมพูชาเกี่ยวกับเรื่องของพระนครในวงกว้างเกิดขึ้นผ่านการแปลงานของนักวิชาการชาวฝรั่งเศสจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาเขมร โดยใน ค.ศ.1927 พุทธศาสนบัณฑิตยได้สนับสนุนให้เขียนหนังสือนำชมเมืองพระนครเป็นภาษาเขมร¹³⁹ และใน ค.ศ.1928 หนึ่งปีหลังจากที่มีการออกวารสาร *กัมพูชาสุริยา* ก็มีการแปลบทความของ หลุยส์ ฟิโนต์ ผู้อำนวยการสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ เรื่อง *กำเนิดพระนคร (Origine d'Angkor)* เป็นภาษาเขมร แล้วนำลงตีพิมพ์ในวารสาร *กัมพูชาสุริยา* เป็นตอนๆ นอกจากนี้ยังมีการแปลงานของ ยอช เซเดส์ ปราชญ์ใหญ่ทางด้านเขมรศึกษา เรื่อง *ปราสาทโบราณในประเทศเขมร* เพื่อลงตีพิมพ์ในวารสารฉบับเดียวกันนี้ใน ค.ศ.1933¹⁴⁰ และใน ค.ศ.1935 พระราชบรรณालักษณ์พิมพ์งานแปลภาษาเขมร เรื่อง *กษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่แห่งกัมพูชา: ชัยวรมันที่ 7 (Un grand roi du Cambodge: Jayavarman VII)* ของ ยอช เซเดส์¹⁴¹

¹³⁹ คือ หนังสือเรื่องมัตถุเทศกัณคร ของ พระภิกษุปาง ขัต (ดู ประกิจกู บัธ อากั, มตุเฮสก็ธต [มัตถุเทศกัพระนคร], 2 กฏาณ, เาะะตุยฺเบ็กอี 2 (กัฎเฏฏ: ฤฎุณาสธบณัฎฎ, 1957)

¹⁴⁰ Penny Edwards, *Cambodge: The Cultivatin of A Nation 1860-1945*, p.243.

¹⁴¹ สิริย สึเสส, *หัตถ์กฤษยฺมหฺกฤษยฺมหฺกฤษยฺม* ฉัยวรมันที่ 7 [กษัตริย์กัมพูชาพระองค์หนึ่งในกัมพูชา ชัยวรมันที่ 7], บกใเบธาย ฎึ เย้ (กัฎเฏฏ: ฤฎุณาสธบณัฎฎ, 1935) ฉบับที่ใช้อ้างอิงเป็นฉบับพิมพ์ใหม่ตามต้นฉบับเดิม โดยไม่ระบุปีที่พิมพ์ใหม่

สุริยวงษ์คือพระบาทสุริยวรมันที่ 2 ก็ช่วยทำให้เขมรชนใกล้ชิดสนิทสนมกับปราสาทนครวัดซึ่งในเวลานั้นสำเร็จซึ่งฐานะสัญลักษณ์ของชาติแล้วมากขึ้น ผ่านทางกษัตริย์ที่ดูเป็นเขมรกว่าอย่างพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์

อย่างไรก็ดี มีข้อพึงสังเกตด้วยว่า ชาวเขมรจำนวนมากกว่าและในแควดวงที่กว้างขวางจะเล่ากันว่าพระพิฆณุการเป็นผู้สร้างปราสาทนครวัดในแผ่นดินพระเกตุมาลา เรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์สร้างปราสาทนครวัดมีเล่าไว้ในวงที่แคบกว่า และที่อยู่ไปกว่านั้นคือ เรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์ที่เล่ากันนั้นมีเค้าเรื่องเดียวกันกับเรื่องพระทองนางนาค ต้นวงศ์กษัตริย์ในดินแดนกัมพูชาอย่างของเขมร¹⁴⁹ แต่พระเจ้าปทุมสุริยวงษ์จะไม่ได้ถูกเลือกไปวางไว้ตรงเรื่อง สุนเทียน-ลิวเย ต้นวงศ์กษัตริย์ในดินแดนกัมพูชาอย่างของฝรั่งเศส หากจะปรากฏพระองค์ในฐานะพระบาทสุริยวรมันที่ 2 ผู้สร้างปราสาทนครวัด

พระนครเมืองเดียวกันจึงมีเป็นสองเรื่อง กลายเป็นสองเรื่องเมืองพระนครด้วยอย่างนี้ เรื่องหนึ่งตามแบบฝรั่งเศสจะเป็นที่นิยมสืบมาในหมู่นักวิชาการที่ได้เถลิงอำนาจรัฐ ส่วนอีกเรื่องหนึ่งที่ถูกกลืนให้เข้ากับเรื่องเล่าที่มีมาแต่เดิมจะอยู่ข้างฝั่งนักวิชาการที่พยายามสร้างตัวตนขึ้น ซึ่งเสนอเรื่องของพระนครถูกผ่านงานทางอักษรศาสตร์ที่เกิดขึ้นใหม่ ไม่ว่าจะ เป็นแบบเรียน หรือเรื่องประโลมโลก อันจะแพร่ไปในวงกว้างกว่าพระนครแบบของฝรั่งเศสนั้น

ชนชาติที่ทรงอารยธรรมระดับสูงผู้สร้างเมืองพระนครอยู่ดี จึงต้องมีการผลิตคำอธิบายเพื่อแก้ความขุ่นข้องนี้ออกมาว่า ชนชาติที่เป็นผู้สร้างพระนครปรากฏขึ้นในกัมพูชาอย่างฉับพลันทันใด สร้างพระนครไว้ แล้วก็หายไปจากโลกนี้เสียเฉยๆ !! หรือคำอธิบายในทำนองเดียวกันที่ว่า “ขอมไม่ใช่เขมร” (ดู E. Henry-Biaband, *Deux ans d'Indochine*, edition I D E O (Hanoi, 1939); I. Robbin, *Civilisations perdues*, editions R.S.T (1962), p.46 และ Le Huong, *Nguoi viet goc Mien* (Saigon, 1969). Cited in [ถึง ภา, *เบรุตีสถาสทูเอม ภาค 1 (ตีพิมพ์ฉบับการแกะชุด [ชุดสมุด] [ประวัติศาสตร์เขมร ภาค 1 (ตั้งแต่ต้นจนถึงการละทิ้งกรุงนคร)] (กรุงเทพฯ: (n.p.), 1973), 81-82. ตัวอย่างในกรณีของไทย ดูที่ ศีกฤทธิ ปราโมช, *ถกเขมร*. และ Luang Vichitr Vadakarn, *Thailand's case* (Bangkok: The University of Moral & Political Sciences Printing Press, 1941).*

แม้จะมีการศึกษาเกี่ยวกับจารึกและการขุดค้นทางโบราณคดี ตลอดจนการศึกษาในด้านอื่นๆ ออกมา พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า คำอธิบายหรือทฤษฎีข้างต้นนี้ไม่น่าเชื่อถือ (ดูตัวอย่างใน บทที่ 2 ทฤษฎีต่าง ๆ เกี่ยวกับพระนคร ใน George Coedès, *Angkor: an introduction*, หน้า 9-21.) แต่ก็ยังคงมีผู้ที่เชื่อถือทฤษฎีที่ไม่น่าเชื่อถือนี้อยู่อีกมาก โดยเฉพาะในประเทศไทย

¹⁴⁹ “เรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์” ใน *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 71 (พระนคร: กรุงเทพบรรณาการ, 2481)*, หน้า 74-77. ใน *กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2457-2537) [CD-ROM], 2537.*

จ. นักชาตินิยมกัมพูชากับการต่อสู้เพื่อเอกราช

เมื่อพระบาทสมเด็จพระสีสุวตธิ์มณีวงศ์เสด็จสวรรคตในเดือนเมษายน ค.ศ.1941 ฝรั่งเศสก็ส่งราชสมบัติผ่านไปสู่สำนักองค์ราชวงศ์โรตคมสีหนุซึ่งในเวลานั้นมีพระชนม์มัย 19 ชันษา และกำลังเรียนอยู่ในวิทยาลัยชาลลู-โลบาต์ที่ไซ่ง่อน¹⁵⁰

นอกจากความเปลี่ยนแปลงนี้แล้ว ระบบปกครองของฝรั่งเศสในทศวรรษที่ 1940 จะไม่ต่างอะไรนักจากที่เคยเป็นมาเมื่อหลายสิบปีก่อนหน้านั้น ตำแหน่งหน้าที่ในระดับสูงและระดับกลางของระบบการปกครองยังคงเป็นของชาวฝรั่งเศสและชาวเวียดนาม ชาวกัมพูชาไม่ได้รับการสนับสนุนหรือฝึกฝนให้ขึ้นมาทำหน้าที่ปกครองประเทศของตน ประชาชนซึ่งส่วนใหญ่อยู่ในชนบทยังคงก้มหน้าก้มตายอมรับชะตากรรมที่เกิดแก่ตนเอง แต่สิ่งที่เปลี่ยนไปจากเดิมคือในทศวรรษที่ 1940 นั้นเกิดกลุ่มผู้มีการศึกษาซึ่งมีความรู้ตึกนิยมชาติ พร้อมทั้งจะลุกขึ้นแสดงความไม่เห็นด้วย และปรารถนาจะกำจัดความอยุติธรรมอันเกิดขึ้นในระบบปกครองอาณานิคม

ความเคลื่อนไหวทางภาษาและอักษรศาสตร์ซึ่งเกิดขึ้นเพื่อโต้กลับในทางวัฒนธรรมต่อผู้ปกครองชาวฝรั่งเศสมีส่วนร่วมอย่างสำคัญในความเคลื่อนไหวทางการเมืองของกลุ่มผู้มีการศึกษาเห็นได้จากการเดินขบวนในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1942 ซึ่งจะรู้จักกันในภายหลังว่า สงครามร่ม (Umbrella war) ที่ปะทุขึ้นเนื่องมาจากการจับกุมพระแสม เจียว ในข้อหาวางแผนรัฐประหารโดยที่ฝรั่งเศสไม่ให้พระแสม เจียว ลาสิกขาเสียก่อน ฝรั่งเศสตอบโต้การเดินขบวนครั้งนั้นด้วยการใช้กำลังเข้าสลายการเดินขบวนที่มีผู้เข้าร่วมมากกว่า 1,000 คน โดยเร็ว และจับกุมแกนนำเอาไว้ได้ แต่แกนนำคนสำคัญอย่าง เชน ญ็อก ทัญ หลบหนีการจับกุมของฝรั่งเศสไปได้ และเดินทางไปถึงภัยยังประเทศญี่ปุ่น¹⁵¹

¹⁵⁰ มักกล่าวกันว่า ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ฝรั่งเศสเลือกนักองค์ราชวงศ์โรตคมสีหนุ ขึ้นทรงราชย์เป็นเพราะทรงมีเชื้อสายของราชสกุลโรตคมทางพระบิดาและของราชสกุลสีสุวตธิ์ทางพระมารดา การเลือกเจ้าชายองค์นี้เป็นกษัตริย์เท่ากับเป็นการประนีประนอมกันในระหว่างราชสกุลทั้งสอง สมเด็จพระเจ้านโรตคมสีหนุก็ยกความดั่งนี้ขึ้นมาอ้าง (ดู John P. Armstrong, *Sihanouk Speaks* (New York: Walker and Company, 1964), p.40) ความข้อนี้ไม่จริงเพราะมีพระวงศ์อีกหลายพระองค์ที่มีเชื้อสายจากทั้งสองราชสกุล และอยู่ใกล้กับสายสันตติวงศ์มากกว่านักองค์ราชวงศ์โรตคมสีหนุเสียด้วยซ้ำไป

¹⁵¹ ญี่ปุ่นเข้ามาตั้งกองทหารในอินโดจีนฝรั่งเศสในปลาย ค.ศ. 1940 หลังจากความพ่ายแพ้ของฝรั่งเศสต่อเยอรมันในยุโรป แต่ญี่ปุ่นอนุญาตให้เจ้าหน้าที่ในระบบการปกครองของฝรั่งเศสทำหน้าที่ตามเดิม และในเดือนสิงหาคม ค.ศ.1941 ฝรั่งเศสก็ยอมให้ทหารญี่ปุ่น 8,000 นาย เข้ามาตั้งในกัมพูชา

สงครามร่ม เกิดในช่วงเวลาที่ทหารญี่ปุ่นเข้ามาตั้งกองกำลังอยู่ในกัมพูชา เชน ญ็อก ทัญ ซึ่งอยู่เบื้องหลังสงครามร่ม กล่าวอ้างในจดหมายที่เขาเขียนถึงผู้ร่วมขบวนการชาตินิยมว่า เจ้าหน้าที่ระดับสูงของญี่ปุ่นในไซ่ง่อนได้ตกลงในระดับหนึ่งที่จะสนับสนุนด้านการเงินให้แก่การเดินขบวนประท้วงฝรั่งเศส (David P. Chandler,

พระแสม เจียวเป็นครูในโรงเรียนบาลีชั้นสูง ผู้เป็นพ่อพามาฝากอยู่ในสำนักสมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี (จวน ณาต) วัดอุณาโลม เมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่ พระครูสังฆรัตนา ครั้นอายุครบอุปสมบท พระครูสังฆรัตนา (จวน ณาต) ก็เป็นคู่สวดให้ พระแสม เจียว เรียนในโรงเรียนบาลีชั้นสูงกรุงพนมเปญ จนจบการศึกษาใน ค.ศ.1921 จากนั้นไปจำพรรษาที่กำป็อดเพื่อสอนพระภิกษุที่จะออกไปเป็นครูในโรงเรียนวัดแบบใหม่ที่ฝรั่งเศสจัดให้มีขึ้น ก่อนที่จะกลับมาเป็นอาจารย์ในโรงเรียนบาลีชั้นสูงเมื่อ ค.ศ.1932¹⁵²

อาจารย์โรงเรียนบาลีชั้นสูงโดยมากเป็นพระฝ่ายปฏิรูป อุปัชฌาย์ของพระแสม เจียว คือ พระมหาวิมลธัมม (ทอง) กับทั้งพระคู่สวดคือ พระครูวรวิวิชา (ลุย แอม) และพระครูสังฆรัตนา (จวน ณาต) ก็ล้วนแต่เป็นอาจารย์อยู่ในโรงเรียนบาลีชั้นสูงและเป็นพระฝ่ายปฏิรูปด้วยกันทั้งหมด และเคยได้ร่วมกันคัดค้านการปฏิรูปตัวอักษรของฝรั่งเศสมาแล้ว

แกนนำคนสำคัญในสงครามร่มคือ เชนง จ็อก ทัญ นั้น เป็นผู้ร่วมก่อตั้งหนังสือพิมพ์รายสัปดาห์ *โนกอร์วีวุด* [นครวัด] ใน ค.ศ.1936 หนังสือพิมพ์ฉบับนี้ได้รับการยกย่องให้เป็นหมุดหมายที่สำคัญของการปลุกชาวกัมพูชาให้พ้นจากภาวะกึ่งหลับกึ่งตื่น¹⁵³ ทั้ง เชนง จ็อก ทัญ และผู้ร่วมก่อตั้งหนังสือพิมพ์อีก 2 คนคือ เชม วา และปาจ เฉียน เป็นสมาชิกของพุทธศาสนบัณฑิตยซึ่งเป็นแหล่งรวมและเผยแพร่ผลงานของผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเคลื่อนไหวทางภาษาและอักษรศาสตร์ เขมร ชื่อของหนังสือพิมพ์ว่า *โนกอร์วีวุด* ในแง่หนึ่ง สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของพระนครที่เพิ่มสูงขึ้นในหมู่ผู้มีการศึกษาปัญญาชน

เชนง จ็อก ทัญ (ค.ศ.1908–1977) เป็นชาวเขมรต่ำ ลูกของเจ้าที่ดินในเดียนินห์ เข้าเรียนในวิทยาลัยที่ไซ่ง่อนก่อนจะได้ทุนการศึกษาไปเรียนต่อยังฝรั่งเศส ใน ค.ศ.1933 หลังจบการศึกษาก็เดินทางเข้ามายังกรุงพนมเปญและเข้าทำงานในพระราชบรรณาลัย แม้ว่าจะไม่มีสายสัมพันธ์กับปัญญาชนในกัมพูชามาแต่เดิม แต่อาศัยช่องทางที่ได้เข้าทำงานกับพระราชบรรณาลัย และพุทธ-

A History of Cambodia, 2nd ed., updated (Chiang Mai: Silkworm Books, 1998), p.168.) ถ้าเป็นจริงอย่างที่ เชนง จ็อก ทัญ อ้างก็น่าสงสัยเจตจำนงของญี่ปุ่นอยู่ไม่น้อย เพราะใน ค.ศ.1942 นั้น ญี่ปุ่นน่าจะได้ประโยชน์จากการคงอยู่ของระบบการปกครองของฝรั่งเศส มากกว่าที่จะได้จากความไม่แน่นอนที่จะเกิดขึ้น หากฝ่ายชาตินิยมเขมรมิชัยแม้เพียงเฉพาะในการเดินขบวนครั้งนั้น

¹⁵² ศุข ฤกษ์, ฝึกรูปปฏิรูปภาษาไทย เย้! [ชีวประวัติพระอาจารย์แสม เจียว] (กรุงเทพฯ: คณะศึกษาศาสตร์ [คณะอักษรศาสตร์] มหาวิทยาลัยศิลปากร, 1972), igit 1-6.

¹⁵³ ดู David P. Chandler, A History of Cambodia, pp.163-164.

เมื่อแรกตั้งหนังสือพิมพ์นครวัดนั้น เชนง จ็อก ทัญ เคยขอให้พระองค์จะมีเสด็จนิเรศรับเป็นองค์อุปถัมภ์หนังสือพิมพ์ แต่พระองค์จะมีเสด็จนิเรศทรงปฏิเสธที่จะรับ ที่สุดแล้ว เชนง จ็อก ทัญ ก็ได้นักองค์มจะสันโรตคมสุรามริตซึ่งเป็นพระวราชบิดาของสมเด็จพระนโรตคมสิหนเป็นองค์อุปถัมภ์แทน

ศาสนบัณฑิตย์ รวมถึงการร่วมกับสมาคมนักเรียนเก่าของวิทยาลัยสี่สุวรรณีย์ กับทั้งใช้หนังสือพิมพ์นครวัดสร้างสัมพันธกับกลุ่มปัญญาชนอื่นๆ

กล่าวได้ว่า เจริญ กัญญา เป็นนักชาตินิยม แต่ก็ไม่ชัดเจนว่ามีทัศนะทางการเมืองอย่างไร¹⁵⁴ กับทั้งหนังสือพิมพ์นครวัดที่เขาเป็นบรรณาธิการก็ไม่ได้ชูธงต่อต้านฝรั่งเศส¹⁵⁵ เป็นได้ว่าเขาจะได้รับอิทธิพลทางความคิดบางส่วนมาจากมาดามกาปีเลซึ่งเป็นอักษรเลขาริการของพุทธศาสนบัณฑิตย์ ผู้พยายามจะฟื้นฟูกลุ่มปัญญาชนกัมพูชา¹⁵⁶ นอกจากนี้ยังอาจจะรวมถึง เชน เทียบ ซึ่งเป็นปราชญ์ใหญ่ของกัมพูชา¹⁵⁷

ทั้งพระเสม เจียว และ เจริญ กัญญา รวมถึงคนอื่นๆ ที่เข้าร่วมใน *สงครามร่วม* จึงมีภูมิหลังร่วมกันที่โยงกลับไปได้ถึงความเคลื่อนไหวทางภาษาและอักษรศาสตร์ กับทั้งความพยายามสร้าง *โนคอร์วูด* ให้เป็นสัญลักษณ์ของชาติ กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ ความรู้ลัทธิชาตินิยมในทางการเมืองและนักชาตินิยมทางการเมืองมีต้นเค้าส่วนหนึ่งมาจากชาตินิยมทางวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นก่อนนั้น

เมื่อกองทหารญี่ปุ่นในอินโดจีนเข้าปลดอาวูร์ฝรั่งเศสทั่วทั้งอินโดจีนในวันที่ 9 มีนาคม ค.ศ.1945 และขับเจ้าหน้าที่ชาวฝรั่งเศสออกจากตำแหน่ง ญี่ปุ่นก็หิบบลวยกระแสชาตินิยมต่อต้านฝรั่งเศสมาใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยหวังว่าจะช่วยด้านทานการรุกของฝ่ายสัมพันธมิตรที่คาดว่าจะเกิดขึ้นภายในปีนั้น เอกราชครั้งแรกของกัมพูชาจึงเกิดขึ้นในวันที่ 13 มีนาคม ค.ศ.1945 โดยการ

¹⁵⁴ เจริญ กัญญา ในสายตาของปัญญาชนชาวกัมพูชานั้นเป็นนักชาตินิยมผู้ยิ่งใหญ่ เป็นที่นิยมและได้รับความนับถือในหมู่นักเรียนกัมพูชา แต่ใน ค.ศ.1951 เมื่อจวน มุม กับนักเรียนกัมพูชาจำนวนหนึ่งที่กำลังศึกษาอยู่ที่ฝรั่งเศสเดินทางไปเยี่ยม เจริญ กัญญา ซึ่งในเวลานั้นถูกเนรเทศไปอยู่ที่ฝรั่งเศส จวน มุม สังเกตเห็นว่า หนังสือของมารกซ์และเองเกลส์บนชั้นหนังสือไม่มีรอยการตัดหน้ากระดาษให้ขาดออกจากกัน (David P. Chandler, *Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot*, revised ed. (Boular: Westview Press, 1992), p.36) หนังสือแต่ก่อนนั้น ผู้อ่านจะต้องตัดขอบหนังสือเอง หน้ากระดาษ ไม่ได้แยกเป็นแผ่นๆ เหมือนอย่างหนังสือในปัจจุบัน แสดงว่า เจริญ กัญญา ไม่เคยอ่านหนังสือนั้นเลย แต่มีไว้เพื่อแสดงภูมิเสียมมากกว่าอย่างอื่น ความนิยม เจริญ กัญญา ในหมู่นักเรียนชาวมรในฝรั่งเศสคงจะค่อยๆ หดหายลงแต่นั้นมา

¹⁵⁵ Ibid., p.163.

¹⁵⁶ Ibid.

เกี่ยวกับมาดามกาปีเล ดู Jean Filliozat, "Suzanne Karpeles," *BEFEO* LVI (1969), 1-3. และดู Penny Edward, "Making a Religion of the Nation and Its language: The French Protectorate (1863-1954) and the Dhammakāy," In *History, Buddhism, and New Religious Movements in Cambodia*, eds. John Marston and Elizabeth Guthrie (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2004), pp.63-85.

¹⁵⁷ ดูใน Penny Edwards, *Cambodge: The Cultivation of a Nation 1860-1945*, pp.139-140.

สนับสนุนของญี่ปุ่น¹⁵⁸ และแม้ว่ากัมพูชาที่เป็นเอกราชจะยังคงอยู่ในการควบคุมของกองทัพญี่ปุ่นอย่างใกล้ชิด แต่ก็เป็นเวลาที่มีความคิดชาตินิยมและการเคลื่อนไหวทางการเมืองของชาวกัมพูชา มีโอกาสได้แบ่งบานอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน

ด้วยความต้องการเสถียรสนับสนุนจากนักชาตินิยมเขมร ญี่ปุ่นจึงสนับสนุนให้ เจริญ ร็อก ทัญ เข้ารับตำแหน่งรัฐมนตรีกระทรวงการต่างประเทศในเดือนเมษายนปีเดียวกัน และได้ดำรงตำแหน่ง นายกรัฐมนตรีก่อนที่ญี่ปุ่นจะยอมจำนนแก่ฝ่ายสัมพันธมิตรเพียงไม่กี่วัน และเมื่อฝรั่งเศสกลับเข้ามา กัมพูชาอีกครั้งในเดือนตุลาคม นายกรัฐมนตรีผู้นี้ก็ถูกเนรเทศไปอยู่ฝรั่งเศส

กระนั้นก็ดี ฝรั่งเศสกลับเข้ามาสถาปนาอำนาจของตนในกัมพูชาอีกครั้งหนึ่งในสภาพการณ์ ที่สูญเสียสถานะเดิมของตนไป ฝรั่งเศสจึงต้องยอมทำความตกลงที่ประนีประนอมและผ่อนปรนกับ กัมพูชา ตามข้อตกลงดังกล่าวกัมพูชาได้รัฐธรรมนูญและสิทธิในการตั้งพรรคการเมือง ในขณะที่ ฝรั่งเศสยังคงควบคุมดูแลด้านการทหาร การคลังและการต่างประเทศ

การเลือกตั้งครั้งแรกในประวัติศาสตร์กัมพูชาเกิดขึ้นในเดือน ค.ศ.1946 มีพรรคการเมือง เข้าร่วมเลือกตั้ง 3 พรรค ทุกพรรคมีเจ้านายทั้งราชสกุลสีสุวัตติและราชสกุลนโรตคมเป็นผู้นำ ผลของการเลือกตั้งคือ คณะพรรคประชาธิปไตยได้มากถึง 50 ที่นั่งจากจำนวนสมาชิกสมัชชาทั้งหมด 67 ที่นั่ง ผู้นำพรรคประชาธิปไตยคือนักกองกัมจะสยู่ทรวงศ์ก็ได้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี แต่ นโยบายของพรรคที่ต้องการจะให้มีการเจรจาอย่างรวดเร็วในเรื่องเอกราชกับฝรั่งเศสไม่เป็นจริง เมื่อฝรั่งเศสไม่ยอมนั่งลงเจรจาด้วย คณะพรรคประชาธิปไตยจึงเริ่มสูญเสียความชอบธรรมของการอยู่ในอำนาจ เนื่องจากไม่สามารถนำเอกราชมาสู่ประเทศชาติและประชาชนกัมพูชา

ช่วงเวลานีเองที่พระบาทสมเด็จพระนโรตคมสีหุนวรมันซึ่งทรงสถิตอยู่ในราชสมบัติอย่าง เจ็บเขิบเริ่มมีบทบาทโดยตรงทางการเมือง เมื่อฝรั่งเศสประสงค์จะเจรจากับกัมพูชาใน ค.ศ.1949 เพื่อทำสนธิสัญญาที่ต่อมาสเด็จพระนโรตคมสีหุนจะเรียกว่า “เอกราชห้าสิบเปอร์เซ็นต์”¹⁵⁹ ครั้งนั้น ฝรั่งเศสไม่ได้เลือกคณะพรรคประชาธิปไตยเป็นคู่เจรจา หากแต่เลือกพระบาทสมเด็จพระนโรตคมสีหุนวรมัน *

¹⁵⁸ David P. Chandler, "The Kingdom of Kampuchea, March–October 1945," pp.165-188.

¹⁵⁹ ดู David P. Chandler, A History of Cambodia, p.177.

* ข้อเท็จจริงที่ว่าสมเด็จพระนโรตคมสีหุนทรงเป็นกษัตริย์ซึ่งหมายถึงประมุขแห่งรัฐนั้น ไม่ใช่เงื่อนไข ที่บังคับให้ฝรั่งเศสต้องเจรจากับพระองค์ หากแต่เป็นเพราะฝรั่งเศสไม่นิยมชมชื่นแนวนโยบายของคณะพรรค ประชาธิปไตย ผลของสนธิสัญญาดังกล่าวคือ ฝรั่งเศสยอมให้กัมพูชามีอิสระทางการเมืองต่างประเทศ โดย ฝรั่งเศสจะยังคงควบคุมด้านการเงินการคลังและการทหารต่อไป

เมื่อมีการเลือกตั้งสมาชิกสภาแห่งชาติขึ้นใน ค.ศ.1951 คณะพรรคประชาธิปไตยได้รับเลือก 55 คน จากจำนวนสมาชิกที่มีได้ทั้งหมด 78 คน แต่เมื่อถึงเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1952 พระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุวรมันก็ทรงเริ่มรณรงค์เพื่อเอกราช ทรงสัญญาว่าจะนำเอกราชบริบูรณ์มาสู่กัมพูชาภายในสามปี โดยไม่แยแสกับสภาแห่งชาติซึ่งก็ถูกพระองค์ยุบไปในที่สุด

หลังจากที่ทรงเริ่มรณรงค์เพื่อเอกราชอย่างจริงจัง ในปลาย ค.ศ.1953 ฝรั่งเศสซึ่งกำลังเพลี่ยงพล้ำในสงครามเวียดนามก็ยอมสละอำนาจในการควบคุมกิจการทางการเงินการคลังและการทหารให้แก่กัมพูชา เว้นไว้เรื่องทางเศรษฐกิจบางประการ แม้วัยยังคงหลงเหลืออำนาจของฝรั่งเศสอยู่ และต้องรองนกว่าการประชุมที่เจนีวาจะเสร็จสิ้นลงในเดือนกรกฎาคม ค.ศ.1954 จึงกล่าวได้ว่ากัมพูชามีเอกราชที่สมบูรณ์ แต่ผู้นำและปัญญาชนกัมพูชาไม่รอให้ถึงเวลานั้น ในสายตาของพวกเขาเอกราชที่ใฝ่ฝันมาสู่กัมพูชาตั้งแต่ วันที่ 9 พฤศจิกายน ค.ศ.1953 นั้นแล้ว และพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุก็ทรงกลายเป็น “วีรบุรุษแห่งชาติ” และ “พระบิดาเอกราชชาติ”¹⁶⁰

อะไรเป็นเหตุให้กษัตริย์ซึ่งครองราชย์มานาน 12 ปี อยู่ในโอวาทและร่วมมือเป็นอย่างดีกับทั้งฝรั่งเศสและญี่ปุ่น ทำให้เอกราชเป็นจริงขึ้นมาภายในเวลาเพียงสองปี ด้วยพระชนม์พรรษาอย่าง 19 พรรษาในเวลาที่ขึ้นทรงราชย์ โดยที่ไม่ได้มีผู้เคยคาดหมายมาก่อนกับทั้งทรงปราศจากอำนาจที่แท้จริง (อาจแม้แต่ในราชสำนัก) จึงเสี่ยงไม่ได้ที่พระองค์จะต้องทรงโอนอ่อนไปตามฝรั่งเศสบ้าง ญี่ปุ่นบ้าง พระญาติพระวงศ์บ้าง ที่ปรึกษาบ้าง ซึ่งนั่นแม้จะดูว่าเป็นสิ่งซึ่งทำให้พระองค์อ่อนแอ หรือไม่มีจุดยืนทางการเมืองที่แน่นอน แต่ก็ทำให้ทรงคุ้นเคยกับนักการเมืองหรือนักชาตินิยมคนอื่น ๆ ในสายตาของฝรั่งเศสซึ่งกุมเอกราชของกัมพูชาเอาไว้ เมื่อทรงฉวยจับจังหวะที่เหมาะสมคือหลังการเดินทางเข้าไปเคลื่อนไหวในเขตชนบทร่วมกับเขมรอิสระฝ่ายขวาตั้งแต่ต้น ค.ศ.1952 ของ เจริญ อ็อก ทัณ และความเพลี่ยงพล้ำอย่างหนักทั้งทางการเมืองและการทหารของฝรั่งเศสในเวียดนาม เพื่อเริ่มต้นดำเนินการเรียกร้องเอกราช ก็เหมือนว่าเอกราชจะหลุดลอยจากอุ้งมือของฝรั่งเศสมาสู่อุ้งหัตถ์ของพระองค์ได้โดยง่าย

กระนั้นก็ดี เอกราชใน ค.ศ.1953 ไม่ใช่ผลงานของ “วีรบุรุษแห่งชาติ” และ “พระบิดาเอกราชชาติ” อย่างพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุแต่เท่านั้น แม้พระองค์จะไม่คิดเช่นนั้นก็ตาม พระองค์เป็นเพียงหนึ่งในตัวละครของโรงละครและคณะละครแบบใหม่ ที่ฝรั่งเศสสร้างขึ้นและนำเข้ามาในกัมพูชาตั้งแต่ครั้งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ฝรั่งเศสเป็นทั้งนายโรง คนเขียนบท ผู้กำกับการแสดง คนคัดเลือกนักแสดง และนักแสดงนำ แต่หลายครั้งที่ตัวประกอบเล่นบางคน

¹⁶⁰ เกี่ยวกับเรื่องการต่อสู้เพื่อเอกราชของกัมพูชา ดู V.M. Reddi, *A History of the Cambodia*

นอกบทด้วยการค้นสดบนเวทีอันเนื่องมาจากแรงบันดาลใจในความรักชาติ ทำให้หลุดไปจากการกำกับและบงการของนายโรงอย่างฝรั่งเศส ตัวละครที่เรียกได้ว่านักชาตินิยมเหล่านั้นก็ต้องประสบกับชะตากรรมคือ ถูกไล่ออกจากคณะละครบ้าง ลงไปยืนเป็นคนดูบ้าง พระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุเป็นตัวประกอบที่ได้บทเล่นในเวลาทีคณะละครเปลี่ยนไปจากเมื่อแรกตั้งอย่างมาก เมื่อก้าวเข้ามายืนอยู่ถูกจังหวะถูกเวลา ก็ทรงได้รับบทแสดงนำ และที่กักเอาไว้ว่าพระองค์คือนายโรง

ยากที่จะปฏิเสธว่าพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุไม่ใช่ชาตินิยม แต่ชาตินิยมของพระองค์ต่างไปจากชาตินิยมแบบที่เคยมีมาก่อนนั้นใน 2 ข้อคือ ข้อแรก ชาตินิยมของพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุไม่ได้เป็นไปเพื่อแสวงหาเอกราชบริบูรณ์ เพราะนั่นคือสิ่งที่มีอยู่แล้ว หากแต่เป็นไปเพื่อขับเคลื่อนประเทศชาติและประชาชนอันเป็นที่รักของพระองค์ไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ในโลกของความขัดแย้งของอุดมการณ์ทางการเมือง ข้อหลัง ชาตินิยมของพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุสะท้อนให้เห็นถึงชาตินิยมสองแนวทาง คือทั้งชาตินิยมที่อิงอาศัยกับประดิษฐกรรมทางภาษาและอักษรศาสตร์อันมีจุดเน้นอยู่ที่ราชฎีร์สามัญ กับชาตินิยมที่อิงอาศัยอยู่กับพระนครอันมีจุดเน้นอยู่ที่กษัตริย์อันเป็นเรื่องที่จะอภิปรายในบทที่ 3 ต่อไป

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สังคมราชฎรณินยม และงานเขียนประวัติศาสตรสมัยใหม่ของกัมพูชา

ก. กัมพูชาในสมัยสังคมราชฎรณินยมของสมเด็จพระนโรดมสีหนุ, ค.ศ.1955-1969

1. สังคมราชฎรณินยมและพุทธิกสังคมนิยม

วันที่ 3 มีนาคม ค.ศ.1955 พระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุสละราชย์เวนถวายสมเด็จพระวรวราชบิดาให้ทรงราชย์เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระนโรดมสุรามฤต ในทางราชอิสริยยศ อดีตพระเจ้ากรุงกัมพูชาพระองค์นี้ดำรงอยู่ในฐานะนครศักดิ์ที่พระมหาอุปบุรราช ทรงพระนาม สมเด็จพระนโรดมสีหนุ และเมื่อพระบาทสมเด็จพระนโรดมสุรามฤตเสด็จสวรรคต ใน ค.ศ.1960 ระยะเวลาที่มีคณะผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์พระมหากษัตริย์ โดยสมเด็จพระม พระสีสุวดีมีนเรศเป็นองค์ประธาน ต่อมาสมเด็จพระสีหนุก็ทรงตัดสินพระทัยที่จะยุติวิกฤตการสืบ ราชสมบัติโดยการให้มีตำแหน่งประมุขแห่งรัฐขึ้นมาแทนที่กษัตริย์ พระองค์ทรงดำรงประมุขแห่ง รัฐนั้น หากแต่สถาบันกษัตริย์ก็ยังคงอยู่ โดยมีสมเด็จพระวรวราชชนนีเป็นสัญลักษณ์ของสถาบัน

ในทางการเมือง ทรงตั้งพรรคการเมืองที่พระองค์ไม่ประสงค์จะให้เรียกว่าพรรคการเมืองคือ *สังคมราชฎรณินยม* เพื่อลงเลือกตั้งในเดือนสิงหาคม ค.ศ.1955 สมเด็จพระสีหนุใช้พระองค์เองและกลไก ของรัฐสลายพรรคการเมืองคู่แข่งของพระองค์จนสิ้นกำลัง เมื่อการเลือกตั้งใน ค.ศ.1955 (รวมทั้งการ เลือกตั้งที่มีขึ้นอีกใน ค.ศ.1958, ค.ศ.1962 และ ค.ศ.1966) มาถึง พรรคการเมืองของสมเด็จพระสีหนุก็ได้ ที่นั่งทั้งหมดในสภาแห่งชาติ พระองค์จะทรงดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีบ้าง จะทรงอยู่ในฐานะ ประมุขแห่งรัฐบ้าง แต่ที่สำคัญที่สุดคือในฐานะ “สมเด็จพระโอว-สมเด็จพระพ่อ” ของลูกๆ ซึ่งคือประชาชน ชาวกัมพูชาทั้งปวง

ระเบียบการของสังคมราชฎรณินยมกล่าวว่า *สังคมราชฎรณินยม* (นิยมเรียกโดยย่อว่า *สังคม*) เป็น “ชุมชนของพลเมือง.....ที่ไม่ใช่พรรคการเมือง [*สังคม*] เป็นสัญลักษณ์ของแรงบันดาลใจของ ราชฎรณินยมซึ่งเป็นที่ประชาชนที่แท้ของกัมพูชา.....เพื่อการร่วมกันของประชาชนกับผู้พิทักษ์โดย ธรรมชาติทั้งสองคือ - ศาสนาและราชบัลลังก์”¹

ราชฎรณินยมมีบทบาทอย่างสำคัญใน *สังคม* ของสมเด็จพระสีหนุในฐานะที่มาของสิทธิธรรม ของพระองค์ ดำเนินเรื่องพระบาทตรอกชกแพมซึ่งเป็นสามัญชนที่ได้ทรงราชย์เป็นพระเจ้ากรุง-

¹ Marie Alexandrine Martin, *Cambodia: A Shattered Society*, Trans. by Mark W. McLeod (Berkeley: University of California Press, 1994), pp.62-63. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

กัมพูชาถูกนำมาเอ่ยอ้างถึงในฐานะต้นวงศ์กษัตริย์ที่ทรงราชย์ในกรุงกัมพูชา² การเอ่ยอ้างอย่างนี้มาพร้อมๆ กับความคิดแบบใหม่ที่ว่า “พระราชอำนาจมิได้ผูกขาดอยู่แต่โดยกำเนิดอย่างเทพ [แต่ยัง] สามารถมาจากราษฎรสามัญ....ในการต่อสู้ทางการเมืองสมัยใหม่ [สมเด็จพระ] นโรดมสีหนุทรงอิงอยู่กับขนบแบบนี้, ความคิดแบบใหม่ดังกล่าวนี้, เพื่อพิสูจน์ว่าพระองค์มาจากราษฎรสามัญด้วย, กับทั้งราชวงศ์เขมรใหม่นั้นเป็นประชาธิปไตยและได้รับการยอมรับ โดยทั่วไป”³

การให้ความสำคัญแก่ราษฎรสามัญของสมเด็จพระสีหนุเป็นสิ่งที่เข้าใจได้เมื่อพิจารณาถึงข้อเท็จจริงที่ว่า พระองค์สละราชย์เพื่อลงมาต่อสู้ทางการเมืองผ่านทาง การเลือกตั้งซึ่งเป็นที่มาของอำนาจ โดยแท้จริงของระบบการเมืองสมัยใหม่ ขณะที่ราชบัลลังก์พระเจ้ากรุงกัมพูชาเป็นแต่เพียงตำแหน่งที่ปราศจากซึ่งอำนาจ พระราชสถานะอดีตกษัตริย์อาจดึงประชาชนที่จงรักภักดีต่อราชบัลลังก์ให้มานิยมในกลุ่มการเมืองของพระองค์ แต่จะเป็นการดีกว่าที่จะทรงสร้างคามนิยมให้เพิ่มขึ้นด้วยการทำพระองค์ให้มีลักษณะเป็นราษฎรสามัญมากขึ้น

แนวคิดอันเป็นที่มาของ สังคม นั้นสอดคล้องกันกับแกนหลักของอุดมการณ์ทางการเมืองของสมเด็จพระสีหนุคือ พุทธสังคมนิยม (Buddhist socialism) หรือ สังคมนิยมเขมร (Khmer socialism) ดังที่สมเด็จพระสีหนุทรงอธิบายแนวคิด พุทธสังคมนิยม ไว้ตอนหนึ่งว่า “คนทุกคนและทุกชนชั้นต่างกันเพราะคุณธรรมและการกระทำ, ดีและชั่ว” กับทั้งทรงอ้างพุทธพจน์ที่ว่า “ไม่ใช่เพราะชาติกำเนิดที่ทำให้คนเป็นพราหมณ์ หากเพราะการกระทำต่างหากที่ทำให้คนเป็นพราหมณ์ (ถ้าอันนำเลื่อมใสศรัทธาของพระสัมมาสัมพุทธและเป็นรากฐานของประชาธิปไตยของเรา)”⁴ ผู้คนตามแนวอธิบายแบบ พุทธสังคมนิยม จึงเสมอกัน จะต่างก็ด้วยคุณธรรมและการกระทำของคนผู้นั้น

อย่างไรก็ดี ความหลายแห่งชี้ให้เห็นว่า คนบรรดานั้นก็ต้องมีกษัตริย์เป็นเครื่องนำทาง ดังที่สมเด็จพระสีหนุทรงกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

สังคม ของเราคือ “การปลุก” ประชาชนของเรา [ให้ตื่นขึ้น] และเกณฑ์พวกเขาเข้าร่วมในครุเสด

² Ibid., p.63.

³ Say Bory, L'administration rurale au Cambodge et ses projets de réforme (Thèse pour le doctorate en sciences administratives, Université de Paris II, 1974), p.24. cited in Ibid. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

⁴ Norodom Sihanouk, Notre socialisme bouddhique (Our Buddhist socialism) (Phnom Penh: Ministry of Information, 1969), p.35.

ดูเทียบพุทธวจนะที่มาในธรรมบทที่ว่า “มิใช่เพราะมุนษญา มิใช่เพราะโคตร มิใช่เพราะกำเนิดที่ดีที่ทำให้คนเป็นพราหมณ์ ใครก็ตามมีดีจะและทรงธรรม ย่อมจะบริสุทธิ์ล้ำและเป็นพราหมณ์” (พุทธวจนะในธรรมบท, แปลโดย เสฐียรพงษ์ วรรณปก, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2531), หน้า 447.)

อันเข้มขันและต่อเนื่องเพื่อการสร้างชาติ, ด้วยการหันกลับไปสู่พุทธศาสนาและไปสู่ประเพณีที่
ถูกสร้างขึ้นเมื่อหลายศตวรรษมาแล้ว โดยกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่ของเรา⁵

เดวิด พี แชนด์เลอร์ กล่าวไว้ว่าสมเด็จพระสังฆราชทรงสร้าง พุทธศาสนิกนิยม ขึ้น โดยใช้ประวัติศาสตร์เป็นเครื่องมือ โดยทรงมองไปที่พระนครและตีความออกมาในทางที่ว่า พระนครเป็นการแสดงถึงความสอดคล้องและความร่วมมือระหว่างผู้ปกครองและผู้ที่อยู่ใต้ปกครอง กับทั้งทรงใช้ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทจักรวรรดิที่ 7 กับประชาชน เป็นต้นแบบของความสัมพันธ์ระหว่างช็อมดัจโฮว [สมเด็จพ่อ] กับ ลูกๆ ของพระองค์ ในความสัมพันธ์แบบนี้ แต่ละคนใน สังคม จะมีที่ทางและหน้าที่ของคนเป็นการเฉพาะ ผู้ที่ปฏิเสธแนวทางของพระองค์จะถูกพิจารณาว่า ไม่ใช่เขมร และอาจจะมีที่หมายอยู่ที่คุกในที่สุด⁶ สิ่งสำคัญของสมัยสังคมาราชฎีนิยมนั้นก็คือพระนครและพระบาทจักรวรรดิที่ 7

การเชื่อมโยงกัมพูชาในปัจจุบันเข้ากับกัมพูชาในสมัยพระนคร โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทจักรวรรดิที่ 7 เป็นประเด็นที่ถูกเน้นอย่างมากโดยฝรั่งเศสในระหว่าง ค.ศ.1940-1945⁷ สมเด็จพระสังฆราชจะทรงรับเอาแนวคิดกัมพูชาซึ่งเป็นประโยชน์แก่พระองค์เองอยู่แล้วมาใช้ให้เป็นประโยชน์มากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งหลังจากที่พระองค์ก่อตั้ง สังคมาราชฎีนิยมนั้น ใน ค.ศ.1955 พระนครในสมัยสังคมาราชฎีนิยมนั้นจึงเป็นพระนครแบบของฝรั่งเศสที่ได้รับการสืบทอดโดยชาวเขมรที่เข้าสวมแทนตำแหน่งของฝรั่งเศสในกัมพูชา ซึ่งในที่นี้ก็คือสมเด็จพระสังฆราช

ผู้ปกครองในสมัยสังคมาราชฎีนิยมนั้นจึงถูกโยงเข้ากับกษัตริย์ยุคที่รุ่งเรืองของเมืองพระนคร โดยเฉพาะในรัชสมัยของพระเจ้าจักรวรรดิที่ 7 พระปรีชาสามารถของอดีตกษัตริย์จึงถูกโยงเข้ากับปัจจุบันกษัตริย์ที่ทรงพระปรีชาสามารถ ทรงนำพาประเทศชาติไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองเคียงเคียงด้วยกันกับอดีตกษัตริย์พระองค์นั้น⁸ ขณะที่ประชาชนก็ต้องโดยเสด็จตามพระราชประสงค์อันเป็นหน้าที่

⁵ Norodom Sihanouk, *Notre socialisme bouddhique (Our Buddhist socialism)*, p.37. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน. คำว่า “ครูเสด” ที่สมเด็จพระสังฆราชใช้นั้นมีนัยทางศาสนาที่แสดงให้เห็นถึงความศักดิ์สิทธิ์ของการต่อสู้เพื่อ “ชาติ”

⁶ David P. Chandler, *The Land and People of Cambodia* (New York: Harper Collins, 1991), pp.120-121.

⁷ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, 2nd updated (Chaing Mai: Silkworm Books, 1998), p.165. และ Penny Edwards, *Cambodge: A Cultivation of A Nation*, p.244-245.

⁸ ดู David P. Chandler, “Introduction” in *A History of Cambodia*. pp.1-8. และ David P. Chandler, “The Tragedy of Cambodian History,” in *Facing the Cambodian Past*, p.300.

ของคน แนวความคิดนี้จะกลายมาเป็นแบบอย่างในการดำเนินพระราชริยาวัตรและพระราชกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าสีหนุและผู้นำกัมพูชาคนอื่นๆ ชั้นหลังลงมา

พฤติการณ์ในประวัติศาสตร์บอกเราว่า พุทธศาสนิกชนซึ่งเน้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองเป็นสิ่งที่ถูกเน้นถึงกว่าและถูกนำไปปฏิบัติมากกว่า ในขณะที่ สังคมราษฎรนิยม ซึ่งให้ความสำคัญแก่ผู้ถูกปกครองมากกว่ากลายเป็นเพียงแค่ชื่อที่ใช้เรียกยุคสมัยดังกล่าว ประชาชนที่ได้รับความสำคัญในแนวคิด สังคม จึงถูกกดและข่มให้อยู่ในกรอบแนวคิดแบบ พุทธศาสนิกชน ซึ่งเน้นที่หน้าที่ของคนในสังคมมากกว่า

สมเด็จพระเจ้าสีหนุเคยตรัสถึงพระบาทชัชวรมันที่ 7 ไว้ว่า

[พระบาทชัชวรมันที่ 7] ทรงเป็นพุทธศาสนิกผู้เปี่ยมศรัทธา พระองค์, ผู้ทรงไม่ดูแคลนการทำบุญหรือการปฏิบัติศาสนกิจ, ในฐานะผู้นำของประชาราษฎร์ที่ถูกกล่าวถึงว่าเป็นพวก “ว่าง่าย, อ่อนน้อม ถ่อมตน”, ได้ทรงสร้างถนนหลายพันกิโลเมตร กับทั้งคลอง และ โรงพยาบาลนับพันแห่ง, นอกเหนือไปจาก ศาสนสถานและอนุสรณ์สถานมากมายสุดคณนาอันจัดว่าเป็นงานศิลปกรรม⁹

การพัฒนากัมพูชาในสมัยสังคมนิยมของสมเด็จพระเจ้าสีหนุจึงมีพระนครเป็นต้นแบบเป็นตัวเปรียบเทียบ และสมัยสังคมนิยมก็เช่นเดียวกับสมัยพระนครที่ “แรงงานอาสาสมัครที่เป็นชาวนาเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของสมัย (พุทธศาสนิกชนนิยม) ของสีหนุ”¹⁰ ภาพการใช้แรงงานเพื่อสร้างสาธารณูปการจึงเป็นภาพที่คุ้นชินของสมัยสังคมนิยม และจะยังเป็นภาพในสมัยกัมพูชาประชาธิปไตย (ค.ศ. 1975-1979) ที่คุ้นตาอีกด้วย

การสร้างงานสาธารณูปการซึ่งเป็นกรณียกิจสำคัญของพระบาทชัชวรมันที่ 7 จึงได้รับการสืบทอดจากสมเด็จพระเจ้าสีหนุ ถนน ทางรถไฟ โรงเรียน โรงพยาบาล อ่างเก็บน้ำ ฯลฯ จำนวนมากจึงถูกสร้างขึ้นในสมัยสังคมนิยม อ่างเก็บน้ำแห่งหนึ่งที่เขตตาแก้วซึ่งสร้างในสมัยสังคมนิยมมีสิ่งปลูกสร้างซึ่งจำลองมาจากปราสาทสมัยพระนครอยู่ตรงกลาง คำบรรยายในวารสารซึ่งตีพิมพ์ภาพนี้มีว่า “อ่างเก็บน้ำที่เขตตาแก้ว – ตรงกลาง, ดังเช่นสมัยพระนคร, ปราสาท”¹¹

ความสำคัญของพระนครยังสะท้อนผ่านทางภาพที่เป็นวัตรธรรมในสมัยสังคมนิยมที่สำคัญคืองานสถาปัตยกรรม สถาปนิกและนักผังเมืองคนสำคัญอย่าง วัฒน ภูลิวณ¹² มีทัศนะว่าช่วงเวลาหลังการได้เอกราชนั้นเป็นช่วงเวลาของการสร้างชาติในทุกๆ ด้าน ภายใต้การนำของสมเด็จพระ

⁹ Norodom Sihanouk, *Notre socialisme bouddhique (Our Buddhist socialism)* (Phnom Penh: Ministry of Information, 1969), p.37.

¹⁰ David P. Chandler, “The Tragedy of Cambodian History” in *Facing the Cambodian Past*, p.304.

¹¹ “Water Policy in Cambodia,” *Kambuja* 5 (August 1965): 87.

สีหนุ¹³ รวมถึงการสร้างชาติด้วยงานสถาปัตยกรรมด้วย ดังกรณีของ *วิมานเอกราช* ซึ่งเกิดขึ้นโดยพระราชประสงค์ในสมเด็จพระสีหนุ ใน ค.ศ.1956 ที่ว่า ควรจะมีวิมานหรือสิ่งปลูกสร้างเพื่อเป็นอนุสรณ์สำหรับการเฉลิมฉลองในวันประกาศเอกราช* และมีพระราชดำริว่าวิมานนั้นต้องมีลักษณะต้องตามปราสาทหินสมัยพระนคร กับทั้งกำหนดที่ตั้งว่าอยู่บนมหาวิถิน ไรตคมซึ่งตัดตรงมาจากวัดพนม สถานที่ราชการจะตั้งอยู่ริมถนน และวิมานนั้นจะเป็นสิ่งก่อสร้างที่สูงที่สุดในย่านนั้นของเมือง

วัฒน์ มุลิวัดน์ รับสนองพระราชดำริดังกล่าวและผลที่ปรากฏออกมาคือ *วิมานเอกราช* สร้างด้วยซีเมนต์ ความสูง 8 เมตร มีลักษณะทางสถาปัตยกรรมแบบปราสาทประธานของปราสาทนครวัด ส่วนลวดลายประดับตกแต่งได้มาจากปราสาทบันทายศรี¹⁴ นับเป็นการนำสถาปัตยกรรมของยุคสมัยที่รุ่งโรจน์แต่ครั้งอดีตกาลผสานเข้ากับเอกราชในปัจจุบันกาล ซึ่งอาจแฝงและสื่อความหมายถึงความรู้เรื่องและความยิ่งใหญ่ที่สืบเนื่องจากอดีตมาสู่ปัจจุบัน ภายใต้ร่มพระบารมีของสมเด็จพระสีหนุ¹⁵

¹² วัฒน์ มุลิวัดน์ (ค.ศ.1926-), อดีตรัฐมนตรี สถาปนิก และนักผังเมือง สำเร็จการศึกษาจากฝรั่งเศส และสร้างผลงานทางสถาปัตยกรรมทั้งที่เป็นอนุสาวรีย์ สถานที่ราชการและอาคารที่พักอาศัยของเอกชนจำนวนมากไว้ทั้งในกรุงพนมเปญและเมืองต่างๆ รวมถึงในต่างประเทศ ผลงานทางสถาปัตยกรรมของ วัฒน์ มุลิวัดน์ ตั้งแต่ ค.ศ.1956-1970 มีทั้งสิ้น 49 แห่ง กับทั้งรับหน้าที่จัดการด้านเทคนิคในการแสดงแสงเสียง ณ นครวัด ต้อนรับผู้นำของรัฐที่มาเยือนกัมพูชา ในระหว่าง ค.ศ.1958-1966 และเป็นผู้อำนวยการในโครงการด้านการวางผังเมืองอีก 5 โครงการในระหว่าง ค.ศ.1960-1964 (ดู Trudy Vann, "Architectural Works of the Cambodian Architect Vann Molyvann from 1965 to 1970," in *Cultures of Independence*, pp.24-29)

¹³ "A Conversation with Vann Molyvann (Phnom Penh, August 24, 2001)," in *Cultures of Independence*, p.9.

* แผ่นหินอ่อนซึ่งติดอยู่ที่วิมานเอกราชข้างใต้ ฝั่งด้านตะวันตกมีข้อความว่า "วิมานนี้ได้สร้างขึ้นเพื่อรำลึกเอกราชในพระราชอาณาจักรกัมพูชา ซึ่งพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุ ได้ทำให้เกิดขึ้นเต็มบริบูรณ์ ในวันที่ 9 เดือนพฤศจิกายน ปี 1953"

¹⁴ Ibid. pp.20-22. ในสมัยหลังมีการจำลองตามอย่างวิมานเอกราชไปสร้างเป็นเจดีย์บรรจุอัฐิธาตุเป็นหนึ่งในสองรูปแบบที่ได้รับความนิยม อีกแบบหนึ่งคือเจดีย์อย่างเจดีย์บนเขาพระราชทรัพย์ที่ราชธานีเก่าอุคงค์ ซึ่งเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระเจ้ากรุงกัมพูชากับพระอัฐิพระบรมวงษานุวงศ์

¹⁵ นอกไปจากงานสถาปัตยกรรมแล้ว ศิลปกรรมด้านอื่นๆ ก็ถูกใช้เป็นเครื่องมือในการ "สร้างชาติ" อาทิ งานวรรณกรรม การละคร ภาพยนตร์ ดนตรี จิตรกรรม

บทบาทของงานวรรณกรรมในการสร้างชาติ ดู Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*; ส่วนงานศิลปะอย่างการละคร ดนตรี ภาพยนตร์ จิตรกรรม ดูใน *Cultures of Independence* งานทางด้านศิลปกรรมเหล่านี้ได้รับการสนับสนุนและเฟื่องฟูอย่างเต็มที่ในสมัยของสมเด็จพระนโรดมและสังคมราชกษัตริย์

โครงการพัฒนาขึ้นหลายโครงการในสมัยการปกครองของพระองค์ ไม่ว่าจะเป็น โครงการด้าน
สาธารณูปการ โรงงานอุตสาหกรรม การท่องเที่ยว สาธารณสุข ตลอดจนด้านการศึกษา²⁰

ระบบการศึกษาของกัมพูชาหลังเอกราชบริบูรณ์ใน ค.ศ.1953 เป็นมรดกตกทอดมาจากสมัย
การปกครองของฝรั่งเศส ราชรัฐเจ้าภิบาลสังคมราษฎรนิยมมีความพยายามอยู่หลายครั้งที่จะปฏิรูป
ระบบการศึกษา ที่เห็นเป็นรูปธรรมที่สุดคือยกเลิกการใช้ภาษาฝรั่งเศสในโรงเรียน และให้ใช้ภาษา
เขมรในการเรียนการสอน ยกเว้นในโรงเรียนเอกชนของฝรั่งเศส ภายหลังจากที่กัมพูชาได้เอกราช
บริบูรณ์ใน ค.ศ.1953²¹ แต่ก็ไม่จนกว่า ค.ศ.1959 ที่ภาษาเขมรจะได้รับการยอมรับว่าเป็นภาษา
ราชการ²² และระบบการศึกษา หลักสูตร แบบเรียน ก็ยังคงใช้ตามแบบอย่างเคยเป็นมาในสมัย
อาณานิคม²³ จึงดูเหมือนว่าการเปลี่ยนมาใช้ภาษาเขมรจะเป็นความเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการ
เดียวในนโยบาย *เขมรยานกรรม (Kkmerisation)*^{*}

ใน ค.ศ.1958 ก็เกิดความพยายามปฏิรูปการศึกษาตามอย่าง *เขมรยานกรรม* อีกครั้ง โดย
เน้นไปที่ระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษา หลักการสำคัญในการปฏิรูปการศึกษานั้นคือ
ตัดรายวิชาที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสออกไป เน้นลักษณะประจำชาติ วัฒนธรรมและอารยธรรม
ผ่านทางหลักสูตรวิชาภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ และภาษาเขมร กับทั้งให้ความสำคัญกับวิชา
วิทยาศาสตร์เพิ่มขึ้น²⁴ กระนั้นก็ตาม ระบบการศึกษาระดับประถมศึกษาและมัศึกษาก่อนและ
หลังการปฏิรูปก็ดูจะไม่แตกต่างกันมากนัก²⁵ โดยที่ก่อนการปฏิรูปการศึกษานั้น การศึกษาเกือบ

²⁰ เกี่ยวกับเรื่องนี้ดู Marie Alexandrine Martin, *Cambodia: A Shattered Society*, pp.66-87.

²¹ "A Conversation with Vyon Hem (October 19, 2001)" in *Cultures of Independence: An Introduction to Cambodian Arts and Culture in the 1950's and 1960's.*, eds. Ly Daravuth and Ingrid Muan (Phnom Penh: Reyum. 2002) pp.165-166.)

²² มาตรา 2 ของรัฐธรรมนูญ ค.ศ.1959 บัญญัติว่า "ภาษาที่ใช้เป็นทางการคือภาษาเขมร" (รัฐธรรมนูญ
[รัฐธรรมนูญประเทศกัมพูชา] (ผู้แต่ง: เตะระอุฎฐเฝาย [ริฎฎ ภาฎฎ, 1959), อีตัม 1.

²³ ดู Chau Seng, "The development of Education in Cambodia," *Kambuja* 3 (June 1965): p.68.

* เขมรยานกรรม อ่านว่า เข - มะ - ระ - ยา - นะ - กำ

²⁴ Ibid., pp.68-69.

²⁵ ระบบการศึกษาหลังจากที่มีการปฏิรูปก็เปลี่ยนไปจากระบบเดิมที่ฝรั่งเศสวางไว้เล็กน้อย คือระดับ
ประถมศึกษา 7 ปี และมัธยมศึกษา 6 ปี ระดับประถมศึกษาแบ่งออกได้เป็น 2 ระดับคือ ประถมศึกษา หลักสูตร
6 ปี และถ้าต้องการเรียนให้สำเร็จในระดับประถมศึกษาบริบูรณ์ก็ต้องเรียนเพิ่มอีก 1 ปี (Ibid., p.76.)

ระดับมัธยมศึกษา แบ่งออกเป็น 3 ระดับ (cycle) ระดับละ 2 ปี ระดับที่ 1 เรียนวิชาพื้นฐาน ก่อนที่จะ
แยกแผนการเรียนในระดับที่ 2 และ 3 (แผนการเรียนทั้ง 3 ในชั้นมัศึกษาระดับ 2 และ 3 คือ แผน A เน้นวิชา
มนุษยศาสตร์และอักษรศาสตร์ สำหรับนักเรียนที่ต้องการเป็นครูหรือประกอบวิชาชีพชั้นสูง แผน B เน้นวิชาวิทยา
ศาสตร์และวิชาชีพ เพื่อเตรียมนักเรียนออกไปเป็นช่างเทคนิค และแผน C เรียนวิชาวิทยาศาสตร์และเกษตรวิทยา

ทุกระดับในกัมพูชาใช้ภาษาฝรั่งเศสในการเรียนการสอน²⁶ ขณะที่การปฏิรูปการศึกษาใน ค.ศ.1958 จัดให้ภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาต่างประเทศ กระนั้นก็ดี เมื่อเปรียบเทียบชั่วโมงเรียนวิชาภาษาเขมรกับภาษาฝรั่งเศสในระดับมัธยมศึกษา พบว่าทุกระดับมีชั่วโมงเรียนภาษาฝรั่งเศสมากกว่าภาษาเขมร²⁷ และแม้ใน ค.ศ.1958 จะมีการบรรจุวรรณกรรมเขมรเข้าในหลักสูตรมัธยมศึกษา²⁸ อันเป็นผลมาจากการปฏิรูปการศึกษาในปีเดียวกันนั้นก็ตาม ก็ยังคงมีการเรียนการสอนวรรณกรรมตะวันตกโดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณกรรมฝรั่งเศสในระดับมัธยมศึกษา²⁹

สมเด็จพระมหิตลาธิเบศรเห็นว่าการศึกษาจะทำให้ประชาชนของพระองค์เป็นบุคลากรที่มีคุณภาพสำหรับการพัฒนาประเทศ และอุดมการณ์แบบ พุทธศาสนิกนิยม ก็ทำให้ราชรัฐสภาบาลสังคมาธิบดีนิยมให้ความสำคัญแก่การศึกษาอย่างมาก³⁰ ดังนั้น เมื่อเทียบกับ 9 ทศวรรษของฝรั่งเศสในกัมพูชาแล้ว 15 ปี ของสังคมาธิบดีจึงประสบความสำเร็จมากกว่าทางด้านการศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพิจารณาถึงการเพิ่มขึ้นของจำนวนสถาบันการศึกษาและจำนวนนักเรียนนิสิต

ใน ค.ศ.1954 มีโรงเรียนประถมศึกษา 2,669 แห่ง และเมื่อถึง ค.ศ.1968 ก็เพิ่มเป็น 5,957 แห่ง อนุวิทยาลัยและวิทยาลัย 12 แห่ง ใน ค.ศ.1954 เพิ่มเป็น 180 แห่ง ใน ค.ศ.1968 จากที่เคยมีโรงเรียนเทคนิคและอาชีวศึกษา 5 แห่งใน ค.ศ. 1954 เพิ่มเป็น 99 แห่ง ใน ค.ศ.1968 มหาวิทยาลัย

เพื่อเตรียมนักเรียนออกไปประกอบอาชีพเกี่ยวกับการเกษตร (Ibid., p.75. และดูรายวิชาและจำนวนชั่วโมงเรียนของนักเรียนแต่ละแผนการเรียนใน *A Study of Utilization, Design and Cost of Secondary Schools ; Report to the Minister of Education and Fine Arts, Government of The Khmer Republic* (Columbo: Asian Regional Institute for School Building Research (ARISBR), 1971), p.20.) ระดับที่ 3 นั้นสำหรับผู้ที่ตั้งใจจะศึกษาต่อในระดับอุดมศึกษา

²⁶ Charles Bilodeau, "Compulsory Education in Cambodia," pp.23-27. การเรียนการสอนในระดับประถมศึกษาจะใช้ภาษาเขมรในบางวิชา แต่ใน โรงเรียนวัดแบบใหม่ (modernized pagoda schools) ซึ่งสอนเฉพาะระดับประถมศึกษานั้น สอนเป็นภาษาเขมรทั้งหมด

²⁷ *A Study of Utilization, Design and Cost of Secondary Schools*, p.20.

²⁸ Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires du Cambodge au XXème siècle: Contribution à l'histoire de la littérature khmère*, vol.2 (Paris: L'Harmattan, 1993), p.2. ในบทความเรื่อง *Literature and Society in Modern Cambodia* นั้น ชิง ฮกดี และซาค เน โปต ว่ามีเริ่มมีการเรียนการสอนวรรณกรรมเขมรใน ค.ศ.1956 (Khing Hoc Dy and Jacques Nepote, "Literature and Society in Modern Cambodia," in *Essays on Literature and Sociological Perspectives*, ed. Tham Seong Chee (Singapore: Singapore University Press, 1981), p.79, fn.50.

²⁹ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.194-195.

³⁰ David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.199.

นักเรียนระดับประถมศึกษาทั้งในโรงเรียนของรัฐและเอกชนที่มีจำนวน 295, 421 คน ใน ค.ศ.1954 ถึงใน ค.ศ.1968 เฉพาะในโรงเรียนประถมศึกษาของรัฐก็มีนักเรียนถึง 1,025,000 คน นักเรียนระดับอนุวิทยาลัยและวิทยาลัยทั้งของรัฐและเอกชน จากจำนวน 4,362 คน ใน ค.ศ.1954 ถึงใน ค.ศ.1968 เฉพาะในอนุวิทยาลัยและวิทยาลัยของรัฐก็มีจำนวนนักเรียนเพิ่มขึ้นเป็น 117,000 คน นักเรียนโรงเรียนเทคนิคและอาชีวศึกษาจากที่มี 377 คน ใน ค.ศ.1954 เพิ่มขึ้น 7,400 คน ใน ค.ศ.1968 นิสิตมหาวิทยาลัย จากที่มีจำนวน 116 คน ใน ค.ศ.1954 ก็เพิ่มขึ้นเป็น 10,800 คน ใน ค.ศ.1968 และนิสิตสาکวิทยาลัยมีจำนวนมากกว่า 4,348 คน ใน ค.ศ.1964 เมื่อถึง ค.ศ.1968 ก็เพิ่มจำนวนเป็นมากกว่า 8,313 คน

กล่าวคือ จำนวนประชากรที่เรียนหนังสืออยู่ในระบบการศึกษาทุกระดับเพิ่มจากราว 300,000 คน ใน ค.ศ.1954 เป็นประมาณ 1,200,000 คน (ในจำนวนนี้ ประมาณร้อยละ 90 เป็นนักเรียนในระดับประถมศึกษา) ใน ค.ศ.1968 หรือประมาณร้อยละ 20 ของประชากรทั้งประเทศ

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภูมิณฑลศิลปปะ (ค.ศ.1965), สากวิทยาลัยภูมิณฑลปองจาม (ค.ศ.1965), สากวิทยาลัยภูมิณฑลกำป็อด-คานแกว (ค.ศ.1965), สากวิทยาลัยภูมิณฑลเกษตรวิทยา(ค.ศ.1965), สากวิทยาลัยประชาราษฎร์ (ค.ศ.1965) และสากวิทยาลัยภูมิณฑลภัณฑอง (ค.ศ.1967) ร่วมกับพุทธิกสากวิทยาลัย (ค.ศ.1954) เป็น 9 แห่ง

สากวิทยาลัยทั้งหมด อยู่ในความดูแลของกระทรวงศึกษาธิการ ยกเว้น สากวิทยาลัยภูมิณฑลเกษตรวิทยา อยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงเกษตร และพุทธิกสากวิทยาลัยพระสีหนุราชย์ อยู่ในความรับผิดชอบของกระทรวงวัฒนธรรม (Khus Chiev, "Some Problems of Khmer Universities," p.12.)

ตารางที่ 6 จำนวนนักเรียน-นิสิต ค.ศ.1954-1968³⁶

	1954	1955	1963	1964-65	1966	1968
โรงเรียนประถมศึกษา	295,421		628,638	703,491	1,081,225	
รัฐ	278,000	311,000	596,320	688,835	1,038,399	1,025,000
เอกชน	17,421		32,318	27,350	42,826	
อนุวิทยาลัยและวิทยาลัย	5,900		51,966	81,639	78,941	
รัฐ	4,200	5,300	33,021	56,953	66,516	117,000
เอกชน	1,700		18,945	24,686	12,425	
โรงเรียนเทคนิคและอาชีวศึกษา	377	334	2,022	4,763	5,763	7,400
มหาวิทยาลัย	116	347	2,571	3,814	7,362	10,800
สาขาสถาปัตยกรรมศาสตร์ *	n.a.	n.a.	n.a.	> 4,348	> 6,016	> 8,313 ³⁷
จำนวนรวมโดยประมาณ	300,814	316,981	685,197	798,055	1,179,307	1,168,513

³⁶ ข้อมูล ค.ศ.1954, 1963 และ 1966 จาก *Données Statistiques Essentielles: pour le 1er Semestre 1966*, p.4.; ข้อมูลใน ค.ศ.1955 และ 1968 ได้จาก *Photos-Souvenirs du Cambodge – Sangkum Reastr Niyum: Education Nationale 1955-1969*, p.10. และข้อมูลใน ค.ศ.1964-65 จาก Chau Seng, “The development of Education in Cambodia,” pp.68-69.

จำนวนนักเรียนที่แสดงในตารางนี้ไม่รวมถึงนักเรียนที่ไม่ได้ถือสัญชาติเขมรไว้ด้วย ใน ค.ศ.1953-54 มีนักเรียนที่ไม่ได้ถือสัญชาติเขมร 27,350 คน เรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษาของเอกชน นำแปลตรงที่ใน ค.ศ.1964-1965 ก็มีจำนวนนักเรียนที่ไม่ได้ถือสัญชาติเขมรเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษาของเอกชน 27,350 คน เท่ากับใน ค.ศ.1953-54 ไม่ขาดไม่เกินไปแม้แต่คนเดียว (Ibid., pp.68-69)

เฉพาะข้อมูลของจำนวนนิสิตสาขาสถาปัตยกรรมศาสตร์ได้จาก Khus Chiev, “Some Problems of Khmer Universities,” pp.14,16.

* การจัดการศึกษาในสาขาสถาปัตยกรรมศาสตร์แบ่งเป็นสองระดับคือ ทุติยภูมิ (secondaire) และตติยภูมิ (tertiaire) โดยในระดับทุติยภูมินั้นมุ่งเตรียมนักศึกษาให้ออกไปประกอบอาชีพ จำนวนนิสิตที่แสดงในตารางเป็นจำนวนรวมของทั้งนิสิตระดับทุติยภูมิและตติยภูมิ

³⁷ Sum Chhum ให้ตัวเลขจำนวนนิสิตใน ค.ศ.1968 ไว้ที่ราว 11,000 คน (Sun Chhum, “Higher Education in the Khmer Republic: Problems and Issues,” in *Development of Higher Education in Southeast Asia: Problems and Issues*, ed. Yip Yat Hoong (Singapore: RIHED, 1973), pp.100-104. Cited in Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, p.187.)

นอกจากการศึกษาในระบบแล้ว รัฐบาลก็พยายามจัดให้มีการศึกษาผู้ใหญ่ขึ้นด้วย โดยใน ค.ศ.1954 ก็ตั้งศูนย์ฝึกอบรมการศึกษาขั้นพื้นฐานขึ้นที่ โตนเลบาติ เขตตาแก้ว เพื่อฝึกผู้ที่จะออกไปสอนผู้ใหญ่ให้อ่านและเขียน กับทั้งแนะนำด้านการเกษตร ส่งเสริมการผลิตงานฝีมือ จัดทำโครงการที่อ่านหนังสือพิมพ์และกระดานข่าว รวมทั้งวิทยุชุมชน ตามหมู่บ้านต่างๆ ทั่วประเทศ และใน ค.ศ.1964 ก็เริ่มโครงการณรงค์เพื่อการรู้หนังสือ ใน ค.ศ.1967 มีผู้สอนในโครงการจำนวน 20,121 คน แจกประกาศนียบัตรให้แก่ผู้ร่วมโครงการไปแล้ว 252,852 คน³⁸

ราชรัฐบาลก็ยังคงทุ่มเทเงินจำนวนมากไปเพื่อการศึกษา งบประมาณด้านการศึกษาในบางปีมีสัดส่วนสูงถึงร้อยละ 20 ของงบประมาณรายจ่ายประจำปี (ดู ตารางที่ 7 งบประมาณด้านการศึกษา, 1954-1970) กระนั้นก็ดี งบประมาณด้านการศึกษาใน ค.ศ.1967, 1968 และ 1969 ยังคงต่ำกว่างบประมาณด้านการคลัง (Finances) และกลาโหม (Défense Nationale) ตามลำดับ (ดู ตารางที่ 8 เปรียบเทียบงบประมาณรายจ่ายประจำปีที่มีสัดส่วนสูงสุด 3 ลำดับแรก, ค.ศ.1967-1969)

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

³⁸ Robert Gary, "Modernisation of rural areas in Cambodia," *Le Sangkum* 25 (aout 1967): 97.; Chau Seng, "The development of Education in Cambodia,": 77.

ตารางที่ 7 งบประมาณด้านการศึกษา, 1954-1970³⁹

ปี ค.ศ.	งบประมาณด้านการศึกษา (เรียล)	งบประมาณรายจ่ายประจำปี (เรียล)	ร้อยละของงบประมาณ ด้านการศึกษา
1954	261,000,000	(2,125,407,166)	12.28
1963	1,064,000,000	(5,600,000,000)	19
1964	1,084,000,000	n.a.	n.a.
1966	1,313,000,000	(6,838,561,667)	19.2
1967	1,442,770,300	6,658,000,000	(21.67)
1968	1,523,600,000	7,000,000,000	(21.77)
1969	1,675,868,570	7,565,000,000	(22.15)
1970	2,303,700,000	n.a.	n.a.

³⁹ ข้อมูล ค.ศ.1954, 1963 และ 1966 จาก *Données Statistiques Essentielles: pour le 1er Semestre 1966*, p.4.; ข้อมูล ค.ศ.1964 จาก Chau Seng, *The development of Education in Cambodia*,”: 68.; ข้อมูล ค.ศ.1967 และ 1968 จาก “Le Budget National 1968,” *Etudes Cambodgiennes* 14 (Avril-Juin 1968): 19.; ข้อมูล ค.ศ.1969 จาก “Le Budget National 1969,” *Etudes Cambodgiennes* 17 (Janvier-Mars 1969): 14. และ ข้อมูล ค.ศ.1970 จาก “Current public expenditure by level of education,” Available from: <http://www.uis.unesco.org/pagesen/ExpLevelReg%5cExpReg19300.aspano=1970,& nomreg=Asia> [Feb 14, 2004]

เจาเส็ง (Chau Seng) ให้ตัวเลขงบประมาณด้านการศึกษาใน ค.ศ.1954 ไว้เท่ากับ 260 ล้านเรียล (Chau Seng, *The development of Education in Cambodia*”: 68) ส่วนใน *Données Statistiques Essentielles* ให้ไว้ที่ 261 ล้านเรียล (*Données Statistiques Essentielles: pour le 1er Semestre 1966*, p.4.) ในที่นี้เลือกใช้ตาม *Données Statistiques Essentielles*

ตัวเลขในวงเล็บได้จากการคำนวณโดยผู้เขียน

ตารางที่ 8 เปรียบเทียบงบประมาณรายจ่ายประจำปีที่มีสัดส่วนสูงสุด 3 ลำดับแรก,
ค.ศ.1967-1969 ⁴⁰

	งบประมาณด้านการ คลัง (เรียล)	งบประมาณด้าน กลาโหม (เรียล)	งบประมาณด้าน การศึกษา (เรียล)	งบประมาณรายจ่าย ประจำปี (เรียล)
1967	1,753,608,210	1,654,645,292	1,442,770,300	(6,658,000,000)
1968	1,822,062,950	1,720,895,500	1,523,600,000	(7,000,000,000)
1969	2,005,538,395	1,823,445,000	1,675,868,570	(7,565,000,000)

ถึงเช่นนั้นก็ตามที่ จำนวนของสถานศึกษา นักเรียนนิสิต ตลอดจนงบประมาณที่เพิ่มขึ้น
อย่างมากก็อาจเป็นแต่ภาพลวงตาของความก้าวหน้าทางการศึกษา เพราะมีปัญหามากมายเกิด
ขึ้นในระบบการศึกษาสมัยสังคมนิยม ดังเช่นประชาชนในหมู่บ้านแห่งหนึ่งที่อยู่ห่างจาก
พนมเปญเพียง 40 กิโลเมตร กลับไม่มีโอกาสเรียนหนังสือเพราะโรงเรียนอยู่ไกลเกิน ⁴¹ ขณะที่
การตั้งสถานศึกษาบางแห่งกลับเลือกที่จะสร้างในบริเวณที่ไม่มีความต้องการอย่างแท้จริง อย่างเช่น
สาภวิทยาลัยกำป็อด-ตาแก้ว บางแห่งก็เลือกที่ตั้งอย่างไม่เหมาะสม ดังเช่น สถาบันสมุทรศาสตร์
(school of oceanography) ที่ตั้งห่างจากทะเลราว 50 กิโลเมตร ⁴² ขณะที่โรงเรียนบางแห่งขาดแคลน
วัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ในการเรียนการสอน ครูคนหนึ่งซึ่งสอนในโรงเรียนวัดในช่วงสังคมนิยม
กล่าวว่า “ตอนที่ผมมาสอนเรามีชอล์ก ไม่พอใช้....เราปั้นดินเหนียวเป็นแท่งแล้วเอาไปตากแดดให้
แห้ง” ⁴³ เพื่อนำมาใช้แทนชอล์ก ปัญหาเหล่านี้คงไม่ถูกรายงานขึ้นไปถึงสมเด็จพระประมุขรัฐ

⁴⁰ ข้อมูล ค.ศ.1967 และ 1968 จาก “Le Budget National 1968”: 19. และข้อมูล ค.ศ.1969 จาก
“Le Budget National 1969”: 14.

⁴¹ ดู Ouch Sophany, *Cultural and Memories of Sre Ampil Villagers from Sangkum Reastr Niyum To Present* (Phnom Penh: Fellowship Series of Center for Khmer Studies, 2003), p.16. หมู่บ้านดังกล่าวตั้งอยู่
ห่างจากพนมเปญเพียง 40 กิโลเมตร

⁴² Marie Alexandrine Martin, *Cambodia: A Shattered Society*, p.74.

⁴³ Au Rasmey, *Cultural and Memories of Vatt Mahar Village from Sangkum Reastr Niyum to the Present* (Phnom Penh: Fellowship Series of Center for Khmer Studies, 2003), p.28.

สภาพการณ์เช่นว่าที่เกิดขึ้นใน โรงเรียนวัดอาจเนื่องเพราะความ ไม่ลงรอยกัน ในระหว่างสมเด็จพระ
นโรดมสีหนุกับสมเด็จพระมหาสุเมธาธิบดี (จวน ณาต) สังฆนายกคณะมหานิกาย (Marie Alexandrine Martin,
Cambodia: A Shattered Society, p.72.)

ให้ทรงขุนเคืองพระทัย⁴⁴

อย่างไรก็ตาม การขยายตัวแบบก้าวกระโดดของการศึกษาในสมัยสังคมนิยมทำให้จำนวนของผู้มีการศึกษาเพิ่มขึ้นอย่างมาก โดยปริยายแล้วก็ทำให้เกิดการขยายตัวของสิ่งพิมพ์ต่างๆ ตามมา อาทิ ยอดวางจำหน่ายของหนังสือพิมพ์ในกรุงพนมเปญช่วง ค.ศ.1962-1963 อยู่ในราว 51,300 – 51,800 ฉบับต่อวัน⁴⁵ และเพิ่มเป็น 70,000 ฉบับต่อวัน ใน ค.ศ.1967⁴⁶ ตลอดจนการเพิ่มขึ้นของจำนวนวารสารในทศวรรษที่ 1960⁴⁷ และสมเด็จพระสีหนุก็จะทรงใช้สิ่งพิมพ์เหล่านั้น – โดยเฉพาะวารสารจำนวนหนึ่งที่พระองค์เองเป็นเจ้าของ ผู้อำนวยการ และบรรณาธิการ* – สำหรับเผยแพร่แนวความคิด อุดมการณ์ ตลอดจนแนวนโยบายของสังคมนิยม

⁴⁴ ลักษณะเช่นนี้ยังเห็นได้ในกรณีของการพัฒนาด้านสาธารณสุข เมื่อรัฐบาลสาธารณรัฐประชาชนจีนเสนอที่จะให้ความช่วยเหลือทางด้านสาธารณสุขแก่กัมพูชาใน ค.ศ.1965 สมเด็จพระสีหนุทรงปฏิเสธและกล่าวว่า “บริการทางการแพทย์ในชนบทมีเพียงพอแล้ว” (Kao Kan, *Les relations sino-cambodgiennes* (1963-1970) (Thèse pour le doctorat en études politiques, Paris, Ecole pratique des hautes études 6e section, 1973), p.197. cited in *Ibid.*, p.71.) ด้วยความที่ทรงอยู่ห่างไกลจากสภาพความเป็นจริงและไม่ทรงตระหนักถึงความต้องการที่แท้จริงของประเทศ (*Ibid.*)

เกี่ยวกับเรื่องความล้มเหลวทางด้านการศึกษาในสมัยสังคมนิยม ดูใน “Chapter 2 Sihanouk and Sangkum: From Independence to Chaos,” in David M. Ayres, *Anatomy of a crisis: education, development, and the state in Cambodia (1953-1998)* (Honolulu: University of Hawai’i Press, 2000.), pp.31-66.

⁴⁵ กล่าวคือ หนังสือพิมพ์ภาษาเขมร 4 ฉบับ ยอดพิมพ์ 10,100 ฉบับ, ภาษาฝรั่งเศส 3 ฉบับ ยอดพิมพ์ 7,900 – 8,400 ฉบับ, ภาษาเวียดนาม 1 ฉบับ ยอดพิมพ์ 4,600 ฉบับ และภาษาจีน 5 ฉบับ ยอดพิมพ์ 28,700 ฉบับ (W.E. Willmott, *The Political Structure of the Chinese Community in Cambodia* (Bristol: The Athlone Press, University of London, 1970), p.177.)

⁴⁶ ในจำนวนนี้ 25,000 ฉบับเป็นหนังสือพิมพ์ภาษาจีน (*Ibid.*)

⁴⁷ อาทิ *L’Observateur* (1960), *Realites cambodgiennes* (1965), *Le Sangkum* (1965) และ *Kambuja* (1965) เป็นต้น (Mak Phoeun, “Le Cambodge,” en *Initiation a la Peninsula Indochinoise*, P.B. Lafont (ed.) (Paris: 1996), p.55.)

* อาทิทรงเป็นผู้อำนวยการวารสาร *Le Sangkum – revue political illustree* ซึ่งเป็นวารสารรายเดือนภาษาฝรั่งเศส เริ่มพิมพ์ฉบับแรกในเดือนสิงหาคม ค.ศ.1965 จำหน่ายในราคาฉบับละ 20 เรียล ขนาด A4 ความหนา 44 หน้า (รวมปก) วารสารเล่มนี้มีเจาเส็ง เป็นบรรณาธิการ

Le Sangkum มีคอลัมน์จดหมายถึงสมเด็จพระสีหนุ [คือสมเด็จพระสีหนุ] บทความที่เขียนโดยสหชีวินีและสหชีวิน [สหชีวินีและสหชีวินคือสมาชิกหญิงและชายของสังคมนิยมตามลำดับ] คอลัมน์ปัญญาชนเขมร (*les Elites Khmers*) การ์ตูน และบทบรรณาธิการ

กัมพูชาสมัยสังคมนิยมเป็นช่วงเวลาที่เสรีภาพถูกควบคุม สิทธิในการพูดและเขียน ซึ่งกำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญถูกจำกัด⁴⁸ รวมทั้งสิทธิที่จะตั้งคำถามหรือวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล นักเขียนนักหนังสือพิมพ์โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่อยู่ตรงกันข้ามกับรัฐบาลต้องพบกับการตรวจแก้ กัดค้น และข่มขู่ จากหน่วยงานของรัฐ⁴⁹ ใน ตุลาคม ค.ศ.1959 บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ประชาชน ถูกยิงตายหน้าสำนักงาน คาดว่ามีอสังหาริมทรัพย์ คีเยว ซ็อมพอน (ไทยเรียกว่า เขียว สัมพันธ์) บรรณาธิการหนังสือพิมพ์ *L'Observateur* ซึ่งยื่นอยู่ปากตรงข้ามรัฐสภา และมักเขียนโจมตีเจ้าหน้าที่ของรัฐที่ประพฤติมิชอบก็เคยถูกตำรวจซ้อม และในเดือนกันยายน ค.ศ.1967 หลังเหตุการณ์กบฏชาวนาที่ Samlaut (เมษายน 1967) และเป็นข่าวตามหน้าหนังสือพิมพ์และวารสาร รัฐบาลสั่งห้ามพิมพ์และจำหน่ายหนังสือพิมพ์และวารสารของเอกชนทั้งหมด⁵⁰ นักเขียนคนหนึ่งจึงกล่าวว่า “ไม่มีงานเขียนที่สำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ การเมือง เศรษฐกิจ และวรรณกรรม ถูกเขียนและพิมพ์ในภาษาเขมรในช่วง 15 ปีที่ผ่านมา”⁵¹ ช่วง 15 ปี ที่ผ่านมาก็คือช่วง 15 ปี ของสังคมนิยม นั่นเอง

กล่าวอย่างสุดไปข้างหนึ่ง สิ่งที่ปรากฏในหน้าสิ่งพิมพ์ไม่ว่าจะเป็นหนังสือเล่ม หนังสือพิมพ์ หรือวารสาร ในสมัยสังคมนิยมจึงเป็นเรื่องที่สอดคล้องต้องกับอุดมการณ์ พุทธิกิจสังคมนิยม หรืออย่างน้อยที่สุด ก็ไม่แย้งกับอุดมการณ์นั้นหรือไม่ตั้งตนเป็นปฏิปักษ์ต่อสมเด็จพระประมุขรัฐ งานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ที่เกิดขึ้นในช่วงสังคมนิยมก็อนุโลมเข้าได้ในกรณีเดียวกันนี้ กล่าวคือต้องเดินไปตามอย่างที่สมเด็จพระประมุขรัฐทรงกำหนดไว้ จึงเห็นได้ถึงการดำรงอยู่ของงานเขียนประวัติศาสตร์ที่กล่าวเน้นบทบาทของราษฎรสามัญอย่าง *เอกสารมหาบุรุษเขมร* ของ เอง สด - ซึ่งจะได้อธิบายโดยละเอียดในบทที่ 4, 5 และ 6 - ทั้งนี้เพราะราษฎรสามัญเป็นส่วนประกอบที่สำคัญของ สังคมนิยม เป็นที่มาแห่งความชอบธรรมและอำนาจของสมเด็จพระ

⁴⁸ มาตรา 9 ในรัฐธรรมนูญ ค.ศ.1959 บัญญัติว่า “เขมรชนมีเสรีภาพในการพูด เขียน พิมพ์ และการโฆษณาแก่มหาชน...” (รัฐธรรมนูญ[ประเทศไทย], 3.)

⁴⁹ Haris C. Mehta, *Cambodia Silenced: The Press under Six Regimes* (Bangkok: White Lotus, 1997), pp.37-41.

⁵⁰ W.E. Willmott, *The Political Structure of the Chinese Community in Cambodia*, (Bristol: The Athlone Press, University of London, 1970), p.177. และ Mak Phoeun, “Le Cambodge,” *Initiation à la Péninsule Indochinoise*, ed. P.B. Lafort (Paris: L'Harmattan, 1996), p.55.

⁵¹ Charles Meyer, *Derrière le sourire khmer* (Paris: Plon, 1971), p.181. cited in Ben Kiernan, “Preface to the second edition,” in *How Pol Pot Came to Power: Colonialism, Nationalism, and Communism in Cambodia, 1930-1975*, 2nd ed. (New Haven: Yale University Press, 2004), p,xxxvi, fn.21.

สีหนู ทั้งนี้ ราษฎรสามัญทั้งนั้นจะต้องอยู่ในบังคับของพระองค์ เคารพพระองค์ดังเช่นที่ถูกพึงให้ ความเคารพยำเกรงและเชื่อฟังพอ

ข. รูปแบบของงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่

ลักษณะสำคัญของงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่คือ แสวงหาและอธิบายสาเหตุของ เหตุการณ์ โดยชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในเชิงเหตุและผลของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีต เน้นความ สำคัญของการอ้างอิงอย่างละเอียด และพิสูจน์ข้อเท็จจริงด้วยการอ้างอิงและวิเคราะห์หลักฐาน⁵²

รูปแบบของงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ที่สำคัญของกัมพูชามี 4 แบบคือ 1) แบบเรียน ประวัติศาสตร์ 2) หนังสือและบทความประวัติศาสตร์ 3) เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์* และ 4) เรื่องพงร^{**}

ถ้าจำแนกโดยใช้ความรู้สึกชาตินิยมผู้ใหญ่และชาตินิยมผู้น้อย แบบเรียนประวัติศาสตร์ หนังสือและบทความประวัติศาสตร์ก็จะอยู่ข้างชาตินิยมผู้ใหญ่ เป็นงานเขียนประวัติศาสตร์แบบ ผู้ใหญ่ ขณะที่เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์และเรื่องพงร อยู่ข้างชาตินิยมผู้น้อย จัดเป็นงานเขียน ประวัติศาสตร์แบบผู้น้อย

หากจำแนกงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ออกเป็น 2 ประเภท คือ งานเขียนประวัติ ศาสตร์ฉบับปัญญาชน (intellectuals' history) และงานเขียนประวัติศาสตร์ฉบับประชาชน (popular history)⁵³ แบบเรียนประวัติศาสตร์ หนังสือและบทความประวัติศาสตร์ก็คือประวัติศาสตร์ฉบับ

⁵² ฉลอง สุนทราวณิชย์, "งานเขียนประวัติศาสตร์ของคนพื้นเมืองเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นน้ำสามัย จาริต: "หน้าที่" ของอดีตและ "การรับรู้อดีต" ของคนพื้นเมือง," รวมบทความประวัติศาสตร์ 16 (2537): 58.

* เรื่องประโลมโลก มีความหมายเท่ากับคำว่า นวนิยาย ในภาษาไทย และ novel ในภาษาอังกฤษ คำว่า เรื่องประโลมโลกนี้ วงวรรณกรรมไทยเคยใช้เป็นคำเรียกรูปแบบทางวรรณกรรม (genre) ที่เป็นเรื่องแต่งแบบ ร้อยแก้ว ในวิทยานิพนธ์นี้จึงจะใช้คำว่า เรื่องประโลมโลก โดยไม่แปล เกี่ยวกับ เรื่องประโลมโลก ดุที่ข้างหน้า

** คำว่า พงร ในภาษาไทยมีความหมายเท่ากับ พงษ ในภาษาเขมรซึ่งถ่ายถอดอักษรได้ว่า พงร แต่ออก เสียงว่า พรง ในที่นี้จึงจะใช้คำว่า เรื่องพงร โดยไม่แปล รายละเอียดเกี่ยวกับ เรื่องพงร ดุที่ข้างหน้า

⁵³ อาจจะให้นิยามงานเขียนประวัติศาสตร์ทั้งสองประเภทอย่างกว้างๆ ได้ว่า ประวัติศาสตร์ฉบับ ปัญญาชนหมายถึงงานเขียนประวัติศาสตร์ที่เขียนขึ้นเพื่อจุดมุ่งหมายในทางวิชาการ โดยนักประวัติศาสตร์ที่ใช้แนว ทางการศึกษาเชิงวิทยาศาสตร์และสังคมศาสตร์ (ดู เคิร์ก เจ เรย์โนลด์ส, "โครงเรื่องของประวัติศาสตร์ไทย: ทฤษฎี และการปฏิบัติ," ใน ไทยคดีศึกษา: รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุทิตาจิต อาจารย์พันเอกหญิงคุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2533), หน้า 104.) อันเป็นนิยามที่ตรงกันข้ามกับประวัติ ศาสตร์ฉบับประชาชน ซึ่งคืองานเขียนประวัติศาสตร์ที่เขียนขึ้นเพื่อให้ประชาชนทั่วไปอ่าน โดยผู้เขียนที่ไม่ใช่นักประวัติศาสตร์ กับทั้ง ไม่ได้มีจุดมุ่งหมายในทางวิชาการ แต่ประสงค์จะให้เรื่องของตนดึงดูดความสนใจจาก

ปัญญาชน ขณะที่เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์และเรื่องเพรง ก็จะแจกเข้าได้ในประเภทประวัติศาสตร์ฉบับประชาชน

1. แบบเรียนประวัติศาสตร์

แบบเรียนประวัติศาสตร์จากยุคต้นมาถึงช่วงทศวรรษที่ 1970 ที่มีตกทอดมาถึงปัจจุบัน มีน้อยมาก น้อยในระดับที่นิ้วมือของมือสองข้างก็อาจนับแบบเรียนที่เหลือรอดมาได้ถ้วน หากแต่โครงเรื่องและความในแบบเรียนเหล่านั้นก็พอจะเป็นเรื่องที่สันนิษฐานได้ว่าเป็นอย่างไร เมื่อพิจารณาถึงงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ในภาพรวมดังจะเห็นได้ที่ข้างหน้า

ช่วง ค.ศ.1914–1918 มีหนังสือเรียนประวัติศาสตร์เขมรเล่มหนึ่งเขียนเป็นภาษาฝรั่งเศสชื่อ *ประวัติศาสตร์สังเขปของกัมพูชา (Histoire Sommaire du Cambodge)* โดย มาดามรูสสิเยร์ (Madame Russier) สตรีชาวฝรั่งเศสซึ่งเป็นภรรยาของผู้รับผิดชอบหน่วยงานด้านการศึกษาของกัมพูชา⁵⁴ และหลังประกาศใช้แผนการศึกษา ค.ศ.1918 ในอินโดจีนฝรั่งเศส การจัดการศึกษาของทั้ง 5 ประเทศ ซึ่งเคยแยกจากกันถูกรวมเข้ามาอยู่ในความดูแลรับผิดชอบของหน่วยงานด้านการศึกษาซึ่งตั้งอยู่ที่ชานอย และใช้ระบบการศึกษาและหลักสูตรแบบเดียวกันทั่วทั้งอินโดจีนฝรั่งเศส วิชาประวัติศาสตร์ก็ถูกบรรจุเข้าไว้ในหลักสูตรระดับประถมศึกษาตั้งแต่ชั้นที่ 1 (cours enfantin) โดยเรียนควบคู่ไปกับวิชาภูมิศาสตร์ เนื้อหาที่เรียนคือประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ของกัมพูชา อินโดจีน และฝรั่งเศส⁵⁵ ใช้ภาษาเขมรในการเรียนการสอน⁵⁶ แต่แบบเรียนที่ใช้ไม่ใช่แบบเรียนภาษาเขมร แบบเรียนภาษาเขมรเพิ่งจะเริ่มมีใช้ใน ค.ศ.1928 และเป็นแบบเรียนที่จัดทำโดยชาวฝรั่งเศส เช่นกัน⁵⁷ แบบเรียน

ผู้อ่านทั่วไปในวงกว้าง (ดู Hong Lysa, “Does Popular History in Thailand Need Historian?” *ไทยคดีศึกษา* (ฉบับผู้พัฒนธรรมสมัยใหม่ รัฐ vs ประชาชาติ) 1 (เมษายน-กันยายน 2547): 31.)

⁵⁴ A. Le Fol, “Souvenirs et notes sur la vie et l’oeuvre d’Henri Russier,” *Revue Indochinoise* 12 (Decembre 1918): 481-497. cited in Penny Edwards, “‘The Propagender’: Marianne, Joan of Arc and the Export of French Gender Ideology to Colonial Cambodia (1863-1954),” in *Promoting the Colonial Idea: Propaganda and Visions of Empire in France*, eds. Tony Chafer and Amanda Sackur (Hampshire: Palgrave, 2002), p.119.

⁵⁵ Trinh Van Tho, *L’Ecole française en Indochine* (Paris: Karthala, 1995), pp.180-181.

⁵⁶ ดู Gail P. Kelly, “Colonialism, Indigenous Society, and School Practices: French West Africa and Indichina, 1918-1938,” in *Education and the Colonial Experience*, 2nd rev.ed., eds. Philip G. Altbach and Gail P. Kelly (New Jersey: Transaction books, 1984), p13, 17.

⁵⁷ Charles Bilodeau, “Compulsory Education in Cambodia,” in Charles Bilodeau, Somlith Pathammavong and Le Quang Hong, *Compulsory Education in Cambodia, Laos and Viet-Nam* (Switzerland: UNESCO, 1955), p.20.

ประวัติศาสตร์ภาษาเขมรเล่มแรกซึ่งน่าจะเป็น *กัมพูชาดาร แบบเรียนชั้นประถมศึกษาดอนตัน* ก็พิมพ์ใน ค.ศ.1928 นั้นเอง และ *กัมพูชาดาร แบบเรียนชั้นประถมศึกษาดอนปลาย* ก็ถูกตีพิมพ์ในปารีสขึ้น⁵⁸

ในระดับมัธยมศึกษา เนื้อหาของวิชาประวัติศาสตร์เกือบทั้งหมดเป็นประวัติศาสตร์ฝรั่งเศส นักเรียนระดับมัธยมศึกษาปทุมภูมิจะได้เรียนเรื่องของบุคคลสำคัญในประวัติศาสตร์ฝรั่งเศส อย่างเช่น ฌานน์ คาร์ก เรียนประวัติศาสตร์ฝรั่งเศสตั้งแต่ยุคของพวกโกท ยุคกลาง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ 17 จักรวรรดิที่ 1 ประวัติศาสตร์ร่วมสมัยจนถึง ค.ศ.1914 แล้วก็เรียนประวัติศาสตร์ทั่วไปของยุโรปสมัยใหม่ และประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของประเทศตะวันออกไกลคือญี่ปุ่น และจีน ขณะที่นักเรียนระดับมัธยมศึกษาทุติยภูมิจะได้เรียนประวัติศาสตร์ฝรั่งเศสและจักรวรรดิฝรั่งเศสในสมัยนโปเลียนที่ 1 กับอารยธรรมยุโรปและอินเดีย จีน ญี่ปุ่น สมัยโบราณ⁵⁹ ไม่น่าสงสัยว่าแบบเรียนที่ใช้จะเป็นภาษาฝรั่งเศสทั้งหมด

หลังประกาศใช้แผนการศึกษาใน ค.ศ.1918 ชั่วโมงเรียนวิชาประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาเท่ากับ 1 ชั่วโมงต่อหนึ่งสัปดาห์ หรือน้อยกว่าร้อยละ 4 ของชั่วโมงเรียนทั้งหมดในหนึ่งสัปดาห์⁶⁰ ขณะที่ใน ค.ศ.1949 นักเรียนระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาปทุมภูมิ มีเวลาเรียนวิชาประวัติศาสตร์ 30 นาทีต่อหนึ่งสัปดาห์ หรือน้อยกว่าร้อยละ 2 ของชั่วโมงเรียนทั้งหมดในหนึ่งสัปดาห์ ส่วนนักเรียนในระดับมัธยมศึกษาทุติยภูมิและอุดมศึกษา มีเวลาเรียนวิชาประวัติศาสตร์ 50 นาทีต่อหนึ่งสัปดาห์ หรือราวร้อยละ 3 ของชั่วโมงเรียนทั้งหมดในหนึ่งสัปดาห์⁶¹

ใน ค.ศ.1952 ก่อนที่กัมพูชาจะได้เอกราชบริบูรณ์ กระทรวงศึกษาธิการก็ตีพิมพ์แบบเรียนประวัติศาสตร์เป็นภาษาเขมรเล่มหนึ่งคือ *พงศาวดารของประเทศกัมพูชา*⁶² ไม่มีระบุว่าจะใช้สำหรับนักเรียนชั้นใด แต่จากความถี่มาในหนังสือชวนให้นิยามว่าจะเป็นแบบเรียนสำหรับนักเรียน

⁵⁸ ดู *กัมพูชาดาร แบบเรียนชั้นประถมคอนตัน* (พนมเปญ: อาลแบร์ปอร์โต, 2471). และ *กัมพูชาดาร แบบเรียนชั้นประถมคอนปลาย* (พนมเปญ: อาลแบร์ปอร์โต, 2472). อ้างถึงใน ทองสืบ สุภะมาร์ค, *พระราชพงศาวดารเขมร* (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), หน้า 171.

⁵⁹ Trinh Van Tho, *L'Ecole française en Indochine*, pp.181-182. หลักสูตเรื่องนี้ใช้ทั่วทั้งอินโดจีน ที่กล่าวถึงในกรณีของลาวเป็นการเฉพาะดู Peter Koret, "Contemporary Lao Literature," in *Texts and Contexts: Interactions Between Literature and Culture in Southeast Asia*, ed. Luisa J. Mallari-Hall (Quezon City, The Philippines: Department of English and Comparative Literature, University of the Philippines, 1999.), p.81.

⁶⁰ Gail P. Kelly, "Colonialism, Indigenous Society, and School Practices: French West Africa and Indochina, 1918-1938," p.14.

⁶¹ Charles Bilodeau, "Compulsory Education in Cambodia," p.54.

ชั้นประถมศึกษา แบบเรียนเล่มนี้กล่าวถึงประวัติศาสตร์กัมพูชาตั้งแต่กำเนิดของดินแดนประเทศกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 1 เรื่อยมาจน ค.ศ.1917 ย่นย่อประวัติศาสตร์ตั้งแต่ต้นจนปัจจุบันลงในแบบเรียนความยาว 206 หน้า

หลังจากกัมพูชาเป็นเอกราช คือใน ค.ศ.1958 ก็เกิดโครงการปฏิรูปการศึกษาระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาขึ้นในกัมพูชา แต่ระบบการศึกษาระดับประถมศึกษาและมัศึกษาก่อนและหลังการปฏิรูปก็ดูจะไม่แตกต่างกันมากนัก กล่าวจำเพาะการเรียนการสอนประวัติศาสตร์ วิชาประวัติศาสตร์มีสัดส่วนของชั่วโมงเรียนอยู่น้อยเมื่อเทียบกับวิชาอื่นๆ และชั่วโมงเรียนทั้งหมดทั้งในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูปการศึกษา

ในหลักสูตรมัธยมศึกษา ค.ศ.1967 นักเรียนระดับมัธยมศึกษาชั้นต้น มีเวลาเรียนวิชาประวัติศาสตร์ร่วมกับภูมิศาสตร์ 2 ชั่วโมงต่อหนึ่งสัปดาห์ หรือราวร้อยละ 5 ของชั่วโมงเรียนทั้งหมดในหนึ่งสัปดาห์ ส่วนนักเรียนระดับมัธยมศึกษาบริบูรณ์ซึ่งแบ่งเป็น 3 แผนการเรียนมีชั่วโมงเรียนวิชาประวัติศาสตร์ร่วมกับภูมิศาสตร์ไม่เท่ากัน โดยแผนการเรียน เอ (A) มีเวลาเรียน 3 ชั่วโมงต่อหนึ่งสัปดาห์ ส่วนแผนการเรียน บี (B) และ ซี (C) มีเวลาเรียน 1 ชั่วโมงต่อหนึ่งสัปดาห์ หรือเท่ากับร้อยละ 9 และร้อยละ 3 ของชั่วโมงเรียนทั้งหมดในหนึ่งสัปดาห์ตามลำดับ⁶³

หลักสำคัญประการหนึ่งในการปฏิรูปการศึกษา ค.ศ.1958 เน้นไปที่การเรียนการสอนประวัติศาสตร์ แม้ห้องเรียนจะเปิดกว้างให้กับเรื่องประวัติศาสตร์กัมพูชามากขึ้น หากชั่วโมงเรียนที่เพิ่มขึ้นแต่เฉพาะนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาบริบูรณ์แผนการเรียน เอ ซึ่งเน้นวิชาด้านมนุษยศาสตร์และอักษรศาสตร์ ก็แสดงให้เห็นว่าหลักสูตรไม่รับกันกับหลักการปฏิรูป ยิ่งไปกว่านั้นคือมีครูจำนวนน้อยที่ใส่ใจและถือเป็นภาระหน้าที่ในการให้ความรู้ประวัติศาสตร์กัมพูชาแก่นักเรียนของตน ครูจำนวนมากยังคงสอนไปตามอย่างที่เคยเป็นมาในสมัยอาณานิคมนั้น⁶⁴ หนังสือเรียนประวัติศาสตร์ที่เป็นภาษาเขมรยังมีจำกัดอยู่แต่ในระดับประถมศึกษา ในระดับมัธยมศึกษาและอุดมศึกษา โดยมากก็ยังใช้หนังสือภาษาฝรั่งเศสอยู่

แม้จะดูมองข้าม ละเลย ไม่ใส่ใจ อย่างไรก็ตามที่ หนังสือเรียนประวัติศาสตร์ยังคงเป็น

⁶² ฤทธิพิภพ [ประเสริฐคุณ] [พงศาวดารของประเทศกัมพูชา] (กรุงเทพฯ: ภาชตุฎฐะบรรณกิจ, 1952).

⁶³ A Study of Utilization, Design and Cost of Secondary Schools; Report to the Minister of Education and Fine Arts, Government of The Khmer Republic (Columbo: Asian Regional Institute for School Building Research (ARISBR), 1971), p.20.

⁶⁴ Marie Alexandrine Martin, *Cambodia: A Shattered Society* (Berkeley: University of California Press, 1994), pp.11-12.

รูปแบบที่สำคัญของงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ในภาษาเขมร เป็นงานที่ให้ภาพรวมของประวัติศาสตร์กัมพูชา และเป็นงานเขียนภาษาเขมรที่แพร่หลายไปในวงกว้างอย่างมากเมื่อพิจารณาถึงการขยายตัวอย่างกว้างขวางของระบบการศึกษาในสมัยสังคมนิยม

2. หนังสือและบทความประวัติศาสตร์

ตลาดหนังสือของกัมพูชาช่วงทศวรรษที่ 1950 และ 1960 มีหนังสือประวัติศาสตร์พิมพ์ออกมาจำนวนไม่มาก⁶⁵ จำนวนหนึ่งกล่าวถึงประวัติศาสตร์ทั้งหมดของกัมพูชาที่โดยมากวางโครงเรื่องและเล่าเรื่องไปตามอย่างแบบเรียนเรื่อง พงสาวดารของประเทศกัมพูชา ของกระทรวงศึกษาธิการซึ่งพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ.1952⁶⁶ จำนวนหนึ่งกล่าวถึงเฉพาะเรื่องเฉพาะประเด็น⁶⁷

วารสารในช่วงทศวรรษที่ 1950 ถึง 1960 ก็เป็นอีกแห่งหนึ่งที่ตีพิมพ์งานเขียนประวัติศาสตร์บทความประวัติศาสตร์ที่มีพิมพ์โดยมากลงพิมพ์ในวารสาร *Etudes Cambodgiennes* จำนวนหนึ่ง

⁶⁵ อาทิ พูร ฆาส, ពង្សាវតារប្រទេសកម្ពុជាសង្ខេប [พงสาวดารประเทศกัมพูชาสังเขป] (1954); លី ធាយតេង, ពង្សាវតារខ្មែរសង្ខេប [พงสาวดารเขมรสังเขป] (1959); ឌួង សារិន, ប្រវត្តិសាស្ត្រកម្ពុជា [ประวัติศาสตร์กัมพูชา] (1963); រ.តោវិទ, សង្ខេបពង្សាវតារ [สังเขปพงสาวดาร] (1964); លី ធាយតេង, ពង្សាវតារប្រទេសកម្ពុជា [พงสาวดารประเทศกัมพูชา] (1964); ជូ ថានី, ពង្សាវតារខ្មែរសង្ខេប [พงสาวดารเขมรสังเขป] (1966); សើម វ៉ានិង លី អេង, ប្រវត្តិរបស់ប្រទេសកម្ពុជា [ประวัติศาสตร์ของประเทศกัมพูชา] (1969 – ไม้วางจำหน่าย); រ.តោវិទ, ព្រះរាជពង្សាវតាររបស់ប្រទេសកម្ពុជា [พระราชพงสาวดารของประเทศกัมพูชา] (ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 – 1969) และ អេង សុត, ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ [เอกสารมหานบุรุษเขมร].

รายชื่อหนังสือที่กล่าวถึงข้างต้นนี้ โดยมากได้จากการอ้างอิงถึงในหนังสือและเอกสารต่างๆ มีบางเล่มเท่านั้นที่ผู้เขียนมีโอกาสได้อ่าน จึงจะให้ไว้เฉพาะชื่อผู้เขียน ชื่อหนังสือ และปีที่พิมพ์ ส่วนเล่มที่ผู้เขียนมีโอกาสได้อ่านดูรายละเอียดการพิมพ์ได้ในรายการอ้างอิง

⁶⁶ ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดเจนคือ រ.តោវិទ, ព្រះរាជពង្សាវតាររបស់ប្រទេសកម្ពុជា [พระราชพงสาวดารของประเทศกัมพูชา] (๓๓๓๓๓๓๓๓ ๒. ភ្នំពេញ: សារម៉ន, 1969.) ดูรายละเอียดที่ข้างหน้า

⁶⁷ ตัวอย่างเช่น ប៉ែន ฤๅ, ប្រវត្តិសាស្ត្រសង្គ្រោះអំពីទីនាក់ទីនងខ្មែរ-សៀម [ประวัติศาสตร์สังเขปเกี่ยวกับความสัมพันธ์เขมร-สยาม] (ភ្នំពេញ: អប្សរា, 2001.); សម្តេចព្រះសុមេធាធិបតី (ជួន ណាត ជោតញ្ញាណ), ប្រវត្តិនៃវត្តសុទ្ធាណាម [ประวัติของวัดอุณาโลม] (ភ្នំពេញ: ព្រះពុទ្ធសម្រាប់ចែកផ្សាយក្នុងឱកាសពិធីបុណ្យឆ្នាំវិហារវត្តសុទ្ធាណាម ពិធីទី 1 ដល់ 4 មិថុនា គ.ស.1963, 1963.) และ សម្តេចព្រះពោធិវង្ស (ហួត តាត វិរិយញ្ញា), ព្រះពុទ្ធសាសនានៅប្រទេសកម្ពុជាសង្ខេប [พระพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชาโดยสังเขป] (๓๓๓๓๓๓ ๒. ភ្នំពេញ: ពុទ្ធសាសនបណ្ឌិត, 1970.)

เป็นงานเขียนของนักวิชาการของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Ecole française d'Extrême-Orient – EFEO) และว่าด้วยเรื่องสมัยพระนครหรือที่เกี่ยวกับพระนคร⁶⁸ จำนวนหนึ่งเป็นชุดบทความของ ชาร์ลส์ เมเยอร์ (Charles Meyer) ว่าด้วยเรื่องในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนโรดม บางบทความเขียนร่วมกับคนเขมร⁶⁹ เรื่องประวัติศาสตร์อื่นๆ ก็เป็นเรื่องในทศวรรษที่ 1940 เป็นต้นมาถึงช่วงประวัติศาสตร์สมัยสังคมนิยม ซึ่งความสำคัญอยู่ที่การต่อสู้เพื่อเอกราชบริบูรณ์กับการก่อตั้งสังคมนิยมของสมเด็จพระนโรดม และความก้าวหน้าของกัมพูชาในสมัยสังคมนิยม ซึ่งโดยมากเป็นพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระนโรดม และพบเห็นได้ไม่จำเพาะแต่ในวารสาร *Etudes Cambodgiennes* เท่านั้น⁷⁰

งานเขียนประวัติศาสตร์ในวารสารนั้น โดยมากก็เป็นงานเขียนหรืองานศึกษาเฉพาะประเด็น และเขียนเป็นภาษาฝรั่งเศส ทำให้ไม่แพร่หลายไปในวงกว้างเท่าแบบเรียนและหนังสือภาษาเขมร นอกจากหนังสือและบทความที่เขียนโดยคนเขมรรวมทั้งบทความที่เขียนโดยชาวต่างชาติซึ่งตีพิมพ์ในวารสารของกัมพูชาแล้ว ในช่วงทศวรรษที่ 1950 และ 1960 ยังมีงานเขียนประวัติศาสตร์กัมพูชาในภาษาต่างประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาฝรั่งเศสอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งที่เขียนและพิมพ์ก่อนหน้านั้นและช่วงนั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานเขียนของนักวิชาการของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ ทั้งที่เป็นหนังสือเล่มและบทความที่ตีพิมพ์เผยแพร่ใน *BEFEO* และวารสารอื่นๆ อาทิ *France-Asie* งานเขียนเหล่านั้นมีจำนวนมากว่าที่เขียนและพิมพ์ในกัมพูชามาก⁷¹

⁶⁸ ตัวอย่างเช่น Claude Jacques, “Les édits des hopitaux de Jayavarman VII,” *Etudes Cambodgiennes* 13 (Janvier-Mars 1968): 14-17. และ Madeleine Giteau, “Sur une représentation du Vessantarajataka au Musée National,” *Etudes Cambodgiennes* 13 (Janvier-Mars 1968): 33-34. บทความของกิโตเป็นงานศึกษาแผ่นศิลาจำหลักขุนดำซึ่งพบที่นครวัด อายุราวคริสต์ศตวรรษที่ 12

⁶⁹ ชุดบทความเรื่องแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนโรดม ดู Charles Meyer, “Le roi Norodom confirme son autorité en 1886-87,” *Etudes Cambodgiennes* 9-14 (1967-1968). และงานที่เขียนร่วมกับคนเขมรดู Suon Om and Charles Meyer, “L’histoire de Kralahon Kong,” *Etudes Cambodgiennes* 18 (Avril-Juin 1969): 30-36.

⁷⁰ ตัวอย่างเช่นเรื่อง *L’action de S.M.Norodom Sihanouk pour l’indépendance du Cambodge 1941-1955* พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุ ซึ่งเดิมลงพิมพ์เป็นตอนๆ ในวารสาร *Réalités Cambodgiennes* ตั้งแต่ฉบับวันที่ 13 กันยายน ค.ศ. 1958 ถึงฉบับวันที่ 3 มกราคม ค.ศ. 1959 ต่อมารวมพิมพ์เป็นเล่มดู Norodom Sihanouk, *L’action de S.M.Norodom Sihanouk pour l’indépendance du Cambodge 1941-1955*, preface de S.E.Samdech Penn Nouth (Phnom Penh: Ministère de l’Information, 1959). และ Norodom Sihanouk, “XVe Anniversaire de l’indépendance: Retrospective 1953-1968,” *Etudes Cambodgiennes* 15 (Juillet-Septembre 1968): 10-44. ดูบทพระราชนิพนธ์อื่นๆ เพิ่มเติมได้ในบรรณานุกรมของบทความเรื่องนี้.

⁷¹ ดู Sorn Samnang, “La recherche historique cambodgienne contemporaine,” in *Bilan et perspectives des études khmers (langue et culture)*, ed. Pierre Lamant (Paris: L’Harmattan, 1997), p.103. บทความนี้ไม่ได้

นี่เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้มีงานเขียนประวัติศาสตร์ในภาษาเขมร โดยคนเขมรออกมายน้อยมาก เพราะผู้ที่สนใจอ่านเรื่องประวัติศาสตร์ที่เป็น “วิชาการ” โดยมากก็เป็นพวกปัญญาชนที่รู้ภาษาฝรั่งเศสอย่างดี และโดยมากก็จะนับถือศรัทธางานที่เขียนโดยชาวฝรั่งเศส จึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องอ่านงานที่เขียนเป็นภาษาเขมร ตลาดของงานเขียนประวัติศาสตร์กัมพูชาที่กว้างกว่าจึงอยู่ที่โรงเรียนและนักเรียนในระดับประถมศึกษา * งานเขียนประวัติศาสตร์ที่เห็นส่วนใหญ่จึงเขียนสำหรับให้นักเรียนระดับประถมศึกษาอ่าน ไม่ว่าจะ เป็นแบบเรียนหรือหนังสือเล่ม

ความข้อนี้ อาจจะเป็นคำอธิบายปรากฏการณ์ที่ว่า ฉบับของงานเขียนประวัติศาสตร์กัมพูชาเกือบทั้งหมดในทศวรรษที่ 1950–1960 ที่มีหลงเหลือมาถึงปัจจุบันมีอยู่น้อยมาก และที่มีอยู่นั้นก็เป็นหนังสือที่เขียนขึ้นสำหรับนักเรียนระดับประถมศึกษา นอกเหนือไปจากการขาดโทษแก่ระบบเขมรแดง⁷²

3. เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์

เมื่อเทียบกับงานเขียนประวัติศาสตร์ทั้งสองแบบที่กล่าวถึงมาแล้วข้างต้น เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์เป็นงานเขียนประวัติศาสตร์ที่มีจำนวนมากที่สุด และมีฉบับเหลือตกทอดมาจนถึงปัจจุบันมากที่สุดด้วยเช่นกัน

โดยทั่วไปแล้ว หนังสือและบทความประวัติศาสตร์ เป็นที่ยอมรับว่าเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์ ส่วนแบบเรียนประวัติศาสตร์นั้นอาจมีคำถามอยู่บ้างว่าเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์หรือไม่ ในขณะที่เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์นั้นถูกปฏิเสธอย่างสิ้นเชิง สถานะอย่างดีที่สุดที่เรื่อง

รายชื่อหนังสือหรืองานวิจัยประวัติศาสตร์ไว้เลย ยกเว้นรายชื่อวิทยานิพนธ์และงานเขียนในภาษาฝรั่งเศส กับทั้งเขียนหรือพิมพ์ในช่วงหลังสงครามอินโดจีน (Ibid., pp.106-107)

* การเขียนแบบเรียนเป็นช่องทางหนึ่งในการดำรงชีพของนักเขียนจำนวนหนึ่ง โร. โกวิท เป็นหนึ่งในจำนวนนั้น ดูรายละเอียดที่ข้างหน้า

⁷² จำนวนฉบับของงานเขียนประวัติศาสตร์ที่มีอยู่น้อยแล้วนั้น มาถึงปัจจุบันก็ยังมีฉบับน้อยมากขึ้นไปอีก รายชื่อของงานเขียนประวัติศาสตร์ที่อ้างถึงในวิทยานิพนธ์นี้ จำนวนมากได้มาจากเชิงอรรถและบรรณานุกรมของงานเขียนชิ้นหลัง

รายชื่อของงานเขียนประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงได้มาจาก Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires du Cambodge au XXème siècle: Contribution à l'histoire de la littérature khmère*, vol.2, (Paris: L'Harmattan, 1993); *เขมร ๒๐๐๐ ปี*, ธิฎกานตฺธเฮโธษกุญฺญสสาสตรโฆโร[ลักษณะทั่วไปของอักษรศาสตร์เขมร] (Paris: L'Harmattan, 1997) และ *เขมร ๒๐๐๐ ปี*, *เฮติเยชกุญฺญสสาสตรโฆโร* 20 [บุษยมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20] (กรุงเทพฯ: อนุสรณ์, 2002.) โดยที่ผู้เขียนไม่เห็นฉบับแต่อย่างใด ส่วนงานเขียนเหลือฉบับตกทอดมานั้น ก็มักนำมาพิมพ์ซ้ำในสมัยพระราชอาณาจักรที่ 2 ซึ่งเริ่มตั้งแต่ ค.ศ.1993 เป็นต้นมา

ประโลมโลกประวัติศาสตร์ได้รับในแวดวงวิชาการประวัติศาสตร์คือ ความเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์

ข้อกล่าวหาที่ว่าเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ไม่ใช่งานเขียนประวัติศาสตร์อยู่ที่รูปแบบและวิธีการเขียนของเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ 1 กับประวัติศาสตร์ที่นำเสนอในเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ผิดไปจากข้อเท็จจริง บิดเบือน หรือไม่ใช่ประวัติศาสตร์ 1⁷³ แต่หากมองข้ามรูปแบบและวิธีการเขียน ประโลมโลกประวัติศาสตร์อย่างเรื่อง *เปรียะเนียงเอนทรเดวี* [พระนางอินทรเทวี] ของ ทึก เกียม ก็จัดว่าเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ เพราะ ทึก เกียม ใช้การอ้างอิงอย่างงานทางวิชาการสมัยใหม่ ขกรายชื่อเอกสารที่ต้นใช้ในการแต่งเรื่อง *เปรียะเนียงเอนทรเดวี* มาแสดงไว้ในอารัมภกถา⁷⁴ เข้าทำนองบรรณานุกรมตามอย่างงานเขียนทางวิชาการ กับทั้งในตัวของความยาว 54 หน้า ก็มีเชิงอรรถอ้างอิงถึงเอกสารเหล่านั้นอยู่เป็นระยะรวมทั้งสิ้น 31 เชิงอรรถ รวมถึงมีการยกความ (quotation) จากเอกสารมาจำนวน 5 ความ⁷⁵ นอกจากนี้ยังนำภาพสลักศรินทรกุมารรบกับภรรยาจากปราสาทบ็อนเตียชมา (ไทยเรียก ปราสาทบันทายฉมา) มาพิมพ์ประกอบ⁷⁶ รวมถึงนำจารึกบ็อนเตียชมาพิมพ์ไว้ที่ท้ายเล่มเพื่อให้ผู้อ่าน “ได้เห็น และหัดอ่านศิลาจารึก” ด้วย⁷⁷

ลักษณะเช่นนี้จะพบได้ในเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ของ ทึก เกียม อีกเรื่องหนึ่งคือ

⁷³ กรณีนี้ ดูตัวอย่างใน ประโลมโลกประวัติศาสตร์เรื่อง บ็อนเตียชลิ่งแวก [บฏาวยบไซ์ก] ของ โร. ไทวิท ซึ่งหยิบเอาเรื่องที่เกิดขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไปวางไว้ในฉากเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 (Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.233-234.)

⁷⁴ รายชื่อเอกสารมีดังนี้คือ 1) Inscriptions du Cambodge (IC) par G. Cœdès Grande stelè de Phimanakas, page 160 à 181., 2) Inscriptions of Kambuja, by R.C. Majumdar, 3) Histoire Ancienne des Etats Hindouisés par G. Cœdès, 4) Pour Mieux Comprendre Angkor, par G. Cœdès, 5) Le Royume du Cambodge J. Moura, 6) Bulletin de l'Ecole Française d'Extrême-Orient, 7) Inscription de Sai Fong. BEFEO III, 8) Inscription de Prasat Crun (REFEO XXVIII, p. et XXIX, 306-7) et Inscriptions of Kambuja by R.C. Majumdar, page 513, 9) ชัยวัฒน์ที่ 7 โดย เซเดส์, 10) Le Stele de Ta-Phrohm par G. Cœdès และ 11) ประวัติพุทธศาสนาประเทศกัมพูชา เรียบเรียงโดย ภิกขุปาง คัต (อ. ตาย, “หมาผูกช่า,” *เถรสาธตฺตฺเร* [พระนางอินทรเทวี] (กุ่มถุญ (n.d.) ใถ้ถั 3-4.)

⁷⁵ *Ibid.* เชิงอรรถ (footnote) ดูที่ ใถ้ถั 5, 11, 18, 19, 22, 25, 26, 36, 43, 44, 45, 46, 48, 50, 52, 54, 55, 56 และ 57. ความอ้างอิง (quotation) ดูที่ ใถ้ถั 6, 18, 50, 54 และ 55-56.

⁷⁶ *Ibid.*, ใถ้ถั 53. ฉบับที่ใช้อ้างอิงนี้เป็นฉบับพิมพ์ใหม่ ซึ่งไม่มีภาพ มีแต่คำบรรยายได้ภาพ

⁷⁷ อ. ตาย, “หมาผูกช่า,” ใถ้ถั *Ibid.*, ใถ้ถั 4. ฉบับที่ใช้อ้างอิงนี้เป็นฉบับพิมพ์ใหม่ ซึ่งไม่ได้พิมพ์จารึกบ็อนเตียชมาเอาไว้ด้วย

ตารางที่ 9 จำนวนเรื่องประโลมโลกที่ตีพิมพ์ในช่วงก่อน ค.ศ.1955 – ค.ศ.1975

	เรื่องประโลมโลก	เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์
พิมพ์ก่อน ค.ศ.1955	39 เรื่อง	1 เรื่อง
พิมพ์ในระหว่าง ค.ศ.1955-69	233 เรื่อง	26 เรื่อง
พิมพ์ในระหว่าง ค.ศ.1970-75 *	61 เรื่อง	10 เรื่อง

เมื่อพิจารณาจากรายชื่อเรื่องประโลมโลกซึ่งตีพิมพ์ระหว่าง ค.ศ.1950-1975 ทั้ง 323 เรื่อง ซึ่งในจำนวนนี้เป็นเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ 37 เรื่อง สัดส่วนของเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ต่อเรื่องประโลมโลกทั้งหมดอยู่ที่ประมาณร้อยละ 10 ถ้าสัดส่วนนี้ใช้ได้เป็นการทั่วไป เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ที่ตีพิมพ์ในช่วง ค.ศ.1950-1975 จะมีจำนวนประมาณ 100 เรื่อง

อย่างไรก็ดี จำนวนเรื่องประโลมโลกในแต่ละช่วงเวลาแปรผันค่อนข้างสูง ใน ค.ศ.1957

ถ้านับรวมตั้งแต่ ค.ศ.1939 ซึ่งเป็นปีที่พิมพ์เรื่องประโลมโลกเรื่องแรก (คือเรื่อง ตึก โคนเลขาบ [อิทธิธเรฺสยา] ของ กิม ฮัก [คิม ฮากัก]) ถึง ค.ศ.1949 ฉิง ฮกซี้ ให้รายชื่อเรื่องประโลมโลกในช่วงเวลาดังกล่าวไว้ 10 เรื่อง รวมตั้งแต่ ค.ศ.1939-1975 ทั้งหมดเท่ากับ 333 เรื่อง

Khuon Sokhamphu ซึ่งศึกษาวรรณกรรมร่วมสมัยของกัมพูชาให้จำนวนเรื่องประโลมโลกต่างไปจาก ฉิง ฮกซี้ และ Jacques Nepote บ้าง เช่นใน ค.ศ.1971 Khuon Sokhamphu ให้จำนวนเรื่องประโลมโลกไว้ที่ 56 เรื่อง (Khuon Sokhamphu, *Le roman khmer contemporain*, pp.50-57. cited in Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, p.183.) ขณะที่ Khing Hoc Dy และ Jacques Nepote ให้ไว้ที่ 60 เรื่อง

*¹ เป็นเรื่องที่ตีพิมพ์ในช่วง ค.ศ.1955-1969 จำนวน 24 เรื่อง

รายชื่อนักนิพนธ์และรายชื่อเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ กับปีพิมพ์ ได้จาก Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, vol.2.; ยี่ง บุกยี่, ธิฎฐกาดูเฮฺอ โธษกุญสลาสทรุโฮฺอ [ลักษณะทั่วไปของอักษรศาสตร์เขมร] และ ยี่ง บุกยี่, ฆาตีบธษกุญสลิญฺโฮฺอ สลตรุโฮฺอ 20 [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20]. และ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*.

ฉิง ฮกซี้ จัดเรื่อง Anussavariy Anak Dos Koh Tralac ของ Vin Kim เป็นเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ และว่ามีแกนเรื่องต่อต้านฝรั่งเศส (Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, vol.2, p.150) ส่วนไกลิ่งรุ่งว่าเป็นเรื่องประโลมโลกผจญภัย (Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, p.239.) ในที่นี้จะว่าตามไกลิ่งรุ่ง และดูตัวบทได้ใน ธิษ คีษ, ฆสุญญูมีเยฺฮุกเฮาสเกาะทรุฮุก [อนุสาวรีย์นักโทษเกาะตอพาง], 2 กุญญ (กึ่งเทพ: สหคตษหุกธิญฺโฮฺอ, 1972.)

* เท่าที่มีข้อมูล ช่วง ค.ศ.1973-1975 ไม่มีเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ตีพิมพ์เลย

มีเรื่องประโลมโลกที่ตีพิมพ์ 70 เรื่อง แต่มีจำนวนเพียง 6 เรื่อง ใน ค.ศ.1962 และกลับมามีจำนวนตีพิมพ์สูงถึง 100 เรื่อง ใน ค.ศ.1966⁸² จำนวนของเรื่องประโลมโลกที่แปรผัน ไม่สม่ำเสมอ อาจอนุมานได้ว่าเกิดขึ้นกับเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ด้วย สัดส่วนและจำนวนของเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์จึงอาจไม่เป็นไปอย่างที่ประมาณไว้ข้างต้น

เนื้อหาของเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์อิงแอบอยู่กับเรื่องของบุคคลในประวัติศาสตร์ หรือเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ นักนิพนธ์อาศัยความที่มาในทั้งศิลาจารึก เรื่องสาวดาร พงสาวดาร เรื่องเพลง เรื่องที่เล่าสืบกันมา งานค้นคว้าของนักวิชาการต่างชาติ และเอกสารอื่นๆ เป็นแหล่งข้อมูลสำหรับเขียนเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ ประกอบเข้ากับความคิดและจินตนาการของนักนิพนธ์เอง เนื้อความมีตั้งแต่เรื่องกัมพูชาในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 1 เรื่อยมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20⁸³

จึง ฮกซี และไกลิ่ง อามระดิษ เห็นตรงกันว่า เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์มีบทบาทอย่างสำคัญในการสร้างความรู้สึกชาตินิยมให้เกิดขึ้น และถูกใช้เพื่อจุดมุ่งหมายทางการเมือง⁸⁴ จึง ฮกซี จึงจำแนกเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ออกเป็น 5 ประเภทตามแกนเรื่องแบบชาตินิยม (le thème du nationalisme) คือ เรื่องต่อต้านไทย (Anti-siamoise), ต่อต้านเวียดนาม (Anti-vietnamien), ต่อต้านฝรั่งเศส (Anti-française), ต่อต้านสาธารณรัฐ (Anti-republic) และต่อต้านกษัตริย์ (Anti-royalist)⁸⁵ ขณะที่แม้ว่า ไกลิ่ง อามระดิษ จะจำแนกเรื่องประโลมโลกออกเป็น 2 ประเภทหลักๆ คือ เรื่องประวัติบุคคลในประวัติศาสตร์ที่แจกออกเป็นอีก 2 แบบ คือ เรื่องที่เขียนในสมัยสังคมนิยมกับเรื่องเรื่องที่เขียนในสมัยสาธารณรัฐ และเรื่องที่ใช้เหตุการณ์สำคัญใน

⁸² Khing Hoc Dy and Jacques Nepote, "Literature and Society in Modern Cambodia," p.64.

อีกแห่งหนึ่งในบทความเดียวกัน Khing Hoc Dy และ Jacques Nepote ให้อัตราตัวเลขจำนวนเรื่องประโลมโลกใน ค.ศ.1966 ไว้ว่า "มากกว่า 90 เรื่อง" (Ibid., p.79, fn.46.)

⁸³ ตัวอย่างของเรื่องในคริสต์ศตวรรษที่ 1 เช่นงานของ บีวี โฆนาธ, *ព្រះបាទហុនទៀន* [พระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช] (ผู้แต่ง: ពេទ្យជំងឺសាស្ត្រសេដ្ឋកិច្ចសេដ្ឋកិច្ច ស្រី ប៊ុនជន, 2004.) ส่วนเรื่องในคริสต์ศตวรรษที่ 20 ดู อีกลาย สิธ ខៀក អំ, *ភូមិពិរាស* [หมู่บ้านศิริจាន]

บีวี โฆเลียง [บีวี โฆนาธ] ยังเขียนประโลมโลกที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 1 อีก 2 เรื่อง เป็นชุดต่อเนื่องกันกับเรื่อง *ព្រះបាទហុនទៀន* [พระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราช] คือ *មែនដីពោកឆ្នក* [แดนดินโคกทลอก] (1958) และ *ព្រះនាងសោមា* [พระนางโสมมา] (1958) แต่ผู้เขียนหาฉบับของประโลมโลก 2 เล่มที่ว่านี้ไม่ได้

⁸⁴ Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, vol.2, p.149. และ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.228, 234.

⁸⁵ Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, vol.2, pp.149-

ประวัติศาสตร์เป็นแนวเรื่อง⁸⁶ ก็กล่าวถึงแกนเรื่อง “ต่อต้าน” ของ ฆิง ฮกที เมื่อให้รายละเอียดของเรื่องประโลมโลกทั้งสองประเภท แต่ไกล้รุ่งไม่เห็นด้วยกับการจำแนกของ ฆิง ฮกที ในบางเรื่อง คือเรื่อง Ang Mi Sri Citt Coek ของ Iev Charun ที่ ฆิง ฮกที จำแนกว่าเป็นเรื่องต่อต้านเวียดนาม แต่ไกล้รุ่งว่าเป็นเรื่องต่อต้านกษัตริย์⁸⁷ และเรื่องบันทายลี้วงเว็ก ของ โร. โกวิท ที่ ฆิง ฮกที ว่าเป็นเรื่องต่อต้านสยาม แต่ไกล้รุ่งว่าเป็นเรื่องต่อต้านเวียดนาม⁸⁸

ตารางที่ 10 เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์: จำแนกตามแกนเรื่อง “ต่อต้าน” <anti> *

	ก่อน ค.ศ.1955	ค.ศ.1955-1969	ค.ศ.1970-1975
<i>Anti-siamoise</i> (8)	-	8	-
<i>Anti-vietnamien</i> (6)	1	3	2
<i>Anti-française</i> (6)	-	1	5
<i>Anti-republic</i> (1)	-	-	1
<i>Anti-royalist</i> (2)	-	-	2
ไม่จำแนก (14)	-	14	-

การจำแนกเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ตามอย่าง ฆิง ฮกที แสดงให้เห็นว่า ถ้าไม่นับ

⁸⁶ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.228-235.

⁸⁷ Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, vol.2, p.150. และ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.184-185.

⁸⁸ เรื่องบันทายลี้วงเว็ก ของ โร. โกวิท ที่เมื่อพิจารณาเฉพาะจากชื่อก็ชวนให้เข้าใจว่าเป็นเรื่องการเมืองลี้วงแวกของกองทัพสยามในคริสต์ศตวรรษที่ 16 ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่นิยมนำมาเขียนเป็นเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ (Ibid., pp.231.) และ ฆิง ฮกที ก็ว่าเป็นเรื่องต่อต้านสยาม (Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, vol.2, p.149.) แต่ไกล้รุ่งยกความมาแสดงให้เห็นว่าเมืองลี้วงแวกในเรื่องบันทายลี้วงแวก ของ โร. โกวิท ถูกยึดครองและทำลายโดยกองทัพเวียดนามและตั้งกษัตริย์หุ่นปล้ครองกัมพูชา เรื่องบันทายลี้วงแวกจึงเป็นเรื่องต่อต้านเวียดนาม (Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.233-234.)

* จะจำแนกเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ทั้ง 37 เรื่อง ออกตามแกนเรื่องแบบ “ต่อต้าน” ตามอย่าง ฆิง ฮกที ยกเว้นเรื่อง Ang Mi Sri Citt Coek และเรื่องบันทายลี้วงเว็ก จะจำแนกตามอย่างไกล้รุ่ง

เรื่องที่ไม่จำแนก เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ที่มีแกนเรื่องต่อต้านสยามมีจำนวนมากที่สุด และทั้งหมดพิมพ์ในช่วงสังคมราษฎร์นิยม รองลงมาคือเรื่องต่อต้านเวียดนามและเรื่องต่อต้านฝรั่งเศสที่มีจำนวนเท่ากัน แต่ถ้านับเฉพาะช่วงสังคมราษฎร์นิยม เรื่องต่อต้านเวียดนามจะมีมากกว่า

ข้อที่น่าสนใจคือ เมื่อจำแนกโดยใช้ท้องเรื่องเป็นเกณฑ์จะได้ออกมาดัง ตารางที่ 11 ข้างล่าง

ตารางที่ 11 เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์: จำแนกตามท้องเรื่อง

	ก่อน ค.ศ.1955	ค.ศ.1955-1969	ค.ศ.1970-1975
ก่อนพระนคร (3)	-	3	-
พระนคร (5)	-	5	-
สมัยกลาง (18)	1	14	3
สมัยอาณานิคม (7)	-	1	6
สมัยสาธารณรัฐ (1)	-	-	1
ก๊อมบูเจียกรอม (3)	-	3	-
ไม่จำแนก (1)	-	1	-

การจำแนกโดยใช้ท้องเรื่องเป็นเกณฑ์เผยให้เห็นความที่ต่างไปจากการจำแนกโดยใช้โครงเรื่องเป็นเกณฑ์อย่างน้อยใน 1 ประการ คือ เรื่องแบบที่ตีพิมพ์เป็นจำนวนมากที่สุดคือ ประโลมโลกประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยกลางหรือหลังพระนครก็มีจำนวน 13 เรื่อง โดยที่เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ที่มีแกนเรื่องต่อต้านสยามตามการจำแนกแบบ ฉิง ฮกที้ ทั้ง 8 เรื่อง อยู่ในกลุ่มของเรื่องสมัยหลังพระนครนี้เอง

เมื่อนำจำนวนของเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์สมัยหลังพระนครที่มีอยู่มากโดยเปรียบเทียบไปวางเคียงกับงานเขียนประวัติศาสตร์แบบอื่นๆ ที่ไม่ได้กล่าวถึงประวัติศาสตร์ทั้งหมดของกัมพูชา ก็จะเห็นได้ว่า ตำแหน่งของเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ลงได้กับช่องที่ว่างอยู่พอดี กล่าวคือเรื่องสมัยหลังพระนครเป็นประเด็นที่มีกล่าวถึงน้อยในงานเขียนประวัติศาสตร์แบบอื่นๆ แต่เป็นประเด็นสำคัญที่ถูกหยิบฉวยขึ้นมาเขียนในรูปของเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์

เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์จึงมิได้มีความสำคัญเฉพาะสร้างเสริมความรู้สึกชาตินิยมกับทั้งโดยตัวงานเองก็เกิดขึ้นมาโดยกระแสรู้สึกอย่างนั้นเท่านั้น ความสำคัญประการหนึ่งยัง

อยู่ที่ประโลมโลกประวัติศาสตร์เป็นตัวเติมเต็มอดีตของกัมพูชา โดยที่ทั้งความรู้ศึกษาตินิยมและการเติมเต็มอดีตเป็นสิ่งเสริมกันและกัน

ขณะที่แบบเรียนประวัติศาสตร์แพร่หลายอยู่ในหมู่นักเรียน กับทั้งบางเล่มก็กระโดดออกนอกรั้วโรงเรียนมาร่วมวงกับปัญญาชนที่เป็นกลุ่มผู้สัพพหนังสือและบทความประวัติศาสตร์ ผู้อ่านเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์เป็นคนในกลุ่มที่ต่างออกไป เมื่อกล่าวถึงเรื่องประโลมโลกอย่างไม่จำแนกจึง สกซี กล่าวถึงกลุ่มผู้อ่านเรื่องประโลมโลกไว้ว่าคือ

นักอ่านจำนวนหนึ่งซึ่งมีความรู้วิชามัธยม [ศึกษา] โดยเฉพาะอย่างยิ่งสตรีเพศหรือนักเรียนมัธยมศึกษา กล่าวคือโดยมากเป็นคนที่ไม่มีใครรู้ภาษาต่างประเทศสักซึ่งเพราะว่าคนที่มีความรู้ความเข้าใจในวัฒนธรรมยุโรปมักอ่านประโลมโลกฝรั่งเศสหรืออังกฤษเป็นต้น⁹⁰

“คนที่ไม่มีใครรู้ภาษาต่างประเทศสักซึ่ง” ที่ ซิง สกซี กล่าวถึงนั้น เป็นคนกลุ่มใหญ่ในบรรดาคนที่ได้รับการศึกษาตามอย่างตะวันตก

ผู้อ่านเรื่องประโลมโลกจำนวนหนึ่งมีความรู้ต่ำกว่าระดับมัธยมศึกษา จำนวนหนึ่งเป็นนักเรียนที่จบจากโรงเรียนวัด จำนวนหนึ่งไม่ได้เรียนในระบบการศึกษาแต่เรียนจากโครงการส่งเสริมการรู้หนังสือของรัฐบาล มิลาดา กาลับ (Milada Kalab) กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

ใน ค.ศ. 1964 โครงการศึกษาผู้ใหญ่เริ่มดำเนินขึ้น โดยมีเป้าหมายที่จะสอนชาวเขมรทุกคนให้อ่านออกเขียนได้ภายในหนึ่งปี.....ที่ ภูมิ ความพยายามนี้สำเร็จผลอย่างดีซึ่งต้องขอบคุณความกระตือรือร้นของครูในท้องถิ่น ยกเว้นหญิงชราแล้ว ตอนที่ทุกคนอ่าน บางคนอ่านอย่างจริงจัง – ไม่ได้อ่านหนังสือพิมพ์หรือวารสาร แต่วัยรุ่นๆ อ่านเรื่องรักๆ ใคร่ๆ หญิงวัยกลางคนอ่านหนังสือธรรมะ⁹¹

เรื่องรักๆ ใคร่ๆ ที่สาวรุ่นอ่านนั้นก็คือเรื่องประโลมโลกนั่นเอง

กล่าวเฉพาะเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ ผู้อ่านก็คงจะเป็นผู้ที่มีพื้นเพอย่างเดียวกับผู้อ่านเรื่องประโลมโลกอื่นๆ เสียแต่มีผู้ชายเป็นกลุ่มผู้อ่านหลัก เพราะประโลมโลกประวัติศาสตร์จำนวนมากก็อุดมไปด้วยฉากต่อสู้ พงศกถ์ ของตัวเอกในเรื่อง ไม่ต่างอะไรจากเรื่องประโลมโลกแบบพงศกถ์ เว้นแต่อาศัยฉากในประวัติศาสตร์

⁹⁰ ยีต บุกฮี้, ธิฎฐภคธูเฮโธสมุญญสาสทุกรโธ [ลักษณะทั่วไปของอักษรศาสตร์เขมร], ទំព័រ 163.

⁹¹ Milada Kalab, “Study of Cambodia Village,” *Geographical Journal* 134, 4 (December 1968): 533. กาลับเรียกหมู่บ้านในเขตที่เธอไปศึกษาทางมานุษยวิทยาในระหว่าง ค.ศ. 1965-66 ว่า ภูมิ ซึ่งคำนี้ในภาษาเขมรแปลว่า หมู่บ้าน

นอกจากการแพร่ไปโดยการอ่านแล้ว เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ยังอาจมีช่องทางเข้าถึงผู้รับได้โดยวิธีการอื่น ตั้งแต่การฟัง หรือเปลี่ยนไปอยู่บนแผ่นฟิล์ม⁹¹ เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์จึงเผยแพร่ไปได้ในวงที่อาจจะกว้างกว่าแบบเขียน และลงไปถึงประชาชนคนสามัญได้มากกว่า เท่ากับว่าเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ก็ลงถึงประชาชนในระดับล่างและแพร่ไปในวงกว้างเช่นกัน นักนิพนธ์เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักนิพนธ์ที่เขียนงานออกมาเป็นจำนวนมากอย่าง บิว ใจเลียง กุญ โปด หรือทีก เกียม จึงได้ชื่อว่าครูสอนประวัติศาสตร์ของสาธารณชน⁹²

4. เรื่องเพรง

“เรื่องเพรง” โดยพยัญชนะแล้วแปลว่า “เรื่องตำนานจากโบราณโน้น”⁹³ โดยคำว่า “ตำนาน” หรือ “ตำนาน” นั้น มีสองความหมายคือ หนึ่งเป็นคำกริยา แปลว่า “พูดพรรณนา, บอก, แฉง, กล่าวพรรณนาถึงเรื่อง, เหตุ, เหตุการณ์อะไรอย่างหนึ่ง ซึ่งล่วงผ่านไปนานแล้ว ให้เขาฟัง” หนึ่งเป็นคำนาม แปลว่า “เรื่องในสมัยโบราณนานมาโน้น, เรื่องที่เขาได้รู้จากผู้เฒ่าผู้แก่เล่าบอกต่อกันมา”⁹⁴ เรื่องเพรงและตำนานนี้จึงมีความหมายเสมอกัน โดยพยัญชนะ ส่วน จูดิธ เอ็ม เจค็อบ (Judith M. Jacob) กล่าวว่าเรื่องเพรงคือ นิทานพื้นบ้าน (folktales) และตำนาน (legends)⁹⁵ รั้งกันกับความหมายตามที่กล่าวถึงข้างต้น

เจค็อบ จัดให้เรื่องเพรงเป็นประเภทหนึ่งของวรรณกรรมแบบจารีตของกัมพูชา และว่าเป็นเรื่องมุขปาฐะ บางเรื่องบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรในราวคริสต์ศตวรรษที่ 19 หรืออาจจะก่อนนั้น⁹⁶ และในระหว่าง ค.ศ.1959-1974 กรมชุมชนขนบธรรมเนียมเขมร (Commission des moeurs et

⁹¹ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ใน Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.216-222.

⁹² Ibid., pp.234-235.

⁹³ វិទ្យាសាស្ត្រខ្មែរ ភាគទី 1 ក-ម [วรรณกรรมเขมร ภาคที่ 1 กอ-ม], ๕๕๕-๕๕๖ (กรุงเทพฯ: ฤๅษีสมมติ, 1967), ๕๕๖.

⁹⁴ Ibid., ๕๕๖.

⁹⁵ Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia: a Preliminary Guide* (London: Oxford University Press, 1996), p.14. เรื่องที่ จูดิธ เอ็ม เจค็อบ กล่าวถึงและเรื่องย่อที่ให้ไว้มีเฉพาะเรื่องนิทานพื้นบ้าน (Ibid., pp.15-25, 134-147)

⁹⁶ Ibid., p.14.

อาศัยเรื่องเพรงที่มีอยู่แต่เดิมทั้งที่เป็นเรื่องมุขปาฐะและที่เป็นลายลักษณ์อักษร ประกอบเข้ากับเรื่องอื่นๆ สำเร็จเป็นเรื่องเพรงนั้น และที่สำคัญคือ การที่พุทธศาสนบัณฑิตยชักรวนให้ประชาชนทั่วไปส่งเรื่องเข้ามานั้น ทำให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการเขียนประวัติศาสตร์ และทำให้เรื่องที่มีเล่ากันอยู่แต่ในเฉพาะกลุ่มเฉพาะพื้นที่กลายเป็นเรื่องเล่าร่วมกันของคนในชาติ

ค. ประวัติศาสตร์กัมพูชาในงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่

ในบรรดางานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ที่แจกออกเป็น 4 แบบข้างต้นคือ แบบเรียนหนังสือและบทความ เรื่องประโลมโลก และเรื่องเพรงนั้น แบบเรียนมุ่งเสนอประวัติศาสตร์ตั้งแต่ต้นจนปัจจุบันของกัมพูชา ขณะที่หนังสือและบทความ เรื่องประโลมโลก และเรื่องเพรงมีความมุ่งหมายใน 2 ส่วนคือ อธิบายความเฉพาะส่วนในประวัติศาสตร์ และตอบสนองเหตุการณ์ปัจจุบัน¹⁰⁰ จึงอาจกล่าวได้ว่า หนังสือและบทความ เรื่องประโลมโลก และเรื่องเพรง เป็นภาคขยายของประวัติศาสตร์ตั้งแต่ต้นจนปัจจุบันที่มาในแบบเรียน

1. ประวัติศาสตร์ตั้งแต่ต้นจนปัจจุบัน

พงศาวดารของประเทศกัมพูชา ฉบับกระทรวงศึกษาธิการเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นก่อนกัมพูชาจะได้เอกราชบริบูรณ์ใน ค.ศ.1953 แต่ใน ค.ศ.1951 ซึ่งเป็นปีที่กระทรวงศึกษาธิการมีคำสั่งตั้งคณะกรรมการเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ขึ้นนั้น เว้นไว้เฉพาะการทหารและการเงินการคลัง กัมพูชาก็มีสิทธิปกครองตนเองและกำกับดูแลกิจการส่วนอื่นๆ รวมถึงการศึกษา อันเป็นผลมาจากสนธิสัญญาที่ต่อมาสมเด็จพระนโรดมสีหนุจะเรียกว่า “เอกราชห้าสิบเปอร์เซ็นต์”¹⁰¹ พงศาวดารของประเทศกัมพูชา จึงสะท้อนให้เห็นห้วงคำนึงของชนชั้นนำกัมพูชาในเวลานั้นได้โดดเด่น

เมื่อชาวเขมรในทศวรรษที่ 1950 เขียนประวัติของตนเอง ก็เริ่มเรื่องต้นประวัติศาสตร์ด้วยการกล่าวถึง “กำเนิดของประเทศกัมพูชา” ดังความว่า

¹⁰⁰ เว้นแต่หนังสือบางเล่มที่กล่าวถึงประวัติศาสตร์ทั้งหมดของกัมพูชา อาทิ ชูร ฆาส, ฤฎุรฎาร [บุเรสภุฎาฬุฎุช] [พงศาวดารประเทศกัมพูชาสังเขป] (1954); ฌี ฌายเตฎ, ฤฎุรฎาร [ชูร ฆาส] [พงศาวดารเขมรสังเขป] (1959); ชูฎ สภิส, [บุรฎุฎุสภุฎาฬุฎุช] [ประวัติศาสตร์กัมพูชา] (1963) และ ฌี ฌายเตฎ, ฤฎุรฎาร [บุเรสภุฎาฬุฎุช] [พงศาวดารประเทศกัมพูชา] (1964) เป็นต้น ซึ่งเป็นข้อชวนให้สงสัยว่าลูกค้ำของหนังสือเหล่านี้จะเป็นนักเรียนมากกว่าคนทั่วไป ถ้าเป็นเช่นนั้น มันจะไม่ได้ขึ้นชื่อที่ปกว่าเป็นหนังสือเรียนแต่หนังสือพวกนี้ก็คือหนังสือเรียนนั่นเอง

¹⁰¹ David P. Chandler, A History of Cambodia, p.177.

ครั้งนั้นนานมากนั้มาแล้ว บริเวณนครกัมพูชา กับเมืองญวน โกงซังชินทุกวันนี้ ล้วนแต่เป็นน้ำทะเล ฝ่าย
อ่าวนั้นข้างตะวันตกจดทิวเขาเมืองญวนอันนาม ข้างเหนือจดทิวพนมดงเร็ก ข้างตะวันตกจดทิวพนม
กำจาย ฯ อยู่ในอ่าวนั้นมีเกาะเป็นอันมาก และแม่น้ำแม่โขงคือแม่น้ำรรมไหลนำดินมาทับถมอ่าวนั้นในปี
หนึ่งๆ เป็นอันมากพันคณนา ดังนี้อ่าวนั้นก็มิดินถมทีละน้อย แล้วคืนที่จับเป็นก้อนๆ นั้นก็งอกออกไป
ดังนี้แล้ว กำเนินนครกัมพูชา กับเมืองญวน โกงซังชินทุกวันนี้คือแรกนั้นเกิดนครกัมพูชา แล้ว [จึงเกิด] เมือง
โกงซังชิน ฯ ส่วนภูเขาที่เห็นอยู่กลางที่ราบทุกวันนี้คือเกาะเก่าๆ ที่มีอยู่ในอ่าวนั้น ¹⁰²

ในราชพงสาวดารของกรุงกัมพูชา ของ โร โกวิท ก็เล่าไว้ตรงกัน ¹⁰³ แต่เรื่องอย่างนี้ไม่มีใน *Histoire
du Cambodge* ของ อาเดมาร์ด เลอแคลร์

พงสาวดารของประเทศกัมพูชาเล่าต่อไปว่า ผู้ปกครองนครกัมพูชาซึ่งในเวลานั้นเรียกว่า
นคร โลกทลอกเป็นสตรีพระนามว่า โสมา จีนนักเดินทางเรียกนคร โลกทลอกนี้ว่าฟูนัน และเรียก
พระนางโสมาว่า ลิวเว ซึ่งจะได้เสกสมรสกับ สุนเทียน ซึ่งเป็นแขกกลิงค์และเป็นแม่ทัพของพวกชาว
พราหมณ์ที่เดินทางมาจากทางตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ¹⁰⁴

ลิวเว สุนเทียน และฟูนัน นี้ เป็นเรื่องแปลกปลอมในเขมรแต่เดิม * แต่เป็นเรื่องที่
นักวิชาการฝรั่งเศสให้ความสนใจ โดยมีงานชิ้นที่เป็นหมุดหมายสำคัญคือ *Le Founan* ของ ปอล
เปลลิโอด (Paul Pelliot) ¹⁰⁵ ซึ่งเป็นงานที่เลอแคลร์หยิบมาใช้อ้างอิง ¹⁰⁶ โดยเปลลิโอดได้เรื่องนางลิวเว
นี้ มาจากเอกสารจีน ¹⁰⁷ ทั้ง *พงสาวดารของประเทศกัมพูชา* และ *ราชพงสาวดารประเทศกัมพูชา* จึง
กล่าวว่า “นักเดินทางจีน” เรียกว่าพระนางโสมาว่า ลิวเว แต่เรื่องพระนางโสมาเป็นอีกเรื่องหนึ่ง

¹⁰² ๓๒๖-๓๒๗ [พงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ๕-๖.

¹⁰³ ๑. เคาวิธ, *พระพงสาวดารของประเทศไทย* [พระพงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ๕-๖.

¹⁰⁴ ๓๒๖-๓๒๗ [พงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ๕-๖. และ ๑. เคาวิธ, *พระพงสาวดารของประเทศไทย* [พระพงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ๕-๖.

* ที่ว่าเป็นเรื่องแปลกปลอมในสังคมเขมรแต่เดิมนั้น เป็นความแปลกปลอมในทำนองเดียวกับอังกฤษ
กล่าวคืออังกฤษนั้นมีอยู่ แต่เรื่องเล่าของเขมรเป็นอีกเรื่องที่ตั้งต่างไปจากที่ฝรั่งเศสเล่า เช่นเดียวกับเรื่องกำเนิด
อาณาจักรเขมรนั้นก็มิอยู่ แต่เรื่องเล่าของเขมรก็จะเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ต่างไปจากฝรั่งเศสที่จะไปขุดค้นหาจารึก
มาอ่านแล้วก็เล่าไปในอีกแบบหนึ่ง

¹⁰⁵ ดู Paul Pelliot, “Le Founan,” *Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient* III (1903): 256.

¹⁰⁶ ดู Adhemard Leclère, *Histoire du Cambodge depuis le 1er siècle de notre ère, d’après les
inscriptions lapidaires, les annales chinoises et annamites et les documents européens des six derniers
siècles* (Paris: Librairie Paul Geuthner, 1914), pp.22-24.

ต่างหากไปจากเรื่องนางสีวเย และก็เป็นเรื่องที่แปลกปลอมในสังกมเขมรแต่เดิมเช่นกัน โดยเรื่องนางโสมานี้มาในจารึกจามปาที่มีเซ็นซึ่งกล่าวว่าพราหมณ์ชื่อเกาฑิณยะได้มาแต่งงานกับนางโสมาซึ่งเป็นธิดานาคราชแล้วตั้งวงศ์ปกครองอาณาจักรสืบมา¹⁰⁸

เกิดอะไรขึ้นสักอย่างที่ทำให้สุนเทียนคือเกาฑิณยะ (หรือเกาฑิณยะคือสุนเทียน) และสีวเยคือโสมา (หรือโสมาคือสีวเย)¹⁰⁹ โร โกวิท จึงว่าพระนางสีวเยราชินีโคกทลอกจะผลัดพระนามเป็นโสมาเมื่อได้เสกสมรสกับพระบาทสุนเทียนแล้ว¹¹⁰ และ พงศาวดารของประเทศกัมพูชา ก็ว่า สีวเยจะได้เสกสมรสกับ สุนเทียน ซึ่งเป็นแขกกลิงค์และเป็นแม่ทัพของพวกชาวพราหมณ์ที่เดินทางมาจากทางตะวันออกเฉียงใต้ของอินเดีย ลักษณะที่บรรยายถึงสุนเทียนนี้น่าจะเป็นคำบรรยายถึงเกาฑิณยะซึ่งตามที่มาในจารึกแล้วเป็นพราหมณ์ ความบรรยายที่ชวนให้สับสนอย่างนี้จะเห็นได้ในประโลมโลกเรื่อง พระบาทสุนเทียน ของ บิว โฉเลียง อีกด้วย¹¹¹

ของแปลกปลอมในสังกมเขมรแต่เดิมเหล่านี้ถูกเลือกให้เป็นเรื่องต้นแผ่นดินกัมพูชา เรื่องพระทองนางนาคซึ่งเป็นเรื่องเล่าเรื่องกำเนิดแผ่นดินกัมพูชาของคนเขมรถูกกันออกไปอยู่ภายนอกแม้ว่าจะมีงานบางชิ้นที่โยงเรื่องนางนาค โสมากับเกาฑิณยะพราหมณ์เข้ากับเรื่องพระทองนางนาคไว้ให้เห็นเป็นตัวอย่างแล้วก็ตาม¹¹² เหตุที่เรื่องพระทองนางนาคหายไปนั้น มีแง่ไว้ในอารัมภกถาของประโลมโลกเรื่องพระบาทสุนเทียน ดังว่า

ตามศิลาจารึกบางหลักที่เขาได้ศึกษาค้นคว้า, เขากล่าวว่า สุนเทียนกับสีวเยนี้ ไม่ใช่ใครนอกจากพระทองนางนาค ฯ แต่ตามพระราชพงศาวดารเขมรเรา, เรื่องพระทองนางนาคนี้มีนัยแปลกห่างไกลนัยจากหลัก

¹⁰⁷ Paul Pelliot, "Quelques texts chinois concernant l'Indochine hindouisée," in *Etudes Asiatiques* (Pub.E.F.), 2 vols (Paris: G. Van Est, 1925). cited in Lawrence Palmer Briggs, *The Ancient Khmer Empire*, p:17.

¹⁰⁸ Louis Finot, *Les inscriptions de Mi-Son (n° III)*, *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient* IV (1904), p.923. cited in Eveline Porée-Maspéro, "Nouvelle étude sur la Nagi Soma," *Journal Asiatique* 238 (1950): 238.

Bijan Raj Chatterji ว่าเรื่องนางนาค โสมากับเกาฑิณยะพราหมณ์นี้ จามปาได้จากเขมรในคราวที่เจ้าหญิงเขมรเสกสมรสกับเจ้าชายจามปา (Bijan Raj Chatterji, *Indian Cultural Influence in Cambodia* (Calcutta: Calcutta University Press, 1928), p.2.

¹⁰⁹ ดังที่ Bijan Raj Chatterji ใน ค.ศ.1928 ก็ว่าสุนเทียนกับเกาฑิณยะคือคนเดียวกัน (Ibid.)

¹¹⁰ ร.เทวโร, *ประกาศณตฤทธรมบស់บุเรเสศศยุธา* [พระราชพงศาวดารของประเทศกัมพูชา], อดัถ์ 7.

¹¹¹ ชีว โฉเลียง, *ประกาศณตฤทธรมบស់บุเรเสศศยุธา* [พระบาทสุนเทียน], ไม่มีเลขหน้า.

¹¹² ดู Eveline Porée-Maspéro, "Nouvelle étude sur la Nagi Soma," *Journal Asiatique* 238 (1950): 237-

ศิลจารึกของ อองรี รูตซีเย กับทั้งหนังสือพงสาวดารของประเทศกัมพูชา ฯ ยูวชนสมัยเราจัดเรื่องพระทองนางนาคให้เป็นเรื่องเพรง โบราณเล่าต่อๆ กันมา ฯ ยูวชนเราไม่เชื่อตรงพระทองเป็นมนุษย์แล้วไปเอาสัตว์นาคซึ่งเป็นสัตว์วิธัจฉาน (แปลงเป็นมนุษย์) มาทำเป็นมเหสี ฯ ¹¹³

แต่ที่มากไปกว่าเรื่องเชื่อไม่ได้ว่าพระทองเอานางนาคทำเมียนี้คือ งานเขียนของฝรั่งเศสเป็นเรื่องที่เชื่อได้มากกว่า แถมทั้งเรื่องสุนเทียนหรือเกาฑิณยะกับนางถิวเยที่ฝรั่งเศสเล่าไว้นี้ เป็นเรื่องมีศักราชคือกำหนดได้ชัดเจนว่าต้นประวัติของกัมพูชาเริ่มต้นที่ช่วงเวลาใดในประวัติศาสตร์ ไม่เหมือนอย่างเรื่องพระทองนางนาค หรือเรื่องพุทธทำนาย ¹¹⁴ ที่เอาแน่นอนไม่ได้ เป็น เรื่องเพรง มากกว่าเป็น เรื่องจริง

การเริ่มต้นประวัติที่พระบาทสุนเทียนซึ่งครองราชย์ใน ค.ศ.68 ทำให้กัมพูชามีประวัติที่เก่าแก่ ช้อนกลับไปได้ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 1 และมีกษัตริย์สืบสันตติวงศ์ทรงราชย์เป็นลำดับมาจนถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 แม้ว่าในช่วง 2,000 ปี นั้นจะขาดวงษ์กษัตริย์ลงไปบ้าง เท่ากับว่าวงษ์กษัตริย์ทรงราชย์ในคริสต์ศตวรรษที่ 20 ไม่ได้สืบสายเลือดลงมาจากพระบาทสุนเทียน แต่นัยของความต่อเนื่องของกัมพูชาเป็นสิ่งที่เห็นได้โดยเด่นชัด ทั้งยังเป็นความเก่าแก่สืบเนื่องอันเรื่องโรจน์ โดยในแผ่นดินพระบาทพินมัน (ครองราชย์ ค.ศ. ? – 230) ซึ่งเป็นแผ่นดินที่สองถัดจากแผ่นดินพระบาทสุนเทียนนั้น พระองค์ได้ประเทศซิดข้างเป็นเมืองขึ้นคือ ดินแดนทางใต้ของประเทศสยาม และประเทศชวามาลายู ¹¹⁵ กษัตริย์ในแผ่นดินถัดลงมาก็ได้ประเทศจามและประเทศอื่นๆ ทางตะวันออกเป็นเมืองขึ้น ¹¹⁶ พระราชอาณาจักรกัมพูชาในตอนต้นประวัติจึงมีอาณาภาพแข็งกล้า แผ่อาณาเขตออกไปอย่างกว้างขวาง ก่อนที่เขมรจะแตกสามัคคีกันเอง เป็นช่องให้ชวาบุกมาตีได้กัมพูชาเป็นเมืองขึ้น ก่อนที่เจ้าชายชัวยรมันจะเสด็จกลับมาจากชวา ทรงราชย์เป็นพระบาทชัวยรมันที่ 2 แล้วเปลื้องกัมพูชาออกเสียจากความเป็นเมืองขึ้นของชวา อันเป็นจุดเริ่มต้นของจักรภพอังกอร์อันเรื่องโรจน์

¹¹³ ซีวี ไธฌภ, “मारुक्तथा,” กุฑ [พระบาทสุนเทียน], ไม่มีเลขหน้า. เน้นความโดยผู้เขียน

¹¹⁴ เรื่องพุทธทำนายมีมาในพงสาวดารฉบับพนรัตน์และฉบับจวน พงสาวดารฉบับพนรัตน์ ดูที่ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 7-10. ส่วนพงสาวดารฉบับจวน ดูที่ *Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja Ier)* trans. and intro. by Mak Phoeun (Paris: Ecole française d'Extrême-Orient, 1984), pp.27-29. ความเรื่องพุทธทำนายของทั้งสองฉบับนี้ไม่ต่างกันนัก

¹¹⁵ ฌญุฎฎาธ [พงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ฌฎฎ 9. และ ร.เตาโร, ฌฎฎาธฌญุฎฎาธ របស់ប្រទេសកម្ពុជា [พระราชพงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ฌฎฎ 8.

¹¹⁶ ฌญุฎฎาธ [พงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ฌฎฎ 13. และ ร.เตาโร, ฌฎฎาธฌญุฎฎาธ របស់ប្រទេសកម្ពុជា [พระราชพงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ฌฎฎ 11.

บทความนี้กล่าวถึงว่าคนไทยแต่เดิมนั้นเป็นพวกไม่มีอารยธรรม เมื่ออพยพลงมาจากทางเหนือแถบ
ยูนนานก็รับอารยธรรมจากเขมร กระนั้นก็ดี

แม้ชนชาติไทยได้รับอารยธรรมเขมรอย่างมากหลายคุณนี้ก็ดี ก็ไม่มีเกรง นี้ก็ถึงคุณศักดิ์เล็กน้อยก็ไม่มี มิแต่
ทำลายหรือรากถอนโคนอารยธรรมเขมรในเวลา 4 ศตวรรษ ๆ มีเหตุหนึ่งซึ่งควรจดจำเป็นที่ยิ่งคือว่า ใน
ศตวรรษที่ 18 และที่ 19 ชาตินไทยได้พยายามขู่เชิญให้ชาติเขมรปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมของเขมรที่ตัว
เอาไปดัดแปลงตามลักษณะของตัว ๆ ¹²²

แล้วกล่าวถึงการรุกรานของไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19 และสนธิสัญญาฉบับต่างๆ ระหว่างสยาม-
ไทยกับฝรั่งเศส โดยมีจุดเน้นที่เรื่องพรมแดน

ถ้าไม่นับบทความที่เขียนถึงเรื่องประวัติศาสตร์เป็นการเฉพาะ บทความจำนวนหนึ่งใน
วารสารที่อนุวัตรไปตามเรื่องเหตุการณ์ปัจจุบันที่โดยมากเป็นเรื่องดินแดนและการกระทบกระทั่ง
ตามแนวชายแดน ก็ยกเรื่องประวัติศาสตร์มาประกอบความในบทความ เรื่องทำนองอย่างนี้โดยมาก
เป็นบทพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระปรมุขรัฐ อาทิ บทความเรื่อง *ผู้กินกินแผ่นดินเขมร (The
Eaters of Khmer Earth)* ซึ่งตีพิมพ์ในวารสาร *กัมพูชา* ค.ศ. 1965 ¹²³ บทความดังกล่าวเป็นการตอบโต้
แนวความคิดเรื่อง มหาอาณาจักรไทย ของหลวงวิจิตรวาทการ กับการอ้างสิทธิเหนือดินแดนกัมพูชา
ของไทย และข้อพิพาทเรื่องดินแดนระหว่างกัมพูชากับเวียดนามใต้ ในตอนต้นๆ ของบทความ
สมเด็จพระสันตปาปาตรัสกล่าวอ้างว่า

หนังสือทุกเล่มที่กล่าวถึงประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สนับสนุนความจริงที่ว่า เพื่อนบ้านทั้ง
สองของเรา - ไทย (เดิมคือ สยาม) ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 15 และเวียดนาม (เดิมคือ อันนาม) ตั้งแต่คริสต์
ศตวรรษที่ 17 - ได้บุกรุกดินแดนเขมรอย่างต่อเนื่องและผิดกฎหมาย อันเป็นผลให้อาณาเขตของประเทศ
เราทุกวันนี้มีขนาดลดลง และให้เรากล่าวถึงฝรั่งเศสที่เสนอ โคชินจีนทั้งหมดและเกาะโดยมากของเรา
รวมถึงเกาะ *Trial* ที่เวียดนามเรียกเกาะผู้วิวกให้แก่บัวค้ายซึ่งทายาท [ของบัวค้าย] ในทุกวันนี้คือผู้สืบ
ทอดอำนาจจากเสียม ¹²⁴

และในหน้าเดียวกันนั้นมีแผนที่ประกอบ 2 ระวาง เป็นแผนที่แสดงอาณาเขตของกัมพูชาในคริสต์
ศตวรรษที่ 12 อันเป็นสมัยที่กัมพูชารุ่งเรืองถึงขีดสุด 1 กับแผนที่แสดงอาณาเขตในปัจจุบัน 1

¹²² Ibid., 8-9.

¹²³ Norodom Sihanouk, "The Eaters of Khmer Earth," *Kambuja* 9 (December 1965): 13-17.

¹²⁴ Ibid., 14. เสียมที่ทรงกล่าวถึงคือ โง คินห์ เสียม (ไทยเรียก โง คินห์ เดียม) อดีตประธานาธิบดี
เวียดนามใต้

น่าสังเกตว่า “ประวัติศาสตร์” ที่ทรงอ้างเป็นประวัติศาสตร์ที่เขียนโดยชาวต่างชาติ ดังที่ทรงอ้างถึง “หนังสือทุกเล่มที่กล่าวถึงประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้” งานเขียนของ ปอล คอลลาร์ด (Paul Collard) และ ชอง มูรา (Jean Moura) ¹²⁵

สมเด็จพระมหิตลธิราชใช้ประวัติศาสตร์ประกอบบทความของพระองค์ได้อย่างออกรส บางคราวทรงหยิบงานเขียนมาประกอบการเสียดสีประเทศเพื่อนบ้านของพระองค์ ดังตอนหนึ่งทรงอ้างงานเขียนของ ปอล คอลลาร์ด ที่ว่า

ใน ค.ศ.1582, การรุกรานอีกครั้งของสยาม (กำลังพล 100,000 นาย) ก็เกิดขึ้น, อันนำมาซึ่งการยึดบ่อนเคียวเมียะส์ บาซัง เตรีง และชอกตรัง ซึ่งเป็นเขตทางใต้, และยึดได้ราชธานี, ลีวงแวก แต่เรื่องราวที่บรรยายในพงสาวดารสยาม, ที่ว่ากษัตริย์สยามล้างพระบาทด้วยเลือดของกษัตริย์กัมพูชา, เป็นเรื่องโกหกทั้งเพ ¹²⁶

แล้วทรงกล่าวว่า “เรื่องนี้ [งานเขียนของคอลลาร์ด] ทำให้หวนนึกถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้หลายเหตุการณ์.....” รวมถึงเหตุการณ์กรณีพิพาทเรื่องเบียร์อะวิเฮียร์ซึ่งยุติลงด้วยการที่ศาลโลกที่กรุงเฮกตัดสินให้กัมพูชานะคดีใน ค.ศ.1962 และทรงกล่าวต่อไปว่า

ความสำเร็จที่เกิดจากฝีมือของกัมพูชาในปัจจุบัน [จากกรณีเบียร์อะวิเฮียร์] ทำให้ผู้นำกรุงเทพฯ อยู่ในภาวะเกรี้ยวโกรธ.....นั่นอาจเร่งให้การตายของ สฤษดิ์ ชนะรัชต์ เกิดเร็วขึ้น คนเดียวกับ สฤษดิ์ ชนะรัชต์ ที่หนังสือพิมพ์ไทยหวังว่าวันหนึ่งจะสามารถ “ล้างเท้าของท่านด้วยเลือดของสีหนุ”....! ¹²⁷

นอกจากจะทรงโยงประวัติศาสตร์เข้ากับปัจจุบันแล้ว ยังทรงเชื่อดด้วยว่า ประวัติศาสตร์นั้นซ้ำรอย ทรงยกตัวอย่างเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์มาเปรียบให้เห็นกับเหตุการณ์ในปัจจุบันแล้วชี้ให้เห็นถึงความเหมือนในระหว่างสองเหตุการณ์ที่เกิดต่างช่วงเวลา กัน ดังทรงเปรียบเทียบพฤติกรรมของ เชนจ็อก ทัญ และซ็อม ซารี ที่รับความช่วยเหลือจาก โง คินห์ เสี่ยม กับอุปราชาองค์อิมที่ถูกล่อลวงโดยองเตียงกุนแม่ทัพเวียดนามใน ค.ศ.1841 ¹²⁸ โดยนับนี้ สำหรับพระองค์แล้ว ประวัติศาสตร์จึงคือ

¹²⁵ ดู Ibid., 16-17. งานเขียนของ ปอล คอลลาร์ด ที่ทรงอ้างถึง ไม่ได้ให้ชื่อไว้ ส่วนหนังสือของ ชอง มูรา ที่ทรงอ้างคือ *Le royaume du Cambodge*.

¹²⁶ Ibid., 16.

¹²⁷ Ibid. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

¹²⁸ ดู Ibid.

บทเรียนที่ชี้ให้เห็นถึงความผิดพลาดในอดีต และให้ข้อเตือนใจสำหรับการดำเนินไปสู่อนาคต รวมถึงใช้หีบมาประณามศัตรูของพระองค์ได้อีกโศกหนึ่งด้วย

ในส่วนของเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์กับเหตุการณ์ปัจจุบัน ชิง ฮกที โยงให้เห็นว่า เหตุการณ์ที่ไทยผนวกบั๊กฎ็อมบอง และบางส่วนของ เขียมเรียบ เซรีย โชะกั๊วณ ก็อมปงธม และ สตั้งตรง (ชื่อเหล่านี้ เอกสารฝ่ายไทยเรียก พระตะบอง เสียมราชู ศรี โสภณ กำปงธม และสตั้งตรง ตามลำดับ) ใน ค.ศ.1941 และกรณีเปรียะวิเชียร ปลุกให้นักนิพนธ์จับปากกาเขียนเรื่องการเขียน ประโลมโลกประวัติศาสตร์ต่อต้านไทย¹²⁹ ปัญหากระทบกระทั่งตามแนวชายแดนกัมพูชา-ไทย ก็ กระตุ้นให้นักนิพนธ์เขียนงานต่อต้านไทยออกมา ดังที่ กุย โทค กล่าวไว้ในเรื่อง *เปรียะบาดพญาียด* [พระบาทพญาียด] ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ.1966 ว่า

เราเขียนเรื่องนี้ในกาลเทศะที่ประเทศเราถูกประเทศเสียมชีเข้าฝาดินอเมริกาเข้ามาเบียดเบียนอย่างอุกอาจ ด้วยจิตโลกดินแดนตามชายแดน โดยเฉพาะที่เขตอุดคอร่เมียนเจ็ยฯ

กองทัพชาติอันกล้าหาญของเราได้ออกไปป้องกันที่นั่นอย่างมุ่งมั่น และทหารชั้นสูงของเราสอง นายได้สิ้นชีวิต ไปคือ ท่านอนุเสณีย์เอก อุม ซียาด กับท่านวรเสณีย์ตรี แกว ซ็องเวียด พร้อมทั้งพลทหารอีก บ้าง กับนายกองราชตำรวจนายหนึ่งด้วยฯ

พร้อมกับระลอกน้ำจิตตเสียดาย ประสมกับความเจ็บปวดจำเพาะการสูญเสียรูปกายท่านอนุเสณีย์ เอก อุม ซียาด กับท่านวรเสณีย์ตรี แกว ซ็องเวียด พร้อมทั้งยุวชนร่วมของท่านซึ่งได้ต่อสู้ป้องกันแดนดินที่ อุดคอร่เมียนเจ็ยชายแดนเสียม มหาศัตรูต่อพิชพันธุ์ของเรานี้, นักนิพนธ์ขออุทิศเรื่องเปรียะบาดพญาียดนี้ ซึ่งเป็นเรื่องต่อสู้กำจัดเสียมจน ได้ชัยชนะนี้ จำเพาะดวงวิญญาณท่านทั้งสี่นั้น โดยชื่อตรงและด้วยความ เคารพอย่างลึกซึ้งฯ¹³⁰

เรื่อง *เปรียะบาดพญาียด* ของ กุย โทค เล่าถึงกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษที่ 15 ใน “ปี 1415 ซึ่งประชาชนเขมรรวมกันกับพระราชบัลลังก์ ทำการปฏิวัติไล่เสียม โจรปล้นพระนครอย่างถวายชีวิต”¹³¹ เสียมซึ่งมาปล้นพระนครในครั้งนั้นนำทัพโดยพระบรมราชาซึ่ง “มีจิตโลกแดนดินเขมรยิ่งนัก” เมื่อตีได้นครธมแล้วพระบรมราชาที่ตั้งพระอินทราชาธาโรรสอยู่ครองนครธม ก่อนที่พญาียด ซึ่งเป็นพระวงษ์หลบหนีออกไปตั้งส้องสมผู้คนจะยกทัพมาตีเอาพระนครคืน

¹²⁹ Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires au Cambodge au XXème siècle*, vol.2, p.149.

¹³⁰ กุย ฮุก, “อุบิษบิเรอ,” ฐุณ [ปะธธณญาียด [พระบาทพญาียด]. (กรุงเทพฯ: (n.p.), 2004.) ไม่มีเลขหน้า. ยศที่อนุเสณีย์เอกเทียบได้กับขยนายร้อยเอก ส่วนวรเสณีย์ตรีเทียบได้กับขยนายพันตรี ส่วนชื่อ อุดคอร่เมียนเจ็ยซึ่งเป็นชื่อเขตนั้น ไทยเรียก อุดรมีชัย

¹³¹ กุย ฮุก, “ภากุยกั,” ฐุณ Ibid., ไม่มีเลขหน้า.

เรื่อง *เปรี๊ยะบาดปทุมเรี่ยเจีย* [พระบาทปทุมราชา] ของ หัก ไฉสุก¹³² ก็เป็นประโลมโลกอีกเรื่องหนึ่งที่สงเคราะห์เข้าได้ในเรื่องประโลมโลกที่เขียนเพื่อตอบสนองต่อเหตุการณ์ปัจจุบัน ในกรณีนี้เป็นเรื่องเหตุการณ์กระทบกระทั่งระหว่างกัมพูชากับเวียดนามได้ แม้ว่า หัก ไฉสุก จะไม่ได้ยกความขึ้นมาให้ชัดเจนอย่างที่ กุญ โปด แสดงไว้ในเรื่อง *เปรี๊ยะบาดพญาขาด* ก็ตาม แต่ หัก ไฉสุก ก็กล่าวไว้ว่า

เรื่อง *เปรี๊ยะบาดปทุมเรี่ยเจีย* คือเรื่องประโลมโลกอีกแห่งหนึ่งที่ข้าพเจ้านักนิพนธ์พากเพียรค้นคว้าแสวงหาสิ้นเวลาเป็นหลายเดือน วัน เพื่อเอามาเรียบเรียงให้เป็นเรื่องประโลมโลกชาตินิยม...เรื่อง *เปรี๊ยะบาดปทุมเรี่ยเจีย* เกิดขึ้นในกลางศตวรรษที่ 17 เป็นเวลาที่มหาประเทศเขมรกำลังถูกศัตรูต่างชาติมีญวนและจาม ลอบเข้ามาตีประหารปล้นแผ่นดินอยู่เสมอ กับศัตรูในสันพระนครก็เกิดขึ้นไม่หยุดหย่อน ทำให้ประชาชนเขมรในสมัยนั้นต้องได้ทุกข์เวทนาเป็นที่ยิ่ง เพราะมีศึกสงครามด้วย เกิดฝนแล้งด้วย¹³³

รับกับข่าวในหน้าวารสารที่กล่าวถึงการโจมตีของกองทัพเวียดนามได้อันเป็นเหตุให้ประชาชนเขมรเสียชีวิต¹³⁴

เรื่อง *เปรี๊ยะบาดพญาขาด* จับความที่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระบรมโสมราชา ใน ค.ศ.1413 และจบความที่ ค.ศ.1427 * ใช้หน้ากระดาษไปทั้งสิ้น 150 หน้า ขณะที่ *พงศาวดารของประเทศกัมพูชา* ฉบับกระทรวงศึกษาธิการกล่าวถึงช่วงเวลาดังกล่าวไว้เพียง 3 หน้า¹³⁵ ส่วนเรื่อง *เปรี๊ยะปทุมเรี่ยเจีย* จับความที่ ค.ศ.1642 ในแผ่นดินพระองค์จันทมะหะหมัดอิบรอฮีม ไปจบความที่ ค.ศ.1662 ในแผ่นดินพระบาทปทุมราชาพญาโสรัจ รวมทั้งสิ้น 120 หน้า ขณะที่ *พงศาวดารของประเทศกัมพูชา* ฉบับกระทรวงศึกษาธิการกล่าวถึงช่วงเวลาดังกล่าวไว้ราว 3 หน้า¹³⁶ ความพิสดารที่มาในเรื่อง *เปรี๊ยะบาดพญาขาด* เรื่อง *เปรี๊ยะปทุมเรี่ยเจียรราชา* กับเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์อื่นๆ นั้น

¹³² บาทัก ไฉสุก, *พระบาทปทุมราชา* [พระบาทปทุมราชา] (กรุงเทพฯ: ธรรม์, 2002.) พิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ.1967 โดยบรรณาการ เส็ง งวน ฮวด [บรรณาการ เส็ง หูฮู]

¹³³ บาทัก ไฉสุก, “*ภารผูกษา*,” กุญ Ibid., ใถัฟ 2-3.

¹³⁴ ตัวอย่างเช่นข่าวเรื่อง “เครื่องบินเวียดนามได้ตีลำที่ระเบิดหมู่บ้านกัมพูชาสองแห่ง: ตายหนึ่งบาดเจ็บสาม” *Kambuja* 2 (May 1965): 16. และดู Milton Osborne, *Before Kampuchea: Preludes to Tragedy* (Bangkok: Orchid Press, 2004), pp.27-34.

* ความที่กล่าวถึงจริงแล้วจบเพียงแค่ ค.ศ. 1417 คือปีที่พญาขาดขับไล่สยามออกไปจากพระนครแล้วขึ้นทรงราชย์ ส่วน ปี ค.ศ.1427 นั้นเป็นปีราชาภิเษก และในระหว่าง 10 ปีนั้นไม่มีกล่าวถึงเหตุการณ์อื่นใด

¹³⁵ *ถนุกฎการไถ่* [พงศาวดารของประเทศกัมพูชา], ใถัฟ 52-54.

¹³⁶ Ibid., ใถัฟ 63-66.

ในแง่หนึ่งแล้วก็คือการอธิบายความที่มาจากประวัติศาสตร์ให้ละเอียดกว้างขวาง โดยมีเค้าโครงอย่างพงศาวดารของประเทศกัมพูชา ฉบับกระทรวงศึกษาธิการ แล้วอาศัยความที่มาจากพงศาวดาร¹³⁷ กับเรื่องมุขปาฐะช่วยขยายความ เสริมด้วยบทสนทนา ตัวละครและเรื่องแทรกที่ผุดขึ้นจากจินตนาการ อาทิ เรื่องความรักหนุ่มสาวที่เกิดในระหว่างสงคราม เพื่อให้ผู้อ่านสนุก มีเรื่องครบรส ทั้งมีระทึก รัก โศกเศร้าเคล้าน้ำตา ไม่ใช่เป็นแต่เรื่องประวัติศาสตร์ที่จัดซื้อด้อย่างในแบบเรียนประวัติศาสตร์หรืองานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่แบบอื่นๆ งานเขียนแบบนี้ดึงดูดผู้อ่านที่เป็นประชาชนทั่วไปทั้งด้วยรูปแบบการเขียน และตัวละครที่มีราษฎรสามัญอยู่ด้วย

ในเวลาเดียวกับที่งานเขียนประวัติศาสตร์จำนวนหนึ่งมุ่งตอบสนองเหตุการณ์ปัจจุบัน อีกจำนวนหนึ่งก็มุ่งอธิบายเรื่องเฉพาะส่วนเฉพาะเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ งานเขียนลักษณะอย่างนี้ที่อยู่ในรูปหนังสือหรือบทความของหาได้ยาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เขียนเป็นภาษาเขมร แต่จะมีจำนวนมากกว่ามากในเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ ซึ่งมีเรื่องที่เขียนครอบคลุมระยะเวลาทั้งหมดในประวัติศาสตร์กัมพูชาคือตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 1 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 ตั้งแต่สมัยก่อนพระนร พระนร และหลังพระนร

เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ที่ไม่ได้เขียนเพื่อตอบสนองเหตุการณ์ปัจจุบันมักเป็นเรื่องสมัยก่อนพระนรและพระนร อาทิ เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 1 เขียนเป็นชุดเป็นเรื่องต่อเนื่องกันเป็นลำดับคือเรื่อง *แดนภูเข็ญ โลกทลอก* [แดนดิน โลกทลอก] (1958) *เปรียะเนียง โขมา* [] (1958) และ *เปรียะบาดสุนเทียน* [พระบาทสุนเทียน] (1959) ทั้งหมดเขียนโดยนักเขียนคนเดียวกันคือ บิว ไฉเสียง * โดย บิว ไฉเสียง กล่าวไว้ว่า ตนแต่งเรื่อง *เปรียะบาดสุนเทียน* นี้ “สำหรับเป็นอาหารในมโนสำนึกเจตนา กับเป็นอารมณ์ของท่านนักอ่านหมดทั้งนั้น”¹³⁸

เปรียะบาดสุนเทียน ของ บิว ไฉเสียง¹³⁹ เล่าถึงเรื่องของพราหมณ์ผู้หนึ่งนามว่า โกณทัตญูชะชาติกำเนิดเดิม โกณทัตญูชะนั้นเป็นลูกกษัตริย์กรุงอินทปัต ประเทศอินเดีย ถูกพระบิดานรเทศ จึง

¹³⁷ ตัวละครบางตัวในเรื่อง *เปรียะบาดสุนเทียน* มีที่มาจากพงศาวดาร อย่างเช่น นายเปชนายบิว (ดู คุยฮุค, *พระบาทสุนเทียน* [พระบาทสุนเทียน].) ทั้งสองคนนี้มีชื่อมาเอกสารมหายุทธเขมร (ดู ฅกษณายบายุส ไซริ ภาตธี 1 ธัม 30. เรื่องนายเปชนายบิวนี้ไม่มีมาในพงศาวดารฉบับอื่น

* ประโลมโลกประวัติศาสตร์เรื่องอื่นๆ ของ บิว ไฉเสียง [บิว ไฉเสียง] คือ *พระอินทราชา* (1955), *บูกิฮัมพู* [บูกิฮัมพู] (1955) และ *พระอินทราชา* [พระอินทราชา] (1955) และมีงานเขียนเรื่องประโลมโลกอีกอย่างน้อย 20 เรื่อง

¹³⁸ บิว ไฉเสียง, “สมรภูมิดา,” ภูษ *พระบาทสุนเทียน* [พระบาทสุนเทียน]. ไม่มีเลขหน้า.

¹³⁹ บิว ไฉเสียง, *พระบาทสุนเทียน* [พระบาทสุนเทียน].

ลงสำเภานำไพร่พลแล่นใบมาถึงกรุงชวา ได้ทำราชการเป็นแม่ทัพกองทัพเรือของกรุงชวา ภายหลังพระเจ้ากรุงชวาที่ทรงรับเป็นโอรสบุญธรรม ถิ่นหนึ่ง โทณทัตญญพราหมณ์ฝันว่ามีเทวดาองค์หนึ่งมาบอกว่า รุ่งเช้าขึ้นให้ไปเอาวัตถุศักดิ์สิทธิ์ในพระวิหารแล้วให้แล่นสำเภออกจากกรุงชวาโดยพลัน จะได้พบกับบุรุษหนึ่งที่อยู่เรื่องชะตาชีวิตของ โทณทัตญญพราหมณ์ ความดำเนินเรื่อยไปจน โทณทัตญญพราหมณ์เดินทางไปถึงนคร โศกชลอก มีชัยเหนือพระนาง โสมาราชินี โศกชลอกด้วยธนูซึ่งพบในพระวิหารตามที่เทวดาแจ้งไว้ในพื้นที่นั้น แล้ว โทณทัตญญพราหมณ์ก็ขึ้นเสวยราชย์ในนคร โศกชลอก ทรงพระนามพระบาทสมุทเทียน ยกพระนาง โสมมาเป็นอัครมเหสี

เรื่องที่ถูกกล่าวถึงสมัยก่อนพระนครนี้ ก็เติมแต่งด้วยจินตนาการของนักนิพนธ์เช่นเดียวกับเรื่องสมัยหลังพระนคร ในขณะที่เรื่องสมัยพระนคร * จะดำเนินเรื่องตามความที่มาจากใน “ประวัติศาสตร์” มากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานของ ทิก เกียม เรื่อง *เปรีเยเนียงอินทรเทวี* [พระนางอินทรเทวี]¹⁴⁰ ที่ ทิก เกียม แดลงไว้แต่ต้นว่า “ในการเขียนเรื่องอินทรเทวีนี้ ข้าพเจ้าเอาชื่อตัวซึ่งมีในศิลาจารึกวิมียนอาเกะส์กับมือนเดียชมาทั้งสิ้น บางตัวข้าพเจ้าก็เอาใส่เข้าไปเองบ้าง.....ในการเขียนเรื่องนี้ ข้าพเจ้าไม่ได้ตัดหรือใส่ [ความอื่น] ให้เกินเหตุซึ่งจะทำให้คลาดจากความจริงในอักษรศาสตร์ฯ”¹⁴¹ และ ความในดวบทก็แสดงเช่นที่ ทิก เกียม กล่าวนั้น เรื่อง *เปรีเยเนียงอินทรเทวี* กล่าวถึงประวัติของพระนางอินทรเทวี มเหสีของพระบาทสมุทชัวมันที่ 7 เนื้อเรื่องดำเนินตามความในจารึกวิมียนอาเกะส์ (ไทยเรียก พิมานอากาศ) ที่กล่าวถึงประวัติการที่พระนาง ได้รับจากการนิราศพระนครของพระสวามี

นอกจากแบบเรียน หนังสือและบทความประวัติศาสตร์ และเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์แล้ว เรื่องประวัติศาสตร์ยังมีกล่าวแทรกอยู่ในหนังสือประเภทอื่นๆ ด้วย อาทิ หนังสือเรื่อง *ศึกษาประวัติศาสตร์เขมร สมัยนครพนมถึงสมัยอุดงค์ (ศตวรรษที่ 1 ถึง 1859)* ของ เลียง ฮับอาน กล่าวถึงยุคสมัยทางประวัติศาสตร์ไว้ 4 สมัยคือ สมัยนครพนม (คริสต์ศตวรรษที่ 1-6) สมัยก่อนพระนคร (550-802) สมัยพระนคร (คริสต์ศตวรรษที่ 9-14 หรือ ค.ศ.802-1336) สมัยหลังพระนคร (คริสต์ศตวรรษที่ 14-ปัจจุบัน) สมัยหลังพระนครนี้ เลียง ฮับอาน แบ่งเป็นอีก 3 สมัยคือ สมัยลิ้งแวก (ค.ศ.1336-1593) สมัยกรุงอุดงค์ภักชัย (ค.ศ.1618-1859) และสมัยพนมเป็ญ (ค.ศ.1859 ถึงปัจจุบัน) สมัยพนมเป็ญนี้ก็แบ่งย่อยลงได้อีก เลียง ฮับอาน ให้รายพระนามกับปีครองราชย์ของ

* เท่าที่ทราบรายชื่อมี 4 เรื่องคือ *แกะตารมีญูรือ* 7 [พระบาทสมุทชัวมันที่ 7] (1965) ของ ฅ่ง บือญเญ็ล, *แกะตารมีญูรือ* [พระนางอินทรเทวี] (1966) ของ ฮีท ฅาย, *แกะตารมีญูรือ* 7 [พระบาทสมุทชัวมันที่ 7] (1966) ของ ฅ็ย ลู และ *แกะตารมีญูรือ* [พระนางชัชเทวี] (1967) ของ ร.เคเวือ

¹⁴⁰ ฮ. ฅาย, *แกะตารมีญูรือ* [พระนางอินทรเทวี] (กรุงเทพฯ, (n.d.))

¹⁴¹ ฮ. ฅาย, “*แกะตารมีญูรือ*,” ฅ่ง *แกะตารมีญูรือ* [พระนางอินทรเทวี], ใ้ถึ 3.

สมาชิกในคณะกรรมการที่กระทรวงศึกษาธิการตั้งขึ้นเพื่อเรียบเรียง *พงศาวดารของประเทศกัมพูชา* นั้น ทั้งหมดเป็นชนสามัญ ประธานคณะกรรมการคือ อุม เมียงซุน ซึ่งเป็นประธานกรมปริกษาพระราชอาณาจักร ส่วนสมาชิกไม่มีบอกไว้ว่ามีตำแหน่งหน้าที่อย่างไร เข้าใจว่าจะเป็นข้าราชการในกระทรวงศึกษาธิการนั่นเอง¹⁴⁵ และมีเจ้านายเพียงพระองค์เดียวที่มีส่วนจัดแจงให้เกิดแบบเรียนเล่มนี้ขึ้นคือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ แต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ไม่ได้ทรงเข้าไปร่วมเขียนคณะกรรมการจะส่งหนังสือที่เรียบเรียงเสร็จแล้วมาทูลถวาย แล้วสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก จึงจะทรงอธิบายความเพิ่มเติมแยกออกต่างหากจากตัวบท คำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก ที่แทรกอยู่เป็นระยะจะขึ้นต้นด้วยคำว่า “ความพิสดาร” ที่กลางหน้า และจบความที่คำว่า “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก” ซึ่งมีขนาดเล็กกว่าตัวบท วางเยื้องไปทางขวามือ¹⁴⁶ การอธิบายความเพิ่มเติมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก มีในทั้ง 3 สมัย เฉพาะในสมัยก่อนพระนครและพระนครนั้น เห็นได้ว่าทรงอ้างความจากงานของนักวิชาการฝรั่งเศส¹⁴⁷

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก (ค.ศ.1872-1951) เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนโรดมมโหรีกับพระองค์เจ้าสมเด็จพรนโรดมมโหรี (ค.ศ.1860-1934) พระเชษฐาต่างพระมารดา¹⁴⁸ มี

¹⁴⁵ ฤทธิรงค์ ฤทธิรงค์ [พงศาวดารของประเทศกัมพูชา], ไม่มีเลขหน้า.

¹⁴⁶ เพราะเหตุนี้เอง จิน ซก จึงแยกกล่าวถึงหนังสือเล่มนี้ 2 ครั้ง 2 เล่ม เล่มหนึ่งออกพระนามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกว่าเป็นนักนิพนธ์ ส่วนอีกเล่มหนึ่งให้เฉพาะชื่อหนังสือ ไม่มีชื่อผู้แต่ง (Khin Sok, *L'annexion du Cambodge par les vietnamiens au XIXe siècle*, pp.395, 396.

¹⁴⁷ ดูที่ สหุทธกุญชร [เสฐติยานิก], “เสฐติยานิก,” ฤทธิรงค์ ฤทธิรงค์ [พงศาวดารของประเทศกัมพูชา], igit 9-12, 23-24, 43-44.

¹⁴⁸ กล่าวเฉพาะพระสวามีของพระองค์คือ พระองค์เจ้าสมเด็จพรนโรดมมโหรี นั้น ใน ค.ศ.1900 พระบาทสมเด็จพระนโรดมมโหรี โปรดให้เดินทางไปฝรั่งเศสเพื่อร่วมเฉลิมฉลองในโอกาสครบรอบวันสถาปนาสาธารณรัฐฝรั่งเศส และทรงได้รับมอบหมายให้ประจำการกระทำของผู้สำเร็จราชการโคชินจีน (C'était l'Exposition Universelle. Voir Hess J. Hess, *L'affaire Yukanthor: Les dessous d'un protectorat* (Paris: Felix, 1900). cited in Khin Sok, “Les chroniques royales khmères,” *Mon-Khmer Studies* VI (1977): 198-199.) ผลก็คือพระองค์ไม่สามารถเสด็จกลับกัมพูชาได้ ทรงถูกเนรเทศไปใช้ชีวิตอยู่นอกประเทศที่สิงคโปร์และสยามตามลำดับ และสิ้นพระชนม์ที่สยามนั่นเอง

พระศพของพระองค์เจ้าสมเด็จพรนโรดมมโหรีออกเมรุ ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม กรุงเทพฯ ใน ค.ศ.1935 (“ประวัติพระราชาณาจารย์ (กุสุโม กุสุม),” ใน ทองสืบ สุกะมาร์ค, *ภาษาเขมรในภาษาไทย และภาษาไทย-เขมร* สันสกฤตในภาษาเขมร (กรุงเทพฯ: วัดมกุฏกษัตริยารามพิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระราชาณาจารย์ (กุสุโม กุสุม) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 20 พฤษภาคม 2522), 2522), หน้า ๗.

ซึ่งเป็นผลสะท้อนของแนวคิดที่ต่างไปจากแบบจารีตเก่า โครงเรื่อง เนื้อความ กับทั้งลักษณะอื่นๆ ผิดจากงานเขียนประวัติศาสตร์แบบจารีตไม่ว่าจะเป็นพระราชพงสาวดาร หรือสาวดาร หรืองานเขียนประวัติศาสตร์ที่เรียกชื่อเป็นอย่างอื่น

1. รูปลักษณะของการเขียน

พงสาวดารของประเทศกัมพูชาฉบับกระทรวงศึกษาธิการเริ่มต้นด้วยเกณฑ์เทียบศักราช แล้วกล่าวถึง “มูลฐาน” อันประกอบไปด้วยที่ศิลาจารึก โรบาสถ์ตร และบันทึกของชาวต่างชาติ¹⁵⁴ ก่อนจะเริ่มกล่าวถึงตัวประวัติศาสตร์ของกัมพูชา ลักษณะอย่างนี้ไม่มีในงานเขียนประวัติศาสตร์แบบจารีต เว้นเสียแต่ความในบานแผ่นกของพงสาวดารฉบับนพรัตน์ซึ่งคัดชำระใน ค.ศ.1878 ที่มีลักษณะที่คล้ายกันกับสิ่งที่เรียกว่า *มูลฐาน* คือกล่าวถึงหนังสือต่างๆ ซึ่งพระองค์จะส่งพรตน์ให้เรียบเรียงความส่วนต้นของราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา¹⁵⁵ แต่น่าเชื่อว่าการอ้างอิงถึงที่มาของเอกสารที่พระองค์จะส่งพรตน์ให้เรียบเรียงความตอนต้นของพงสาวดารที่พระองค์รับผิดชอบในการคัดชำระเมื่อ ค.ศ.1878 ก็เป็นอิทธิพลของตะวันตก ไม่ใช่ธรรมเนียมอย่างที่มีมาแต่ก่อนในกัมพูชา¹⁵⁶

พงสาวดารของประเทศกัมพูชาเล่าเรื่องไปตามลำดับกษัตริย์ เนื้อความกล่าวถึงกรณีกิจ พระราชพิธีต่าง ๆ และการอื่นใดที่เกี่ยวกับกษัตริย์ และมีความส่วนที่กล่าวอธิบายเรื่องต่างๆ อย่างเช่น เกี่ยวกับเทวราชาและพวกบารครุ การสร้างนครวัด¹⁵⁷ เป็นต้น เป็นหัวข้อแยกออกไปต่างหากแทรก

¹⁵⁴ ฤกษ์ฤกษ์ [พงสาวดารของประเทศกัมพูชา], igit 1-5.

¹⁵⁵ คือ หนังสือพระราชพงษาวดาร ซึ่งพราหมณ์เก็บรักษาไว้ หนังสือพระราชพงษาวดารไทยเหนือ หนังสือท่านายพระแก้ว หนังสือรัตนทิพพวงษ์ หนังสือดำหรับฤทัยท่านาย ได้จากหนังสือพระราชพงสาวดารไทยเหนือและพงสาวดารลาว หนังสือดำหรับบารแต่โบราณ และสุดท้ายคือได้ความจากการไต่ถาม แลสืบสวนท่านผู้เฒ่าผู้แก่ซึ่งความรู้เกี่ยวกับพงสาวดารเขมร (ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 2-3.)

¹⁵⁶ พระองค์จะส่งพรตน์ประสูติเมื่อ ค.ศ.1853 เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนโรดมบอง พระมหากษัตริย์แห่งกัมพูชา อิศราธิบดี ได้รับพระราชทานพระนามว่า นพรัตน์คราวโสกันต์ เมื่อเจริญพระชันษาขึ้นได้ทรงรับราชการหลายตำแหน่งในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนโรดมซึ่งเป็นพระเชษฐา ประชวรจนเป็นเหตุให้สิ้นพระชนม์ใน ค.ศ.1891 (Michael Vickery, *Cambodia After Angkor, The Chronicular Evidence for the Fourteenth to Sixteenth Centuries* (Ph.D.Thesis, Yale University, 1977), p.38.)

พระองค์จะส่งพรตน์เจริญพระชันษาในช่วงเวลาที่ฝรั่งเศสกำลังสถาปนาอำนาจเหนือกัมพูชา จึงดูเหมือนว่าพระองค์จะทรงได้รับการศึกษาด้วยภาษาฝรั่งเศส และมีโอกาสติดต่อกับผู้ปกครองชาวฝรั่งเศสหลายคน ชอช เซตส์ ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า พงสาวดารที่พระองค์ทรงชำระนั้นรวมเอาข้อมูลของทูตจีนในคริสต์ศตวรรษที่ 13 และยังใช้ข้อมูลจากเอกสารชาวยุโรปด้วย (Cedès, “Leclers,” cited in Ibid.) เท่ากับว่าพระองค์จะส่งพรตน์น่าจะทรงคุ้นเคยกับวิธีการอ้างอิงตามอย่างตะวันตกตามสมควร

¹⁵⁷ ฤกษ์ฤกษ์ [พงสาวดารของประเทศกัมพูชา], igit 17, 20.

อยู่ด้วย กับทั้งมีอธิบายความอย่างพิสดารแทรกอยู่เป็นระยะ ความพิสดารนี้เป็นของสมเด็จพระกษัตริย์
 มาลิกา กล่าวถึงเรื่องหรือเหตุการณ์เกี่ยวกับในดัวบท เป็นแต่มีความแปลกออกไปหรือมีรายละเอียด
 เพิ่มเติม ท้ายเล่มเป็นลำดับกษัตริย์ที่ครองราชย์ในกัมพูชา จำแนกตามความทั้ง 3 ภาค เริ่มต้นที่ พระ
 บาทสุนเทียน (ครองราชย์ ในระหว่าง ค.ศ.68) ไปสุดความที่พระบาทสมเด็จพระสีสุวัตติ์ (ครองราชย์
 ค.ศ.1904-1927) ¹⁵⁸

โร โกวิท เริ่มต้น พระราชพงศาวดารของประเทศกัมพูชา ด้วยการกล่าวถึงเอกสารหลักที่ใช้
 ในการเรียบเรียงหนังสือ รายชื่อหนังสือทั้งหมดที่ยกมาเป็นหนังสือภาษาฝรั่งเศสที่เขียน โดย
 นักวิชาการฝรั่งเศส และเพียงแต่ยกตัวอย่างหนังสือภาษาเขมรที่ใช้ไว้โดยที่ไม่ได้ออกชื่อให้ชัดเจน
 ลงไป ¹⁵⁹ จากนั้นก็กล่าวถึงและอธิบายเรื่องศักราชที่ใช้ ต่อด้วยกล่าวถึงศิลาจารึก ¹⁶⁰ วิธีการเปิดเรื่อง
 อย่างนี้เป็นในรูปแบบอย่างเดียวกับ พงศาวดารของประเทศกัมพูชา ของกระทรวงศึกษาธิการ แต่
 พระราชพงศาวดารประเทศกัมพูชา ของ โร โกวิท ไม่มีหัวข้อแยกออกมาอธิบายเรื่องต่างหากอย่าง
 พงศาวดารของประเทศกัมพูชา ของกระทรวงศึกษาธิการ หัวข้อที่แบ่งนั้นแบ่งตามกษัตริย์ที่ทรงราชย์
 ความก็กล่าวถึงกรณียกและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแผ่นดินนั้นๆ ส่วนท้ายเล่มเป็น “ตารางราย-
 พระนามพระมหากษัตริย์ รัชกาล ราชธานี” เริ่มต้นที่ พระบาทสุนเทียน (ครองราชย์ ค.ศ.68 - ?)
 ไปสุดความที่พระบาทสมเด็จพระนโรดมสุรามริต (ครองราชย์ค.ศ.1955-1960) รวม 80 แผ่นดิน มี
 กษัตริย์ครองราชย์ 77 พระองค์ ¹⁶¹

การเปิดเรื่องด้วยเกณฑ์เทียบศักราชและการระบุเวลาครองราชย์ที่ชัดเจน ของทั้ง พงศาวดาร
 ของประเทศกัมพูชา ของกระทรวงศึกษาธิการ และ พระราชพงศาวดารประเทศกัมพูชา ของ
 โร โกวิท แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญกับเวลาทางประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในความ
 ส่วนที่เรียกว่าภาคเรื่องพงนิทานหรือพงศาวดารตอน ไม่มีศักราชตามที่มาในพงศาวดาร ก็จะมีระบุ
 ศักราชไว้อย่างชัดเจนในงานเขียนประวัติศาสตร์ทั้งสองเล่ม และแม้พงศาวดารความตอนที่มิศักราช

¹⁵⁸ Ibid., ใต้ว 194-206.

¹⁵⁹ หนังสือภาษาฝรั่งเศสที่ โร โกวิท ใช้อ้างอิงคือ George Coëdes, Les états hindouisés d'Indochine et
 d'Indonesie (Paris: 1948); Etienne Aymonier, Le Cambodge, 3 vol. (Paris: 1900-1904); Adhemard Leclère,
 Histoire du Cambodge (Paris: 1914); M. Giteau, Histoire du Cambodge (Paris: 1958) และ A. Dauphin Meunier,
 Histoire du Cambodge (Paris: 1961) ส่วนหนังสือภาษาเขมรที่กล่าวถึงคือ “เอกสารพระราชพงศาวดารเก็บรักษา
 ในพระบรมราชวังและพุทธศาสนบัณฑิตยสถาน เป็นต้น (ร.เตาโร, [ระกณณกฏภวามบสฺวฺบเรเสสคยุมมา [พระราช
 พงศาวดารของประเทศกัมพูชา], ใต้ว 1).

¹⁶⁰ Ibid., ใต้ว 2-5.

¹⁶¹ Ibid., ใต้ว 194-206. รัชกาลหมายถึงเวลาของรัชสมัยนั้นๆ คือปีที่ครองราชย์นั่นเอง

จะบอกศักราชไว้เช่นกันกับพงสาวดารของประเทศกัมพูชาของกระทรวงศึกษาธิการ และพระราชพงสาวดารประเทศกัมพูชาของ โร. โกวิท แต่ก็บนฐานความคิดต่างกันไป เพราะแม้ว่าพงสาวดารจะบอกศักราชและเดินตามเวลาทางประวัติศาสตร์แบบที่เดินเป็นเส้นตรง แต่พงสาวดารไม่ได้จำแนกแยกรัชกาล ปีครองราชย์ ออกมาต่างหากให้ชัดเจนอย่างงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ หรือทำให้ชัดเจนมากขึ้น ไปอีกอย่างใน ราชพงสาวดารของประเทศกัมพูชา ของ โร. โกวิท ที่ทำตารางรายพระนาม ปีครองราชย์ พร้อมทั้งราชธานีไว้ข้างท้าย¹⁶²

การกล่าวอธิบาย “มูลฐาน” หรือ “หลักฐาน” แต่ละประเภทและความสำคัญต่อการศึกษา เป็นลักษณะสมัยใหม่อีกหนึ่ง แม้ว่าพงสาวดารของประเทศกัมพูชาจะไม่ได้ให้รายชื่อเอกสารที่ใช้ไว้ด้วยก็ตามที ลักษณะสมัยใหม่นี้จะเห็นได้ชัดมากขึ้นในการจัดวาง โครงเรื่องของประวัติศาสตร์กัมพูชา

2. เค้าโครงเรื่อง

ความในแบบเรียนประวัติศาสตร์เรื่อง พงสาวดารของประเทศกัมพูชา ของกระทรวงศึกษาธิการ แจกออกเป็น 3 ภาค แต่ละภาคไม่มีชื่อกำกับยกเว้นภาคที่ 3 ที่มีชื่อว่า “ประเทศกัมพูชาสมัยหลังพระมหากษัตริย์ขัณษ “วรมัน” คือตั้งแต่ศตวรรษที่ 14 มา (คือ ค.ศ.1300 มา)”¹⁶³ ความในภาคที่หนึ่งเริ่มต้นด้วยเรื่องกำเนิดนคร คือเรื่องของนคร โลกทลอกอันเป็นที่อาศัยของชนชาติ “เขมระ” หรือ “เขมร” ซึ่งยกเอาสตรีนางหนึ่งนาม โสมา เป็นผู้นำ ต่อมา มี “ชาวพราหมณ์” นาม โทณทัญญะเดินทางมาจากบริเวณภาคอากาศเนย์ของอินเดีย ได้นคร โลกทลอกแล้วขึ้นครองราชย์ทรงพระนามพระบาท-สุนเทียน ยกพระนาง โสมาเป็นมเหสี สืบวงศ์ต่อเรียงมา¹⁶⁴

ภาคที่ 2 เริ่มต้นที่แผ่นดินพระบาทชัศวรมันที่ 2 (ครองราชย์ ค.ศ.802-869) ก่อนจะลำดับเรื่องเรื่อยลงไป แต่ไม่ได้กล่าวถึงกษัตริย์ทุกพระองค์ ความในภาคที่ 2 นี้จบลงที่ “เรื่องหลังแผ่นดินพระบาทชัศวรมันที่ 7” และกล่าวถึง “เสียมหรือไทย” ซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของกัมพูชาตั้งตนเป็น “เอกราชย์” มีสรูปเรื่องปราสาทที่กษัตริย์เขมรสร้างกับทั้งเรื่องชีวิตความเป็นอยู่ และลัทธิศาสนาของกัมพูชาในเวลานั้น¹⁶⁵ ส่วนภาคที่ 3 เริ่มต้นที่แผ่นดินพระบาทตรอช็อกแพอม แล้วกล่าวถึงกษัตริย์เกือบทุกพระองค์ที่ครองราชย์สืบสันตติวงศ์จากพระบาทตรอช็อกแพอมเรียงมา สิ้นกระแสความใน ค.ศ.1917 ตรงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระสีสุวตถ์¹⁶⁶

¹⁶² Ibid., อีตัม 125-128.

¹⁶³ Ibid., อีตัม 44.

¹⁶⁴ อนุกรมวิธาน (ประเศศกัญญา) [พงสาวดารของประเทศกัมพูชา], อีตัม 5-15.

¹⁶⁵ Ibid., อีตัม 15-44.

ในแบบเรียนประวัติศาสตร์อีกเล่มหนึ่งคือเรื่อง พระราชพงสาวดารประเทศกัมพูชา โร โกวิท ไม่ได้แบ่งเนื้อความออกเป็นภาคอย่าง พงสาวดารของประเทศกัมพูชาของกระทรวงศึกษาธิการ แต่ลำดับกษัตริย์ต่อเนื่องไปตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 1 มาจนคริสต์ศตวรรษที่ 20

แม้ โร โกวิท จะแสดงความต่อเนื่องของวงศ์กษัตริย์โดยไม่ได้แบ่งแจกเป็นยุคสมัย กระนั้นก็ยังสังเกตได้ถึงแนวคิดเรื่องการแบ่งยุคอย่างพงสาวดารของประเทศกัมพูชาฉบับกระทรวงศึกษาธิการที่ปรากฏอยู่ แต่ โร โกวิท ไม่ได้แสดงออกมาให้เห็นอย่างเด่นชัด คือเมื่อกล่าวถึง “เรื่องหลังราชย์พระบาทชัยวรมันที่ 7” อันเป็นประวัติศาสตร์ตอนแผ่นดินเกิด โกลาหลนั้น กล่าวอย่างนี้คือรับว่ามีจุดเปลี่ยนหรือรอยต่อประวัติศาสตร์ ซึ่งก่อนและหลังรอยต่อนั้นคือยุคสมัยที่ต่างกัน ที่จำแนกแยกออกจากกันได้

โร โกวิท ลำดับกษัตริย์มาได้ 10 พระองค์ก็ถึงแผ่นดินพระบาทชัยวรมันที่ 2 ซึ่งเป็นแผ่นดินแรกในภาคที่ 2 ของพงสาวดารของประเทศกัมพูชาของกระทรวงศึกษาธิการ โร โกวิท กล่าวถึงกษัตริย์ทุกพระองค์ในสมัยพระนครเรื่อยไปจนถึงแผ่นดินพระบาทชัยวรมันที่ 7 ถัดจากนั้นเป็น “เรื่องหลังราชย์พระบาทชัยวรมันที่ 7” ซึ่งอยู่ในระหว่าง ค.ศ.1201-1300 เป็นตอนที่แผ่นดินเกิด โกลาหล และเป็นตอนที่ประชาชนหันมานับถือพุทธศาสนา นอกจากนี้เสียมก็ยกทัพมารบอยู่บ่อยครั้งเพื่อจะตีแย่งเอานครธม “ทัพย์สมบัติและมหาปราสาทบางหลังในนครธมต้องวินาศพทั้งหลายเพราะกองทัพเสียม”¹⁶⁷

กษัตริย์ที่ครองราชย์ต่อจาก “พระมหากษัตริย์วงษ์วรมัน” คือ พระบาทตรอช็อกแอม ซึ่งชาติกำเนิดเดิมเป็นสามัญชน¹⁶⁸ แล้วลำดับกษัตริย์ต่อมาจนถึง ค.ศ.1960 อันเป็นปีเสวยพระที่นั่งคิดในพระบาทสมเด็จพระนโรดมสุรามริต

ใน ค.ศ.1914 อาเดมาร์ด์ เลอแคลร์ พิมพ์หนังสือออกมาเล่มหนึ่งชื่อ *Histoire du Cambodge depuis le Ier siècle de notre ère, d'après les inscriptions lapidaires, les annales chinoise et annamites et les documents européens des six derniers siècles* หนังสือเล่มนี้เสนองานประวัติศาสตร์ทั้งหมดของกัมพูชาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 1 ถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 โดยอาศัยหลักฐานทั้งจารึก ดำานาน พงสาวดาร และบันทึกชาวต่างชาติ รวมทั้งงานเขียนของนักวิชาการฝรั่งเศส

¹⁶⁶ Ibid., ใ้ถึ 44-193.

¹⁶⁷ ร.เตาโร, ฤะภษณฤฎรณรขบสัรขรเสณฤฎรณร [พระรขรพงรขรขรของประเทศกัมพูรขร], ใ้ถึ 38-40.

¹⁶⁸ Ibid., ใ้ถึ 40.

เลอแคลร์แบ่ง *Histoire du Cambodge* ออกเป็น 2 ภาค คือ ภาคแรกภาคตำนานและจารึก ภาคที่สองเป็นเรื่องพงศาวดารและงานเขียนประวัติศาสตร์ การแบ่งอย่างนี้อาศัยเอกสารที่ใช้ในการศึกษาเป็นสำคัญ

ภาคแรกยังแจกออกได้เป็น 10 บทไม่รวมบทนำ การแจกยุคสมัยในภาคแรกนี้ยังคงสับสน ถ้าจัดระเบียบการแบ่งยุคสมัยให้เข้าที่คุ้นเคยในปัจจุบัน สมัยแรกที่เลอแคลร์กล่าวถึงคือฟูนันซึ่งตรงกับที่แบ่งในปัจจุบัน เลอแคลร์ให้แผ่นดินพระบาทพรุทรวรมันในคริสต์ศตวรรษที่ 6 เป็นจุดสิ้นสุดยุคฟูนัน¹⁶⁹ แล้วเข้าสู่ช่วงที่เลอแคลร์เรียกว่าราชปุระและสามภูปุระ ตรงกับที่เรียกในชั้นหลังว่าเจนละพระนามกษัตริย์องค์สูงสุดของยุคนี้ที่เลอแคลร์ให้ไว้คือพระบาทชัศวรมันที่ 2¹⁷⁰ ก่อนจะเริ่มยุคถัดไปที่แผ่นดินพระบาทชัศวรมันที่ 3 ใน ค.ศ.802¹⁷¹ และไปจบยุคนี้ลงที่ความวุ่นวายในคริสต์ศตวรรษที่ 14

ยุคสมัยที่เลอแคลร์แบ่งไว้ในภาคแรกนี้ ถ้าไม่นับเรื่องข้อมูลที่ต่างกันในบางเรื่องและทฤษฎีที่เปลี่ยนไป โดยมากก็ตรงกับการแจกแบ่งในชั้นหลังเป็นแต่ออกชื่อไม่ตรงกัน¹⁷² ยอช เซเดส์ ใน ค.ศ.1943 ก็เริ่มต้นประวัติศาสตร์กัมพูชาที่ฟูนันเช่นกัน¹⁷³ ฟูนันสลายตัวลงไป ในคริสต์ศตวรรษที่ 6 และเกิดกัมพูชาบกและกัมพูชาน้ำขึ้นมา¹⁷⁴ ช่วงระหว่างการสลายตัวของฟูนันจนถึงศตวรรษที่ 8 นี้ เซเดส์กล่าวว่า “รู้จักกันในชื่อว่า ก่อนพระนคร”¹⁷⁵ และสมัยพระนครก็เริ่มต้นขึ้นในรัชสมัยของพระบาทชัศวรมันที่ 2 เรื่อยไปจนถึงยุคของความเสื่อมในช่วงหลังรัชสมัยพระบาทชัศวรมันที่ 7 และการย้ายราชธานีลงไปทางใต้ในคริสต์ศตวรรษที่ 15 ยุคสมัยตั้งแต่ต้นประวัติศาสตร์กัมพูชาจึงจัดลงได้

¹⁶⁹ Adhemard Leclère, *Histoire du Cambodge depuis le 1er siècle de notre ère, d'après les inscriptions lapidaires, les annales chinoise et annamites et les documents européens des six derniers siècles* (Paris: Librairie Paul Geuthner, 1914), p.37.

¹⁷⁰ Ibid., p.52.

¹⁷¹ Ibid., p.80.

¹⁷² เดวิด แชนด์เลอร์ เห็นว่า การแบ่งยุคสมัยของเลอแคลร์ถูกปรับปรุงโดยนักวิชาการในชั้นหลัง (David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.1). กระนั้นก็ดี โครงหลักที่เลอแคลร์วางไว้แทบจะไม่ถูกแตะเลย

¹⁷³ George Cœdès, *Angkor: An Introduction*, trans. and ed. Emily Floyd Gardiner (London: Oxford University Press, 1963), p.2. หนังสือเล่มนี้พิมพ์ครั้งแรกที่ซานฮวนใน ค.ศ.1943 ในชื่อ *Pour Mieux Comprendre Angkor*

เมื่อจะกล่าวถึงสมัยฟูนัน ทั้งเลอแคลร์ และเซเดส์ กับทั้งนักวิชาการคนอื่นๆ ต่างอ้างบทความเรื่อง ฟูนัน ของ ปอล เปลลิโอต์ (Paul Pelliot, “Le Fou-nan,” : 248-303). ด้วยกันทั้งนั้น

¹⁷⁴ George Cœdès, *Angkor: An Introduction*, p.2.

¹⁷⁵ Ibid.

พระนครและสมัยที่ เอง สด เรียกว่าสมัยปัจจุบัน ความบางตอนก็สะท้อนให้เห็นแนวการแจกยุคสมัยออกเป็นก่อนพระนคร พระนคร และหลังพระนคร¹⁸²

ยุคสมัยทั้ง 3 เปรียบได้กับ โครงเรื่องย่อยของประวัติศาสตร์กัมพูชาที่ต่างกัน ไป สมัยก่อนพระนครจะสะท้อนให้เห็นถึงความเก่าแก่ ประวัติศาสตร์อันยาวนาน สมัยพระนครจะเห็นได้ถึง ความจำเริญรุ่งเรือง ความยิ่งใหญ่ของจักรภพกัมพูชา ขณะที่สมัยหลังพระนครจะเป็นเรื่องของความ วุ่นวาย สงคราม และความรักชาติบ้านเมือง และถ้านำโครงเรื่องย่อยทั้ง 3 มาประกอบเข้าด้วยกันก็จะได้ไศกนาฏกรรมขนาดความยาว 2,000 ปี เรื่องหนึ่ง

3. เนื้อความ

พงศาวดารของประเทศกัมพูชานั้นดำเนินเรื่องตามอย่างงานเขียนประวัติศาสตร์ของนักวิชาการฝรั่งเศส แบ่งยุคสมัยเหมือนกันคือก่อนพระนคร พระนคร และหลังพระนคร ความในช่วงก่อนพระนครและพระนครนั้นเห็นได้ชัดว่าใช้ข้อมูลจากงานเขียนของนักวิชาการฝรั่งเศส¹⁸³ แต่มีความพยายามที่จะนำเรื่องพงนิทานตำนานของเขมรเข้าเทียบ ดึงเห็นได้ในเนื้อความภาคที่ 1 ของพงศาวดารของประเทศกัมพูชาฉบับกระทรวงศึกษาธิการ ส่วนความช่วงหลังพระนครนั้นอิงกับพระราชพงศาวดาร ซึ่งเป็นงานเขียนประวัติศาสตร์แบบจารีตเป็นหลัก

กล่าวเฉพาะเรื่องเนื้อความสมัยหลังพระนคร ไม่จำเป็นแต่นักนิพนธ์เขมรเท่านั้นที่จะต้องพึ่งพาอาศัยพงศาวดารเป็นแหล่งข้อมูล นักวิชาการและนักนิพนธ์ชาวฝรั่งเศสเองก็ตกอยู่ในสภาพเช่นเดียวกัน เพราะกัมพูชาหลังจากสมัยที่นิยมทำจารีกอันเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์สมัยพระนครนั้น พงศาวดารเป็นหลักฐานที่สำคัญที่สุด แม้ในช่วงเวลาดังกล่าวจะมีหลักฐานของชาวตะวันตก อย่างนักเดินทาง พ่อค้า หมอสอนศาสนา แต่ความสนใจที่จะบันทึกเรื่องราวของคนเหล่านั้นมีอยู่อย่างจำกัด¹⁸⁴ ไม่ได้ทำให้เข้าใจประวัติศาสตร์ของกัมพูชามากขึ้นแต่อย่างใด เหตุ

¹⁸² [บุทกโธธกสมภยาบุรุษโธม [บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร]

¹⁸³ กุย โทด ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า พระนามกษัตริย์พระองค์หนึ่งซึ่ง กุย โทด ว่าเป็นพระบรมโสมกราช [พระบรมโสมภยา] นั้น ในพงศาวดารของประเทศกัมพูชาของกระทรวงศึกษาธิการใช้ว่า พระบรมสุชา [พระบรมสุชา] ซึ่ง กุย โทด ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า “ตามอักษรฝรั่งเศส?” (คฺยฺ ญฺต, [พระบาทพญาชาติ [พระบาทพญาชาติ], อีตัม 1, fn.2) และดูความตอนที่ กุย โทด กล่าวถึงว่ามาในพงศาวดารของประเทศกัมพูชาได้ใน ฤๅฎฎฎฎฎ [พระบาทพญาชาติ] [พงศาวดารของประเทศกัมพูชา], อีตัม 53.

¹⁸⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543), หน้า 3-4.

บันทึกและจดหมายเหตุของชาวตะวันตกเกี่ยวกับกัมพูชาในคริสต์ศตวรรษ 17-18 ดูตัวอย่างได้ใน Gabriel Quirogo de San Antonio, A Brief and Truthful Relation of Events in the Kingdom of Cambodia

ดังนั้นจึงทำให้นักวิชาการชาวฝรั่งเศสที่แม้จะเห็นว่าพงศาวดารกัมพูชานั้นเชื่อไม่ได้ ก็ต้องยอมรับความจริงที่ว่า "...เอกสารทั้งหลายของเขมรจัดเป็นแหล่งข้อมูลที่สำคัญยิ่งสำหรับการเขียนประวัติศาสตร์ของประเทศ เพราะเหตุว่านักจดหมายเหตุยุโรป จีน และอื่น ๆ จะให้ศักราชที่แน่นอนซึ่งอ้างอิงได้ แต่พงศาวดารท้องถิ่นเท่านั้นที่จะให้รายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์อย่างต่อเนื่องและประมวลเหตุการณ์ทั้งหลายไว้..."¹⁸⁵ และต้องใช้ข้อมูลจากพงศาวดาร

พงศาวดารของกัมพูชาจึงเป็นแหล่งที่มาของประวัติศาสตร์กัมพูชาสมัยหลังพระนคร ทั้งในงานเขียนประวัติศาสตร์ของชาวฝรั่งเศสและชาวเขมร หรือกล่าวได้ว่าพงศาวดารเป็นรากเหง้าของงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่เรื่องสมัยหลังพระนคร แต่ควรจะต้องกล่าวไว้ด้วยว่า เมื่อจะกล่าวถึงเรื่องสมัยหลังพระนคร นักนิพนธ์ที่เป็นชาวเขมรจำนวนหนึ่งก็จะอ้างความจากงานเขียนของนักนิพนธ์ฝรั่งเศส ไม่ได้กลับไปดูฉบับของพงศาวดารในภาษาเขมรแต่อย่างใด

งานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่อย่างที่กล่าวถึงข้างต้นนั้น เป็นงานที่เขียนขึ้นใหม่ทั้งหมด รูปแบบของการเขียนนั้นเป็นการนำเรื่องที่มีอยู่เดิมมาเล่าใหม่ ที่สำคัญคืองานเขียนประวัติศาสตร์เหล่านั้นอิงทั้งรูปและความอยู่กับงานเขียนของนักวิชาการฝรั่งเศสอย่างมาก เว้นเสียแต่งานเขียนประวัติศาสตร์ชิ้นหนึ่งที่มีรูปแบบอิงแอบอยู่กับงานเขียนจารีตแบบพงศาวดารคือ *เอกสารมหาบุรุษเขมร* ซึ่งผู้เรียบเรียงคือ เอง สด ก็อ้างว่าเป็น "พระราชพงศาวดาร" แต่ความทั้งบนเส้นบรรทัดและระหว่างบรรทัดที่มาใน*เอกสารมหาบุรุษเขมร*บอกให้รู้ว่า *เอกสารมหาบุรุษเขมร*ก็เช่นเดียวกับงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ทั้งนั้น คือเกิดขึ้นด้วยความรู้สึกชาตินิยม

*เอกสารมหาบุรุษเขมร*นั้นขึ้นอยู่ฝั่งเดียวกับเรื่องประโลมโลกและเรื่องเพลง กล่าวคือมีทั้งเรื่องของผู้น้อยแทรกอยู่ กับทั้งมีผู้น้อยออกมาโลดแล่นอยู่ในหน้าประวัติศาสตร์ แต่ที่ต่างไปก็คือผู้น้อยใน*เอกสารมหาบุรุษเขมร*นั้นก้าวเข้าไปอยู่ในพื้นที่ของผู้ใหญ่ หรือกล่าวให้ถูกกว่าก็ต้องว่าผู้ใหญ่และผู้น้อยใช้*เอกสารมหาบุรุษเขมร*เป็นพื้นที่ร่วมกัน ซึ่งอาจกล่าวต่อไปได้อีกว่า ผู้ใหญ่และผู้น้อยอยู่ร่วมกันในชาติซึ่งมีแต่หนึ่งเดียว

(Bangkok: White Lotus, 1998); Alexander Hamilton, *A New Account of the East Indies*, Volume 2 (London: C. Hitch, 1744). และ *Southern Vietnam under the Nguyen: Documents on the Economic History of Cochinchina (Dang Trong), 1602-1777*, eds. Li Tana and Anthony Reid (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1993.).

¹⁸⁵ George Cœdès, "Essai de Classification des Documents Historiques Cambodgiens Conservés à la Bibliothèque de l'École Française d'Extrême Orient," in *Articles sur la pays Khmer* (Paris: Ecole Française d'Extrême Orient, 1989), p.67.

บทที่ 4

ลักษณะของเอกสารมหาบุรุษเขมร

เอกสารมหาบุรุษเขมรจับความตั้งแต่แผ่นดินพระบาทองค์เจ็ย หรือพระบาทตรอซ็อกแอม (ครองราชย์ ค.ศ.998-1048) แล้วลำดับกษัตริย์ที่ครองราชย์ในกรุงกัมพูชาเรื่อยไปจนสิ้นความที่พระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทนโรตคม (ครองราชย์ ค.ศ.1860-1904) รวมระยะเวลาทั้งสิ้นราว 907 ปี กล่าวถึงกษัตริย์ 52 พระองค์ ความยาวทั้งสิ้นราว 600 หน้า * ดอนตันและท้ายเล่มเป็นส่วนของ *บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร* ** กล่าวถึงที่มาและหลักฐานที่ใช้ในการเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้

ความยาว 600 หน้า ที่กล่าวถึงกษัตริย์ 54 รัชกาลในระยะเวลาราว 907 ปี นั้น โดยทั่วไปแล้วแบ่งพื้นที่ค่อนข้างจะลงตัวกับจำนวนปีที่ครองราชย์ เว้นแต่ใน 6 รัชกาลแรก ได้แก่รัชกาลพระบาทองค์เจ็ยหรือพระบาทตรอซ็อกแอม พระบาทพญาซัวส์ (ครองราชย์ ค.ศ.1048-1099) พระบาทศรีวิจิตร (ครองราชย์ ค.ศ.1099-1163) พระลำพิง (ครองราชย์ ค.ศ.1162-1217) พระโองการ (ครองราชย์ ค.ศ.1217-1275) และพระสุริโยพัฒน์ (ครองราชย์ ค.ศ.1275-1275-1340) ที่มีเวลาครองราชย์รวมกันถึงประมาณ 343 ปี (ค.ศ.998-1340) หรือกว่าร้อยละ 37 ของช่วงเวลาทั้งหมด 907 ปี (ค.ศ.998-1904) กลับใช้หน้ากระดาษในการบรรยายเพียง 26 หน้า¹ หรือราวร้อยละ 4 เท่านั้น ตรงนี้เอง สด ให้เหตุผลว่าด้วยเป็นเหตุการณ์แต่โบราณนานมา² จึงไม่มีหลักฐานให้เขียนถึงสักเท่าไร ส่วนรัชกาลที่มีจำนวนหน้ามากเมื่อเทียบกับจำนวนปีที่ครองราชย์ คือแผ่นดินพระเสด็จกอน (ครองราชย์ ค.ศ.1512-1525)³ พระปรมินทราชา (ครองราชย์ ค.ศ.1568-1576)⁴ พระชัยเจสดา (ครองราชย์

* ถ้านับตามฉบับพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ.1969 จะมีทั้งสิ้น 1,208 หน้า

** ตามฉบับพิมพ์ ค.ศ.1969 คือหน้า 1209-1214. ส่วนหน้า 1215-1216 เป็นโฆษณาหนังสือ *ทำนุชา นายทก* [กัณฑ์ไถ่หุ่] ฉบับที่พิมพ์หลัง ค.ศ.1969 โดยมากไม่มีโฆษณาหนังสือ *ทำนุชา นายทก* แต่จะนำ *บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร* [บรรณานุกรมเอกสารมหาบุรุษเขมร] มาพิมพ์ด้วย ในฉบับพิมพ์ 5 เล่มชุด และฉบับพิมพ์ ค.ศ.2000 นำมาพิมพ์ไว้ 2 แห่งทั้งตอนต้นหนังสือและท้ายหนังสือ

ดู *บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร* ที่แปลเป็นภาษาไทยได้ในภาคผนวก ก

เกี่ยวกับเรื่อง *ทำนุชา นายทก* ดู Khin Sok, *L'Annexion du Cambodge par les vietnamiens au XIXe siècle d'après les deux poèmes du vénérable Bâtum Baraméy Pich* (Paris: Edition You-Feng, 2002)

¹ ฅกสมยบายุสเฐม ภาตธี 1 อีตัม 5-13.

² “บรรณานุกรมเอกสารมหาบุรุษเขมร” ฅฐ ฅกสมยบายุสเฐม ภาตธี 7 อีตัม 76.

³ ฅกสมยบายุสเฐม ภาตธี 1 อีตัม 77-84. และ ฅกสมยบายุสเฐม ภาตธี 2 อีตัม 1-59.

⁴ ฅกสมยบายุสเฐม ภาตธี 2, อีตัม 80-81. และ ฅกสมยบายุสเฐม ภาตธี 3 อีตัม 1-36.

เจ้ากรรมนั้นหมายความว่า ข้าราชการตุลาการ, ข้าราชการผู้ชำระคดี¹⁰ เจ้ากรรมปริกษา จะหมายความว่าอย่างไรไม่ทราบได้ ดูจากรูปศัพท์แล้วน่าจะเป็นที่ปริกษามากกว่าที่จะเป็นผู้พิพากษาซึ่งทำหน้าที่ออกนั่งบัลลังก์พิจารณาบรรดคดีของ ศาลาวินิจฉัย

นอกจากการเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมรแล้ว เอง สด ยังมีงานเขียนอีกอย่างน้อย 2 ชิ้นที่เกี่ยวกับกฎหมายซึ่งเป็นงานในหน้าที่หลักของ เอง สด ในทศวรรษที่ 1960 นั้นเอง งาน 2 ชิ้นนั้นคือ การศึกษากฎหมายครบมาตราทั้งหมดในกรมพรหมทัณฑ์และการศึกษากฎหมายครบมาตราทั้งหมดในกรมรัฐประเวณี งานศึกษากฎหมายพรหมทัณฑ์นั้นพิมพ์ครั้งแรกเมื่อไรไม่ทราบได้ แต่ฉบับที่พิมพ์ใน ค.ศ.1964 นั้นเป็นการพิมพ์ครั้งที่สาม ส่วนการศึกษากฎหมายรัฐประเวณีนั้นพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ.1967¹¹

งานศึกษากฎหมายทั้งสองเล่มไม่ได้ให้รายละเอียดอะไรเกี่ยวกับผู้เขียนคือ เอง สด เลย เว้นเสียแต่กล่าวว่า “อยู่กระทรวงยุติธรรม” ซึ่งก็รับกันกับที่ระบุไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรว่าเป็น เจ้ากรรมปริกษาศาลาวินิจฉัย ซึ่งเป็นราชการฝ่ายตุลาการเช่นกัน

นอกจากงานศึกษาตัวบทของกฎหมายทั้งสองชิ้นข้างต้น เอง สด ยังมีงานศึกษาด้านวรรณกรรมด้วย โดยใน ค.ศ.1960 เอง สด ร่วมกับ ซอม ถ้าง, ฮัง ทุนฮัก และเนียง-ฮู ชำระงานวรรณกรรมเรื่อง *ตุ้มเตียว* ของออกญาสุนทรโวหาร (มก) และเขียน *ชีวประวัติ (เพิ่มเติม)* ของออกญาสุนทรโวหาร (มก) ร่วมกับ ซอม ถ้าง ด้วย¹² และ เอง สด ยังมีงานเขียนเชิงประวัติศาสตร์อีกอย่าง

¹⁰ วัตถุประสงค์ของรัฐธรรมนูญ ภาคที่ 1 ก-ย [วณานุกรมเขมร ภาคที่ 1 กอ-โม], เกาะกฤษณ์เบ็ท 5 (กรุงเทพฯ: ฤกษ์สาธิตบรรณกิจ, 1967), ๒๐๖.

ระบบยุติธรรมของกัมพูชาในปัจจุบันแจกเจ้ากรรมออกเป็น 2 แบบคือ เจ้ากรรมอองกุย [เจ้ากรรมผู้คุม] หรือเจ้ากรรมทรมนุชชำระ [เจ้ากรรมผู้ชำระ] และเจ้ากรรมฉอว์ [เจ้ากรรมผู้พิพากษา] แบบแรกนั้นคือผู้พิพากษา (เพราะต้องนั่งในเวลาออกทำหน้าที่พิพากษาบรรดคดี จึงได้ชื่อว่า เจ้ากรรมอองกุย แปลว่าเจ้ากรรมนั่ง) ส่วนแบบหลังคืออัยการ (เพราะต้องยืน ในเวลาทำหน้าที่ จึงได้ชื่อว่า เจ้ากรรมฉอว์ แปลว่า เจ้ากรรมยืน)

¹¹ เมฆ สุต, การศึกษาฎบัญญัติอาชญากรรม [การศึกษากฎหมายครบมาตราทั้งหมดในกรมรัฐประเวณี] (กรุงเทพฯ: (n.p.), 1967) และ เมฆ สุต, การศึกษาฎบัญญัติอาชญากรรม [การศึกษากฎหมายครบมาตราทั้งหมดในกรมพรหมทัณฑ์], เกาะกฤษณ์เบ็ท 3 (กรุงเทพฯ: (n.p.), 1964)

หนังสือทั้งสองเล่มนี้ถูกนำกลับมาถ่ายเอกสารและเข้าเล่มเพื่อวางจำหน่ายอีกครั้งหนึ่งในปีใดไม่ทราบได้ สันนิษฐานว่าอย่างเร็วที่สุดคงจะในทศวรรษที่ 1990 แต่เป็นไปได้มากว่าจะเป็นช่วงหลัง ค.ศ.2000 การดำเนินงานในทศวรรษที่ 1960 กลับมาเผยแพร่ใหม่นี้ เป็นเพราะตัวบทบางมาตราในกรมพรหมทัณฑ์และกรมรัฐประเวณียังคงใช้อยู่ในกฎหมายปัจจุบัน

¹² อุกฤษณ์เบ็ท (ผู้คุม), อุกฤษณ์เบ็ท (ตุ้มเตียว), อุกฤษณ์เบ็ท (ชีวประวัติ) และ อุกฤษณ์เบ็ท (เพิ่มเติม) เมฆ สุต, สย อ่าง, บอห์ อุกฤษณ์, อุกฤษณ์ (กรุงเทพฯ: ฤกษ์สาธิต, 1960) Cited in ยี่ง บุกฤษณ์, ยี่ง บุกฤษณ์ (กรุงเทพฯ: ฤกษ์สาธิต)

น้อยหนึ่งชิ้นคือเรื่อง *ประวัติขรภมาราย* พิมพ์ในวารสาร *กัมพูชาสุริยา* เมื่อ ค.ศ.1966¹³ เนื้อความว่าด้วยประวัติของขรภมาราย และมีเรื่องพระเจ้ากรุงลาวขอทำขนช้างกับพระเจ้ากรุงกัมพูชา

แม้ว่าผลงานเรื่อง เอกสารมหานุรุษเขมร ของ เอง สด จะเป็นที่ยุติอย่างกว้างขวาง ประวัติของ เอง สด กลับเป็นเรื่องที่มีคมม

เอง สด คงจะเกิดในช่วงทศวรรษที่ 1910 ถึงต้นทศวรรษที่ 1920¹⁴ ไม่ทราบว่าเป็นประวัติการศึกษาของ เอง สด จะเป็นเช่นไร แต่พอจะกะเนได้ว่า เอง สด ก็น่าที่จะเข้าเรียนในอนุวิทยาลัยหรือวิทยาลัยสี่สุวดีลล์ ชื่อที่ว่า เอง สด เคยเรียนที่อนุวิทยาลัยหรือวิทยาลัยสี่สุวดีลล์นี้ มีร่องรอยที่ เอง สด ทิ้งไว้พอให้เห็นด้วย ดังว่า “แต่โดยเหตุว่าทูลบังคับ, ขณุมบาท เคยได้ยืมว่าพฤทธาจารย์เขมรเราแต่งตำนานจากพระราชพงศาวดารนั้นตรงนี้บ้าง ตรงนั้นบ้าง *แปลจากหนังสือต่างประเทศที่ทูลบังคับ, ขณุมบาท เคยเรียนเคยอ่านมา*”¹⁵ ไม่ต้องสงสัยเลยว่าหนังสือภาษาต่างประเทศที่ เอง สด กล่าวถึงก็คือหนังสือภาษาฝรั่งเศส ความรู้ภาษาฝรั่งเศสของ เอง สด ในระดับที่เข้าทำราชการ

สมุทรสูธิ 19 [นุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19] (n.p.); 2003. igit 195, 202, 309.; George V. Chigas II, *Tum Teav: A Study of a Cambodian Literary Classic* (Ph.D.Thesis., School of Oriental and African Studies, University of London, 2001), pp.49, 474. และ Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia: a Preliminary Guide* (London: Oxford University Press, 1996), p.201. เจคือบให้ชื่อโรงพิมพ์ว่า กิม-เส็ง และว่าพิมพ์ใน ค.ศ.1961 ในที่นี้จะอนุโลมตามอย่างฉิ่ง ฮกที้

ดูงานศึกษาวรรณกรรมเรื่อง *ตุมเตียว* ได้ใน George V. Chigas II, *Tum Teav: A Study of a Cambodian Literary Classic*. และ Khing Hoc Dy, *Dav Ek: Introduction, traduction annotée et textes Khmèrs* (Phnom Penh: Angkor, 2005)

¹³ เมฆ สุถ, “บุรุษสุกฤททาภย [ประวัติขรภมาราย],” *ศษุณีสุวิยา* 12 (1966): 1288-1297. Cited in Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia: A Preliminary Guide* (New York: Oxford University Press, 1996), p.201.

¹⁴ สันนิษฐานจากผลงานของ เอง สด เรื่อง *อุธาร์ [ตุมเตียว]* ของออกญาสุนทรโวหาร (มก) [อุกญาสุนทรเภากา (ยุก)] ที่เขียนร่วมกับ ขอม ถ้าง, ฮัง ทุนฮัก และเนียง-ฮู พิมพ์ใน ค.ศ.1960 (อุกญาสุนทรเภากา (ยุก), *อุธาร์ [ตุมเตียว]*, Cited in เมฆ สุถ, *ยาดิเบธหมกุมลิตวิธูเอรสมุทรสูธิ 19 [นุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19]*, igit 195. หนังสือเล่มนี้เอาชื่อ เอง สด ขึ้นต้น ตามด้วย ขอม ถ้าง, ฮัง ทุนฮัก และเนียง-ฮู

ไม่ทราบว่าเป็นใครทราบแต่ว่าในเวลานั้น ฮัง ทุนฮัก อายุได้ 35 ปี จบการศึกษาจากฝรั่งเศส เป็นจางวางกรมละคอนชาติ กับทั้งได้รับพระเมตตาจากสมเด็จพระมหากษัตริยานีอยู่พอแรง กล่าวคือเรื่องหน้าที่การงานและสถานะทางสังคมของ ฮัง ทุนฮัก คงจะไม่ค้อยกว่า เอง สด แต่ที่เอาชื่อ เอง สด ขึ้นต้นนั้น คงจะเพราะด้วยถือตามวิญฉุติ อย่างไรก็ดี ความขื่อนี้อาศัยแต่เพียงลำดับชื่อประกอบกรอนุมาน อาจฉิด

¹⁵ “*บุรุษโรธกสมรยาบุรุษไฮเอร*” *กฐ ฉกสมรยาบุรุษไฮเอร* ภาถธิ 7 igit 75. ความที่เน้นเป็นของผู้เขียน

ในระบบยุติธรรมได้ และมีผลงานศึกษากฎหมายซึ่งต้องใช้ความรู้ภาษาฝรั่งเศส¹⁶ เป็นทางให้
 สันนิษฐานว่า เอง สด จะได้เรียนในอนุวิทยาลัยหรือวิทยาลัยสิสุวัตดี

หลังจากจบการศึกษาจากอนุวิทยาลัยหรือวิทยาลัยสิสุวัตดีแล้ว เอง สด น่าจะได้สอน
 หนังสือในวิทยาลัยสิสุวัตดี¹⁷ ก่อนที่จะเข้าทำงานในระบบยุติธรรม¹⁸ เอง สด ยังน่าจะได้เข้าเรียน
 ที่โรงเรียนกฎหมาย (l'Institut des Etudes Juridiques) ในช่วงที่ทำราชการอยู่¹⁹

¹⁶ ดู เมฆ สุท, การศึกษาของบุตรชายตระกูลอำเภอสว่างสุทธานุรักษ์ [การศึกษากฎหมายครมมาตรา
 ทั้งหมดในกรมรัฐประเวณี]. และ เมฆ สุท, การศึกษาของบุตรชายตระกูลอำเภอสว่างสุทธานุรักษ์ [การศึกษา
 กฎหมายครมมาตราทั้งหมดในกรมพรหมทัณฑ์].

¹⁷ เอง สด, ซอม ถ้าง, ฮัง ทุนฮัก และเนียง-ฮู ซึ่งร่วมกันชำระวรรณกรรมเรื่องตุมเตียวล้วนแต่เคยเป็น
 อาจารย์ในวิทยาลัยสิสุวัตดี (George V. Chigas II, *Tum Teav: A Study of a Cambodian Literary Classic*, p.49.)
 ส่วน ผิง ฮกซี ให้ชื่อว่าเป็นอดีตอาจารย์วิทยาลัยสิสุวัตดี 2 คนคือ เอง สด และซอม ถ้าง (เป็ฆ ฤกษ์,
 ชาติประมุขสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ 19 [นุชปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19], p.202.)

¹⁸ อนุวิทยาลัยสิสุวัตดีเป็นแหล่งสำคัญในการผลิตคนออกไปทำงานในระบบยุติธรรม และระบบปกครอง
 แบบพื้นเมือง (indigenous administration) (René Morizon, *Monographie du Cambodge*, p.186.)

¹⁹ ดูเทียบ แสต ซุมพา (ค.ศ.1922-1971) เกิดที่เขตโปซัด พ่อเป็นเลขาธิการเรช็องฝรั่งเศส อายุได้ 7 ขวบ
 ไปเรียนที่ก้อมปงสปีและก้อมปงจาม อายุได้ 12 ไปเรียนที่พนมเปญ ใน ค.ศ.1940 เข้าเรียนในศาลาจับ
 (l'Institut des Etudes Juridiques) จบออกไปเป็นข้าราชการในกระทรวงยุติธรรม ใน ค.ศ.1943 เป็นกรอพาวัญชี
 อยู่ที่ศาลาตอมโบง เขตก้อมปงจาม ใน ค.ศ.1947 ได้เป็นเจ้ากรมศาลาอุทธรณ์ (président du tribunal de la cour
 d'appel) จากนั้นออกไปอยู่เขตก้อมปงจาม กลับมาพนมเปญ แล้วไปเรียนที่ฝรั่งเศสหนึ่งปี เป็นประธานสมาคม
 นักนิพนธ์เขมรใน ค.ศ.1957-1964 และใน ค.ศ.1962 ได้รับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎร และได้รับแต่งตั้งเป็น
 รัฐเลขาธิการกระทรวงสังคมกิจและวิชาชีวะ (secrétaire d'Etat de l'Action sociale et du Travail) นอกจากนี้
 ยังเป็นอาจารย์พิเศษในมหาวิทยาลัยนิติศาสตร์ (faculté de Droit) ด้วย (Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions
 littéraires au Cambodge au XXème siècle: Contribution à l'histoire de la littérature khmère*, vol.2, (Paris:
 L'Harmattan, 1993) pp.70-71. และ เป็ฆ ฤกษ์, ชาติประมุขสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ 20 [นุชปมาลาวรรณกรรม
 เขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20] (กรุงเทพฯ: ฟ้า, 2002), ใ้ถั 203.)

จัสติน คอร์ฟีลด์ และลอร่า ซัมเมอร์ส เล่าประวัติของ แสต ซุมพา ต่างไปจาก ผิง ฮกซี อย่างมาก
 โดยที่ แสต ซุมพา เกิดใน ค.ศ.1921 ที่เขตโปซัด เป็นครูที่วิทยาลัยสิสุวัตดี จากนั้นก็เข้าทำราชการในกระทรวง
 ศึกษาธิการ เป็นประธานสมาคมนักนิพนธ์เขมรใน ค.ศ.1957-1964 และเมื่อได้รับเลือกตั้งเป็นผู้แทนราษฎร
 ใน ค.ศ.1962 ก็ได้เป็นรัฐเลขาธิการกระทรวงสังคมกิจและวิชาชีวะ (secretary of state in the Ministry of Social
 Action and Labor) ใน ค.ศ.1966 ไม่ได้รับเลือกให้หลังรับเลือกตั้ง แต่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้พิพากษาศาลอุทธรณ์ และ
 เป็นบรรณาธิการวารสาร *นักชาตินิยม* (Justin Corfield and Laura Summers, *Historical Dictionary of Cambodia*
 (Lanham: The Scarecrow Press, 2003), pp.139-140.)

นอกจากทำราชการแล้ว เอง สด ยังเป็นนักนิพนธ์อีกด้วย และก็เช่นเดียวกับกลุ่มนักนิพนธ์เขมร โดยมากที่เป็นข้าราชการหรือมีรายได้ประจำอยู่ก่อน แล้วจึงเจียดเวลาส่วนหนึ่งมาใช้เขียนหนังสือ มีนักนิพนธ์แต่น้อยเท่านั้นที่เลี้ยงชีพด้วยรายได้จากการขายหนังสือ อาทิ โร โกวิท (ค.ศ.1939-1975) อดีตอาจารย์วิทยาลัยสิสุวดี²⁰ ที่หาเลี้ยงชีวิตด้วยการเขียนและขายหนังสือที่มีนักเรียนเป็นกลุ่มผู้ซื้อหลัก อาทิ แบบเรียน วรรณานุกรม เป็นต้น²¹

งานศึกษาวรรณกรรมเรื่องคุณเด็ช และงานเขียนประวัติชกรบาราย แสดงให้เห็นว่า เอง สด ได้รู้จักและร่วมสังสรรค์กับกลุ่มปัญญาชนนักนิพนธ์เขมร มี ฮัง ทุนฮัก (ค.ศ.1926-1975) เป็นอาทิ รวมถึง เอง สด คงจะได้รู้จักกับ หุง ชีจิม (ค.ศ.1912-1975) ซึ่งทำราชการเป็นผู้อำนวยการสถานีวิทยุแห่งชาติอยู่ในกระทรวงข่าวสาร และเป็นสมาชิกสมาคมนักนิพนธ์เขมรด้วย²² เพราะในบรรดาศาสตราที่ เอง สด กล่าวถึงว่าใช้เพื่อเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมรนั้น ฉบับหนึ่งคือ “หนังสือ

²⁰ ดู ร. เถาวีธ, วิชาสุภาษิตไทย [วรรณานุกรมศัพท์ใหม่] (กรุงเทพฯ: วัฒน, 1967) และดู ร. เถาวีธ, ทัศนคติของพระราชาของประเทศไทย (กรุงเทพฯ: วัฒนา, 1969) หนังสือทั้งสองเล่มนี้โฆษณาว่าผู้เขียนเป็นอดีตอาจารย์ในวิทยาลัยสิสุวดี

²¹ โร โกวิท มีโรงพิมพ์สำหรับพิมพ์เฉพาะงานเขียนของคนด้วย ตั้งอยู่ที่กรุงพนมเปญ (เขมร) (พิมพ์, 1967) หน้า 20 [นิตยสารวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], หน้า 34.)

ดูรายชื่อแบบเรียน วรรณานุกรม และเรื่องประโลมโลกที่นิพนธ์โดย โร โกวิท ได้ใน Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires du Cambodge au XXème siècle*, vol.2, pp.93-94. และ Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia*, p.204.

ตัวอย่างแบบเรียนของ โร โกวิท ดู บทที่ 3 ข้างต้น

²² Khing Hoc Dy, *Ecrivains et expressions littéraires du Cambodge au XXème siècle*, vol. 2, p.69.; Tauch Chhuong, “Les publications au Cambodge après 1980,” in *Bilan et perspectives des études khmères (Langue et culture)*, ed. Pierre L.Lamant (Paris: L’Harmattan, 1997), p.44. และ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel: A study of Its Emergence and Development* (Ph.D. thesis, School of Oriental and African Studies, University of London, 1998), fn.81, p.208.

หุง ชีจิม เข้าเป็นสมาชิกสมาคมนักนิพนธ์เขมรเมื่อ 28 กันยายน ค.ศ.1961

สมาคมนักนิพนธ์เขมร (Association des écrivains khmer) ก่อตั้งอย่างเป็นทางการในเดือนมีนาคม ค.ศ.1956 โดยหนึ่งเดือนก่อนการก่อตั้งสมาคมอย่างเป็นทางการ นักนิพนธ์เขมร 10 คน ได้ร่วมประชุมกันที่สมาคมนักเรียนเก่าวิทยาลัยสิสุวดี (The Association of the Old Students of Lycee Sisowath) เพื่อหารือเรื่องการจัดสมาคม และในวันที่ 5 มีนาคม ก็มีการประชุมสมาคมครั้งแรก มีผู้เข้าร่วมประชุม 40 คน ที่ประชุมมีมติรับร่างข้อบังคับของสมาคมซึ่งร่างโดย Ma Lai Khem และเลือก Rim Kin ซึ่งเป็นนักนิพนธ์ที่มีชื่อเสียงเป็นประธานสมาคมคนแรก (Ma Lai Khem, “The Association of Cambodian Writers,” *New Cambodge*, 1, 4 (August 1970), p.153. cited in Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, pp.205-206. Rim Kin ไม่ได้อยู่ในกลุ่มของนักนิพนธ์เขมร

ฮัง ทุนฮัก ยังเป็นสมาชิกสมาคมนักนิพนธ์เขมรอีกด้วย²⁶

เมื่อมีการตั้ง *กรมละครแห่งชาติ* ของประเทศกัมพูชาขึ้นหลัง ค.ศ.1953 ฮัง ทุนฮัก ซึ่งจบวิชาละครมาจากฝรั่งเศสก็รับหน้าที่ *จางวางกรมละครแห่งชาติ* และรวบรวมบุคลากรมาจากผู้ที่เคยเรียนวิชาละครใน *โรงเรียนละครคนสมัย* (Ecole du Théâtre Nouveau) ของ กี โปเร (Guy Porée) หรือเคยเล่นละครคนมาหลายหนแล้ว ในจำนวนนั้นมี หุง ซีทิม รวมอยู่ด้วย²⁷ หุง ซีทิม กับ ฮัง ทุนฮัก ซึ่งมีอายุห่างกันกว่าหนึ่งรอบนักษัตรจะรู้จักกันมาก่อนนั้นหรือไม่ทราบได้ แต่อย่างช้าที่สุด ในราว ค.ศ.1955-1956 สองคนนี้ก็จะได้รู้จักกัน

ขณะที่ Ly Vanna ว่าใน ค.ศ.1959 ฮัง ทุนฮัก เป็นสากลวิทยาลัยการ (Recteur) ในสากลวิทยาลัยภูมิณฑลวิจิตรศิลป์ (L'Université Royale des Beaux Arts) (Ly Vanna, *Celestial Dancers* [Online] available from: http://www.leisurecambodia.com/Leisure_Cambodia/No.14/celestial_dancer.htm) [2004, September 25]) แต่สากลวิทยาลัยภูมิณฑลวิจิตรศิลป์จะไม่ตั้งจนกว่า ค.ศ.1965 (เกี่ยวกับเรื่องนี้ ดู บทที่ 2) และมี วัน มุลิวัดณ เป็นสากลวิทยาลัยการคนแรก ส่วน ฮัง ทุนฮัก เป็นพิธีกรบุรุษคนแรกของมหาวิทยาลัยนาฏศาสตร์ (la Faculté des Arts Chorégraphiques) (“A Conversation with Vann Mulyvann (October 13, 2001),” in *Cultures of Independence: An Introduction to Cambodian Arts and Culture in the 1950's and 1960's*, eds. Ly Daravuth and Ingrid Muan (Phnom Penh: Reyum, 2001), p.320.)

²⁶ Tauch Chhuong, “Les publications au Cambodge après 1980,” in *Bilan et perspectives des études khmères (Langue et culture)*, ed. Pierre L.Lamant (Paris: L'Harmattan, 1997), p.44. ฮัง ทุนฮัก จะเข้าเป็นสมาชิกสมาคมนักนิพนธ์เขมรในปีใดไม่ทราบได้

ดูงานนิพนธ์ ของ ฮัง ทุนฮัก ได้ใน *เขียน ทุกฮัก*, *ฮานีบธหกรรมสิณัญญ์โฮมสตร์ภูธิ 20* [นุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], อังที 224-228. และดู Hang Thun Hak, “Molière au Cambodge,” *Etudes cambodgiennes* (janvier-mars 1965) reprinted in *Cultures of Independence*, p.79.

เมื่อร่วมชำระวรรณกรรมเรื่อง *ตุมเตียว* ของออกญาซ็อนธอร์โวฮาร์มก ร่วมกับ เอง สด, ซอม ถึง และเนียง-ฮู ใน ค.ศ.1960 ฮัง ทุนฮัก เป็นผู้เขียน *นึ่งบรูฎิรมบส์ฤกฏาสฐรมเกาฮาร(ฮัก)* [ชีวประวัติของออกญาซ็อนธอร์โวฮาร์มก] ในหนังสือเล่มดังกล่าว (*เขียน ทุกฮัก*, *ฮานีบธหกรรมสิณัญญ์โฮมสตร์ภูธิ 19* [นุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19], อังที 202.)

²⁷ *นึ่ง* ตายเถก, *การสรวฟฎิฎิเฎฐ* [การค้นคว้าว่าด้วยละครคน] *ทษฎิสฎิฎิยา 43* (ตุลภา 1971). Cited in *Cultures of Independence*. pp.90-99. และดู “Lakhaon Niyeay” ใน *Ibid.*, pp.68-69.

ละครคนพูดสมัยใหม่นั้นมีเล่นในกลุ่มนักเรียน ละครคนแบบนี้เรียกว่า “ละครคนนักเรียน” นอกจากนี้สมาคมต่างๆ ยังจัดเล่นละครคนพูดด้วย อาทิ สมาคมมิตรศิษย์เก่า สมาคมนักนิพนธ์เขมร สมาคมบุคลิกศึกษา (Association of Teachers) ฯลฯ (*นึ่ง* ตายเถก, *การสรวฟฎิฎิเฎฐ* [การค้นคว้าว่าด้วยละครคน], p.98. สมาคมมิตรศิษย์เก่าที่ ลี เขียมตั้ง กล่าวถึงก็คือสมาคมมิตรศิษย์เก่าวิทยาลัยสิสุวัตถ์

หุง ซีทิม ยังเล่นหนังไว้ด้วยอย่างน้อยหนึ่งเรื่องคือ *โกะลาบไปเลิน* จากบทนิพนธ์ของ ฤก ฎาม เริ่มฉายในวันที่ 7 ตุลาคม 1965 (ดู *ในปีคโฆษณาภาพยณตร์เรื่อง โกะลาบไปเลิน* ใน *Kambuja 7* (October 1965): 8.)

เอง สด จะได้รู้จักกับ พุจ ชีจิม และ ฮัง ทุนฮัก แต่เมื่อไรไม่ทราบได้ อาจเป็นในลักษณะที่
 เอง สด ได้รู้จักกับ พุจ ชีจิม หรือ ฮัง ทุนฮัก คนใดคนหนึ่งก่อน จากนั้นก็จะได้แนะนำให้กัน ได้รู้จัก
 กับอีกคนหนึ่ง หรือ เอง สด อาจจะรู้จักกับ พุจ ชีจิม และ ฮัง ทุนฮัก ต่างหากจากกันผ่านทางบุคคล
 หรือกิจกรรมอื่นๆ แต่ไม่ว่าจะอย่างไรก็ดี เหล่าปัญญาชนนักนิพนธ์หรือพวกผู้มีการศึกษาตามแบบ
 ใหม่จะได้สร้างสัมพันธ์และเครือข่ายระหว่างกันขึ้น โดยคนกลุ่มนี้มีพื้นภูมির่วมกัน ไม่ว่าจะเป็น
 พื้นภูมิทางการศึกษา (ศิษย์เก่าอนุวิทยาลัยและวิทยาลัยสี่สัปดาห์) สถานะทางสังคม (ข้าราชการ)
 สมาชิกของกลุ่มทางสังคม (คณะละคอน สมาคมนักนิพนธ์เขมร)

นอกจาก เอง สด จะรู้จักผู้คนในแวดวงนักนิพนธ์แล้ว เอง สด คงจะรู้จักผู้คนใน
 วงการที่เกี่ยวข้องกับงานเขียนอยู่ไม่น้อย ในจำนวนนั้นก็มีเจ้าของบรรณาการ กิม กิ ซึ่ง เอง สด เอ่ย
 ถึงใน ค.ศ.1969 ว่าเป็น “มิตร” ของตน²⁸ บรรณาการกิม กิ เป็นบรรณาการที่พิมพ์ *ศาสตราคมเดียว*
โดยนักนิพนธ์สุนทรภู่ ที่ เอง สด ร่วมนิพนธ์ใน ค.ศ.1960 กับทั้ง เอง สด คงจะรู้จักสมาชิกใน
 พระราชวงศ์อยู่บ้าง เพราะ *ชีวประวัติ (เพิ่มเติม)* ของออกญาสุนทรโวหาร (มก) ที่ เอง สด เขียนร่วม
 กับชอม ถึง นั้น เป็นบันทึกในนักองค์มจะสันโรตคมมุงดาณา ซึ่งเป็นหลานตาหวดของออกญา
 สุนทรโวหาร (มก)²⁹ คงจะมีบันทึกโดยตรงกับ เอง สด และชอม ถึง

กล่าวจำเพาะที่สนะทางการเมืองของ เอง สด นั้น ไม่ทราบว่าเป็นอย่างไร การคลุกคลีกับ
 กลุ่มปัญญาชนนักนิพนธ์หัวก้าวหน้าก็อย่าง ฮัง ทุนฮัก หรือการรู้จักมักคุ้นกับเจ้านายฝ่ายอนุรักษนิยม
 อย่างเนยะองค์มจะสันโรตคมมุงดาณา ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงที่สนะทางการเมืองหรือกลุ่มทางการเมือง
 ของ เอง สด แต่อย่างไร

²⁸ “บุรุษที่โสดกสมภยาบุรุษโเฮอ,” ฐุช ฅกสมภยาบุรุษโเฮอ ภาคที่ 7 ใถ้ร 76.

²⁹ ลูกสาวของออกญาสุนทรโวหาร (มก) เป็นนักแม่นางในพระองค์มจะสันโรตคมมุงดาณาจักร และเป็น
 มารดาในนักองค์มจะสันโรตคมมุงดาณาในนักองค์มจะสันโรตคมมุงดาณาซึ่งเป็นพระบิดาในนักองค์มจะสันโรตคม
 มุงดาณา (เข็ช ฅกชี่, *มหาธิษษณกุณฐิโเฮอสมทกุชี่ ๑๑* [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19],
 ใถ้ร 203.)

นักองค์ราชวงศ์โรตคมมุงดาณา (ค.ศ.1902-1975) เกิดวันที่ 18 มีนาคม 1902 ที่กรุงพนมเปญ
 เข้าเรียนในสาขารัฐบาล (The Royal School of Administration) และทำงานเป็นเสมียนในระบบราชการของ
 ฝรั่งเศสก่อนจะเข้าทำงานในระบบราชการของเขมร เคยเป็นรัฐมนตรีหลาย ก่อนจะตั้งกรมจำเริญชาติเขมร
 ใน ค.ศ.1946 เพื่อลงเลือกตั้งในปีเดียวกันนั้นเอง แต่ไม่ได้รับเลือกตั้งเลย กรมจำเริญชาติเขมรของนักองค์
 ราชวงศ์โรตคมมุงดาณามีแนวทางอนุรักษนิยม และอาจจะได้รับการสนับสนุนจากสมเด็จพระสิดีหนุและบรรดา
 ที่ปรึกษาของพระองค์ หลังการเลือกตั้ง ค.ศ.1946 พระองค์ได้เป็นรัฐมนตรีหลายกระทรวงและตำแหน่งสำคัญอีก
 หลายตำแหน่ง (Justin Corfield and Laura Summers, *Historical Dictionary of Cambodia*, pp.289-290. และ
 David P. Chandler, *A History of Cambodia*, 2nd updated (Chiang Mai: Silkworm Books, 1998), pp.174-175.)

กัมพูชาสมัยสังคราษฎร์นิยมเป็นช่วงเวลาที่ดีสภาพถูกควบคุม ทางเลือกของศัตรูทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าสุริเยन्द्रวรมหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ไม่ทรงถูกพระทัยด้วยอาการอย่างหนึ่งอย่างใดมีไม่มากนัก ทางหนึ่งคือหนีเข้าป่า ทางหนึ่งคือยอมถวายความจงรักภักดีและทำงานถวายพระองค์ เมื่อ ฮัง ทุนฮัก ซึ่งเคยมีประวัติว่าเป็นผู้สนับสนุน เชน ญ็อก ทัต - ศัตรูทางการเมืองตัวเฒ่าของสมเด็จพระเจ้าสุริเยन्द्रวรมหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ - และคณะพรรคประชาธิปไตย กลับคืนสู่เมืองจึงเข้าร่วมเป็นสมาชิกสังคราษฎร์นิยม

เพราะอะไรก็ตามที่ ฮัง ทุนฮัก เป็นที่ไว้วางใจของเจ้านายชั้นสูง จึงได้รับการสนับสนุนและใช้สอยในหน้าที่หลายอย่าง เช่น ในราว ค.ศ.1955-1956 สมเด็จพระอัครมเหสีกุสุมาภคินีสนับสนุนให้ ฮัง ทุนฮัก เป็น *จางวางกรมละคอนชาติ*³⁰ และในราว ค.ศ.1960 สมเด็จพระอัครมเหสีกุสุมาภคินีมีพระราชสวณีย์ให้ ฮัง ทุนฮัก ประดิษฐ์เครื่องแต่งกายถวายพระองค์มจะสัน โรตคมบุปผาเทวี สำหรับระบำอัสราที่ประดิษฐ์ขึ้นใหม่³¹ รวมถึงได้ดำรงตำแหน่งสากลวิทยาลัยการในสากลวิทยาลัยภูมิคุ้มกัน วิจิตรศิลป์สืบต่อจาก วัฒน ภูลีวัฒน์ แต่ที่ชนะทางการเมืองของ ฮัง ทุนฮัก ยังคงไม่เปลี่ยน เพราะ ฮัง ทุนฮัก เป็นผู้สนับสนุนเขมรเสรี - ศัตรูของสมเด็จพระเจ้าสุริเยन्द्रวรมหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ - ตลอดช่วงทศวรรษที่ 1960 และอยู่เบื้องหลังกลุ่มนักศึกษาในเหตุการณ์ประท้วงและจลาจลที่สถานทูตเวียดนามในวันที่ 11 มีนาคม ค.ศ.1970 ก่อนที่นายพลน นล และนักกองทัพราชวงศ์สีสุวัตต์ลีริมตะ (ออกเสียงภาษาเขมรว่ากับพวกจะยึดอำนาจจากสมเด็จพระเจ้าสุริเยन्द्रวรมหาจักรีบรมราชูปถัมภ์) โดย ฮัง ทุนฮัก อยู่ฝ่ายสนับสนุนนายพลน นล (ไทยเรียก นายพลลอน นอล) ฮัง ทุนฮัก จะ ได้เป็นรัฐมนตรีหลายกระทรวงและได้เป็นนายกรัฐมนตรีของรัฐบาล

³⁰ เบ็ญ ฤกษ์, *ผาณิตมหากุณฺณวิญญูธรรม* 20 [บุษปมาตารธรรมกรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], อีดีร 224. ฉิ่ง ฮกทึ ออกพระอิสริยยศว่าสมเด็จพระมหากษัตริยานี แต่ในเวลานั้นทรงเป็นที่สมเด็จพระอัครมเหสี

³¹ Ly Vanna, *Celestial Dancers*.

พระองค์มจะสัน โรตคม บุปผาเทวี (ค.ศ.1943-) ปัจจุบันดำรงพระราชอิสริยยศที่ สมเด็จพระราชบุตรี พระริมน โรตคมบุปผาเทวี ดูประวัติของพระองค์ได้ใน Julio A. Leldes, *The Royal House of Cambodia* (Phnom Penh: Monument Books, 2003), pp.72-73.)

³² TCH, p.198. cited in Justin Corfield, *Khmers Stand Up!: A History of The Cambodian Government 1970-1975*. (Victoria: Centre of Southeast Asian Studies, Monash University, 1994), p.77.

เควิด แชนด์เลอร์กล่าวว่า ใน ค.ศ.1957 รัฐบาลสหรัฐอเมริกามีส่วนรับรู้แผนการโค่นล้มสมเด็จพระเจ้าสุริเยन्द्रวรมหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ซึ่งมีที่มาจากไซ่ง่อนและกรุงเทพมหานคร (David P. Chandler, *A History of Cambodia*, p.192) ส่วนเจ้าหน้าที่สถานทูตสหรัฐอเมริกาที่เพิ่งเปิดใหม่ในกรุงพนมเปญจะรู้เห็นในทางใดทางหนึ่งหรือไม่กับแผนการรัฐประหารในเดือนมีนาคม ค.ศ.1970 เป็นประเด็นที่ยังคงไม่มีคำตอบ (Ibid., p.203) ในเรื่องเดียวกันนี้ วิลเลียม ฮอว์ครอส ว่า สหรัฐอเมริกา อย่างน้อยก็ประธานาธิบดีริชาร์ด นิกสัน และเฮนรี คิสซิงเจอร์ ซึ่งเป็นรัฐมนตรีต่างประเทศอยู่ในเวลานั้น ไม่รับรู้ถึงแผนการดังกล่าวมาก่อน (William Shawcross, *Sideshow: Kissinger, Nixon and the Destruction of Cambodia* (London: The Hogarth Press, 1986.p.112.) ส่วน จัสติน คอรัลด์ เห็นว่าสหรัฐ

สาธารณรัฐเขมรด้วย โดยได้แรงสนับสนุนจาก เจียง จี๋กั๋ว ทัญ และแก๊ง วันนงะสัก ฮัง ทุนฮัก ถูกจับในวันที่เขมรแดงเข้าพนมเปญและคาดว่าน่าจะถูกสังหารหลังจากนั้นไม่นาน³³

ตั้งแต่ ค.ศ.1955 เป็นต้นมา ราชรัฐสภาภิบาลกัมพูชาสมัยสังคมนิยมสั่งปิดหนังสือพิมพ์อยู่เนืองๆ คุกคามบรรณาธิการ และห้ามปรามการพิมพ์หนังสือในภาษาเขมร ทั้งเรื่องประวัติศาสตร์การเมือง เศรษฐกิจ และแม้กระทั่งวรรณกรรม³⁴ คง บุนเชือน ซึ่งเขียนเรื่องประโลมโลกมาตั้งแต่สมัยสังคมนิยม จนถึงปัจจุบันนับได้มากกว่า 100 เรื่อง เคยถูกจำคุก 6 เดือนโทษฐานวิพากษ์วิจารณ์การจู่ร้ายของบั้งหลวงที่เกิดขึ้นในสมัยสังคมนิยมในประโลมโลกเรื่อง *วิมานนรก* พิมพ์ใน ค.ศ.1963 เมื่อพ้นออกจากคุก คง บุนเชือน ก็เปลี่ยนแนวการเขียนเรื่องสะท้อนและวิจารณ์สังคมไปเป็นเรื่องรักๆ ใคร่ๆ เรื่องอิงประวัติศาสตร์ เรื่องผจญภัย และเรื่องที่คัดแปลงจากรวรรณกรรมจีน เพื่อจะยังดำรงชีพด้วยการเขียนเรื่องประโลมโลกขายอยู่ได้ต่อไป³⁵ เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์ที่มีแกนเรื่องแบบต่อต้านกษัตริย์จึงไม่ปรากฏเลยในตลอดช่วงสังคมนิยม เรื่องแบบต่อต้านกษัตริย์จะเห็น ได้ก็แต่ในสมัยสาธารณรัฐ รวมถึงเรื่องประโลมประวัติศาสตร์ที่มีแกนเรื่องแบบต่อต้านฝรั่งเศสที่ในแง่หนึ่งเป็นการโจมตีสถาบันกษัตริย์ก็เห็นได้แต่ในสมัยสาธารณรัฐเช่นกัน *

จึงเป็นเรื่องที่เข้าใจได้ว่า เมื่อ กุญ โปด เขียนเรื่อง *เบรียะบาดพญาชาด* [พระบาทพญาชาด] ใน ค.ศ.1966 จึงอุทิศผลงานถวายจำเพาะ “สมเด็จพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าชีวิตเหนือหัว เป็นพระนิมิตรูปในเขมรชาติ ทรงเป็นร่มอันภักดิ์ในนักนิพนธ์เขมรทั้งสิ้น” และถวายจำเพาะ “สมเด็จพระนโรดมสีหนุ พระประมุขรัฐ พระบิดาเอกราช อักษรศาสตร์ชาติ เป็นประธานกิตติยศในสมาคมนักนิพนธ์เขมร”³⁶ แต่นักนิพนธ์คนเดียวที่ตนเองจะได้เรียบเรียง *จิโวปรอวัตเบรียะอาจาแอม เจียว* [ชีวประวัติพระอาจารย์แอม เจียว] ขึ้นใน ค.ศ.1972 ในโอกาสที่ “รัฐบาลภายใต้อริบตี

อเมริกามีส่วนรับรู้และให้การสนับสนุนแผนการรัฐประหารมาตั้งแต่ต้น (Justin Corfield, *Khmers Stand Up!*, pp.52-58.)

³³ ยี่ตง บุกฮี, *ยาบิยธกุญญ์สูญ์โอรสทรูถึ 20* [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20], igit 223-224. และ Justin Corfield and Laura Summers, *Historical Dictionary of Cambodia*, pp.137-138.

รูปของ ฮัง ทุนฮัก ระหว่างอยู่ในป่ากับ เจียง จี๋กั๋ว ทัญ ได้ใน Ben Kieman, *How Pol Pot Came to Power*, figure no.9 between p. 130 and p.131.

³⁴ Ben Kieman, “Preface to the second edition,” in *How Pol Pot Came to Power*, p.xvii.

³⁵ Klairung Amratisha, *The Cambodian Novel*, p.268.

* ดู ตารางที่ 7 เรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์: จำแนกตามแกนเรื่อง “ต่อต้าน” ใน บทที่ 3

³⁶ คุย ญุก, *ประตูตฤณชาติ* [พระบาทพญาชาด] (กรุงเทพฯ: n.p.), 2004.

ภาพของท่านเสนาประมุข ลอน นอล ประธานาธิบดีในสาธารณรัฐเขมร สำเร็จ ณ สมัยประชุมวันที่ 22 มีนาคม 1972 รับรองซึ่งคุณความดีทั้งหลายที่พระอาจารย์แฮม เจียว ได้ทำให้แก่ประชาชาติเขมร”³⁷ เช่นเดียวกับที่ เคียว ซ้อมพอน จะอุทิศวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของตนแด่สมเด็จพระประมุขรัฐอันเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของประเทศ³⁸ แล้วก็จะหันกลับมาเป็นศัตรูกับสมเด็จพระประมุขรัฐในภายหลัง

เอง สด ก็อาจจะเป็นเช่นเดียวกับ กุย โปด และเคียว ซ้อมพอน ที่ต้องรักษาตัวรอดในสมัยสังคมนายกรัฐมนตรี การที่เอกสารมหาบุรุษเขมรได้รับอนุญาตจากเจ้าพนักงานการพิมพ์ให้พิมพ์ออกมาได้จนครบ 76 เล่มบริบูรณ์ ไม่ใช่เป็นเครื่องประกันที่คิดว่า เอง สด จะสนับสนุนสมเด็จพระประมุขรัฐและสังคมนายกรัฐมนตรี หากแต่เป็นเครื่องรับประกันว่าเอกสารมหาบุรุษเขมรไม่มีความในทางที่จะกระทบต่อสมเด็จพระประมุขรัฐและสังคมนายกรัฐมนตรี และที่สำคัญคือ เนื้อความในเอกสารมหาบุรุษเขมรที่บางตอนเชิดชูราษฎรสามัญเสียยิ่งกว่ากษัตริย์ไปกันได้ดีกับอุดมการณ์พุทธสังคมนิยมของสมเด็จพระประมุข

คงจะไม่ผิดนักที่จะกล่าวว่า เอง สด เป็นนักชาตินิยม ความประสงค์ในการเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมรที่ เอง สด แกลงไว้ใน บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร เป็นพยานได้ในข้อนี้ แต่ชาตินิยมของ เอง สด เป็นอย่างไร เหมือนหรือต่างอย่างไรกับชาตินิยมของ ฮัง ทุนฮัก เหมือนหรือต่างอย่างไรกับชาตินิยมของ กุย โปด ที่เห็นได้ในเรื่อง *ปริเยสชาติพญายาด* และ *จีโวปรอวัตปริเยสอาจาแฮม เจียว* ซึ่งในความคิดค่านึงของ กุย โปด แล้ว ต่างเป็นวีรบุรุษนักชาตินิยมด้วยกันทั้งคู่ เหมือนหรือต่างอย่างไรจากชาตินิยมของผู้รักชาติคนอื่นๆ อีกมาก เป็นคำถามที่ต้องหาคำตอบกันต่อไป

ถ้า เอง สด ไม่ตายเสียแต่ก่อน ค.ศ.1975 เอง สด ก็คงจะตายเสียในช่วงระบอบกัมพูชาประชาธิปไตยเช่นเดียวกับปัญญาชนเขมรคนอื่นๆ นั้นเอง

ข. ประวัติการพิมพ์

การตีพิมพ์เอกสารมหาบุรุษเขมรมีขึ้นเป็นครั้งแรกใน ค.ศ.1969 เมื่อแรกที่เดียนั้นจัดพิมพ์เพื่อวางจำหน่ายเป็นรายวัน ขนาด 16 หน้ายก ความหนา 16 หน้า พิมพ์ฉบับละ 3,500 เล่ม จำหน่าย

³⁷ ศุข ชูท, ฝันปฏิวัติประชาชาติไทย เอเชีย [ชีวประวัติพระอาจารย์แฮม เจียว] (กรุงเทพฯ: คณะศึกษาศาสตร์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2511), 1972, 307 ก.
³⁸ ลอรา ซัมเมอร์ส “คำนำผู้แปลเป็นภาษาอังกฤษ”, ใน เคียว สัมพันธ์, เศรษฐกิจกัมพูชากับการพัฒนาอุตสาหกรรม, ภูวดล ทรงประเสริฐ, ปนัดดา เลิศล้ำอำไพ และ จิราภรณ์ วันจัญญ (บรรณาธิการแปล) (กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชีย, 2525), หน้า 4.

7 เล่มชุดหนึ่ง *

ฉบับของ เอกสารมหาบุรุษเขมร เท่าที่ทำได้อาจจำแนกออกได้เป็นสองแบบคือ แบบหนึ่งพิมพ์ตามอย่างฉบับพิมพ์จำหน่ายเป็นรายวันใน ค.ศ.1969 แบบหนึ่งนำมาพิมพ์และจัดรูปเล่มใหม่ไม่เห็นและไม่ทราบว่าเป็นฉบับพิมพ์ ค.ศ.1985 เป็นแบบใด แต่ถ้าตัดฉบับพิมพ์ ค.ศ.1985 ออกไป ฉบับที่นำมาพิมพ์โดยจัดรูปเล่มใหม่คือฉบับที่พิมพ์ใน ค.ศ.1991 ทั้งสอง ฉบับพิมพ์หลังจากนั้นมาก็พิมพ์โดยจัดรูปเล่มใหม่ทั้งหมด

การแบ่งหนังสือทั้งหมดออกเป็น 7 ภาคนั้นไม่ทราบว่าเกิดขึ้นเมื่อใด แต่ครั้งที่พิมพ์เป็น 6 เล่มชุด (?) ขนาด 8 หน้ายก นั้นสันนิษฐานว่าจะมีเพียง 6 ภาค เพราะภาคที่ 3 นั้นเริ่มที่ฉบับที่ 27 ที่แบ่งเป็น 7 ภาคนั้นไม่สัมพันธ์กับตัวบทแต่อย่างไร สันนิษฐานว่าอาจจะเป็นเพราะสะดวกในการพิมพ์และจำหน่าย โดยจะแบ่งฉบับพิมพ์จำหน่ายเป็นรายวันใน ค.ศ.1969 ซึ่งมีทั้งหมด 76 ฉบับออกเป็น 7 ภาค ภาคละ 11 ฉบับ เว้นภาคหนึ่งจะมีเพียง 10 ฉบับ

ก. บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร

ความเห็นของนักวิชาการเกี่ยวกับเอกสารที่ เอง สด ใช้ในการเรียบเรียง เอกสารมหาบุรุษเขมร เป็นในทางเดียวกันคือกล่าวว่า เอง สด ยกเอาพงศาวดารฉบับหนึ่งมาตั้งเป็นหลัก แล้วเพิ่มเติมด้วยพงศาวดารฉบับอื่นๆ โดย ไมเคิล วิคเคอรี กล่าวว่า เอกสารมหาบุรุษเขมรนี้เรียบเรียงโดยอาศัยพงศาวดารฉบับจวนเป็นหลัก ประกอบกับข้อมูลจากฉบับอื่น⁴³ ส่วน Mak Phoeun กล่าวว่า เอง สด ใช้พงศาวดารฉบับวัดตึกวิลเป็นหลักในการเรียบเรียง และแก้ไขเพิ่มเติมโดยใช้ความจากพงศาวดารฉบับจวนเสริม โดยความช่วงหลังคริสต์ศตวรรษที่ 17 ใช้พงศาวดารฉบับจวนเป็นหลัก⁴⁴ ข้างเอง สด ซึ่งเป็นผู้เรียบเรียงกล่าวถึงเอกสารที่ใช้เรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมร ว่าประกอบด้วย

ศาสตราวัดก้อมปงครอผาง ในชรกก้อมปงครอผาง เขตก้อมปงฉนัง 1 ศาสตราวัดลิตชู ในชรกสอวาง (ก้อมฉนาล) 1 ศาสตราวัดเตริยล ในชรกบราย เขตก้อมปงฉน 1 ศาสตราวัดโกกกาถ ชรกก้อมฉนาลสตั้ง

* มีฉบับอยู่ในห้องสมุดพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงเทพมหานคร แต่มีเฉพาะภาคที่ 4, 5, 6 และ 7 ลงทะเบียนรับเข้าห้องสมุดใน ค.ศ.1995 คือชุดเดียวกับที่มีฉบับในห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พิมพ์ตามอย่างฉบับวางจำหน่ายเป็นรายวัน ค.ศ.1969

⁴³ Michael Vickery, *Cambodia After Angkor*, p.23.

⁴⁴ *Chroniques Royale du Cambodge (de 1594 à 1677)*, trans. and intro. Mak Phoeun (Paris: Ecole Française d'Extrême-Orient, 1981), p.10., fn.1.

เขตก็อตตาล 1 ศาสดราซึ่งมีเก็บรักษาอยู่ในพระราชบรรณालย์ ณ กรุงพนมเปญนั้น 1 หนังสือของท่าน
ดาจุงท่านยายพินซึ่งเป็นบิดามารดาของท่านจุง ซิมิม 1⁴⁵

เอกสารแต่ละฉบับที่ เอง สด อ้างถึงมีรายละเอียดดังต่อไปนี้คือ

1. ศาสดราวัดก้อมปงตรอพาจ

พงสาวดารฉบับนี้บางที่ เอง สด ก็เรียกว่าศาสดราวัดก้อมปงตรอพาจกรอม⁴⁶ ตามที่มาใน
อาร์มกกาหรือบานแผนก พงสาวดารฉบับนี้เขียนขึ้นใน ค.ศ.1901 โดยคำบัญชาของสมเด็จพระอัคร-
มหาเสนาธิบดี สมุหนายก (อุม)⁴⁷ พงสาวดารฉบับนี้เป็นฉบับที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าวัชรเวียงชัย (จวน) สั่ง
ให้คัดลอกใน ค.ศ.1921⁴⁸ และพระฮัวะส ซก แห่งวัดตีกิวิลก็อาศัยฉบับคัดลอกใน ค.ศ.1901 นั้น
เป็นต้นฉบับในการคัดลอกเมื่อ ค.ศ.1941⁴⁹ แล้วเพิ่มความจากราชพงสาวดาร ประวัติหน้าที่ของ
ข้าราชการทั้งพลเรือนและทหารเข้าไป⁵⁰ พงสาวดารฉบับที่พระฮัวะส ซก คัดลอกนี้ได้ชื่อว่า
พงสาวดารประเทศกัมพูชา หรือพงสาวดารฉบับวัดตีกิวิล (DV) มีฉบับเก็บรักษาไว้ในพระบรม-
ราชวัง กรุงพนมเปญ และห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิต

⁴⁵ “*ប្រក្រតនៃឯកសារមហាបុរសខ្មែរ*,” ក្នុង *ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ* ភាគទី 7 ទំព័រ 75.

⁴⁶ *ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ* ភាគទី 1 ទំព័រ 46, 51. และ *ឯកសារមហาบุรุษខ្មែរ* ភាគទី 2 ទំព័រ 71.

จูดิธ เอ็ม เจค็อบ ก็กล่าวถึงพงสาวดารฉบับนี้ว่า ฉบับวัดก้อมปงตรอพาจล่าง อยู่ใน Judith M. Jacob,

The Traditional Literature of Cambodia, p.201.

⁴⁷ “*ប្រក្រតនៃឯកសារមហាបុរសខ្មែរ*,” ក្នុង *ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ* ភាគទី 7 ទំព័រ 75-78.

สมเด็จพระอัครมหาเสนาธิบดีสมุหนายก (อุม) (ค.ศ.1821-1901) เป็นที่สมุหนายกตั้งแต่ ค.ศ.1888

(P.L.Lamant, *L'affaire Yukanthor* (juillet-decembre 1900) (Paris: Thèse de IIIe cycle, 1979), p.178. cited in Mak

Phoecun, *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.32. และ *ឯកសារមហาบุรุษខ្មែរ* ភាគទី 7

ទំព័រ 59, 68.

ดู ภาณุพงศ์ธาดา [กรมการศาสนา] [อารัมภกถาศาสดาวิคก้อมปงตรอพาจล่าง] ได้ใน

ภาคผนวก ก บ่อเกิดของเอกสารมหานุกรษเขมร

⁴⁸ Mak Phoecun, *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.32.

⁴⁹ *Ibid.*, pp.10, 31. Mak Phoecun ว่าพระฮัวะส ซก เป็น เจ้าคณะขันนซ์ (megan) วัดตีกิวิลตั้งอยู่ที่คุ้มตีกิวิล
ซรกสอง เขตก็อตตาล วัดสัตพรซึ่งเป็นอีกแห่งหนึ่งที่พบฉบับของพงสาวดารก็อยู่ที่ซรกสอง เขตก็อตตาล
นี้ด้วย

⁵⁰ พงสาวดารประเทศกัมพูชา (Dik Vil version) t.I, p.40-41. cited in *Ibid.*, pp.32-33. และ Khin Sok,

“*Les chroniques royales khmers*,” *Mon-Khmer Studies* VI (1977): 201.

2. ศาสตราวัดสัตตคุ

ศาสตราวัดสัตตคุ คือฉบับเดียวกับศาสตราวัดสัตตพร⁵¹ ได้ต้นฉบับมาจากวัดสัตตพร คุ่มสัตตพร ชรกสะออง เขตก็อณดาล⁵² และมีการคัดลอกจากฉบับวัดสัตตพรอย่างน้อย 4 ฉบับ คือ 1) พระราชพงศาวดารชาติสยามพระราช หนังสือโบราณเลขที่ 1364 เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเป็ญ 2) หนังสือโบราณในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเป็ญ 3) หนังสือโบราณเก็บรักษาอยู่ในพระบรมราชวัง กรุงพนมเป็ญ และ 4) เอกสารรหัส P 48 ในห้องสมุดของ EFEO กรุงปารีส เป็นสมุดฝรั่งขนาด 200 x 310 มิลลิเมตร

พระราชพงศาวดารชาติสยามหรือศาสตราวัดสัตตพร มีบานแพนกระบวนว่าแต่งใน ค.ศ.1878 โดยพระองค์มจะสันพรัตน์ พระราชอนุชาในพระบาทสมเด็จพระนโรดม แต่พระองค์มจะสันพรัตน์แต่งเฉพาะในส่วนตำนาน (legendary part) แต่ความในส่วนประวัติศาสตร์ (historical part) ได้มาจากพงศาวดารฉบับออกญาวงศาสรเพชญ (โงง)⁵³

3. ศาสตราวัดเตรียล

ศาสตราวัดเตรียล หรือ *โรบากัสตร* หรือ *เลบิกโรบากัสตรแผ่นดินอุทัยราชาองค์จันท์* แต่งเป็นร้อยกรอง นิพนธ์โดย พระปฐมบรมมี (เพชร)⁵⁴ คือหนังสือโบราณเลขที่ 1613 ในห้องสมุดพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเป็ญ นิพนธ์ในราว ค.ศ.1855 กล่าวถึงเรื่องในรัชกาลพระองค์จันท์และพระองค์ทวง ระหว่าง ค.ศ.1832-1855⁵⁵

⁵¹ บางแห่งออกชื่อว่า *ศาสตราวัดเสทโบริ* ดู ฅกสมายบายุสไธม ภาสย 2 อีตัม 60.

⁵² Mak Phoeun, *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.5.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ พระปฐมบรมมี (เพชร) ผู้นิพนธ์ *เลบิกโรบากัสตร* เป็นเจ้าอาวาสวัดเตรียล ชรกบารายณ์ (ฅกสมายบายุสไธม ภาสย 6 อีตัม 77 fn.1.; ฅง ฮกชี่ กล่าวแต่่วนเป็นเจ้าธิการวัดแห่งหนึ่งในเขตบารายณ์ ไม่ระบุนว่าชื่อวัดอะไร (เข็ช ฅกชี่, ยานีบชสมุญญสิญญ์ไธมสทวฐี 19 [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19], อีตัม 161) เอง สด จังเรียก *เลบิกโรบากัสตร* ว่า *ศาสตราวัดเตรียล* แต่ในบางแห่งก็เรียกว่า *โรบากัสตร* (ฅกสมายบายุสไธม ภาสย 2 อีตัม 7. และ ฅกสมายบายุสไธม ภาสย 6 อีตัม 77 fn.1.)

ดูประวัติและผลงานของพระปฐมบรมมี (เพชร) ได้ใน เข็ช ฅกชี่, ยานีบชสมุญญสิญญ์ไธมสทวฐี 19 [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19], อีตัม 161-180. และ Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia*. p.67.

⁵⁵ จุติช เอ็ม เจค็อบ จัดให้โรบากัสตรเป็นศาสตราเลง (Narrative poetry) (Ibid, pp.122.) ส่วน ฅิน ซก จัดเข้าในพงศาวดาร (Khin Sok, *Chroniques royales du cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek)* (Paris: Ecole française d'Extrême-Orient, 1988.)

4. ศาสดราวัด โลกกา

ศาสดราวัด โลกกา หรือพระราชพงสาวดารนครเขมร หนังสือโบราณเลขที่ 1403 เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิต กรุงเทพมหานคร มีทั้งหมด 4 ผูก พงสาวดารฉบับนี้คัดลอกเมื่อ ค.ศ.1944 จากฉบับที่เป็นสมบัติของวัด โลกกา ชรกกัณฑ์อศตาสทิง เขตก็อณดาต ตามที่มาในบานแพนง ต้นฉบับของพงสาวดารฉบับนี้เขียนขึ้นใน ค.ศ.1869 โดยพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระนโรดม เพราะเหตุที่ฉบับของพงสาวดารที่มีอยู่ก่อนหน้านั้นสูญหายไป ไม่มีข้อมูลว่าใครเป็นผู้แต่งพงสาวดารฉบับนี้ เนื้อความเริ่มด้วยตำนานที่ย้อนกลับไปถึงสมัยพุทธกาลแล้วลำดับเหตุการณ์ใ้ลงมาจน ค.ศ.1865 ความคล้ายกับฉบับ P 48 (ฉบับวัดสัตพร)

5. ศาสดราซึ่งมีเก็บรักษาอยู่ในพระราชบรรณาลัย

เอง สด ให้รายละเอียดเพิ่มเติมว่าเป็นพงสาวดารเลข 53⁵⁶ ซึ่งคือ พระราชพงสาวดารมหากษัตริย์เขมรหรือพระราชพงสาวดารกรุงกัมพูชาธิบดี สมุดฝรั่งเลขที่ K 53 เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิต กรุงเทพมหานคร หรืออาจจะคือเอกสารตัวเขียนเลขที่ K 53/2 เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิต กรุงเทพมหานคร ความในฉบับนี้สิ้นสุดในช่วงเปลี่ยนแผ่นดินจากรัชกาลพระบาทสมเด็จพระสืสุวัดี เป็นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า ใน ค.ศ.1927

พระราชพงสาวดารมหากษัตริย์เขมรรู้จักกันในอีกชื่อหนึ่งว่าฉบับจวนหรือฉบับวังจวน ตามชื่อของขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งเป็นประธานคณะกรรมการชำระพงสาวดารใน ค.ศ.1913 และมีส่วนเกี่ยวข้องในการจัดเตรียมฉบับของพงสาวดารในทศวรรษที่ 1930⁵⁷ พงสาวดารฉบับนี้มีฉบับคัดลอกอีกอย่างน้อย 3 ฉบับคือ 1) ฉบับคัดลอกของฉบับจวนที่เก็บรักษาอยู่ ณ ห้องสมุดในกรมพระราชพงสาวดาร พระบรมราชวัง กรุงเทพมหานคร เป็นหนังสือโบราณจำนวน 12 ผูก เล่าเรื่องราวย้อนไปถึง ค.ศ.1751 และมีผู้หนึ่งที่มิเฉพาะลำดับกษัตริย์และปีครองราชย์ย้อนลงไปถึงรัชสมัยนักษองจันท์ ค.ศ.1806 2) ฉบับคัดลอกของฉบับจวนที่เก็บรักษาอยู่ ณ ห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิต กรุงเทพมหานคร และ 3) ฉบับคัดลอกของฉบับจวน คัดลอกใน ค.ศ.1920 โดย จอช มาสเปโร (George Maspéro) อยู่ในความครอบครองของ มาดามมาสเปโร (Mme.Porée Maspéro)

ดูตัวบทภาษาเขมรของโรบากัสตรหรือ เลบิก โรบากัสตรแผ่นดินอุทัยราชของจันท์ ได้ใน Khin Sok, *L'Annexion du Cambodge par les vietnamiens au XIXe siècle d'après les deux poèmes du vénérable Bâ tum Baramey Pich* (Paris: Edition You-Feng, 2002), pp.281-326.

⁵⁶ ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 1 ទំព័រ 9, 11, 37, 51.; ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 2 ទំព័រ 59, 72 และ ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 3 ទំព័រ 1, 33, 67.

⁵⁷ Michael Vickery, *Cambodia After Angkor*, p.32.

พงสาวดารฉบับจวนยังถูกเพิ่มความในสมัยหลังคือในแผ่นดินสมเด็จพระสุวดี (ครองราชย์ ค.ศ.1927-1941) แผ่นดินสมเด็จพระนโรดมสีหนุ (ครองราชย์ ค.ศ.1941-1955) และแผ่นดินสมเด็จพระนโรดมสุรามริต (ครองราชย์ ค.ศ.1955-1960) รวมถึงสมัยสังคมาภรณ์นิม อันได้แก่พระราชพงสาวดารมหากษัตริย์เขมร หนังสือโบราณไม่มีเลขที่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตยสถานกรุงพนมเปญ มีทั้งหมด 35 ผูก บันทึกเรื่องราวตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครเรื่อยมาจน ค.ศ.1948 และพระราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตยสถานกรุงพนมเปญ คือฉบับจวนที่เพิ่มเรื่องราวเข้าไปจนมาจบความใน ค.ศ.1966

6. หนังสือของท่านตาจูกท่านยายพิน – ไม่ทราบรายละเอียด⁵⁸

ความในด้นบทเอกสารมหายุทธเขมรนั้น ไม่ได้กล่าวชัดแจ้งลงไปว่าใช้ฉบับใดเป็นหลัก แต่มีที่ให้สังเกตว่าหากเป็นความที่แทรกเสริมเข้ามาในขณะที่ยกความจากฉบับหนึ่งมาเล่าอยู่ จะเป็นเพราะด้วยความผิดแปลกไปจากกัน หรือความในฉบับที่ใช้อยู่ในตอนนั้นขาดหายไปเอง สดจะระบุทุกครั้งไปว่า ความที่จะกล่าวถึงต่อไปนั้นมาจากเอกสารฉบับใด ดังว่า “ตรงนี้ พระราชพงสาวดารของพระราชบรรณาลัยภาค 3 หน้า 210 มีความว่า: ครั้งมนตริลาวนำช้างมาขอชนกับช้างเขมรนั้น พระราชสารเสด็จลาวมีความแปลกกันกับพระราชสารในศาสตร์าวัดก็อมปงตรอพาง ดูจต่อไปนี่...”⁵⁹ หรือดังว่า “ในเรื่องที่เสียมมาขอทัพเขมรให้ไปช่วยตนเวลาที่มันกำลังถูกกองทัพมอญมาตีนั้น หนังสือพระราชพงสาวดารของพระราชบรรณาลัยภาค 3 หน้า 234-239 กล่าวแปลกไปกับความข้างบนนี้มาก ๆ ความในพระราชพงสาวดารนั้นมีดูจต่อไปนี่...”⁶⁰ หรือว่า

ศาสตร์ารโอบกัสนั้นกล่าวอีกว่า: ในคราซึ่งสมเด็จพระเจ้าพญาจันทราชาเสด็จยกทัพจากกรุงอยุธยาเขตโพธิ์ชดนั้น พญาเมืองนำช้าง ม้า เป็นอันมากมาถวายไว้ทำสงครามประยุทธ์กับพระศรีเชษฐา (เสด็จกอน) ๆ สมเด็จพระเจ้าพญาจันทราชาเสด็จมาถึงเขตกรอโกร์ ได้ประยุทธ์กับทัพพระศรีเชษฐา แต่ช้างทัพพระศรีเชษฐาชนะ ๆ⁶¹

⁵⁸ อาจจะเป็นหนังสือพงสาวดาร (Sievbhau Bansavatar) ซึ่งเป็นประวัติของครอบครัวขุนนางตั้งแต่แผ่นดินพระศรีโสพรรณ (Sri Sopar – พระศรีสุริโยพรรณ ?) ในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 17 ถึงแผ่นดินพระองค์จันท์ (ครองราชย์ 1806-1834) (เกี่ยวกับหนังสือพงสาวดาร ดู Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia*, p.47.)

⁵⁹ ดกสมยบายุทธเขมร ภาคที่ 3 อีตัม 19-20.

⁶⁰ ดกสมยบายุทธเขมร ภาคที่ 3 อีตัม 45.

⁶¹ ดกสมยบายุทธเขมร ภาคที่ 2 อีตัม 7.

ข้อที่ไม่เคลิ วิกเคอรี กล่าวว่า เอง สด ใช้พงสาวดารฉบับจวนเป็นหลัก เสริมด้วยข้อมูลจากฉบับอื่น และ Mak Phoeun ว่า เอง สด ใช้พงสาวดารฉบับวัดตึกวัดเป็นหลักและแก้ไขเพิ่มเติมโดยใช้ความจากพงสาวดารฉบับจวนเสริม จึงไม่ถูกเสียทีเดียว แม้ว่าพงสาวดารฉบับวัดตึกวัดจะคัดชำระจาก ฉบับวัดก็อมปงตรอพาง และฉบับจวนก็คัดชำระมาจากฉบับวัดตึกวัดอีกชั้นหนึ่ง แต่ในกระบวนการคัดชำระพงสาวดารของกัมพูชาก็เช่นเดียวกับการชำระพงสาวดารของไทย ที่มีทั้งตัดความบางส่วนออก เพิ่มความบางส่วนเข้าไป แยกย่อยคำสำนวน พงสาวดารที่เป็นต้นฉบับให้คัดชำระกับพงสาวดารฉบับคัดชำระจึงไม่ใช่พงสาวดารฉบับเดียวกัน เล่าความต่างกัน

เอง สด จึงใช้พงสาวดารฉบับวัดก็อมปงตรอพางเป็นหลัก แล้วใช้ความจากพงสาวดารฉบับจวนและฉบับอื่นๆ ตามที่ เอง สด ให้รายชื่อไว้อธิบายเสริมความใน 2 ลักษณะ หนึ่งคือเสริมความเรื่องเดียวกันแต่ใจความของเรื่องต่างกัน หนึ่งคือเสริมในส่วนที่ฉบับซึ่งใช้เป็นหลักไม่มีกล่าวถึงลักษณะอย่างนี้เป็นในทำนองเดียวกับ “ความพิสดาร” ของสมเด็จพระสังฆราชเจ้ามหาโกศลวิมลในพงสาวดารของประเทศกัมพูชาฉบับกระทรวงศึกษาธิการ

ความเห็นที่ว่า เอง สด ยกเอาพงสาวดารฉบับหนึ่งมาตั้งเป็นหลัก แล้วเพิ่มเติมด้วยพงสาวดารที่ปรากฏมาในคัมภีร์ใบลานฉบับต่างๆ จำนวนหนึ่งโดยไม่มีการวิเคราะห์ตีความ⁶⁵ จึงเป็นข้อที่ควรตั้งคำถาม กล่าวคือหาก เอง สด ทำงานโดยปราศจากการวิเคราะห์ตีความ เอง สด จะเลือกอธิบายเสริมความที่ไม่เน้นการเสริมความในส่วนที่ขาดหายไปอย่างไร ความที่ปรากฏมาใน เอกสารมหาบุรุษเขมร เผยให้เห็นว่า เอง สด อ่านฉบับของพงสาวดารอย่างละเอียด เชิงอรรถและวงเล็บอธิบายคำและความของ เอง สด ในตัวบทเป็นพยานในข้อนี้ นอกเหนือไปจากการเลือกจังหวะที่จะแทรกความจากพงสาวดารฉบับอื่นๆ เข้าไป ที่ต้องอาศัยการอ่านตัวบทอย่างละเอียดเช่นเดียวกัน และในกรณีนี้ก็เป็นการอ่านละเอียดพงสาวดารหลายๆ ฉบับเพื่อเปรียบเทียบกันด้วย

เอง สด จึงอ่านแล้ววิเคราะห์ตีความ ก่อนจะสำเร็จออกมาเป็น เอกสารมหาบุรุษเขมร แต่ในวิธีวิเคราะห์ตีความที่ต่าง ไปจากระเบียบวิธีของนักวิชาการประวัติศาสตร์อาชีพ และเสนอด้วยรูปแบบที่ต่าง ไปจากงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ แต่เพียงนั้น

เอง สด ได้เก็บรวบรวมสาตราพงสาวดารมาก่อนจะเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษ ดังที่เอง สด กล่าวไว้ใน “บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร” ว่า

แต่โดยเหตุว่าทูลบังคม, ขนุมบาท เคยได้ยินว่าพุทธทาสจารย์เขมรเราแต่งตำนานจากพระราชพงสาวดารนั้นตรงนี้บ้าง ตรงนั้นบ้าง แปลกจากหนังสือต่างประเทศที่ทูลบังคม, ขนุมบาท เคยเรียนเคยอ่านมา เนื้อ

⁶⁵ ดู “Bibliographical Appendix: Southeast Asian Historical Writing,” in *Perceptions of the Past in Southeast Asia*, eds. Anthony Reid and David Marr (Singapore: Asian Studies Association of Australia, 1979), p.403.

ผู้บิดาก็มอบแดงให้ 3 เมล็ด บุรุษนั้นก็ไปทำไร่แดง แดงนั้นมีรสหวาน ไม่มีแดงอื่นๆ เสมอ ชาวพระนครจึงเรียกว่า ตาแดงหวาน อยู่มามีกระเบื้องขาวบ้านเข้า ไปในไร่ตาแดงหวาน ตาแดงหวานหยิบได้ก้อนเหล็กก้อนหนึ่งปาไปถูกทะเลาะกระเบื้อง กระเบื้องนั้นก็ตายไป เจ้าของกระเบื้องเอาความไปร้องสุภา ตระลาการ สุภาตระลาการก็มาเกาะเอาตัวไปถวายพระเจ้าแผ่นดิน ได้สวนทวนความแล้วก็ให้ลองเอาเหล็กก้อนนั้นไปกระเบื้อง เหล็กก็ทะเลาะกระเบื้องตายดังก้อน แล้วพระเจ้าแผ่นดินก็ได้เสวยแดงตาแดงหวานนั้นก็ทรงโปรด ตรัสให้เอาเหล็กนั้นไปทำเป็นหอก ให้ตาแดงหวานถือคอยรักษาไร่แดง พระราชทานอาญาสิทธิ์ว่าผู้ใดล่วงเข้าในไร่แดงให้ฆ่าได้ทันที ส่วนแดงในไร่นั้นให้เก็บไว้เป็นของเสวยเท่านั้น⁷¹ ความต่อแต่นั้นตรงกัน

ที่ควรสังเกตคือ เรื่องของตาแดงหวานตามที่มาในพงสาวดารฉบับวัดก็อมปงตรอพานั้น ละม้ายกับเรื่องตาแดงหวานที่มาจากเรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ตอนหลังจากที่ตาแดงหวานไปทำไร่แดงแล้ว⁷² ส่วนพงสาวดารฉบับพนรัตน์ละม้ายกับความตอนต้นในเรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์มากกว่า⁷³

ข้อสำคัญอยู่ตรงในเวลาที่พงสาวดารฉบับจวนกล่าวถึงพญาเจ็ยซึ่งเป็นกษัตริย์ลำดับที่ 25 ในพระวงศ์เขมรที่ครองกรุงกัมพูชาธิบดีว่าเป็นโอรสของพระปทุมดาบส⁷⁴ โดยพระปทุมนี้เป็นโอรสในพระบาทสมเด็จพระจักรพรรดิราชา กษัตริย์ลำดับที่ 16 ในพระวงศ์เขมรที่ครองกรุงกัมพูชาธิบดี⁷⁵

⁷¹ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: แพร่พิทยา, 2523) หน้า 67-69.

⁷² ดู “เรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ 71 (พระนคร: กรุงเทพฯบรรณาการ, 2481), หน้า 89. ใน กรมศิลปากร, ประชุมพงสาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2457-2537) [CD-ROM], 2537.

หนังสือเรื่อง พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ นี้พิมพ์ครั้งแรกเป็นภาษาไทยใน ค.ศ.1874 ที่พิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวง ในพระบรมมหาราชวัง ไม่ทราบว่าเป็นผู้แต่ง แต่งเมื่อใด ได้ฉบับมาและแปลเป็นภาษาไทยแต่เมื่อใด (พระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ สร้างพระนครวัดนครธม (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474) และพิมพ์อีกครั้งหนึ่งในประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 71

⁷³ “เรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ 71, หน้า 89.

ฉบับของเรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์นั้นเขียนขึ้นก่อน ค.ศ.1874 ซึ่งเป็นปีพิมพ์ฉบับแปลภาษาไทย ส่วนพงสาวดาร ฉบับพนรัตน์นั้นชำระใน ค.ศ.1878 ความในบานแผนกของฉบับพนรัตน์ไม่ได้กล่าวถึงหนังสือเรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์แต่อย่างใด (ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 2-3.) และเปรียบเทียบเรื่องตอนก่อนมีศักราชของทั้งสองฉบับแล้วเห็นว่าความสำคัญผิดกัน ไกลอยู่ (ดู “เรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ 71, หน้า 70-94. และราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 11-72.) ความบางส่วนที่ตรงกันนั้น ไม่ใช่ข้อพิสูจน์ว่า เรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์เป็นหลักให้แก่การชำระพงสาวดารฉบับพนรัตน์

⁷⁴ *Chroniques royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.123.

⁷⁵ เกี่ยวกับสมเด็จพระจักรพรรดิราชา ดู Ibid., p.93.

เท่ากับว่าพญาเจ็ยนี้ก็เป็นหน่อเนื้อเชื้อกษัตริย์ ขณะที่อนุมานจากความในพงศาวดารฉบับนพรัตน์ได้ว่าดาเจ็ยหรือดาตรอซ็อกแพอมเป็นสามัญชน

พงศาวดารของประเทศกัมพูชาของกระทรวงศึกษาธิการ (ค.ศ.1952) กล่าวถึงพระบาทองค์เจ็ย ไว้ในภาคที่ 3 ของหนังสือซึ่งเป็นภาคที่ว่าด้วย “ประเทศกัมพูชาสมัยหลังพระมหากษัตริย์วงษ์ ‘วรมัน’ ”⁷⁶ ความในภาคนี้กล่าวหลังจากเรื่องหลังพระบาทชยวรมันที่ 7 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ “เขาไม่ใคร่รู้เรื่องชัดเจน เขารู้แต่ว่าครั้งนั้นพระราชชนครเกิด โกลาหลใหญ่”⁷⁷ และเมื่อกล่าวถึงตอนพระบาทองค์เสวยราชย์นั้นก็กล่าวแต่ว่า “พระราชซึ่งเสวยราชสมบัติต่อจากพระมหากษัตริย์วงษ์ ‘วรมัน’ มาคือ พระบาทตรอซ็อกแพอม”⁷⁸ ไม่มีกล่าวถึงชาติกำเนิด ลำดับกษัตริย์และสันตติวงศ์ที่อยู่ท้ายเล่มก็ไม่ให้ชาติกำเนิดของพระบาทองค์เจ็ยด้วยเช่นกัน⁷⁹ อย่างไรก็ตามนี้ชี้ช่องให้อนุมานได้ว่า กษัตริย์วงษ์วรมันนั้นสูญไปสิ้นแล้ว กษัตริย์ที่ครองราชย์สืบมาซึ่งมีต้นวงศ์คือพระบาทองค์เจ็ยจึงน่าจะเป็นชนสามัญ

โร โกวิท ทำให้ความไม่ชัดเจนนี้กระจ่างขึ้นด้วยการกล่าวว่า “ก่อนเสวยราชย์นั้น [พระบาทองค์เจ็ย] มีตระกูลเป็นราษฎรสามัญ” ไว้ใน พระราชพงศาวดารของประเทศกัมพูชา (ทศวรรษที่ 1960) กับทั้งเล่าประวัติก่อนเสวยราชย์ไว้ด้วยว่า สมัยหนึ่ง ดาตรอซ็อกแพอมนำแดงไปถวายพระมหากษัตริย์ พระราชาทรงสบพระราชเหตุก็พระราชทานหอกให้เล่มหนึ่งไว้สำหรับเฝ้ารักษาสวนแดง คินหนึ่งพระราชเสด็จไปที่สวนแดงเพื่อลอบคว่าดาตรอซ็อกแพอมเฝ้าสวนแดงคืออยู่หรืออย่างไร ดาตรอซ็อกแพอมสำคัญผิดก็ซัดหอกนั้นต้องพระราชาสั่งพระชนม์ไป⁸⁰ เรื่องที่ โร โกวิท เล่าไว้

⁷⁶ ฤทธิสารโสบุเรสกุญญา [พงศาวดารของประเทศกัมพูชา] (กรุงเทพฯ: ฤทธิสารโสบุเรสกุญญา, 1952), ใต้ว 44-45. พงศาวดารของประเทศกัมพูชา ของกระทรวงศึกษาธิการออกพระนามพระบาทองค์เจ็ยว่า พระบาทตรอซ็อกแพอม ให้ปีครองราชย์ไว้ว่าอยู่ระหว่าง ค.ศ.1290-1307 และว่าพระองค์มีพระบรมนามในสุพรรณบัฏว่า “พระบาทสมเด็จพระบรมมหาพิตรธัมมิกมหาราชาริราช”

⁷⁷ Ibid., หน้า 30.

⁷⁸ Ibid., หน้า 45. ความตอนที่ยกมานี้แก้ตามพงศาวดารของประเทศกัมพูชา ฉบับพิมพ์ใหม่ (ฤทธิสารโสบุเรสกุญญา [พงศาวดารของประเทศกัมพูชา] (n.p.), (n.d.), ใต้ว 31.) เพราะฉบับพิมพ์ ค.ศ.1952 ลงไว้ว่า “พระราชซึ่งเสวยราชสมบัติต่อจากพระมหากษัตริย์วงษ์ ‘วรมัน’ มาจาก พระบาทตรอซ็อกแพอม” แต่พระราชซึ่งเสวยราชสมบัตินั้นก็คือพระบาทตรอซ็อกแพอม จึงไม่ถูกต้องที่จะกล่าวว่า “พระบาทตรอซ็อกแพอมซึ่งเสวยราชย์สมบัติต่อจากพระมหากษัตริย์วงษ์ ‘วรมัน’ มาจาก พระบาทตรอซ็อกแพอม”

⁷⁹ ฤทธิสารโสบุเรสกุญญา [พงศาวดารของประเทศกัมพูชา], ใต้ว 199.

⁸⁰ ร. เถวีธ, ฤทธิสารโสบุเรสกุญญา [พระราชพงศาวดารของประเทศกัมพูชา], ใต้ว 2 (กรุงเทพฯ: สยามบุ๊คส์, 1969), ใต้ว 40-41.

โร โกวิท ออกพระนามพระบาทองค์เจ็ยว่า พระบาทตรอซ็อกแพอม ให้ปีครองราชย์ไว้ว่าอยู่ระหว่าง ค.ศ.1336-1340 (Ibid., หน้า 126.)

นี้มีใจความสำคัญไม่ต่างจากสำนวนอื่นๆ แต่อย่างไร แต่ที่ต่างอย่างฉกรรจ์อยู่ที่ โร โกวิท ระบุชัดเจนไปว่าพระบาทองค์เจ็ยมีเดิมกำเนิดเป็น “ราษฎรสามัญ” ขณะที่สำนวนอื่นๆ ไม่ระบุชัดเจนนี้ ต้องอนุมานจากความแวดล้อม

สถานะของพระบาทองค์เจ็ยในงานเขียนประวัติศาสตร์แต่ละฉบับจึงต่างและแปรเปลี่ยนไปในแต่ละช่วงเวลา พงสาวดารฉบับนพรัตน์ซึ่งคัดชำระในครั้งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไม่ได้กล่าวถึงเดิมกำเนิดของพระบาทองค์เจ็ยหรือพระบาทตรอช็อกแอมซึ่งเป็นกษัตริย์พระองค์แรกที่มีกล่าวถึงในเอกสารมหาบุรุษเขมรไว้โดยชัดเจน แต่จากเนื้อความพอจะอนุมานได้ว่าพระบาทองค์เจ็ยเมื่อก่อนเสวยราชย์นั้นเป็นชนสามัญ ขณะที่ฉบับจวนซึ่งคัดชำระในครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ว่าเป็นเชื้อพระวงศ์* ตกลงในครั้งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ก่อนที่เอง สด จะลงมือเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมร งานเขียนประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงชาติกำเนิดของพระบาทองค์เจ็ยจึงมีทั้งที่กล่าวว่าพระองค์นับเนื่องเข้าในราชตระกูล ทั้งที่ว่าพระองค์เป็นราษฎรสามัญ กับทั้งที่ไม่ได้กล่าวให้ชัดเจนลงไป และเอง สด ก็มีโอกาสดูเห็นได้ใช้งานเขียนประวัติศาสตร์ทั้งหมดนั้น

เมื่อเอง สด เลือกว่าจะเริ่มต้นประวัติศาสตร์ในเอกสารมหาบุรุษที่แผ่นดินพระบาทองค์เจ็ยเอง สด หวนกลับไปหาความไม่แน่นอนเรื่องเดิมกำเนิดของพระองค์อีกครั้ง ด้วยการยกความจากฉบับที่มีความให้อุมนานได้ว่าทรงเป็นราษฎรมาลงไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมร และจากพงสาวดารทั้งที่กล่าวชัดว่าชาติกำเนิดของพระบาทองค์เจ็ยเป็นเชื้อพระวงศ์

ความลึกลับของสถานะของพระบาทองค์เจ็ยอาจอธิบายได้โดยอุดมการณ์ของสมัยสังคมนิยมซึ่งเป็นยุคสมัยที่เอง สด เรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมรขึ้นมา ในสมัยสังคมนิยมนั้น สมเด็จพระมหากษัตริย์ทรงพยายามแสวงหาความสนับสนุนจากประชาชนโดยตรง วิธีหนึ่งคือการเผยแพร่ตำนานเรื่องพระบาทตรอช็อกแอมหรือพระบาทองค์เจ็ยซึ่งเป็นสามัญชนที่ได้ทรงราชย์เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชาและเป็นต้นวงศ์กษัตริย์ที่ทรงราชย์ในกรุงกัมพูชา^{๙1} เพื่อโยงพระองค์เองซึ่งสืบสันตติวงศ์มาจากพระบาทองค์เจ็ยเข้ากับประชาชน เรื่องกำเนิดของพญาเจ็ยที่เป็นสามัญชนจึงมีที่อย่างมั่นคงอยู่ในสังคมนิยม รวมถึงใน เอกสารมหาบุรุษเขมร ของเอง สด แต่ในเวลาเดียวกันนั้น สมเด็จพระมหากษัตริย์ยังคงสถานะของผู้ปกครองที่อยู่เหนือประชาชนของพระองค์ เรื่องกำเนิดที่เป็นเชื้อพระวงศ์สนับสนุนสถานะเช่นนี้ ดังนี้เอง พระบาทองค์เจ็ยในเอกสารมหาบุรุษเขมรจึงไม่ชัดเจน

* ฟังสังเกตอย่างนี้ว่า ความในพงสาวดารฉบับที่เก่ากว่า (พงสาวดารฉบับนพรัตน์) นั้น พญาเจ็ยเป็นสามัญชน ขณะที่ในพงสาวดารฉบับหลังลงมา (พงสาวดารฉบับจวน) พญาเจ็ยจะได้มีเชื้อพระวงศ์

^{๙1} Marie Alexandrine Martin, *Cambodia: A Shattered Society*, Trans. by Mark W. McLeod (Berkeley: University of California Press, 1994), p.63.

เอกสารมหาบุรุษเขมรยังกล่าวถึงกรณียกิจเรื่องพระบาทองค์เจ็ยทรงพื้นฟูเครื่องของศักดิ์สิทธิ์ประจำพระราชอาณาจักรขึ้นใหม่ เรื่องนี้ไม่ปรากฏในพงสาวดารฉบับอื่นใด ยกเว้นพงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพาง (และฉบับที่เป็นต้นฉบับให้ฉบับวัดก้อมปงตรอพางคัดลอก) ซึ่งเป็นต้นฉบับให้เอง สด คัดลอกมาไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมร กรณียกิจเรื่องพระบาทองค์เจ็ยทรงพื้นฟูเครื่องของศักดิ์สิทธิ์ประจำพระราชอาณาจักรขึ้นใหม่นี้ เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าไว้ว่าเมื่อพระบาทองค์เจ็ยทอดพระเนตรเห็นเครื่องปัญญาเกษตรขาดหายไปไม่ครบตามกระบวนตำรา จึงตรัสถามกรมราชบัณฑิตพฤทธาจารย์จึงทรงทราบว่าเป็นเครื่องปัญญาเกษตรที่ขาดไปคือ เทวรูป 21 พระสังข์สำริด 1 พระกษัตริย์สำริด 1 พระกลศสำริด 1 และบุโรหิตทั้ง 7 นาย นั้น “ลาวและเสียมเอาไปเมืองลาวเมืองเสียม ในเวลาที่น้ำท่วมพระนคร ก็ทรงน้อยพระราชหฤทัยนัก ๆ ทรงตรัสว่า ตัวเราได้มาเสวยราชย์ต่อประยูรวงษ์นี้ไม่ได้บริบูรณ์ด้วยเครื่องปัญญาเกษตรและพระราชครูบุโรหิตเลย”⁸²

อะไรคือความหมายของการกล่าวถึงชาติกำเนิดของพระบาทองค์เจ็ยที่ต่างไปในพงสาวดารแต่ละสำนวน นัยของการกล่าวถึงเรื่องพระบาทองค์เจ็ยพื้นฟูความศักดิ์สิทธิ์ของราชอาณาจักรที่มีแต่เฉพาะในพงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพางคืออะไร อุดมการณ์พุทธิกสังคมนิยมเป็นคำอธิบายหนึ่งของคำถามนี้ แต่ยังคงต้องศึกษาเปรียบเทียบและอภิปรายอย่างกว้างขวางต่อไป ประเด็นที่สนใจในวิทยานิพนธ์นี้คือ นัยของการเลือกเรื่องของพระบาทองค์เจ็ยดังที่มาจากเอกสารมหาบุรุษเขมรของเอง สด คืออะไร ทำไมเอง สด จึงเลือกเรื่องหนึ่งและไม่เลือกอีกเรื่องหนึ่ง

การเข้าถึงฉบับของพงสาวดารไม่ใช่ข้อจำกัดของเอง สด ดังที่เอง สด กล่าวถึงพงสาวดารฉบับต่างๆ ไว้ในบ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร และความในเอกสารมหาบุรุษเขมรก็แสดงให้เห็นว่าเอง สด ใช้พงสาวดารหลายฉบับสำหรับเรียบเรียงงานชิ้นนี้ขึ้นมา โดยเอง สด มีพงสาวดารที่กล่าวถึงตั้งแต่สมัยโบราณมาจนคริสต์ศตวรรษที่ 20 ให้เลือกอย่างน้อย 3 ฉบับ คือ พงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพาง พงสาวดารฉบับนพรัตน์ และพงสาวดารฉบับจวน

⁸² ศึกษายบายบูรณโองการ ภาคที่ 1 อรรถ 7.

ความสำคัญของเครื่องปัญญาเกษตรทั้งนั้นเห็นได้จากความที่พระบาทองค์เจ็ยตรัสว่าของวิเศษทั้งหลายที่หายไปนี้เป็นผลให้พระนครค้อยถอยกำลังมาตั้งแต่แผ่นดินเสด็จปีวมโรล เสด็จพาล มาถึงพระบาทเสมกราช นับได้สามพระองค์ และว่าตั้งแต่แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระอรรัตนพาลา สมเด็จพระอมรินทราชาได้ทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง ถึงแผ่นดินพระปฐมสุรยวงษ์ทรงได้ทั้งพระไตรปิฎก พระแก้วมรกต เป็นของวิเศษมาสู่พระนครถึงแผ่นดินพระบาทเสมกราช ของวิเศษทั้งห้า คือ พระแก้วมรกต 1 พระไตรปิฎกเป็นมงคลพระนคร 1 เครื่องปัญญาเกษตร 21 อย่างเป็นสิริสวัสดิพระนคร 1 พระราชครูบุโรหิตทั้ง 7 นาย 1 สมเด็จพระอินทโศรพการโหราเป็นตาและหูพระนคร 1 หายไปจากพระนคร พระบาทตรอซ็อกแอมจึงตรัสให้สร้างของวิเศษทั้งนั้นขึ้นใหม่ “เหตุนี้แล้ว จึงได้มีของทั้ง 5 ประการนี้ขึ้นอีก” (ศึกษายบายบูรณโองการ ภาคที่ 1 อรรถ 7-8.)

สิ่งที่ทำให้ เอง สด เลือกเรื่องหนึ่ง ไม่เลือกอีกเรื่องหนึ่ง ก็คือความรู้สึกในเรื่องชาติ ความ เป็นชาติ และชาตินิยม ดังที่ เอง สด กล่าวไว้ว่า

หนังสือเอกสารมหาบุรุษเขมรนี้เป็นพระราชพงสาวดารครบครัน ซึ่งบรรพบุรุษเขมรเราท่านได้เขียน ไว้ในสมุดข่อยบ้างก็มี ในหนังสือบ้างก็มี จารลงในใบลานบ้างก็มี เพื่อเป็นเกียรติให้ลูกหลานซึ่งเกิด ข้างหลังได้รู้ชาติกำเนิดของประเทศตนอย่างชัดเจน ฯท้ายที่สุดนี้ พูลพระบังคม, ขนอมบาท ขอ ประสิทธิ์พรให้หนังสือนี้ได้เป็นที่ถูกใจของพระองค์ท่าน นักอ่านอย่างยิ่ง เพราะประวัติศาสตร์ของชาติ หนึ่งๆ ซึ่งแต่งโดยนักนิพนธ์ชาติของตน ย่อมง่ายที่จะทำให้จิตใจของนักอ่านมีความคิดชาตินิยมอย่าง พิระอาจหาญ ฯ⁸³

การกล่าวถึง “ชาติกำเนิดของประเทศตน” และ “ชาตินิยม” เป็นองค์ประกอบที่ไม่มีในงานเขียนตาม ขนบของกัมพูชา แต่เป็นองค์ประกอบสำคัญในงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่⁸⁴ ความคิดความรู้สึก ในเรื่องชาตินี้ จึงมีส่วนกำหนดอย่างสำคัญให้ เอง สด เลือกหรือไม่เลือกพงสาวดารฉบับใดมาใช้ สำหรับเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมร และเลือกหรือไม่เลือกเรื่องใด

จ. บ่อเกิดของบ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร

เมื่อ ไมเคิล วิคเคอรี ศึกษาพงสาวดารเขมรที่กล่าวถึงเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 14-16 นั้น ข้อสรุปหนึ่งที่วิคเคอรีได้จากการศึกษาคือ เหตุการณ์ในพงสาวดารช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 14-15 หยิบ ยืมโครงเรื่องมาจากเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 16-17 ซึ่งเท่ากับว่าผู้แต่งชำระพงสาวดารเขมรใน ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 ไม่มีความรู้เกี่ยวกับเขมรก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 16 เลย วิคเคอรียังเสนอว่า สมเด็จพระเจ้าบรมนิพนธ์บาทสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นสมเด็จ พระจันทราชา ซึ่งเป็นยุคสมัยที่บ้านเมืองเข้าสู่ภาวะสงบอีกครั้งหนึ่งหลังจากที่วุ่นวายมานาน⁸⁵ เท่ากับว่า เรื่องตั้งแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระจันทราชาซึ่งเสวยราชสมบัติในต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 ลงมา จะเป็นต้นเค้าของเรื่องในชั้นก่อนนั้นขึ้นไป

⁸³ ๖๓ สมุทรสาครบุรุษโอฬาร ภาคที่ 7 ฉบับ 75, 78. เน้นความโดยผู้เขียน.

⁸⁴ ดู Chalong Soontravanich, *Maha Sila Viravong's Phongsawadan Lao (1957): A Reappraisal* (Paper presented to the 7th International Conference on Thai Studies, Amsterdam, 4-8 July, 1999.), p.6.

⁸⁵ ดู Michel Vickery, *Cambodia After Angkor*.

โยงตามข้อสรุปของวิกเคอรีข้างต้น เอกสารมหาบุรุษเขมรซึ่งอาศัยพงสาวดารฉบับต่างๆ เป็นต้นฉบับในการเรียบเรียงจึงควรจะต้องยกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 16 ลงมา ไปวางไว้ในช่วงเวลาก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 16 ด้วยเช่นกัน ดังเห็นได้ในความตอนสมเด็จพระศรีราชา ยกทัพไปตีอยุธยาใน ค.ศ.1453 ครั้งนั้นเมื่อสมเด็จพระศรีราชาทราบข่าวว่าเกิดจลาจลในอยุธยา “โดยเหตุว่าขุนวรวงษาภักษมาพระเจ้ายอดฟ้า แล้วขึ้นเสวยราชย์”⁸⁶ จึงยกพยุหโยธาเสด็จเป็นจอมทัพยกไปเอาอยุธยา ครั้งนั้นยกไปถึงกำแพงพระนครแต่ตีเอาพระนครไม่ได้เพราะ “เพลานั้นทัพเขมรไม่มีปืนใหญ่เลย ๆ ฝ่ายทัพเสียมมันมีปืนใหญ่มาก ยิ่งจากที่ในเมืองออกมา ทัพเขมรจะเข้าใกล้ไม่ได้...ขณะนั้น ออกญาจักรีเบนนำเสนาทหาร 500 นาย เข้าใกล้กำแพงเสียม ๆ เสียมยิ่งมาต้องออกญาจักรีเบนมรณะในสงคราม” จึงโปรดให้ถอยทัพกลับกัมพูชา โดยสยามไม่กล้ายกทัพตาม⁸⁷

เรื่องที่พระศรีราชายกทัพไปตีอยุธยาใน ค.ศ.1453 นั้น ไม่มีกล่าวถึงในพงสาวดารฉบับโนงและฉบับนพรัตน์⁸⁸ รวมถึงพงสาวดารไทยแต่อย่างใด แต่ความในเอกสารมหาบุรุษตอนนี้ละม้ายกับความในเอกสารมหาบุรุษเขมรตอนที่สมเด็จพระปรมินทราชาธิเสด็จนำทัพหลวงยกไปตีอยุธยาใน ค.ศ.1581 ซึ่งครั้งนั้น โปรดให้พระเจ้าปาริราชวงมเป็นแม่ทัพหน้า แต่ตีอยุธยาไม่ได้ก็ให้ถอยทัพกลับคืนพระนคร⁸⁹

นอกจากการหยิบยืม โครงเรื่องและรายละเอียดของเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 16 ลงมา ไปวางไว้ในคริสต์ศตวรรษที่ 14-15 แล้ว นั้น ไม่เคิล วิกเคอรี ยังเชื่อด้วยว่าพงสาวดารกัมพูชาในช่วงเวลาดังแต่ ค.ศ.1346 ลงมาจนถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 16 นั้นเขียนขึ้นโดยลอกแบบ

⁸⁶ ๒กสมรษาบาทุสไฮม ภาคที่ 1 อีตัม 36.

⁸⁷ ๒กสมรษาบาทุสไฮม ภาคที่ 1 อีตัม 38.

⁸⁸ ดู “พงสาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: พิมพ์ไทย, 2457), หน้า 169. ในกรมศิลปากร, ประชุมพงสาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2457-2537) [CD-ROM], 2537. และราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 82.

⁸⁹ ๒กสมรษาบาทุสไฮม ภาคที่ 3 อีตัม 14-17.

ในตอนที่ยกทัพไปรบเสียมมันลงศักราชไว้ว่า ค.ศ.1569 คือ 12 ปี หรือ 1 รอบนักษัตรก่อนที่จะทรงมีพระดำริเรื่องยกไปรบกับสยาม หากแต่ลงว่าตรงกับปีมะเส็ง เอกศก จ.ศ.931 พ.ศ.2113 ตรงกับที่ลงไปในตอนตรงกับเสียมมันตรีเรื่องพระดำริว่าด้วยการสงครามนั้น ศักราชนั้นคือ ค.ศ.1581

จากพงศาวดารอยุธยา⁹⁰ ตัวอย่างของลักษณะอย่างนี้เห็นได้ในตอนสมเด็จพระจันทราชาทำชนช้างกับพญาองสวรรค์โลก⁹¹

เมื่อสมเด็จพระจันทราชาทราบว่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตรัสใช้ให้พญาองยกทัพมานั้น ก็มีพระราชสารทำชนช้างไปยังพญาองสวรรค์โลกซึ่งเป็น “สมเด็จพระเรียม” ของพระองค์ และ “เป็นพระราชบุตรบุญธรรมเสด็จเสียม”⁹² ดังความว่า

บัดนี้ พระเรียมยกทัพมานี้ ถ้าข้าพระองค์ [เป็นพระ] อนุชจะต่อยุทธ์โดยเสนาทหาร จะชนะหรือแพ้ก็ไม่ประเสริฐ เพราะเราทั้งสองเป็นมหากษัตริย์ มีวงศ์แต่หนึ่งเดียวร่วมกัน แล้วตั้งพระทัยว่าจะเอาชัยชนะโดยตนเอง ฯ ข้าพระองค์อนุชขอชนช้างแต่กับพระองค์ ให้นายกองนายทัพคู่ ฯ ต่อไปภายหน้า ไม่มีกษัตริย์ใดหาญกล้าออกชนช้างคู่ตั้งข้าพระองค์อนุชกับพระเรียม ฯ⁹³

⁹⁰ Michael Vickery, “The Composition and Transmission of the Ayudhya and Cambodian Chronicles,” in *Perceptions of the Past in Southeast Asia*, eds. Anthony Reid and David Marr (Singapore: Asian Studies Association of Australia, 1979.), p.150.

⁹¹ อันที่จริงส่วนหนึ่งของความตอนสมเด็จพระศรีราชายกทัพไปตีอยุธยาใน ค.ศ.1453 ก็คัดมาจากพงศาวดารอยุธยาด้วยเช่นกัน ดังจะเห็นในความตอนที่กล่าวถึงเหตุจลาจลในอยุธยาว่า “ขุนวรนายกบฏฆ่าพระเจ้ายอดฟ้า แล้วขึ้นเสวยราชย์” ซึ่งความอย่างนี้ไม่มีในพงศาวดารเขมรฉบับที่คัดชำระก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 20

มีความยืนยันอีกข้อหนึ่งว่าพงศาวดารเขมรตอนนี้คัดมาจากพงศาวดารอยุธยาคือ ตอนจบของเรื่องสมเด็จพระศรีราชายกทัพไปตีอยุธยาใน ค.ศ.1453 นั้นต่างกับตอนจบของเรื่องสมเด็จพระปรมินทราชาโปรดให้พระเจ้าปรีชาสงครามเป็นแม่ทัพหน้ายกไปตีอยุธยาใน ค.ศ.1581 ในพงศาวดารเขมร แต่ตรงกับสงครามคราวเดียวกันนี้ซึ่งมีกล่าวถึงในพงศาวดารอยุธยา ซึ่งกล่าวว่พระเจ้าปรีชาสงคราม (พงศาวดารอยุธยาออกพระนามว่าพระเจ้าปรีชา) ซึ่งเป็นกองหน้าต้องกระสุนปืนตายกับคอช้าง (ดู ประชุมพงศาวดารภาคที่ 82 เรื่องพระราชพงศาวดารกรุงสยามจากฉบับของบริติชมิวเซียม, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2537), หน้า 73. และ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” ใน *ประชุมพงศาวดารเล่ม 38* (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2512) หน้า 154.

⁹² พญาองเป็นโอรสพระศรีราชา ในคราวที่แผ่นดินกัมพูชาแตกเป็น 3 ส่วน แล้วสมเด็จพระศรีธรรมราชาทูลอัญเชิญสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้มาช่วยนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ให้เชิญตัวพระศรีสุริโยทัยกับพระศรีราชาซึ่งเป็นกษัตริย์ของแผ่นดินอีก 2 ส่วนนั้นเข้าไปอยุธยา กับตั้งให้เอาตัวพญาองไปด้วย เอกสารมหาบุรุษเขมรว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตรัสขอพญาองเป็นพระราชโอรสบุญธรรม (ฉกสมรยาบาทุสไฮ้ ภาตธี 1 อีถึม 48.) พญาองได้ชื่อว่า พญาองสวรรค์โลกเพราะสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้ไปครองเมืองสวรรค์โลก (ฉกสมรยาบาทุสไฮ้ ภาตธี 1 อีถึม 81.)

⁹³ ฉกสมรยาบาทุสไฮ้ ภาตธี 2 อีถึม 73. พระสิทธิธรรมราชาก็คือพญาองสวรรค์โลกนั่นเอง (ดู ฉกสมรยาบาทุสไฮ้ ภาตธี 2 อีถึม 72.)

พญาองสวรรค์โลกก็รับคำทำนั้น ถึงวันกำหนดทั้งสองฝ่ายก็ยกทัพเข้าประจันกันเป็น โกลาหล

พระที่นั่งเกษมทรที่พระสิทธิานราชาประทับนั้น วิ่งเคล็ด ไปถึงกองทัพหลวง จึงสมเด็จพระบรมพิตร ทรงใส่ [ข้าง] พระที่นั่งเข้าปะทะข้างพระสิทธิานราชา พระสิทธิานราชาก็ใส่ [ข้าง] พระที่นั่งรับได้สอง สามเพลง พวกทหารปืนยิงต้อง [ข้าง] พระที่นั่ง [พระ] สิทธิานราชาเป็นรอย [ข้างพระที่นั่งก็] ตกใจและ ล้มลง สมเด็จพระบรมพิตรทรงแทงพระสิทธิานราชาตรงกระดูกซี่โครง บันดาลให้สุคติบนหลังข้าง กลางธรรงค์ในปิวอก อัญสุศก ⁹⁴

อ่านความตอนนี้แล้วชวนให้นึกถึงเรื่องในพระราชพงศาวดารอยุธยาตอนพระนเรศวรชนช้างกับ พระมหาอุปราชานั้น หากแต่มีรายละเอียดต่างกันไป ในครั้งพระนเรศวรชนช้างกับพระมหาอุปราชานั้น ช้างพระที่นั่งพระนเรศวรพลัดเข้าไปกลางทัพพม่าหน้าช้างพระนั่งพระมหาอุปราชานั้น พระนเรศวร จึงตรัสแก่พระมหาอุปราชาน่าว่า “พระเจ้าพี่เราจะยืนอยู่ใใในร่มไม้เล่า เชิญออกมาทำยุทธหัตถีด้วยกัน ให้เป็นเกียรติยศไว้ในแผ่นดินเถิด **ภายหลังไปจะไม่มียศที่จะได้กระทำยุทธหัตถีแล้ว** พระมหาอุปราชาก็ได้ฟังดังนั้น ละอายพระทัย มีขัตติยมาณะ ก็บ้ายพระคชาธารออกมาจับ” ⁹⁵

สมเด็จพระจันทราชานั้น มิได้ทรงทำพญาองสวรรค์โลกชนช้างกันกลางศึก หากแต่ทำเป็น พระราชสารส่งไป นอกจากจะกล่าวว่ **“ต่อไปภายหลังไปจะไม่มียศใดหาญกล้าออกชนช้างคู่ดั่ง ข้าพระองค์ก่อนกับพระเรียม”** แล้ว ความในพระราชสารนั้นยังกล่าวด้วยว่า “ถ้าสมเด็จพระเรียม ทราบแล้ว ไม่ทรงสบพระทัยจะชนช้าง ให้เสด็จกลับคืนไปยังเมืองเสียม แล้วให้เสด็จเสียมเลือกนาย ทัพในวงษ์กัศัตร์ให้ออกมาชนช้างให้เห็นฝีมือ” คือกล่าวถึงที่ขัตติยมาณะคู่เดียวกับที่พระนเรศวร กล่าวแก่พระมหาอุปราชานั้น พญาองสวรรค์โลกก็ดูกันคือเมื่อทรงทราบความในพระราชสารนั้น แล้วก็มีพระทัยนี้กระลึกถึงขัตติยมาณะ ทรงพระพิโรธนัก ตรัสว่า “พระจันทราชาคูเบาเรา คาดว่าเรา จะไม่กล้าต่อสู้ **ข้างเราเป็นกัศัตร์อันประเสริฐ** จะชนช้างนั้นเราชอบใจนักแล้ว” ⁹⁶

ความตอนที่ผิดกันมากที่จะเป็นเหตุการณ์ในตอนชนช้าง ในคราวพระนเรศวรชนช้างกับ พระมหาอุปราชานั้น ช้างพระนเรศวรพลัดเข้าไปกลางทัพพม่า เมื่อทรงทำชนช้างและเอาชัยเหนือ พระมหาอุปราชาก็แล้ว พลปืนพม่าก็ระดมยิง นายมหานุภาพถวายพระคชาธารพระนเรศวรต้อง

⁹⁴ ฅกสภษษาบพุสอุไร ภาคที่ 2 อังกร 74.

⁹⁵ “พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” หน้า 247-248. ความในฉบับบริติชมิวเซียม ตรงกับทุกตัวอักษรกับฉบับพันจันทนุมาศ เว้นในตอนทีฉบับพันจันทนุมาศว่า “ภายหลังไปจะไม่มียศที่จะได้กระทำยุทธหัตถีแล้ว” ฉบับบริติชมิวเซียมว่า “ภายหลังไปจะไม่มียศที่จะได้ยุทธหัตถีแล้ว” (พระราชพงศาวดารกรุงสยามฉบับบริติชมิวเซียม, หน้า 112.) เน้นโดยผู้เขียน

⁹⁶ ฅกสภษษาบพุสอุไร ภาคที่ 2 อังกร 73.

กระสุนปืนตาย”⁹⁷ ขณะที่ครั้งสมเด็จพระจันทราชารบกับพญาองสวรรคโลกนั้น ช้างพระที่นั่งพญา
องสวรรคโลกกล้าเข้ามาในวงล้อมทัพศัตรูแล้วช้างพระที่นั่งถูกยิงทรุดลง สมเด็จพระจันทราชา
ก็ฉวยจังหวะแทงพญาองสวรรคโลกเสด็จสูดไป

น่าสังเกตอย่างนี้ว่า พงสาวดารฉบับวัดก็อมปงตรอพาจ ไม่ได้กล่าวว่าพญาองสวรรคโลก
สุรคเพราะถูกแทง หากแต่ว่าเพราะสมเด็จพระจันทราชา “พินด้วยพระแสงดาบต้องพระอังสา “บ่า”
เจ้าพญาองราชา พระองค์ไซ้วันฉดาโลกขาดสะพายเฉียงก็ถึงพระวิลาสัยกษัยพระชนมายุ ณ ช้าง
พระที่นั่งคเชนทร”⁹⁸ อย่างเดียวกับบรรยายในพงสาวดารอยุธยาว่า “สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ได้ที่
ช้างพินด้วยพระแสงพลพ่าย ต้องพระอังสาเบื้องขวาพระมหาอุปราชาตลอดลงมาจนประลิมมูรา
ประเทศชบลงกับคอช้าง”⁹⁹

ไมเคิล วิคเคอรี เสนอไว้ด้วยว่า พงสาวดารตามจารีตแบบจวนนั้นคัดลอกเหตุการณ์ใน
คริสต์ศตวรรษที่ 15 และ 16 มาจากฉบับพงสาวดารฉบับโนง แต่คัดลอกมาได้แย่มาก และยังมีการ
เสริมการบรรยายเหตุการณ์ เพิ่มบทสนทนา และมีเรื่องมุขปาฐะจำนวนมากแทรกเข้ามาด้วย และ
ความแตกต่างของพงสาวดารทั้งสองจารีตกันอยู่ที่การชำระและเรียบเรียงเหตุการณ์ตั้งแต่คริสต์
ศตวรรษที่ 17 เรื่อยมา¹⁰⁰ เอกสารมหาบุรุษเขมรซึ่งอาศัยพงสาวดารในจารีตแบบจวนเป็นต้นฉบับ
ในการคัดชำระ ก็มีเรื่องที่คัดลอกจากพงสาวดารฉบับโนงด้วยเช่นกัน อย่างเรื่องเมื่อครั้งที่พระเจ้า
กรุงล้านช้างบุรีเสด็จลาวทรงตรัสใช้ให้ราชทูตอัญเชิญพระราชสาธมายังกรุงกัมพูชาเพื่อขอทำชนช้าง
พนันเอาบ้านเมือง ความตอนนีในพงสาวดารฉบับโนงว่า

เมื่อปีมเมียนั้น [จุลศักราช 932] เจ้ากรุงลาวให้ขุนนางสองคนกับไพร่พันทึหนึ่งนำช้างใหญ่ช้างหนึ่ง
สูง 8 สอกมาชวนพนัน ถ้าช้างข้างไหนแพ้จะเอาเมืองข้างนั้นเป็นเมืองขึ้น แต่ช้างของพระองค์
สูงได้ 7 สอก พระองค์ให้ชนะช้างกรุงลาว จึงให้ชื่อไพร่พลลาวไว้ ให้แต่ช้างนั้นกลับไป¹⁰¹

ส่วนเอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวพิสดารออกไปว่า ใน ค.ศ.1572 พระเจ้ากรุงลาวส่งทูตมาขอทำ
ชนช้าง ครั้นสมเด็จพระปรมินทราชาทราบความแล้วก็ตรัสแก่เสนามนตรีและราชทูตลาวว่า

⁹⁷ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” หน้า 248. และ พระราชพงสาวดารกรุงสยาม
ฉบับ บริติชมิวเซียม, หน้า 112.

⁹⁸ ฅกสมายกบายุสไฮู ภาคที่ 2 อีตึ 75.

⁹⁹ “พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม),” หน้า 248. และพระราชพงสาวดารกรุงสยามฉบับ
บริติชมิวเซียม, หน้า 112.

¹⁰⁰ Michael Vickery, “The Composition and Transmission,” p.136.

¹⁰¹ “พงษาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 1, หน้า 173-174.

เรียกว่า “อุบายคล้องช้าง” ซึ่งเกิดในครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 17 ที่มีโครงเรื่องและรายละเอียด ตรงกันกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 16 ตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระ-
จันทราชา

หลังเสวยพระนครลี้วงแวกแก่ทัพอยุธยาใน ค.ศ.1594 มีกษัตริย์ครองราชย์ในกรุงกัมพูชา สืบมาหลายพระองค์ แต่ล้วนอยู่ในราชสมบัติเพียงช่วงเวลาสั้นๆ บ้านเมืองเกิดความวุ่นวาย จนใน ค.ศ.1601 สมเด็จพระมหาเทวีกษัตริย์¹⁰³ ก็โปรดให้แต่งพระศุภอักษรไปกราบบังคมทูลขอรับ พระราชทานพระศรีสุริโยพรรณซึ่งสมเด็จพระนเรศวรเชิญพระองค์ไปประทับ ณ กรุงศรีอยุธยาเมื่อ ครั้งที่ทรงตีได้กรุงลี้วงแวกนั้นกลับเข้ามาทรงราชย์ในกรุงกัมพูชา สมเด็จพระนเรศวรก็โปรด พระราชทานตามขอ

ในเวลาที่พระศรีสุริโยพรรณเสด็จออกจากกรุงศรีอยุธยามาปราบปรามพวกตั้งตนเป็นใหญ่ ในกรุงกัมพูชานั้น ทรงได้พระชัยเขมรราชบุตรช่วยจัดการบ้านเมืองให้ราบคาบ พระชัยเขมรนั้น ถูกอัญเชิญพระองค์ให้เข้าไปประทับในกรุงศรีอยุธยา กับพระศรีสุริโยพรรณพระวรวงศ์บิดาและ พระอุทัยพระอนุชในคราวเสวยพระนครลี้วงแวกแก่สยามนั้น ครั้นเมื่อพระศรีสุริโยพรรณกลับเข้ามา ประทับ ณ กรุงกัมพูชาแล้วก็ให้มีพระราชสาส์นไปขอพระราชบุตรทั้งสองพระองค์เข้ามาช่วยราชการ แผ่นดิน คราวนั้นสมเด็จพระนเรศวร โปรดให้พระอุทัยเสด็จกลับมาแต่พระองค์เดียว¹⁰⁴ กระนั้นก็ดี ในกาลต่อมาพระชัยเขมรจะได้อีกกลับคืนมายังกรุงกัมพูชา

เรื่องตอนที่พระชัยเขมรจะได้อีกกลับกรุงกัมพูชาอย่างที่เล่าไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรนั้น มีทั้งเค้าโครงเรื่อง และรายละเอียดของเหตุการณ์อย่างเดียวกับในตอนที่ได้ถึงครั้งที่สมเด็จพระ-
จันทราชาจะเสด็จกลับมาปราบพระเสด็จก่อน

ตอนที่เล่าเรื่องพระชัยเขมรนั้น เอกสารมหาบุรุษเขมรว่าหลังจากที่พระศรีสุริโยพรรณ มีพระราชสาส์นมากราบบังคมทูลขอตัวพระราชบุตรไปช่วยราชการ เจ้าเมืองเชียงใหม่ก็มีหนังสือ แจ้งเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาว่า

มีช้างพลายสูงใหญ่ตัวหนึ่ง ยืนหลบอยู่ใต้ต้นไม้ ขนขาวและอ่อนนุ่มดุจขนจามรี วัดความสูงได้ 5 ศอก 8 นิ้ว อยู่ในป่าไม้สัก ฯ ได้จัดหมอให้ออกไปคล้องแต่ไม่ได้ ฯ ขอทรงพระเมตตาโปรดพระราชทาน

¹⁰³ สมเด็จพระมหาเทวีกษัตริย์พระองค์นี้เป็นพระราชบุตรในสมเด็จพระจันทราชา ทรงอยู่เบื้องหลัง การขึ้นทรงราชย์ของพญาอ้อน พญาโณม และพระศรีสุริโยพรรณ (ฉกสมรยาบายุสไฮม ภาคธี 4 อีตัม 7, 10, 11.)

¹⁰⁴ ฉกสมรยาบายุสไฮม ภาคธี 4 อีตัม 29-30.

ข้างต่อกับหมอให้ออกจากกรุงไปช่วย ฯ พระนเรนทรโสร்தรงทราบแล้วสบพระทัยนัก ฯ เสด็จปรึกษาด้วยพระเอกาทศรถ พร้อมทั้งเสนาบดีมนตรีทั้งปวงว่า : ควรแต่เราจัดพระชัยเชษฐาให้ออกไปคล้อง เพราะทรงทราบว่าพระชัยเชษฐานี้ พระมารดาเป็นเชื้อข้างหมอเฒ่า มีฝีมือสันตักชานาญข้างคล้องข้างนั้นนัก ที่มาอยู่ในเมืองเรานี้ เราได้จัดให้ช่วยฝึกช้างพระที่นั่งก็เห็นว่ารู้สันตักจริงแล้ว ฯ ¹⁰⁵

พระชัยเชษฐาก็รับพระราชโองการออกไปคล้องช้างมาถวายได้สำเร็จ ขณะที่ความตอนครั้งพระจันทราขานี้ว่า

ปีชวดนั้นมีช้างเผือก 1 สูง 4 ศอก เข้ามาที่เมืองกาญจนบุรี ฯ มีหมอเสียมนายหนึ่งชื่อเปี่ยมนำสมครพรรคพวกไปล้อมจับช้างนั้น แต่จับไม่ได้ ฯ ความนี้ทราบถึงพระเจ้าจักรพัตติ (เสด็จเสียม) พระเจ้าเกิดพระทัยอยากได้ช้างนั้นนัก แต่ทรงจะหาผู้ใดเป็นที่ไว้วางพระทัย จะเป็นที่ยังให้ออกไปทำการนั้นถวายไม่ได้ ฯ ณะนั้นมนตรีเสียมที่เฝ้าอยู่ทั้งนั้นทูลว่า : ในบรรดาพระราชวงษานาญษัก็ดี มนตรีทั้งปวงก็ดี ทูลพระบังคมไม่เห็นมีองค์ใดหรือผู้ใดผู้ใดสันตักชานาญข้างอาวุธเสมอกับเจ้าพญาจันท์เสย ครั้งนี้ถ้าทรงพระกรุณาพิเศษเสด็จใช้เจ้าพญาจันท์ให้ออกไปทำการถวาย การนั้นจะสำเร็จเป็นแน่ ฯ ¹⁰⁶

พระจันทราขาก็ออกไปทำการถวายได้สำเร็จ ความในทั้งสองตอนนี้มีผิดกันก็แต่คราวที่พระชัยเชษฐาออกไปคล้องช้างนั้นมีความ โดยพิสดารกว่าเท่านั้น

เมื่อพระชัยเชษฐาออกไปทำการถวายได้สำเร็จและกลับมายังพระนครศรีอยุธยาแล้วนั้น ก็ทรงวางอุบายเพื่อให้ได้กลับไปกัมพูชา ดังว่า

วันหนึ่งนั้น ทรงเรียกมนตรีกับบรรดาข้าที่ไว้พระหฤทัยมาปรึกษาว่า : เราต้องการกลับไปพระนครนี้ แต่เสด็จเสียมไม่พร้อมให้เราออกไป ฯ บัดนี้เราคิดเห็นอุบายหนึ่ง แล้วตรัสว่า : เราคิดสานตะกร้าลายदानกลุ่มให้ใหญ่ แล้วเอาซี่ข้างที่มันซี่ใหม่ๆ มายัดให้แน่นเต็มตะกร้าให้ได้มาก แล้วให้อาไม้ทองหลางมาสลักทำเป็นดินข้างอย่างใหญ่ เอาไปเหยียบตรงคินโคลน ให้ได้เห็น [เป็น] รอยดูเป็นรอยเท้าข้างเหยียบจริงๆ แล้วเอาขนจามรีไปติดไว้กับต้นไม้ให้เหมือนว่าข้างหยุดยืนได้ร่มไม้เอาตัวดูไถเป็นประจำ แล้วเอาซี่ข้างทั้งไว้ 2 หรือ 3 ก้อน ที่ทางใต้เมืองปีสจิม ให้ทำอย่างนี้เป็นมากแห่งเรื่อยไปจนถึงเมืองสุรินทสิงคะ กับในป่าใหญ่ที่เป็นแดนกรุงกัมพูชา ฯ ¹⁰⁷

ส่วนในคราวพระจันทราขานี้ความว่า

¹⁰⁵ ติกสมยบายุสไฮ้ ภาคที่ 4 ใถ้ 31.

¹⁰⁶ ติกสมยบายุสไฮ้ ภาคที่ 1 ใถ้ 79.

¹⁰⁷ ติกสมยบายุสไฮ้ ภาคที่ 4 ใถ้ 33. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

ดังนั้นแล้ว มีแต่กฏีกอบุยาขกลอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เสด็จนี้แพ้กฏสักหน กูจึงได้คืนไปเมืองโดยเร็ว ๆ ทรงพระจินดาคลุณั้นแล้ว จึงทรงตรัสสั่งบรรดาพวกกรมเป็นข้าในพระองค์ 15 นาย ให้เอาไม้มาสลักเป็นดินข้างขนาดใหญ่ 4 [ดิน] แล้วเอาไปกดกับดิน ให้มีเป็นรอยคูดเป็นดินข้างจริงๆ แล้วให้เอาซี่ข้างยึดในตะกร้า ทำให้เป็นก้อนใหญ่ๆ แล้วให้เขย่าออกจากตะกร้า แล้วให้เอาไปโยนทิ้งหลายๆ แห่ง ๆ การทำนี่อย่างนี้เพื่อให้ประกอบกับรอยดินใหญ่ๆ นั้น ให้คูดว่าข้างทั้งปวงนั้นถ้าย ๆ ทรงสั่งว่า ไปถึงต้นไม้ใดเหมาะแก่ที่ข้างจะขึ้นหลบ [ได้ร่มไม้] ได้ ให้บรรดาพวกข้าทั้งนั้นเอาดินโคลนไปทา แล้วให้เอาขนเจียมสองสามเส้นเหน็บกับเปลือกไม้ทำให้เป็นขนข้างที่ [เอาตัว] สักกับต้นไม้¹⁰⁸

และเมื่อพระชัยเชษฐาเสด็จเสวยราชย์สนองสมเด็จพระวรวราชบิดาใน ค.ศ.1629 นั้น เอกสารมหาบุรุษเขมรออกพระนามว่า สมเด็จพระราชโองการ บรมราชมหาจักรพรรดิรามาริทธิพระศรีสุริโยพรรณ มหาจักรพรรดิราช (ครองราชย์ ค.ศ.1629-1637)¹⁰⁹ คือเฉลิมพระนามตามสมเด็จพระวรวราชบิดา แต่มีที่น่าสังเกตว่าคำว่า “บรมราชมหาจักรพรรดิ” นั้น พ้องกับพระนามสมเด็จพระจันทราชาที่ในบางคราว เอกสารมหาบุรุษเขมรออกพระนามว่า สมเด็จพระบรมจักรพรรดิรามาริทธิราช ขณะที่ยังสาวดารฉบับโนงออกพระนามสมเด็จพระจันทราชาว่า “พระบาทสมเด็จพระบรมราชจักรพรรดิรามาริทธิศรีสุริโย-ปพันธุธรรมิกราชา”¹¹⁰

ความตอนที่เล่าถึงเรื่องความวุ่นวายในพระนครหลังจากเสียสิ่งแวดล้อมแก่สยามอย่างที่เล่าไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรนั้นมีมาในพงสาวดารฉบับโนงด้วย เชื่อได้ว่าเอกสารมหาบุรุษเขมรคัดชำระขึ้นโดยอาศัยความตามที่มาในพงสาวดารฉบับโนง ดังที่เมื่อพงสาวดารฉบับโนงกล่าวบรรยายถึงครั้งแผ่นดินเป็นกลางว่า “บรรดาราชฎรเมืองใหญ่น้อยเกิดการกำเริบ ตั้งตัวเปนใหญ่ไล่จับกันไปขายกิน”¹¹¹ ในเอกสารมหาบุรุษก็ว่า “เหล่าเจ้าหัววายชรกใหญ่ๆ ไม่เอาธุระในกิจการแผ่นดิน รู้แต่ตั้งตัวเป็นสมเด็จพระเรียเมียครบเขต ๆ ราชฎรในอาณาเขตต่างๆ จับตัวกันเอาไปขายคูดสัตว์ดิริจฉาน ๆ”¹¹² แต่เอกสารมหาบุรุษจะขยายความที่มาจากพงสาวดารฉบับโนงนั้นให้พิสดารออกไป ดังในความตอนที่เล่าถึงพระศรีสุริโยพรรณให้ไปขอพระชัยเชษฐา กับเรื่องที่พระชัยเชษฐาทำอุบายคล้องช้างนั้น ไม่มีในพงสาวดารฉบับโนง ความตอนนี้มีมาในพงสาวดารฉบับโนงแต่เพียงว่า

พระนางให้ไปขอสมเด็จพระไชยเชษฐาเป็นพระราชบุตรผู้พี่แต่พระเจ้ากรุงไทย จึงพระเจ้ากรุงไทย

¹⁰⁸ ฅกสมรษาบุรุษไธม ภาคฉี 1 ฉัถั 79-80. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้อัเขียน

¹⁰⁹ ฅกสมรษาบุรุษไธม ภาคฉี 4 ฉัถั 55.

¹¹⁰ “พงษาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 1, หน้า 171-172.

¹¹¹ พงสาวดารฉบับโนงออกพระนามว่า สมเด็จพระเพ็ทกษัตริ (ดู เรื่องเดียวกัน, หน้า 178, 179.)

¹¹² ฅกสมรษาบุรุษไธม ภาคฉี 4 ฉัถั 11-12.

โปรดพระราชทานให้มาแล้วพระองค์ให้สมเด็จพระราชบุตรทั้งสองพระองค์ปราบปรดาหัวเมืองใหญ่น้อยราบสิ้นแล้ว พระองค์ไปสถิตย์อยู่ที่ละวาแอมแขวงเมืองพนมเปญเมื่อศักราช 973 สกนลุนนัษัตร์ พระชันษาได้ 46 ปี อภิเศกทรงนำสังข์สรงพระเกษทรงพระนารายณ์ทรงพระชรรค์ ทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราชรามธิเบศ¹¹³

กับทั้งเรื่องพระจันทราชาใช้อุบายคล้องช้างหลบหนีกลับมายังกรุงกัมพูชา ก็ไม่มีในพงศาวดารฉบับ โนงด้วยเช่นกัน

ความในตอนพระจันทราชาและพระชัยเชษฐาใช้อุบายคล้องช้างนี้จึงเป็นของที่เขียนขึ้นใหม่อย่างช้าที่สุดก็ในตอนทีสมเด็จพระอัครมหาเสนาธิเบศิ สมุหนายก (อุม) มีบัญชาให้คัดชำระพงศาวดารใน ค.ศ.1901 นั้น อุบายทั้งในสองคราวนั้น จึงไม่ใช่ครั้งหลังเอาอย่างครั้งแรก แต่ทั้งสองครั้งนั้นเขียนขึ้นในคราวเดียวกัน และผู้คัดชำระพงศาวดารจะได้เรื่องอุบายคล้องช้างมาจากที่ใดไม่ทราบได้

ความบรรยายโดยพิสดารอย่างในตอนอุบายคล้องช้างก็ดี หรือตอนอื่นๆ ในเอกสารมหาบุรุษเขมรก็ดี เป็นข้อควรสนใจโดยเฉพาะในประเด็นของแหล่งที่มา เพราะคำตอบในเรื่องแหล่งที่มานี้อาจช่วยยืนยันช่วงเวลาของการคัดชำระไปจนถึงแสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงไปของความคิดของผู้คัดชำระและสังคมที่ผู้คัดชำระใช้ชีวิตอยู่

วิกเคอริกกล่าวไว้ว่าความที่เสริมและขยายให้พิสดารนั้นเป็น “เรื่องมุขปาฐะ” แต่ความบางตอนที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรมีเค้าให้เห็นว่าไม่ใช่เช่นนั้น ดังในครั้งสงครามกับลาวหลังคราวชนช้างเอาพระนคร ความในตอนนี้อาจกล่าวไว้ในพงศาวดารฉบับ โนงว่า

เมื่อศักราช 933 สกนแมนัษัตร์พระองค์ทรงราชย์ได้ 6 ปี พระชันษาได้ 52 ปี จึงเจ้ากรุงลาวยกทัพเรือทัพบุกมา เจ้ากรุงลาวมาทางบกให้อุปรามาทางเรือ เจ้ากรุงลาวนั้นมาถึงแดนเมืองสันตูก จึงพระองค์ออกไปสู้รบกับเจ้ากรุงลาวนั้น พระองค์ชนะเจ้าลาวๆ หนีไปได้จับได้แต่ขี้เฒ่าเป็นอันมาก¹¹⁴

เอกสารมหาบุรุษเขมรลำดับเรื่องคิด ไปจากพงศาวดารฉบับ โนง คือฉบับ โนงกล่าวว่าเขมรยกทัพไปตี นครราชสีมา ก่อน แล้วพระเจ้ากรุงลาวจึงมาทำชนช้างเอาบ้านเอมเมือง เมื่อช้างคนแพ้จึงยกมาตี กัมพูชาและพ่ายกลับไป¹¹⁵ ส่วนเอกสารมหาบุรุษเขมรว่า พระเจ้ากรุงลาวมาทำชนช้างก่อน แล้วเขมร

¹¹³ “พงษาวดารเขมร” ใน ประชุมพงษาวดารภาคที่ 1 หน้า 179.

“พระนาง” ที่กล่าวถึงนั้นก็คือสมเด็จพระมหาเทวีกษัตริย์ (พงศาวดารฉบับ โนงออกพระนามว่า สมเด็จพระเทวีกษัตริย์ (เรื่องเดียวกัน, หน้า 178, 179.)) ส่วน “พระองค์” คือสมเด็จพระศรีสุริโยพรรณ

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 173-174.

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 173.

โจโลจึงบอกว่า เราหัวเราะนี้ด้วยเหตุว่าความคิดขงเบ้งกับจิวยี่ยังน้อยนัก แม้เราได้คิดอ่านทำการเหมือน ขงเบ้งกับจิวยี่นั้น เราก็จะแต่งกองทัพมาชู่มอยู่ ณ เนินป่าเขานี้ ที่ไหนข้าศึกจะพันมือเรา นี้ขงเบ้งจิวยี่ มิได้คิดเหมือนใจเรา ครั้นว่าสิ้นคำลง พอได้ยินเสียงประทัดแล้วก็เห็นแสงเพลิงจุดขึ้นสองข้างทาง ทหาร ก็โห่ร้องออกจากป่านินเขาเป็นอันมาก แลจูล่งร้องมาว่า ตัวเรานี้ขงเบ้งให้มาคอยดักสกัดจับอายศัตรู ราชสมบัติฆ่าเสีย โจโลได้อินคังนั้นก็ตกใจจึงให้เดิยวเลี้ยวเดิยวคืบป้องกันข้างหลัง โจโลก็พาทหาร หนีไป

ขณะนั้นทหารโจโลทั้งม้าแลอาวุธไว้เป็นอันมากรีบหนีตามโจโลไป ฝ่ายจูล่งแลทหารทั้งปวง จับได้ม้าแลเครื่องศัตรารัฐไว้เป็นอันมาก¹²¹

ผิดกันแต่ว่าทัพเรือโจโลที่ยกมาตั้งตั้งคราวนั้นถูกอุบายหลอกให้วางไม้กระดานตรงตะปูโยง เรือทั้งหมดเข้าด้วยกัน กับมีเรื่องขงเบ้งทำพิธีเรียกลมเพื่อให้พัดไปทางทัพเรือของโจโลเพื่อปล่อย เรือบรรทุกฟางชুবน้ำมันที่จุดไฟถูก โชน ไปติดทัพโจโล ขณะที่ไม่มีรายละเอียดอย่างนี้ในเอกสาร มหาบุรุษเขมร

การเปรียบเทียบในเอกสารมหาบุรุษเขมรกับสามก๊กนี้มีนัยว่า กลศึกอย่างนี้เป็นของที่ เอกสารมหาบุรุษเขมรหยิบยืมมาจากสามก๊กของจีน อาจแลดูว่าใกล้เคียงอยู่ ยกมาเปรียบเทียบไม่ได้ แต่ พึงพิจารณาอย่างนี้ว่า เมื่อพระเจ้ากรุงล้านช้างศรีสัตนาคนหุตให้ยกทัพมาตีกรุงกัมพูชานั้น ยกมาทั้งทางบกและ ทางน้ำ ทัพเรือมีสมเด็จพระมหาอุปราชนำทัพลงมาตามแม่น้ำโขง เมื่อถึงเมืองโขนคือบริเวณแก่งหัดี ผีแล้ว ก็ให้ลำเลียงเรือข้ามและยกทัพลงมาถึงเมืองช้อมบก ฝ่ายพญาอรชุนแม่ทัพเขมรยกไปรอรับ ทัพลาวอยู่ที่โตบงนมม ได้เมืองช้อมบกกลงมาไกลโข กับในกรุงส่งทัพเจ้าฟ้าทพพะขึ้นไปช่วย ข้างทัพ บกเมื่อสมเด็จพระปรมินทราชาธิราชรบชนะทัพลาวแล้ว ก็โปรดให้ยกไปหนุนทัพเรือ สมเด็จพระ- ปรมินทราชาธิราชไปตั้งทัพที่กรอเจแล้วให้ทำอุบายเผาทัพเรือลาว

กรอเจ (เอกสารฝ่ายไทยเรียก กระแจะ) นั้นตั้งอยู่เหนือโตบงนมมขึ้นไปทางเหนือ แต่อยู่ ได้ช้อมบก สมเด็จพระปรมินทราชาธิราชโปรดให้ผูกแพบรรทุกฟางหญ้าอยู่ที่กรอเจซึ่งอยู่ทางใต้ น้ำ ของทัพลาว แพที่จุดไฟถูกโพลงจะลอยทวนน้ำขึ้นจึงไม่มีทางเป็นไปได้ กลศึกของสมเด็จพระ- ปรมินทราชาธิราชจึงไม่เกิดขึ้นจริง หากใช้กลศึกนี้จริงก็ไม่มีความสำเร็จ กลศึกอย่างที่มาในความตอนนี้ จึงควรจะเป็นของที่หยิบยืมมาใส่ในฉากสงครามทางเรือครั้งนี้ซึ่งเป็นสงครามทางเรือเพียงหนึ่งใน

¹²¹ เรื่องเดียวกัน.

สองครั้งที่มีกล่าวถึงในเอกสารมหาบุรุษเขมร¹²² และกลศีก้อย่างนี้ไม่พบในพงศาวดารเขมรฉบับอื่นๆ

เรื่องสามก๊กนี้ ออกญาวิบุลราชเสนา (นุ กอน) แปลจากฉบับภาษาไทยของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ลงพิมพ์ในวารสาร *กัมพูชาสุริยา* ตั้งแต่ ค.ศ.1948-1971¹²³ และการเอ่ยอ้างถึงเรื่องสามก๊กซึ่งมีอยู่เพียงแห่งเดียวในเอกสารมหาบุรุษเขมร โดยเป็นเชิงอรรถที่ เอง สด ทำอธิบายเรื่องกรุงกานึง¹²⁴ ก็น่าจะอิงกับเรื่องสามก๊กฉบับแปลของ นุ กอน นี้เอง แต่ศาสตราจารย์ก้อมปงตโรพาล้างซึ่งเป็นต้นฉบับให้ เอง สด นำมาเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมรนั้นคัดชำระในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ในเวลาที่ยังไม่มีเรื่องสามก๊กฉบับแปลภาษาเขมร ถ้ากลศีกพอเรื่องกองทัพลาวได้มาจากเรื่องสามก๊กจริง ก็เท่ากับว่าผู้คัดชำระศาสตราจารย์ก้อมปงตโรพาล้างได้อ่านเรื่องสามก๊กฉบับภาษาไทยของเจ้าพระยาพระคลังหน

ข้อที่ว่าผู้คัดชำระศาสตราจารย์ก้อมปงตโรพาล้างได้อ่านเรื่องสามก๊กฉบับภาษาไทยของเจ้าพระยาพระคลังหน อาจไม่ได้บอกอะไรมากไปกว่าที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบันทึกไว้ว่า “พวกผู้ตีชาวเมืองพนมเปญชั้นสมัยเก่ามักพูดไทยได้คล่องทุกคน อย่างต่ำก็พอฟังเข้าใจ เพราะเมื่อครั้งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จมากรุงเทพฯ ถึงกล่าวกันว่าครัสถาภาษาเขมรมิใครจะคล่องพวกที่เกี่ยวข้องกับราชสำนักจึงต้องพูดไทยเป็นนิจ”¹²⁵ แต่น่าเชื่อว่า การอ่านละเอียดในความบรรยายพิสดารอื่นๆ ซึ่งมีอีกมากในเอกสารมหาบุรุษเขมร เพื่อสืบเสาะหาแหล่งที่มาที่ไม่ใช่เพียงแต่มาจากพงศาวดารฉบับใด จะเผยให้เห็นลักษณะและความเคลื่อนไหวทางความคิดของช่วงเวลาที่มีการคัดชำระศาสตราจารย์ก้อมปงตโรพาล้าง ตลอดจนพงศาวดารฉบับอื่นๆ ที่ เอง สด ใช้ในการเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมร รวมถึงช่วงเวลาที่มีการเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมรเองด้วยก็เป็นได้

จ. ลักษณะของเอกสารมหาบุรุษเขมร

ชื่อรองของเอกสารมหาบุรุษเขมรคือ “พระราชพงศาวดารจากสาตราไบลาน จริงแท้ไม่แก่งกลาย” ถ้าถือตามชื่อนี้ เอกสารมหาบุรุษเขมรก็คือพงศาวดารฉบับหนึ่ง

¹²² อีกหนหนึ่งคือในคราวที่พญาจันตูกยกทัพเรือ ไปสัประยุทธ์กับทัพสยามที่ในแม่น้ำเจ้าพระยาเหนือเมืองพระประแดงขึ้นไป เรื่องตอนนี้ดูใน *ฉกสมรยุทธบุรุษเขมร ภาคที่ 3* อีตัม 29.

¹²³ ยี่ง บุกซี, ยาลีบอสมกมุสัลญ์ไธสตรัฐี 20 [นุษปมาลาารวรรณกรรมเขมรศตวรรษที่ 20], อีตัม 84.

¹²⁴ *ฉกสมรยุทธบุรุษเขมร ภาคที่ 4* อีตัม 92 ฅ.1.

¹²⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *นิราศนครวัด, พิมพ์ครั้งที่ 2* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545),

แล้วพงสาวดารคืออะไร คำถามนี้อาจตอบได้ในเชิงเปรียบเทียบกับงานเขียนที่เรียกชื่อแบบเดียวกันในกรณีของไทย

ฉลอง สุนทราวาณิชย์ จำแนกงานเขียนประวัติศาสตร์ไทยก่อนการรับแนวคิดแบบตะวันตกออกเป็น 4 ประเภท โดยใช้ลักษณะและจุดมุ่งหมายในการเขียนเป็นเกณฑ์ งานเขียนทั้ง 4 ประเภท ได้แก่ 1) งานที่มีลักษณะสัมพันธ์กับความเชื่อในกำเนิดของโลกและมีจุดมุ่งหมายที่จะเชื่อมชุมชนของตนเข้ากับเทพเจ้าหรือผู้ให้กำเนิดโลกและจักรวาล 2) งานที่มีลักษณะและจุดมุ่งหมายเพื่อประกาศเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ 3) งานที่มีลักษณะสัมพันธ์กับศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งพุทธศาสนา และมีจุดมุ่งหมายที่จะกล่าวถึงประวัติของการเผยแผ่ศาสนา และ 4) งานที่มีลักษณะเป็นบันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และเกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ และมีจุดมุ่งหมายเพื่อใช้เป็นหลักยึดในการปฏิบัติทางราชการ¹²⁶

การจำแนกแบบข้างต้นนี้ต่างไปจากช่วงเวลาต่อมาที่นิยมจำแนกงานเขียนประวัติศาสตร์ไทยออกเป็น จารึก ตำนาน พงสาวดาร และประวัติศาสตร์ ต้นแบบของการจำแนกงานเขียนทางประวัติศาสตร์ออกเป็น จารึก ตำนาน พงสาวดาร และประวัติศาสตร์ คืองานศึกษาของ ชาญุวิทย์ เกษตรศิริ แรกที่สุดปรากฏในวิทยานิพนธ์ของชาญุวิทย์ เกษตรศิริ (1973) โดยชาญุวิทย์แบ่งงานเขียนประวัติศาสตร์ไทยสมัยโบราณออกเป็น 2 แบบ คือ ตำนาน (tamnan) และพงสาวดาร (phongsawadan) โดยอธิบายว่าตำนานคือประวัติศาสตร์พุทธศาสนา (history of Buddhism) และพงสาวดารคือประวัติศาสตร์ราชวงศ์ (dynastic history)¹²⁷ อีก 6 ปี ต่อมา ชาญุวิทย์ ก็ได้เพิ่มงานเขียนประวัติศาสตร์ประเภทใหม่คือ ประวัติศาสตร์ (prawatsat) ซึ่งหมายถึงงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่และให้ความสำคัญกับความคิดเรื่องรัฐชาติ (nation-state) ต่อท้ายพงสาวดารเข้าไป¹²⁸

¹²⁶ ฉลอง สุนทราวาณิชย์, “วิวัฒนาการการเขียนประวัติศาสตร์ไทย จากเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ศึกษาเปรียบเทียบพระราชพงสาวดารรัชกาลที่ 2,” ศิลปากร 4 (พฤศจิกายน 2515): 71-72.

¹²⁷ Chamvit Kasetsiri, *The Rise of Ayudhya: a History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1976), p.2.

เดิมหนังสือเล่มนี้เป็นวิทยานิพนธ์ที่ชาญุวิทย์เสนอเพื่อรับปริญญาเอก ณ มหาวิทยาลัยคอร์เนลล์ ใน ค.ศ.1973 ก่อนที่จะได้รับการตีพิมพ์เป็นหนังสือใน ค.ศ.1976 วิทยานิพนธ์ดังกล่าวไม่ได้มุ่งจะศึกษาประเด็นเรื่องงานเขียนประวัติศาสตร์โดยตรง การกล่าวถึงงานเขียนประวัติศาสตร์เป็นการวิเคราะห์หลักฐานที่จะนำมาใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์อยุธยา

¹²⁸ Chamvit Kasetsiri, “Thai Historiography from ancient Times to the Modern Period” in *Perceptions of the Past in Southeast Asia*, eds. Anthony Reid and David Marr (Singapore: Asian Studies Association of Australia, 1979.)

การจำแนกประเภทงานเขียนประวัติศาสตร์ของชาวยุโรปได้รับการยอมรับและส่งอิทธิพลเป็นอย่างสูงต่อการศึกษางานเขียนประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยหลังลงมา ใน ค.ศ.1980 นาฏวิภา ชลิตานนท์ ได้เพิ่มประเภทของงานเขียนประวัติศาสตร์แบบ จารึก ซึ่ง “อาจเป็นงานเขียนทางประวัติศาสตร์สกุลแรก”¹²⁹ เข้าไปก่อนหน้า ดำนาน และพงสาวดารตามอย่างการจำแนกของชาวยุโรป กับทั้งขยายความงานเขียนทั้ง 3 ประเภท คือ จารึก ดำนาน และพงสาวดารให้พิสดารออกไป¹³⁰

นอกจากนี้แล้ว งานเขียนของชาวยุโรปยังทรงอิทธิพลเป็นอย่างสูงในวงวิชาการประวัติศาสตร์ที่ใช้ภาษาอังกฤษนับตั้งแต่งานชิ้นนี้เกิดขึ้นเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน ใน ค.ศ.2003 ลิซา ฮอง (Lysa Hong) ก็ได้เพิ่มประเภทของงานเขียนประวัติศาสตร์แบบ หลังประวัติศาสตร์ (post-prawatsat) เข้าไปในลำดับท้ายสุดของประเภทของงานเขียนประวัติศาสตร์ตามอย่างการจำแนกของชาวยุโรป หลังประวัติศาสตร์ (post-prawatsat) หมายถึงงานเขียนประวัติศาสตร์ในยุคหลังสมัยใหม่ (post-modern) ที่ผู้เขียนไม่ใช่นักประวัติศาสตร์อาชีพ งานเขียนประวัติศาสตร์แบบนี้มีความเป็นประชานิยม (populism) สูง¹³¹ สำเร็จเป็นประเภทของงานเขียนประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่สมัยโบราณถึงปัจจุบันคือ จารึก ดำนาน พงสาวดาร ประวัติศาสตร์ และหลังประวัติศาสตร์

การจำแนกตามอย่างชาวยุโรปถูกตั้งคำถามในหลายประเด็นจาก ธิดา สาระยา และวินัย พงศ์ศรีเพียร¹³² อย่างไรก็ดี ชงชัย วินิจจะกูล ตั้งข้อสังเกตว่าแม้ธิดาและวินัยจะชี้ให้เห็นถึง “ความไม่น่าเชื่อถือ – ความไม่สมจริง” ของการจำแนกตามอย่างชาวยุโรป ในประเด็นที่ว่างานเขียนประวัติศาสตร์มีลักษณะของวิวัฒนาการที่สืบเนื่องกัน กับทั้งสะท้อนให้เห็นถึงพัฒนาการของรัฐ 3 แบบ

¹²⁹ นาฏวิภา ชลิตานนท์, ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524); หนังสือเล่มนี้ปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโทฉบับที่ชื่อเรื่อง “วิวัฒนาการของการเขียนประวัติศาสตร์ไทย ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” ที่เสนอต่อจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยใน ค.ศ.1980 (นาฏวิภา ชลิตานนท์, “วิวัฒนาการของการเขียนประวัติศาสตร์ไทย ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523)

¹³⁰ ดูรายละเอียดในเรื่องเดียวกัน.

¹³¹ ดู Hong Lysa, Does Popular History in Thailand Need Historian? *ไทยคดีศึกษา* (ฉบับผู้วัฒนธรรมสมัยใหม่ รัฐ vs ประชาชาติ) 1 (เมษายน-กันยายน 2547): 31-66.

¹³² ธิดา สาระยา, “วิวัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: พิจารณาจากตำนานและตำนานประวัติศาสตร์,” ใน *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์*, พิมพ์ครั้งที่ 2 ปรับปรุงเพิ่มเติม (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2539), หน้า 49-91. และ Winai Pongsripian, *Traditional Thai Historiography and Its Nineteenth-Century Decline* (Ph.D.Thesis, University of Bristol, 1983).

ใน 3 ยุค¹³³ แต่ธิดาก็ไม่ได้แย้งในประเด็นความแตกต่างกันในทางคุณลักษณะหรือธรรมชาติของ “พงสาวดาร” และ “ตำนาน”¹³⁴ ซึ่งเป็นประเด็นที่ ชงชัย เห็นว่ามีความสำคัญ เพราะชงชัยเห็นว่า “พงสาวดาร” และ “ตำนาน” มีลักษณะที่ต่างกันน้อยกว่า หรือจำแนกออกจากกันได้ยากกว่าที่ นักประวัติศาสตร์ไทยคิดหรือนึก

ถ้าเช่นนั้น พงสาวดารคืออะไร

งานเขียนประวัติศาสตร์แบบที่เรียกว่า พงสาวดาร นั้นพบในกัมพูชา ลาว ไทย และพม่า ชงชัย ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า พงสาวดารคืออะไรในกรณีของพงสาวดารไทยอาจจะชัดเจน แต่เมื่อขยาย ขอบเขตออกไปดูถึงพงสาวดารกัมพูชาและพงสาวดารลาวแล้วก็จะพบว่า เรารู้น้อยมากเกี่ยวกับสิ่งที่เรียกว่า ธรรมชาติของพงสาวดาร¹³⁵

อาจเป็นไปได้ว่า ความไม่ชัดเจน (ความสับสน ?) ว่าพงสาวดารคืออะไรในความรับรู้ของ นักวิชาการไทยในกรณีของกัมพูชาและลาวมาจากการนำเอาคำว่า พงสาวดาร มาใช้เรียกงานเขียน ประวัติศาสตร์ที่มีอยู่เดิมในกัมพูชาและลาวซึ่งมี “ธรรมชาติ” ต่างไปจาก “พงสาวดาร” ราชสำนัก กรุงเทพฯ ในครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 18 ใช้คำ “พงสาวดาร” เรียกงานเขียนประวัติศาสตร์เกี่ยวกับกษัตริย์ของกัมพูชาและลาว

ศัพท์ว่า พงสาวดาร นั้นมักแปลแยกเป็นสองคำว่า พงศ และ ฮวดาร จากนั้นแปลศัพท์แต่ละ คำแล้วสำเร็จออกมาเป็นว่า วงศ์ของพระเป็นเจ้าซึ่งแบ่งภาคลงมาเกิดยัง โลกมนุษย์ซึ่งก็คือกษัตริย์ เรื่องของพงสาวดารตามคำแปลอย่างนี้จึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับกษัตริย์ซึ่งเป็นวงศ์ฮวดาร แต่ใน

¹³³ ชงชัย วินิจจะกูล, “ผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย กรณีพระมหาชรรมราชา: ผู้ร้ายกลับใจหรือถูกใส่ความ โดย plot ของนักประวัติศาสตร์,” ใน ไทยคดีศึกษา: รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุขิตาจิต อาจารย์พันเอก หลึงคุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2533), หน้า 180. และดู ธิดา สารยา “วิวัฒนาการ ของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: พิจารณาจากตำนานและตำนานประวัติศาสตร์,” หน้า 70-71.

¹³⁴ ชงชัย วินิจจะกูล, “ผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย,” หน้า 181.

¹³⁵ เรื่องเดียวกัน.

ชงชัย วินิจจะกูล เสนอว่าเพื่อที่จะเข้าใจธรรมชาติของพงสาวดาร (และตำนาน) ได้ดียิ่งขึ้น ควรจะ พิจารณาพงสาวดารในฐานะที่เป็นผลงานทางวรรณกรรม (เรื่องเดียวกัน, หน้า 178.) แต่การเสนอนี้ก็เท่ากับ เป็นการคิดฉลาดใหม่ให้แก่ “พงสาวดาร” และ “ตำนาน” เช่นเดียวกับการกล่าวว่าการเขียนอย่างนั้นอย่างนี้ เป็นแบบที่เรียกว่า “พงสาวดาร” และ “ตำนาน”

คำถามคือฉลาดใหม่ของงานเขียนประวัติศาสตร์ที่ว่าคือ วรรณกรรม นั้น มีความ “ชัดเจน” มากน้อย เพียงใด และจะมีวิธีอ่านวรรณกรรมนั้นอย่างไร ถ้าเราอ่านพงสาวดารซึ่งเป็นผลงานวรรณกรรมด้วยขนบ วรรณกรรมสมัยใหม่ ก็ไม่ต่างอะไรกับวิธีที่นักประวัติศาสตร์อ่านพงสาวดาร ในฐานะที่เป็นพงสาวดาร กล่าวคือ ทั้งคู่ตกอยู่ในสภาพเดียวกันคือความไม่เข้าใจธรรมชาติของพงสาวดาร ความเข้าใจที่มีก็จะเป็นแค่เข้าใจการทำงาน ของนักนิพนธ์งานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่ที่ใช้พงสาวดารเป็นแหล่งข้อมูล

กรณีของกัมพูชา ความหมายของคำว่า พงสาวดาร ไม่ใช่เป็นอย่างที่เข้าใจกันในวงวิชาการไทยไปเสียทั้งหมด

เมื่อพิจารณาเฉพาะที่ศัพท์ว่า พงสาวดาร วจนानุกรมลब्धพุทธศาสนบัณฑิตย ซึ่ง เป็น วจนानุกรมลब्धมาตรฐานของกัมพูชาให้ความหมายว่า “เรื่องราวตามลำดับในวงษ์ตระกูล, ประวัติ ซึ่งข้ามจากชื่อกัดหนึ่ง ไปชื่อกัดหนึ่ง, ดำเนินความแสดงเกี่ยวกับผู้สืบวงษ์ตระกูล” และให้ตัวอย่าง คำไว้ว่า “พงสาวดารกัมพูชรัฐ, พงสาวดาร โลก”¹³⁶ เห็นได้ว่าไม่ได้จำเพาะเจาะจงว่าเป็นเรื่องเกี่ยวกับ กษัตริย์แต่อย่างใด และเมื่อแยกไปดูเฉพาะที่คำว่า อวตาร เขมรแปลเป็นหลายความหมาย ความหมายที่ว่า “การลงจากสวรรค์มาเกิดเป็นมนุษย์” หรือ “การแบ่งภาคมาเกิดของวิญญู” ก็มี แต่คำว่า อวตาร ในศัพท์ว่า พงสาวดาร นั้น แปลแต่เพียงว่า “ลำดับต่อๆ กัน”¹³⁷ โดยพยัญชนะแล้ว กัมพูชา จึงมีงานเขียนอย่างที่เข้าใจกันในวงวิชาการไทยว่า พงสาวดาร แต่ไม่ใช่เรื่องของกษัตริย์ เดวิด พี แชนด์เลอร์ จึงกล่าวถึงความหมายของคำว่า พงสาวดาร (chronicle history) ไว้ว่ามีความหมายทั้ง ประวัติของครอบครัว (family history) และบันทึกจดหมายเหตุของราชสำนัก (dynastic annals) หรือวงสวรรคณา (genealogy) และประวัติของครอบครัว¹³⁸ ส่วน จูดีธ เอ็ม เจค็อบ ก็ว่า พงสาวดาร (chronicle) มีทั้งบันทึกจดหมายเหตุ (annals) ของกษัตริย์ ของวัด (monastic) และของครอบครัว (family)¹³⁹

เมื่อ ยอช เซเดส์ ตีพิมพ์งานศึกษาพงสาวดารเขมรใน ค.ศ.1918 เซเดส์จำแนกพงสาวดาร (chroniques) ไว้เป็นสองแบบคือ แบบเอกชน (privé) และแบบทางการ (officiel) โดยที่แบบเอกชน นั้นเป็นบันทึกจดหมายเหตุของครอบครัวหรือของวัด เซเดส์วงเล็บหมายไว้ว่างานเขียนแบบนี้เรียกว่า ponsavodar – พงสาวดาร ส่วนแบบทางการนั้นกล่าวถึงเรื่องประวัติศาสตร์ของกัมพูชา (l’histoire du Cambodge) ซึ่งกล่าวให้ถูกต้องก็คือเรื่องของพระวงษ์ รวมทั้งลำดับกษัตริย์ (listes de rois) และ เหตุการณ์ต่างๆ ตามลำดับเวลา (des chroniques) และวงเล็บหมายไว้ว่างานเขียนแบบนี้เรียกว่า robal khsatr, raca ponsavodar – โรบาลกษัตริย์, ราชพงสาวดาร¹⁴⁰ ที่เซเดส์จำแนกอย่างนี้คงจะพิจารณาโดย อรรถ

¹³⁶ รัตนสุทนต์ ภาตธี 1 ก-ย [วจนानุกรมลब्ध ภาตที่ 1 กอ-โม], igit 725.

¹³⁷ รัตนสุทนต์ ภาตธี 2 พ-ศ [วจนानุกรมลब्ध ภาตที่ 2 โย-อ], igit 1685-1686.

¹³⁸ David P. Chandler, **Cambodia Before the French: Politics in a Tributary Kingdom, 1794-1848**

(Ph.D.Thesis, The University of Michigan, 1973), p.6, fn.18.)

¹³⁹ Judith M. Jacob, **The Traditional Literature of Cambodia**, p.13.

¹⁴⁰ George Cœdès, “Essai de Classification des Documents Historiques Cambodgiens Conservés à la

Bibliothèque de l’Ecole française d’Extrême-Orient,” in **Articles sur la Pays Khmer** (Paris: Ecole française d’Extrême-Orient, 1989), p.68.

อาศัยแนวการจำแนกของเซดส์ พงสาวดารกัมพูชาจึงจำแนกออกได้เป็น ราชพงสาวดาร หรือพงสาวดารของหลวง (Royal Chronicle) และพงสาวดารหรือพงสาวดารของราษฎร (Private Chronicle) โดยที่พงสาวดารของราษฎรนั้นเป็นบันทึกของวงศ์ตระกูลขุนนางที่สำคัญ บ้างก็เป็น ประวัติวัดรวมถึงลำดับรายชื่อเจ้าอาวาส หรือประวัติของเมือง บางส่วนเป็นบันทึกความทรงจำ (?) ¹⁴¹ พงสาวดารของราษฎรเหล่านี้ โดยมากเขียนขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 19 บางฉบับกล่าวย้อนไปถึงคริสต์ศตวรรษที่ 17 ซึ่งอาจจะเป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงธรรมเนียมการบันทึกนอกราชสำนักที่มีมาก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 19 งานเขียนประวัติศาสตร์แบบที่มีชื่อเรียกว่า สาวดาร ก็อาจจำแนก เข้าในจำพวกนี้ ¹⁴² พงสาวดารของราษฎรนี้เช่น พงสาวดารซรอกซ็อมบก (Ponsavodar Srok Sambok - P 8), หนังสือพงสาวดาร (Sievphou Ponsavodar - P 6) ¹⁴³ และเอกสารตัวเขียนรหัส P 6 ¹⁴⁴ ส่วน

Articles sur le Pays Khmer เป็นหนังสือรวมบทความของเซดส์ กล่าวเฉพาะ “Essai” นั้น พิมพ์ตามแบบเดิมที่เคยพิมพ์ใน Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient ปีที่ 18 ฉบับที่ 9 ค.ศ.1918 หน้า15-28 แต่ใน Articles sur le Pays Khmer ให้เลขหน้าใหม่คือหน้า 67-80 โดยที่ความในหน้า75-80 (ซึ่งคือหน้า 23-28 ตามที่พิมพ์ใน Bulletin de l’Ecole française d’Extrême-Orient) นั้นเป็นพงสาวดารฉบับนักองค์เองที่เซดส์แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส

¹⁴¹ George Cœdès, “Essai de Classification des Documents Historiques Cambodgiens,” p.68.

¹⁴² กล่าวเฉพาะคำว่า สาวดาร คำนี้มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า พงสาวดาร (โศธาสุภุชโย ภาตธี 2 ฃ-ห [วจนานุกรมเขมร ภาตที่ 2 โย-ออ], igit 1343.) แต่สาวดารต่างจากพงสาวดารตรงที่ พงสาวดารเป็นเรื่องของ “ผู้ใหญ่” ขณะที่ สาวดาร เป็นเรื่องของ “ผู้น้อย” (Conversation with Heng Samnang, Lecturer, Department of History, Royal University of Phnom Penh, 6 September 2004.)

¹⁴³ George Cœdès, “Essai de Classification des Documents Historiques Cambodgiens,” p.68.

¹⁴⁴ David P. Chandler, **Cambodia Before the French: Politics in a Tributary Kingdom**, p.19.

เอกสารตัวเขียนรหัส P 6 ที่แซนด์เลอร์กล่าวถึงคือ Histoire d’une famille de mandarin (du XVIIe au XIXe siècle)

พงสาวดารของราษฎรฉบับอื่นๆ ได้แก่ P30 (?), P31 (?), Bansavatar vatt brai ramten (P32) (?),

Ponsavoda du Yomrac Men (?), Ponsavoda du Yothanorin Van (XIXe s), Pravatti sruk paray และ Savatar vatt sampuk

ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในภาคผนวก ข ฉบับของพงสาวดารกัมพูชา

ความข้อนี้ด้วยเหตุว่าไม่จำเพาะแต่ราชสำนักเท่านั้นที่ เป็นผู้คัดชำระและควบคุมการคัดชำระ

“พงสาวดาร” ฉบับของพงสาวดารกัมพูชาซึ่งเป็นต้นฉบับให้มีการคัดลอกกันในภายหลังนั้น เกือบทั้งหมดจึงได้มา

จากวัดซึ่ง ไม่ได้อยู่ในราชธานี ไม่ว่าจะ เป็นถ้ำแกว อุดคองค์ หรือพนมเป็ญ (วัดซึ่งเป็นที่มาของพงสาวดารคือ

วัดตึกวิล เขตก็อณดาล, วัดสัตพร เขตก็อณดาล, วัดโกรจ เขตก็อมปงจาม, วัดแห่งหนึ่งในศรีสันทร ซรอกเชรีย

ซ็อมชอร์, วัดแพรกคามาก (?), วัดโกกกาท เขตก็อณดาล และวัด brai ramten ซรอกก็อมปงเซียม ยกเว้นพงสาวดารที่

ได้ฉบับจากวัดปทุมเวดี ราชธานีพนมเป็ญ (ไทยเรียก วัดปทุมเวดี)) ต่าง ไปจากในกรณีของไทยที่นับถือกันว่า

พงสาวดารยังเป็นสมบัติของราชสำนัก โดยเฉพาะ การเขียนและการชำระพงสาวดารเป็นกิจกรรมที่ดำเนินการ โดย

พงศาวดารของหลวง นั้นว่าด้วยเรื่องของกษัตริย์เป็นพื้น และเมื่อเปรียบเทียบกันแล้ว จำนวนฉบับของพงศาวดารของหลวงมีจำนวนมากกว่าพงศาวดารของราชฎ์มาก *

การจำแนกแบบของเซคส์นี้ดูที่เนื้อความในพงศาวดาร แต่ในขณะที่อาจจำแนกพงศาวดารบางฉบับได้โดยชัดเจนว่าเป็นพงศาวดารของหลวงหรือพงศาวดารของราชฎ์ พงศาวดารบางฉบับมีเนื้อความที่ไม่สามารถจำแนกได้ให้เด็ดขาดชัดเจนลงไปว่าเป็นพงศาวดารแบบใด ดังเช่น *โรบากัสตรชรกแซมร์* ที่เดวิด แชนด์เลอร์ กล่าวถึงว่าเป็นงานที่แสดง ทักษะเกี่ยวกับอดีตนอกพระบรมราชวัง กล่าวถึงกษัตริย์แต่น้อย กล่าวถึงวีรบุรุษท้องถิ่นมากกว่า¹⁴⁵ นั่นคือ *โรบากัสตรชรกแซมร์* มีทั้งส่วนของความเป็นพงศาวดารของราชฎ์และของหลวงอยู่ในฉบับเดียวกัน เป็นแต่กระเด็นไปทางพงศาวดารของราชฎ์มากกว่าของหลวง ลักษณะอย่างนี้ยังเห็นได้ใน *เลบิกโรบากัสตร* หรือ *เลบิกโรบากัสตรแพนญ์ยูไทยอ็องจันท์*¹⁴⁶ และ เอกสารมหาบุรุษเขมร ของ เอง สด ด้วย การจำแนกพงศาวดารโดยอาศัยเนื้อความเพื่อที่จะบอกว่า พงศาวดารฉบับใดเป็นพงศาวดารของหลวง พงศาวดารฉบับใดเป็นฉบับของราชฎ์นั้นจึงมีข้อจำกัดเมื่อนำมาใช้กับงานเขียนประวัติศาสตร์บางฉบับ

วิธีจำแนกว่าพงศาวดารฉบับใดเป็นแบบใดจึงอาจพิจารณาได้ทีเนื้อความ โดยที่ไม่จำแนก

ราชสำนัก (นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์ รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า 97) การเขียนชำระพงศาวดารของไทยจึงถูกควบคุม โดยรัฐอย่างใกล้ชิด

* คุรยละเอียดเพิ่มเติมในภาคผนวก ข ฉบับของพงศาวดารกัมพูชา

¹⁴⁵ David P. Chandler, "Cambodian Palace Chronicles (Rajabangsavatar), 1927-1949: Kingship and Historiography at the End of the Colonial Era," in *Facing the Cambodian Past: Selected Essays 1971-1994* (Chiang Mai: Silkworm Books, 1996), fn.4, p.190. เดวิด แชนด์เลอร์ ออกชื่องานเขียนชิ้นนี้ว่า *โรบาลกัสตรชรกแซมร์* - *robalkhsat sruk khmaer* แต่ชื่อที่ถูกคือ *โรบากัสตรชรกแซมร์* - *robarkhsat sruk khmer* ประพันธ์เป็นร้อยกรอง เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า *ศาสตราวัต โกรจ*

คุรยละเอียดเพิ่มเติมเกี่ยวกับ *โรบากัสตรชรกแซมร์* ได้ที่ ภาคผนวก ข. และดูตัวบทของ *โรบากัสตรชรกแซมร์* ได้ใน Khin Sok, *L'annexion du Cambodge par les vietnamiens au XIXe siècle: d'après les deux poèmes du vénérable Bâtum Baramey Pich* (Paris: You-Feng, 2002), pp.97-200. (ภาษาเขมร) และ pp.203-277. (ภาษาฝรั่งเศส)

¹⁴⁶ คุรยละเอียดเกี่ยวกับ เลบิกโรบากัสตร หรือ เลบิกโรบากัสตรแพนญ์ยูไทยอ็องจันท์ ได้ที่ ภาคผนวก ข ฉบับของพงศาวดารกัมพูชา และดูตัวบทของ เลบิกโรบากัสตร หรือ เลบิกโรบากัสตรแพนญ์ยูไทยอ็องจันท์ ใน *Ibid.*, pp.281-326. (ภาษาเขมร) และ pp.329-359. (ภาษาฝรั่งเศส)

คำว่า เลบิก ใช้สำหรับเรียกบทประพันธ์ร้อยกรองที่มีความยาวปานกลาง (Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia*, p.14.) ชื่อจริงของ เลบิกโรบากัสตร จึงคือ *โรบากัสตร* อย่างที่เรียกมหากาพย์รามายณะ ว่า *รามายณะ*

ต่อไปว่าเป็นพงสาวดารแบบใด คือกล่าวแต่เพียงว่าพงสาวดารฉบับนั้นมีเนื้อความอย่างไรบ้าง คำว่า บ้าง นี้มีความหมายว่า ในงานเขียนฉบับหนึ่งๆ มีเนื้อความได้หลายแบบ ทั้งนี้เป็นผลมาจากกระบวนการคัดชำระพงสาวดารที่ส่วนหนึ่งอาศัยความจากพงสาวดารหลายฉบับเป็นต้นแบบให้คัดชำระ

อาศัยความข้อนี้ จึงอาจจำแนกพงสาวดารออกได้เป็น *ราชพงสาวดาร* และ *สาวดาร* โดยอนุโลมตามความหมายที่ว่าราชพงสาวดารเป็นเรื่องของผู้ใหญ่ ส่วนสาวดารเป็นเรื่องของผู้น้อย อันที่จริง การจำแนกแบบนี้ก็อิงอยู่กับแบบเซดส์จำแนกไว้ผสานเข้ากับความหมายโดยนัยของคำว่า ราชพงสาวดารและสาวดาร โดยประเด็นสำคัญของการจำแนกอยู่ที่ ความไม่ชัดเจน แบ่งจากกันไม่ได้โดยเด็ดขาด การเหลื่อมกัน ของเนื้อความหรือแนวการเขียนทั้ง 2 แบบ ที่มีอยู่ในงานเขียนประวัติศาสตร์แบบที่เรียกว่าพงสาวดาร 1 ฉบับ

แนวจำแนกแบบนี้ยังเห็นในข้อเสนอของ Mak Phoeun โดย Mak Phoeun จำแนกฉบับของพงสาวดารออกเป็น 2 แบบ คือแบบที่เขียนโดยขุนนาง และแบบที่เขียนโดยพระ พงสาวดารแบบที่เขียนโดยขุนนางนี้เป็นแบบ *ทางการนิยม* (officielles) เขียนโดยพระบรมราชโองการ ความจริงเป็นไปในทางขอพระเกียรติของกษัตริย์ ความบางตอนเขียนถึงขุนนางว่าเป็นทั้งผู้ทรงอำนาจและเปี่ยมด้วยปรีชาญาณอาจจะยิ่งกษัตริย์ด้วยซ้ำ ส่วนแบบที่เขียนโดยพระหรือแบบ *ประชานิยม* (populaires) จะสะท้อนให้เห็นถึงชนบจารัตในพุทธศาสนา ไม่มีคตินิยมปฏิบัติของราชสำนักและราชการอย่างเข้มงวด บางคราวไม่ใช้ราชาศัพท์กับกษัตริย์และพระวงศ์ นอกจากนี้พงสาวดารแบบประชานิยมยังมีเรื่องหรือเหตุการณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติของประชาชนในท้องถิ่น เพราะพระนั้นมีวิถีการดำรงชีพที่ใกล้ชิดและต้องพึ่งพาท้องถิ่นมากกว่า ความบางตอนในพงสาวดารที่เขียนโดยพระจึงไม่พบในพงสาวดารที่เขียนโดยขุนนาง หรือต่างกันอย่างมากในรายละเอียด นอกจากนี้บทบาทของพระจะถูกเน้นเป็นพิเศษด้วย¹⁴⁷

จึงแม้ว่าเอกสารมหาบุรุษเขมร จะอิงแอบกับพงสาวดารทั้งฉบับวัดก้อมปงตรอพาง ฉบับจวน และฉบับอื่นๆ แต่เอกสารมหาบุรุษเขมรก็ไม่ใช้ทั้งราชพงสาวดารและสาวดาร แต่เอกสารมหาบุรุษเขมรเป็นทั้งราชพงสาวดารและสาวดาร เพราะพงสาวดารจำนวนหนึ่งที่ เอง สด ใช้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งฉบับที่ใช้เป็นหลักคือฉบับวัดก้อมปงตรอพางมีทั้งเรื่องที่มาจากราชพงสาวดารและสาวดาร มีทั้งเรื่องที่เป็นแบบทางการนิยมและประชานิยม กล่าวคือมีเรื่องอย่างพิสดารของทั้งผู้ใหญ่คือกษัตริย์ กับผู้น้อยคือ ขุนนาง พระสงฆ์ และราษฎรสามัญเล่าปะปนคล้ากันไป ดังที่ เอง สด กล่าวไว้ว่า เอกสารมหาบุรุษเขมรนั้นมีเนื้อความเกี่ยวกับ “พระมหากษัตริย์ เกี่ยวกับนาหมื่นสรรพมุข

¹⁴⁷ Mak Phoeun, *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.51.

มนตรีข้าราชการ เสนาทหาร ซึ่งมีความดีความชอบในแผ่นดิน”¹⁴⁸ ควรกล่าวด้วยว่า นอกจากเรื่อง ราชพงสาวดารและสาวดาร เอกสารมหาบุรุษเขมรอุดมไปด้วยเรื่องอย่างที่เราเรียกว่า เรื่องเพรง อยู่ด้วย

ข. ผู้ใหญ่กับผู้น้อยในเอกสารมหาบุรุษเขมร

เรื่องทั้งหมดในเอกสารมหาบุรุษอาจแยกออกได้เป็น 2 พวกคือ เรื่องของผู้ใหญ่ และเรื่อง ของผู้น้อย สมาชิกของเขตผู้ใหญ่หมายถึงกษัตริย์และพระวงษ์ ส่วนสมาชิกของเขตผู้น้อยหมายถึง ขุนนาง พระสงฆ์ และราษฎรสามัญ การแยกเป็น 2 พวกเช่นนี้อิงตามการแจกพงสาวดารออกเป็น 2 แบบคือ ราชพงสาวดารซึ่งเป็นบันทึกของกษัตริย์ และสาวดารซึ่งเป็นบันทึกของขุนนาง พระสงฆ์ และราษฎรสามัญ

เมื่อพิจารณาถึงไปที่การจัดชั้นทางสังคม คนทั้งหมดนี้เป็นสมาชิกของสังคมซึ่งมีลำดับชั้น ของกัมพูชา กษัตริย์จะอยู่ที่ปลายยอดสุดและถดถลงมาก็จะเป็นกลุ่มของพระวงษ์ ขุนนาง และราษฎร สามัญ ส่วนพระสงฆ์เป็นอภิสิทธิ์ชนที่สัมพันธ์อยู่กับคนกลุ่มอื่นๆ และไม่อยู่ในลำดับชั้นนั้น¹⁴⁹

จากหลักฐานทั้งที่มาในพงสาวดาร พระวงษ์จำนวนหนึ่งมีอำนาจเสียยิ่งกว่ากษัตริย์ ดังเช่น สมเด็จพระรามาเจียงเปรี๊ยะ (เอกสารฝ่ายไทยเรียก สมเด็จพระรามาเจียงไพบร) สมเด็จพระรามาเจียงเปรี๊ยะ เป็นพระวงษ์ผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง ในคราวที่สมเด็จพระนเรศวรยกทัพมาตีกรุงกัมพูชาครั้งหลังนั้น สมเด็จพระรามาเจียงเปรี๊ยะได้เข้ามาชุมนุมปรึกษาการกับเสนามนตรีทั้งปวงด้วยและได้อาสาออกไปเกณฑ์ราษฎรเข้ามารบสยาม สมเด็จพระมหินทรราชาที่มีพระราชโองการว่า “ถ้าท่านรับอาสาไปทำ สงครามมีชัยชนะเหนือเสียมนี้แล้ว เราจะตรารวงวัลแก่ท่านให้ตามประสงค์” แล้วพระราชทานดาบ อาชญาศึกแก่สมเด็จพระรามาเจียงเปรี๊ยะ¹⁵⁰ สมเด็จพระรามาเจียงเปรี๊ยะนั้นมิได้ประสงค์จะกระทำการ ถวายจริงดังอาสา เมื่อสมเด็จพระมหินทรราชาตรัสใช้สมเด็จพระชัยเชษฐาพระราชโอรสองค์โตไป ตาม สมเด็จพระรามาเจียงเปรี๊ยะก็ทูลว่า

ทูลพระบังคมกำลังเกิดทุกข์ นี้กระลิกถึงคู่รักเก่า เพราะเหตุที่สมเด็จพระมหินทรราชาบรมบพิตร เสด็จ

¹⁴⁸ “บุรกดเอนคณภยบาทบุรุษโฆเร” ฎฐ ฅคณภยบาทบุรุษโฆเร ภาคที่ 7 ใถ่ 76.

¹⁴⁹ ดู David P. Chandler, *A History of Cambodia*, pp.104-113. และ May Ebihara, “Societal Organization in Sixteenth and Seventeenth Century Cambodia,” *Journal of Southeast Asian Studies* 15 (September 1984): 280-295. เอบิฮาร่ากล่าวถึง ทาส พวกที่ไม่ใช่เขมร ไว้ด้วย

¹⁵⁰ ฅคณภยบาทบุรุษโฆเร ภาคที่ 3 ใถ่ 59-60.

กษัตริย์จึงทรงอยู่ในฐานะผู้ใหญ่กว่าใครทั้งปวง ราชพงสาวดารซึ่งเป็นสมบัติของผู้ใหญ่ จึงกล่าวถึงเรื่องของกษัตริย์และพวกคือพระวรวงศ์เป็นสำคัญหันลงมา แลเห็นบทบาทขุนนางซึ่งเป็นผู้ น้อยได้น้อยมาก บทบาทที่มีก็เป็นบทไม่สำคัญ เป็นเพียงตัวประกอบที่จะถูกคบคั้งด้วยความบรรยาย ถึงกษัตริย์และเรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยพระองค์ ขุนนางจะมีบทบาทเด่นก็แต่ในสาวดาร ซึ่งเป็น พื้นที่ที่ผู้น้อยพวกอื่นๆ ได้แก่ พระสงฆ์ และราษฎรสามัญ ร่วม โลกเล่นอยู่ด้วย

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

บทที่ 5

การพินิจด้วยบทเอกสารมหาบุรุษเขมร (ก):

เรื่องของผู้ใหญ่

ก. กษัตริย์กัมพูชาในเอกสารมหาบุรุษเขมร

เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวถึงกษัตริย์ทั้งสิ้น 54 พระองค์ ตั้งแต่แผ่นดินพระบาทองค์เจ็ยในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 10 เรื่อยไปจนถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 ในแผ่นดินพระบาทนโรตดม

กษัตริย์ที่มีกล่าวถึงในเอกสารมหาบุรุษเขมรนี้ไม่ผิดไปจากที่มีกล่าวถึงในพงศาวดารฉบับอื่น อย่างเช่น พงศาวดารฉบับ โนง และพงศาวดารฉบับนพรัตน์ ซึ่งจัดเข้าในพวก พระราชพงศาวดารเท่าไรนัก เพราะพงศาวดารฉบับวัดก็่อมปงตรอพางซึ่งเป็นต้นฉบับให้เอกสารมหาบุรุษเขมรคัดลอกก็อาศัยพงศาวดารฉบับ โนง และพงศาวดารฉบับนพรัตน์เป็นต้นฉบับอีกชั้นหนึ่ง แต่กษัตริย์บางพระองค์ที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรมีลักษณะที่แปลกไปจากพงศาวดารฉบับ โนง และพงศาวดารฉบับนพรัตน์และแม้กษัตริย์บางพระองค์จะถูกบรรยายถึงตามขนบ แต่ก็มีส่วนประกอบบางประการถูกเน้นมากขึ้นจากเดิม

เรื่องของกษัตริย์ที่จะกล่าวถึงในบทนี้ เป็นเรื่องของกษัตริย์ที่แปลกไปจากขนบ 4 พระองค์ คือ พระบาทองค์เจ็ย พระเสด็จกอน พระจันทรราชา และพระราชสมภาร

1. เรื่องพระบาทองค์เจ็ย

พงศาวดารกัมพูชาฉบับที่เก่าที่สุดคือ ฉบับนักองค์เอง (ค.ศ.1796) เริ่มต้นความด้วยการกล่าว

ศักราช 1268 ปีจออัฐศก สมเด็จพระมหานิพานเสวยราชสมบัติพระนครศรีโสทรราชธานี ทรงพระราชศรัทธาทำนุบำรุงพระศาสนา ขณะนั้นสมเด็จพระรามาริบัติผู้เป็นพระราชบุตรสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราช ได้เสวยราชสมบัติกรุงพระนครศรีอยุธยา สมเด็จพระรามาริบัติมีพระราชโองการตรัสให้เจ้าใส่เจ้าเทวดาเจ้าพุลพระราชสาสน์เป็นทางพระราชไมตรีมายังกรุงกัมพูชาธิบดี สมเด็จพระมหานิพานมิไว้พระไทย ให้จับเจ้าใส่เจ้าเทวดามาเสีย ครั้นอยู่มา 5 ปี สมเด็จพระมหานิพานสวรรคต¹

ขณะที่พงศาวดารฉบับ โนง (ค.ศ.1818) เริ่มต้นว่า

¹ “พงษาวดารเมืองลแวก,” ใน ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 4 (กรุงเทพฯ: โสภณพิพิธวรรณการ, 2458), หน้า 21, ใน กรมศิลปากร, ประชุมพงษาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2457-2537) [CD-ROM], 2537.

ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าบรมนิพนธ์บาทพระองค์ทรงราชย์อยู่ในพระนครหลวง เมื่อจุลศักราช 708 ศกปีจอ นักษัตริย์ศมีดิถีบุษ มาสาพุมวาระสารศัพทม โหระดัง ในสมเด็จพระนารอบรมพิตรตั้งแต่พระ องค์ทรงราชย์ ลุศักราช 712 ศกปีชานักษัตริย์ได้ 5 ปีพระองค์สวรรคต²

เท่ากับว่า พงสาวดารทั้ง 2 ฉบับนี้ ถือเอาพระบาทบรมนิพนธ์บาทเป็นปฐมกษัตริย์ในวงศ์กษัตริย์ ที่ครองราชย์สืบต่อกันมาจนถึงในเวลาที่ยื่นพงสาวดารทั้ง 2 ฉบับนี้ *

ในอีกราวก่อนศตวรรษหลังการแต่งพงสาวดารฉบับ โนง พงสาวดารฉบับนพรัตน์ (ค.ศ.1878) จะย้อนกลับไปเริ่มต้นอดีตของคนด้วยพุทธทำนาย³ เช่นเดียวกับพงสาวดารฉบับจวน (ทศวรรษที่ 1930)⁴ พงสาวดารทั้งสองฉบับนี้เล่าเรื่องกษัตริย์พระองค์แรกว่าเป็น *เสด็จจาม* เช่นกัน หากแต่ให้พระนามไว้ต่างกัน⁵ และเมื่อจะกล่าวถึงกษัตริย์กัมพูชาพระองค์แรกก็กล่าวตรงกันว่าเป็น พระทอง⁶ จากนั้นก็ลำดับกษัตริย์ที่ครองราชย์ในกรุงกัมพูชาธิบตีเรื่อยมา

ข้างเอกสารมหาบุรุษเขมร ไม่ได้เริ่มต้นที่แผ่นดินพระบาทบรมนิพนธ์บาท หรือย้อนกลับ ไปถึงครั้งพุทธกาล *เสด็จจาม* หรือ *พระทอง* อย่างที่มาในพงสาวดารฉบับนพรัตน์และฉบับจวน แต่ เอกสารมหาบุรุษเขมรกลับมาจับความที่แผ่นดินพระบาทองค์เจ็ย ไม่ทราบแน่ชัดว่าพงสาวดารฉบับ

² “พงสาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงสาวดาร ภาคที่ 1 (กรุงเทพฯ: พิมพ์ไทย, 2457), หน้า 167. ใน กรมศิลปากร, *ประชุมพงสาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2457-2537)* [CD-ROM], 2537.

* ความที่ยกมาแสดงจากพงสาวดารทั้ง 2 ฉบับนี้พอจะมีเค้าให้เห็นว่า พงสาวดารฉบับ โนง ยืมเค้าความมาจากพงสาวดารฉบับนี้เองก่อน ค.ศ. 1818 ซึ่งเป็นปีที่ออกฉนวนางศาสตรเพชญ (โนง) เขียนพงสาวดาร ฉบับ โนง ราชสำนักอุดงค์ยังคงรู้จักพงสาวดารฉบับนี้เองและน่าจะยังมีฉบับอยู่ ฉบับของพงสาวดารฉบับ นี้เองจะหายไปจากราชสำนักและความรับรู้ของชาวเขมรแต่เมื่อไรไม่ทราบได้

³ *ราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: แพรวพิทยา, 2513), หน้า 7-10.

⁴ *Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja Ier)*, trans. and intro. Mak Phoeun (Paris: Ecole Française d'Extrême Orient, 1984), pp.27-29.

⁵ พงสาวดารฉบับนพรัตน์ออกพระนามว่า อัศไชยราช (ราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 11.) ส่วนฉบับ จวนออกพระนามว่า Yayauvarman และว่าพระบาทอัศไชยราชนั้นเป็นกษัตริย์ลำดับที่ 5 ในพระวงศ์จามที่ปกครอง อาณาจักรโคกทลอก *Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja Ier)*, pp.33, 34.)

⁶ *ราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา*, หน้า 17. และ *Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja Ier)*, p.43. พงสาวดารฉบับนพรัตน์ว่าเมื่อพระทองทรงราชย์แล้วเฉลิมพระนามว่า พระเจ้าเทวัญอัศจรีย์ ส่วนฉบับจวนเฉลิมพระนามให้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุมเรราช และว่าพระบาทเทวัญอัศจรีย์ นี้เป็นกษัตริย์ลำดับที่ 6 ในพระวงศ์เขมรซึ่งครองกรุงกัมพูชาธิบตี (Ibid., p.59)

นครนั้นเป็นยุคของความโกลาหลวุ่นวาย ซึ่งดำเนินไปกว่าหนึ่งศตวรรษ¹⁰ ก่อนที่พระบาทองค์เจ็ยจะเสวยราชย์ในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ 13

การจะพิสูจน์ว่าต้นวงศ์ของกษัตริย์ที่ทรงราชย์สืบมาในกรุงกัมพูชาสืบเชื้อสายมาจากเจ้านายพระองค์ใดพระองค์หนึ่งในราชวงศ์วรมันจึงเป็นเรื่องเหลือกำลัง เพราะเรื่องอย่างนี้ไม่มีกล่าวไว้ในงานเขียนของฝรั่งเศส มีก็แต่ในงานเขียนประวัติศาสตร์ของกัมพูชาเอง ที่เล่าถึง พระทอง พระเกตุมาลา พระเจ้าปทุมสุริวงษ์ พระเจ้าปักษีจักรง ฯลฯ สืบสันตติเรื่อยมาจนถึงพระบาทองค์เจ็ย¹¹ แต่เรื่องอย่างนี้ในทัศนะของนักวิชาการฝรั่งเศสนั้น เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ไม่น่าเชื่อถือ

เอง สด แก่เรื่องนี้ให้ตกไปได้ด้วยการประกาศไว้แต่แรกว่าเอกสารมหาบุรุษเขมรเป็น “พระราชพงศาวดารตามศาสตราใบลานฉบับจริงแท้ไม่แก่งกลาย” แล้วดำเนินเรื่องด้วยความที่ยกมาจากพงศาวดาร พระบาทองค์เจ็ยของ เอง สด จึงสามารถที่จะเป็นชนสามัญก็ได้ เป็นพระราชตระกูลก็ได้ และสามารถยกความต่างๆ มารองรับสิทธิธรรมของพระบาทองค์เจ็ยในฐานะกษัตริย์ได้ ซึ่งจะส่งผลอย่างสำคัญต่อกษัตริย์ที่สืบสันตติวงศ์ลงมาจากร่องค์

เรื่องพิสูจน์สิทธิธรรมของพระบาทองค์เจ็ยในฐานะปฐมกษัตริย์ของวงศ์ใหม่ที่ได้ครองราชสมบัตินี้ ไม่ต่างจากเรื่องของปฐมกษัตริย์ในที่อื่นๆ นัก ในกรณีของไทย ผู้สนับสนุนปฐมกษัตริย์ราชวงศ์จักรีได้เสนอข้อพิสูจน์สิทธิธรรมในราชสมบัติของพระองค์เป็นหลายประการ สรุปลงใน 3 ข้อ คือ โยงสายตระกูลของพระองค์กลับไปถึงมหाराชสมัยอยุธยา 1 ประนามกษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่ก่อนพระองค์ 1 กรณีกิจการฟื้นฟูบ้านเมือง 1¹²

¹⁰ อดุลย์ อดุลย์ [พงศาวดารของประเทศกัมพูชา], igit 30-33. และ 1. เดวีธ, [ประณามอดุลย์อดุลย์ [พระราชพงศาวดารของประเทศกัมพูชา], igit 38-40.

¹¹ ดู *Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja 1er)*, pp.43-124.

¹² ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2543); อภินิหารบรรพบุรุษ (พระนคร: สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากมลพรนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้พิมพ์เป็นของเจ้าภาพชำระในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าปิยภัคตินารถ สุประคิษฐ์, 2473); พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม (กรุงเทพฯ: (ม.ป.ท.), 2500); นิยะดา เหล่าสุนทร, การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, 2539). และ Craig J. Reynolds, “Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign,” in *Perceptions of the Past in Southeast Asia*, eds. Anthony Reid and David Marr (Singapore: Asian Studies Association of Australia, 1979), pp.90-107.

เฉพาะความบางตอน และความที่ เอง สด เลือกในเรื่องพระบาทองค์เจ็ญนี้ ส่งให้พระองค์เป็นพระราชตระกูลที่ได้สืบสันตติวงศ์ดำรงราชย์ในกรุงกัมพูชา มิใช่แต่ราษฎรสามัญที่ได้เป็นใหญ่

สิทธิธรรมในราชสมบัติกรุงกัมพูชาของพระบาทองค์เจ็ญมั่นคงขึ้นอีกด้วยของวิเศษที่มีขึ้นเต็มบริบูรณ์ตามกระบวนตำราในแผ่นดินของพระองค์¹⁷ สิทธิธรรมนั้นแอบอิงอยู่กับความศักดิ์สิทธิ์ของบรรดาเครื่องเบญจเกษตรอันวิเศษทั้งหลายนั้น

เอกสารมหาบุรุษจึงกล่าวความที่เป็นข้อสรุปรวมเรื่องในแผ่นดินพระบาทองค์เจ็ญว่า “พระองค์เจ็ญทรงทศพิชราชธรรมประเสริฐนัก อาณาประชานราษฎรในพระนครได้สุขเกษมศานต์ไม่มีศึกศัตรูเลย”¹⁸ เป็นการบรรยายที่ฟังจะมอบให้แก่กษัตริย์ซึ่งทรงไว้ซึ่งกษัตริยภาพตามอย่างจารีตนั้น

อย่างไรก็ดี ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งอยู่ที่ ความที่ มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรให้ความสำคัญกับความสามารถหรือคุณสมบัติเฉพาะตนที่ไม่ได้มีมาแต่กำเนิดของพญาเจ็ญมากกว่าความเป็นหน่อเนื้อเชื้อพระราชตระกูล ดังเมื่อนานาหมื่นสรรพมุขมนตรีค้ำริกันจะอัญเชิญพญาเจ็ญให้เสวยราชย์นั้น ก็เพราะ “มนตรีทั้งปวงยลเห็นว่า พญาเจ็ญพญาสี่สทั้งสองนายนี้อายุยืนยาว และอาวุธของเขานั้นก็เลิศกว่าอาวุธของชนทั้งปวง ฯ พืชพวงของท่านก็นับเข้าในพระราชตระกูลด้วย ฯ ไม่แต่เท่านั้น บรรดาราษฎรทั้งหลายก็รักใคร่ท่าน”¹⁹ คือในบรรดาคุณสมบัติที่เหมาะสมสำหรับจะทรงราชย์นั้น 3 ใน 4 ข้อเป็นเรื่องของความสามารถและคุณสมบัติเฉพาะตนที่ไม่ได้มีมาแต่กำเนิด และความที่บรรยายถึงพระองค์นั้น ในบางแห่งเป็นความบรรยายที่ไม่ใช้กับกษัตริย์แบบพระราชพงศาวดาร แต่เป็นกษัตริย์แบบสาวดาร อย่างในตอนที่เสนามนตรีไปอัญเชิญพญาเจ็ญพญาสี่สให้รับราชสมบัตินั้น เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวถึงพระบาทองค์เจ็ญเมื่อก่อนขึ้นครองราชย์ว่า โปรดร้องเล่นเต้นระบำกับเพื่อนฝูงเป็นนิจ เมื่อมนตรีราชการมาทูลเชิญให้ทรงราชย์นั้น เอกสารมหาบุรุษจึงว่า

พระองค์ทั้งสองพระองค์ผู้ถึงเียงไม่พร้อมรับราชสมบัติเป็นกษัตริย์และเป็นอุปราชเลย เพราะทรงเสียดายสมัครพรรคพวกกับเครื่องเล่นมหรสพทั้งหลาย ฯ

ขณะนั้น มนตรีทั้งหลายรู้พระราชเหตุทัยแล้ว ก็กราบทูลวิงวอนว่า ขอให้พระองค์พร้อมรับเสวยราชย์เถิด พวกคนทั้งสี่นี้จะพากันแต่งเครื่องเล่นมหรสพทั้งนั้นเอาไว้ในพระนครสำหรับเล่นถวายทุกวัน

¹⁷ คตินี้นานมาแล้ว ใจว่าความในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13 เล่าเรื่องโอรสกษัตริย์ที่ครองราชย์ไม่ได้ เพราะพระราชกนิโขมยพระขรรค์ราชย์ไปซ่อนไว้ให้สามีของตน (ผีวิธยานุ, กัมภกัเขตุมบสัผีวิธยานุหิมัี ประเด็นนี้ดูในสุกสุกเชษฐา [จดหมายเหตุของชีวิตากวันเกี่ยวกับประเพณีของชาวเมืองเจนพา], ชกใเบุเผาย เป็ ตายเลข, เดอะบยูเบ็กัี 3 (ภู็เฉฎ: ยบาดกต, 1973), ใัฒั 67-68.

¹⁸ เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 1 ใัฒั 8.

¹⁹ เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 1 ใัฒั 6. ความที่เน้นเป็นของผู้เขียน

เป็นที่ตำราญพระกาย ๙ พระองค์ทั้งสองพระองค์ทรงพระศดับแล้ว ก็ได้รับความอัญเชิญของเสนาบดีมนตรี
ทั้งนั้นฯ²⁰

ครั้นเสวยราชย์แล้ว พระบาทองค์เจี๋ยจึง “ตรัสสั่งให้กรมมโหรีสพพลัดเปลี่ยนกันเล่นให้ชาวเมืองดู
เป็นที่เพลิดเพลิน แล้วทรงตรัสให้สร้างปราสาทซัวร์ปัดหนึ่ง โยลโตงหนึ่ง เบ็ดโปนหนึ่ง ครอบประต
พระนครสำหรับทอดพระเนตรการละเล่น”²¹

ความอย่างนี้มีมาในพงศาวดารฉบับพระรัตนตอนที่พระองค์จะสิ้นพระรัตนเพิ่มเข้าไปในคราว
คัชาระเมื่อ ค.ศ.1878 ดังว่า

ตาแดงหวาน ไม่ยอมรับ [ราชสมบัติ] ตอบว่า “ข้าพเจ้าไม่ต้องการเป็นกษัตริย์หรือค เพราะเคยอยู่แต่ในป่า
ได้ยินเสียงนกเสียงกา มฤคิ มฤคา กบเขียดคางคก ก็เป็นสุขสบายพอแล้ว” บรรดามุขเสนามนตรีจึงว่า ข้อ
นั้นไม่เป็นไร ขอแต่ให้รับเป็นกษัตริย์เถิด อันเสียงปักษีปักษยามฤคิมฤคานั้น ตกเป็นพนักงานเราเอง จะจัด
ให้สมตามความปรารถนา ว่าแล้วก็แห่หน้าตาแดงหวานให้เข้าสู่พระราชวัง²²

ความอย่างนี้ไม่มีมาในพงศาวดารฉบับจวน²³

ในฐานะที่ทรงเป็นคณวงษ์ พระบาทองค์เจี๋ยจึงทรงเป็นกษัตริย์ที่ทรงไว้ซึ่งกษัตริย์ภาพตาม
อย่างจารีต ในเวลาเดียวกับที่ทรงเป็นกษัตริย์ที่เป็นมนุษย์

2. เรื่องพระเสด็จกอน

กษัตริย์ที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรซึ่งมีเดิมกำเนิดเป็นสามัญชนนั้น ถ้านับรวมพระบาท
องค์เจี๋ยด้วยก็จะมีเพียง 2 พระองค์คือ พระบาทองค์เจี๋ย และพระเสด็จกอน

สิทธิธรรมในราชสมบัติตามที่เคยเป็นมาแต่เดิมทั้งในกรณีของเขมรและไทยนั้น อิงอยู่กับ
บุญบารมีที่ได้เคยสั่งสมมาเป็นสำคัญ แม้การได้เกิดมาได้เสวยถรณ์นั้นก็เพราะด้วยบุญญาภิสมการ
ดังนี้เอง สิ้นบุญเมื่อไรก็พลัดตกจากราชบัลลังก์เมื่อนั้น ความเป็นชนสามัญจึงไม่ใช่ข้อกีดกันบุคคล
ใดในสิทธิซึ่งราชสมบัติ กระทั่งความเป็นสมัยใหม่ที่กำหนดให้กษัตริย์จะต้องสืบสันตติมาจาก
กษัตริย์ การแย่งราชย์และ/หรือเป็นชนสามัญแล้วขึ้นครองราชย์ เป็นความผิด เป็นการกระทำที่ข้อม

²⁰ ฅกสมยบทบุรุษโฐร ภาคอีเอ อีถัร 6.

²¹ ฅกสมยบทบุรุษโฐร ภาคอีเอ อีถัร 5-6. โยลโตง แปลว่า ไกวชิงช้า เบ็ดปวน คือการเล่นช่อนหา

²² ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 71-72. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

²³ ฅ Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja Ier), pp. 123-

รับไม่ได้ ดังนั้น แม้ พงสาวดารของประเทศกัมพูชา ฉบับกระทรวงศึกษาธิการ และ ราชพงสาวดาร ประเทศกัมพูชา ของ โร โกวิท จะรับว่าพระเสด็จก่อนได้เสวยราชย์ แต่ไม่นับพระเสด็จก่อนเข้าใน ลำดับกษัตริย์ที่เสวยราชย์ในกรุงกัมพูชา ถัดจากแผ่นดินพระศรีสุคนธบทแล้ว ก็ข้ามมาที่แผ่นดิน พระจันทราชาเลย²⁴ อย่างเดียวกับที่งานเขียนประวัติศาสตร์ไทยไม่รับขุนวรวงศาธิราชเข้าในลำดับ กษัตริย์ที่ครองกรุงศรีอยุธยา แต่เมื่อกัมพูชาเป็นสาธารณรัฐ พระเสด็จก่อนก็กลับเข้ามาอยู่ในลำดับ กษัตริย์ครองกรุงกัมพูชา แม้จะมีชื่อหา “แย่งราชย์” ติดอยู่ด้วยก็ตามที่²⁵

เอกสารมหาบุรุษเขมรจัดพระเสด็จก่อนเข้าไว้ในบรรดากษัตริย์ซึ่งทรงราชย์ในกรุงกัมพูชา ด้วยพระองค์หนึ่ง และเล่าถึงเรื่องราวในชีวิตของพระองค์เมื่อเวลาก่อนเสวยราชย์ไว้โดยพิสดาร จับ ความตั้งแต่เดิมกำเนิด

เรื่องกำเนิดของเสด็จก่อนมีเล่าอยู่ในพงสาวดารตอนต้นแผ่นดินพระศรีสุคนธบท โดยว่า เสด็จก่อนเป็นลูกของพระพิชัยนาค มন্ত্রীผู้ใหญ่ในบาसान กับนางบานพลพระศรีรัตนตรัย นางบาน ขณะกำลังท้องแก่ใกล้คลอด ได้เข้าไปถ่ายท้อง ทารกก็คลอดออกจากครรภ์หล่นลงไปใต้น้ำ

ครานั้นมีเหตุเป็นอัศจรรย์นำให้เห็นว่า ทารกนั้นมีบุญ คือว่าเวลานั้นมีปลาเทโพใหญ่ตัวหนึ่งมากลืนรับ ทารกนั้นเข้าปากลงท้องไป ๑ หลังจากนั้นก็มีพรานประมงนายหนึ่งไปทอดแหก็จับปลาเทโพนั้นได้ ๑ เป็น กุศลทารกจะมีบุญไม่ตายในวันนั้น ก็มีเหตุบังคาลให้สมเด็จพระสังฆราช (กาลนั้นเป็นพระสังฆสัทธา) คั้นนั้นบรรทมหลับสนิทไปมีสุบินว่า : คุณมีเทวดามาทูลว่า : เชาว์นี้ให้เสด็จไปทาน้ำ เพื่อให้ช่วยสงเคราะห์ ทารกคนหนึ่งเป็นผู้มีบุญมีวาสนาด้วย ๑ ครั้นตื่นขึ้นสมเด็จก็ทรงซึ่งไคร้จิวลงประทับในเรือให้ศิษย์ สานศิษย์พายออกไป ๑ ทรงบิณฑบาตอย่างทุกครั้ง แต่พระเนตรคอยเหลือบแลดูเกรงมีเหตุแปลกอะไร เพราะมีนิมิตจากคินวานนั้นดูว่าเป็นจริงนัก ๑ ครั้นศิษย์พายไปได้หน่อยหนึ่งเรือก็ไปเทียบกับเรือพราน ประมงนั้น ๑ สมเด็จพระสังฆราชเสด็จเห็นปลาเทโพในเรือพรานประมงนั้นใหญ่ [แล] แปลก เสด็จ พยายามทอดพระเนตรสังเกตให้ชัด ๑ พรานประมงเห็นสมเด็จพระมหาสังฆราช (สังฆสัทธา) ชะเง้อไป ทอดพระเนตรปลานั้น ก็บังเกิดให้มีศรัทธายกปลาเทโพนั้นถวายแก่พระองค์ ๑ พระองค์รับแล้วก็ให้พาย

²⁴ ពង្សាវតារនៃប្រទេសកម្ពុជា [พงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ទំព័រ 61-69, 201. และ រ. តោវិទ, ព្រះរាជពង្សាវតារបស់ប្រទេសកម្ពុជា [พระราชพงสาวดารของประเทศกัมพูชา], ទំព័រ 59-61, 127.

²⁵ ดู ฐิติ ภา, ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ ភាគ 2 (ពីការកសាងរាជធានីចក្ខុវិស័យចុងរាជ្យកាលព្រះបាទ ស៊ីសុវត្ថិមុនីវង្ស) [ประวัติศาสตร์เขมร ภาค 2 (ตั้งแต่การก่อสร้างราชธานีจตุมุขจนถึงสิ้นรัชกาลพระบาทสิริอุทิศ มุนีวงษ์)] (กรุงเทพฯ: (n.p.), 1974) ទំព័រ 47.

เมื่อพงสาวดารฉบับจวนกล่าวถึงพระเสด็จก่อน ก็มีคำ แย่งราชย์ ติดอยู่ด้วย (L'roi Kan, L'usurpateur) (Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595), ไม่ทราบว่าเป็น ชก จะเพิ่มคำนี้เข้ามาในคราวที่แปลพงสาวดารฉบับจวนเป็นภาษาฝรั่งเศสหรือไม่ แต่เชื่อว่าน่าจะมีอยู่ในฉบับเดิมอยู่ ก่อนแล้ว

เรือบินขบาคต่อไป ๑ ครั้นสิ้นเพลาบินขบาคแล้ว เสด็จให้ศิษย์สาธุศิษย์กลับคืนมาอาราม ๑ ขณะนั้น สมเด็จพระสังฆราชเสด็จมีพระเถรวาจาว่า ปลาเทโพนี้เป็นเทโพใหญ่แปลกกว่าเทโพอื่น ที่ว่ามีเหตุอะไร ในท้องปลานั้นเป็นแน่ ๑ พวกศิษย์สาธุศิษย์อินพุทธฎีกาแล้ว ก็พากันเอามีดไปผ่าแหะท้องปลานั้น ผ่าไป เห็นทวารกหนึ่งยังมีชีวิตอยู่ ๑²⁶

พระพิชัยนาคกับนางบานทรายเรื่องก็ถวายทวารกนั้นแด่พระสังฆสัจฉา พระสังฆสัจฉาก็ตั้งชื่อทวารก นั้นว่ากอน และนำไปให้อ้ายบานแม่เตี้ยซึ่งเป็นพลพระเลี้ยงดู²⁷

เมื่อจำเริญวัยขึ้น นายกอนนั้นมีปัญญาเฉลียวฉลาด เรียนรู้อัจฉาได้เร็ว ได้พระสังฆสัจฉาเป็น ครูสอนทั้ง “อักษรศาสตร์ ศิลปศาสตร์ มนต์วิเศษการ คาถา เกาทัณฑ์ กระบวนตำราทั้งหลาย ครบสรรพ” เก่งกว่าศิษย์ทั้งปวง พระพิชัยนาคนำไปถวายตัวให้ทำราชการก็ได้เป็นที่มหาดเล็ก ด้วยทรง โปรดว่าเป็นน้องชายของพระสนม ต่อมาก็ได้เป็นที่ ออกญาหมื่นแสนหาจอมจิด และขุนหลวงพระ เสด็จสมุหเสนาบดีมีหน้าที่กำกับพลพระรัตนดริย²⁸

เอง สด ทำวงเล็บอธิบายเรื่องพลพระไว้ว่า “พลคือพวกชนพิชพงษ์สุทร เป็นวรรณะที่ 4 หรือ พลพระรัตนดริย คือพลซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้รักษาไว้ความอาราม”²⁹ กับทั้งเอกสภามหาบุรุษเขมรเองก็ กล่าวถึงพลพระในทางเหยียดลงตำแหน่งกัน ดังตอนที่พระศรีสุคนทรบพจะตั้งนายกอนซึ่งในเวลานั้น เป็นออกหมื่นแสนหาจอมจิดเป็นขุนนางผู้ใหญ่ที่ ก็ทรง “เกรงข้าราชการทั้งปวงเขาจะนิินทาพระ องค์” ด้วยว่ามารดาของออกญาแสนหาจอมจิดนั้นเป็นพลพระ³⁰ ก็โปรดให้ตั้งออกหมื่นแสนหา จอมจิดเป็นที่ขุนหลวงพระเสด็จสมุหเสนาบดี ดูแลพลพระทั้งหมด จำนวนพลพระจะมีเท่าไรนั้นไม่ ปรากฏ แต่เข้าใจว่าจะมีจำนวนมากโขอยู่ เพราะกษัตริย์เมื่อทรงสร้างวัดก็จะอุทิศคนถวายเป็นข้าพระ

²⁶ ติกสมรยาบาทุสไฮร ภาคที่ 1 อังตัม 54. ความในวงเล็บเหลี่ยมนี้เป็นของผู้เขียน

ความในวงเล็บที่อธิบายว่าสมเด็จพระสังฆราชที่กล่าวถึงในฉบับ ในเวลานั้นเป็นเพียงที่ พระสังฆ สัจฉา เป็นของ เอง สด ความในวงเล็บอย่างนี้เป็นความพยายามของ เอง สด ที่จะลำดับเรื่องเข้าไปในระเบียบเวลา ก่อนหลัง ให้ชัด กล่าวคือในต้นฉบับนั้นออกชื่อว่า สมเด็จพระสังฆราชเพราะรู้แน่ชัดว่าข้างหน้าต่อไปจะได้เป็น (แต่ ในเวลานั้นยังไม่ได้เป็น) ซึ่งไม่ตรงกับลำดับเวลา เอง สด จึงทำวงเล็บอธิบายให้เห็นชัดว่าในเวลานั้นยังเป็น ที่ พระสังฆสัจฉา อยู่

²⁷ อ้ายบานแม่เตี้ยนี้เป็นข้าสมเด็จพระสังฆราช ดัง เอง สด ทำวงเล็บอธิบายไว้ว่า “ถ้าเขาเขาเรียกว่า อา (แปลว่า อ้าย) ถ้าหญิงเขาเรียก เม (แปลว่า แม่) เป็นข้าของสมเด็จพระสังฆราช” (ติกสมรยาบาทุสไฮร ภาคที่ 1 อังตัม 54.)

²⁸ ติกสมรยาบาทุสไฮร ภาคที่ 1 อังตัม 55, 57.

²⁹ ติกสมรยาบาทุสไฮร ภาคที่ 1 อังตัม 54.

³⁰ ติกสมรยาบาทุสไฮร ภาคที่ 1 อังตัม 57. ความตอนนี้ไม่มีในพงศาวดารฉบับจวน

ประจำอยู่วัดนั้นๆ กับทั้งถวายที่นา หมูบ้าน กับทรัพย์สมบัติด้วย³¹ หน้าที่ดูแลพลพระเจ้าเท่ากับมีทั้งกำลังคนและกำลังทรัพย์ ตรงนี้เองคงจะเป็นช่องให้นายกอนแย่งราชย์ตั้งตนเป็นกษัตริย์ได้สำเร็จ สมคำที่พระสังฆสัทธาผู้ครุทำนายไว้ว่า “กอนนี้ จะได้ครองเมืองวันใดวันหนึ่งเป็นแน่”³²

เรื่องของเสด็จกอนก่อนทรงราชย์นั้นอาจแจกเข้าได้ในเรื่องแบบประชานิยมที่เน้นบทบาทของพระเป็นพิเศษ ด้วยพระสังฆสัทธามีบทบาทมากในการสนับสนุนให้เสด็จกอนได้ทรงราชย์ ต่างไปจากพระปฐมบรมกษัตริย์องค์หนึ่งที่มีบทบาทแต่เพียงสอนสั่งศิลปินวิชาแก่ศิษย์ที่จะได้ทำการเป็นขุนนางเลื่องชื่อในแผ่นดินพระศรีสุริโยพรรณและพระชัยเจสดา * ดังเมื่อพระเสด็จกอนหนีจากการจับกุมของทหารเข้าไปวัดของสมเด็จพระสุคนธาธิบดีพระสังฆราช³³ สมเด็จพระสุคนธาธิบดีก็ทำนายชี้ช่องให้ว่า “เจ้าอยู่ยี่นั่นเลย เจ้าจะมีราชภัยเป็นแน่ ฯ ถ้าเจ้าต้องการให้พ้นภัย เจ้าจงหนีไปข้างทิศตะวันออก ได้ 3 ปี เจ้าจะได้เป็นใหญ่”³⁴ นั้นคราวหนึ่ง อีกคราวหนึ่งเมื่อพระพิชัยนาครับอาสาพระศรีสุคนธาธิบดีไปปราบพระเสด็จกอนซึ่งตั้งตัวเป็นกบฏ ครั้งนั้นทัพพระพิชัยนาคสู้ทัพพระเสด็จกอนไม่ได้ก็ถอยเข้าไปตั้งอยู่ในวัดของสมเด็จพระสุคนธาธิบดีพระสังฆราช สมเด็จพระสุคนธาธิบดีก็เข้าห้ามทัพ แล้วเรียกพระเสด็จกอนเข้าไปไหว้ขอโทษบิดา แล้วสมเด็จพระสุคนธาธิบดีซึ่งสมเด็จพระศรีสุคนธาธิบดีทรงตั้งให้เป็นสมเด็จพระสังฆราชนั้นก็ตรัสแก่พระพิชัยนาคว่า

ลูกของอึ้งนี้จะมีบุญเป็นพระมหากษัตริย์ในกรุงกัมพูชานี้แล้ว ฯ

พระพิชัยนาคครั้งได้สดับเดรวาจาแล้วก็กราบทูลว่า : ถ้าสมเด็จพระสุคนธาธิบดีนั้น บุตรกริยา ญาติสันดานของข้าพระครูณาไม่ด้ายหมดสิ้นหรือ ? ว่าแล้วพระพิชัยนาก็ชักดาบปราดไปจะฟันพระเสด็จกอน ฯ แต่เพลานั้นเสนาทหารทัพทั้งหมดข้างพระเสด็จกอนรุมกันเข้าไปแย่งเอาดาบนั้น ฯ สมเด็จพระสุคนธาธิบดี

³¹ ดู พระชัยมราชา (ครองราชย์ ค.ศ.1478-1504) เมื่อสร้างพระอารามอุทิศถวายพระราชาธิบดีนั้น ทรงถวายพลพระเป็นชาย 21 คนหญิง 21 คน กับทั้งถวายระแทะโค 21 คู่ ระแทะกระบือ 21 คู่ นา 21 หมูบ้าน 21 ม้า 21 ช้าง 21 แด่พระศรีรัตนดริย (ฉกสมรยาบาทบุรุษไธว ภาคที่ 1 อีตัม 52.)

³² ฉกสมรยาบาทบุรุษไธว ภาคที่ 1 อีตัม 55. ความตอนนีไม่มีในพงศาวดารฉบับจวน

* เกี่ยวกับพระปฐมบรม (สิน) คูที่ข้างหน้า

³³ สมเด็จพระสุคนธาธิบดีพระสังฆราชพระองค์นี้ก็คือพระสังฆสัทธา ครูของพระเสด็จกอน ซึ่งได้เป็นที่สมเด็จพระสังฆราชก็เพราะศิษย์ส่งเสริม ดังที่เล่าไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรว่า เมื่อสมเด็จพระศรีสุคนธาธิบดีทอดพระเนตรเห็นคุณวิชาของออกหมื่นแสนหาจอมจิด (กอน) ก็ตรัสถามถึงครู ออกหมื่นแสนหาจอมจิดก็ว่าเรียนมาจากพระสังฆสัทธา สมเด็จพระศรีสุคนธาธิบดีจึง “ตรัสให้นิมนต์พระสังฆราช “สังฆสัทธา” นั้นมาทรงตั้งเป็นสมเด็จพระสุคนธาธิบดี สิริสังฆนายกเหนือพระสงฆ์ทั้งปวง” (ฉกสมรยาบาทบุรุษไธว ภาคที่ 1 อีตัม 55.) จึงเรียกว่าครูได้ก็เพราะศิษย์ส่งเสริม ความตอนนีไม่มีมาในพงศาวดารฉบับจวน

³⁴ ฉกสมรยาบาทบุรุษไธว ภาคที่ 1 อีตัม 61. ความนี้มีส่วนตรงกับที่มาในพงศาวดารฉบับจวน

สุคนธบท ทั้งกลางร้ายที่เกิดขึ้นในพระนคร³⁸ จึงเสมอกับสัญญาณว่าสมเด็จพระศรีสุคนธบทจะสิ้น
วาสนาในที่พระมหากษัตริย์แล้ว เมื่อสมเด็จพระศรีสุคนธบทวางอุบายฆ่าพระเสด็จกอน อุบายนั้น
จึงไม่สัมฤทธิ์ผล ดังที่เอกสารมหาบุรุษกล่าวไว้ว่า

แต่โดยเหตุว่าเป็นเดชะกฤตที่เขาได้ก่อสร้าง ก็บันดาลให้มีนาคราชตัวหนึ่งมากระหวัดกลางตัว พาวาย
อย่างหนีเร็วพ้นจากแห้วพันจากวงล้อม แล้วว่ายหนีไปทางเหนือ เสร็จแล้วนาคนั้นก็หลบกายหายไป ๑ ขุน
หลวงพระเสด็จอธิบดีก็โผล่ขึ้นจากน้ำเดินไป ๑ เหตุแต่เป็นบุญให้ได้เสวยราชย์³⁹

เสด็จกอนก็หนีไปได้ ไปตั้งเกณฑ์ไพร่พลมารบกับสมเด็จพระศรีสุคนธบท

ความที่กล่าวถึงบุญบารมีของเสด็จกอนอันจะเป็นเหตุให้ได้ราชย์นั้นมีในหลายแห่ง ดังใน
ตอนหนึ่งที่ว่า

ท่านทั้งหลายคงยังไม่จำธรรมเนียมพระนครนี้ได้ชัดแจ้งเลขหรือ ? ตามธรรมเนียมดูขึ้นไปใหม่หนึ่ง
เพลเขาทำบุญศุภบิดานี้หนึ่ง ไม่ว่าจะอย่างไร ศัตรูก็มีแต่หยุดทำสงครามมีกำหนดหนึ่งวัน ๑ บัดนี้ เสด็จนี้
[สมเด็จพระศรีสุคนธบท] ยกทัพมาโจมตีค่ายเรา คิดว่าทำละเมียดบพระอัยการอย่างนี้แล้ว เราเห็นว่า
เสด็จจะหมดบุญเป็นแน่แล้ว แผ่นดินจะได้แก่เรา คุณท่านท่านครุเราทายเป็นแน่ ๑

เสด็จกอนว่าแต่เพียงนั้นแล้ว เหตุแต่เป็นบุญของเขาจากอดีตมา ก็บันดาลให้เห็นอัศจรรย์ เป็น
นาคตัวหนึ่งเหาะวนรอบ โรงนั้น 3 รอบ ๑⁴⁰

ราชสมบัติจึงได้แก่พระเสด็จกอนก็ด้วยแต่บุญบารมีที่พระเสด็จสั่งสมไว้แต่อดีตมานั้น

คติอย่างนี้เห็นได้ชัดเจนว่าเป็นคติพุทธ กระนั้นก็ดี แม้ว่ากษัตริย์เขมรที่มาในพงศาวดารจะ
ต้องทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา หากไม่ก็จะถูกประณาม และเป็นเหตุให้เสียบัลลังก์ได้เช่นกัน⁴¹ แต่ดูที่
ว่าเหตุที่ให้ได้ครองราชย์ของกษัตริย์แต่ละพระองค์จะสำคัญที่ความเป็นราชตระกูลมากกว่าเพราะ
บุญบารมีแต่อดีตชาติดังในกรณีของพระเสด็จกอน หากเว้นพระบาทองค์เจ็ดต้นวงศ์กษัตริย์หลัง
พระนครเสี่ยพระองค์หนึ่ง พระเสด็จกอนก็เป็นสามัญชนเพียงพระองค์เดียวที่ได้ครองราชย์ใน
กรุงกัมพูชา เพราะสมภารบารมีที่พระองค์ประกอบไว้แต่ก่อน เรื่องพระเสด็จกอนตอนก่อนได้ราชย์
จึงเน้นที่คติพุทธและบทบาทของพระภิกษุเป็นพิเศษ กล่าวคือเป็นเรื่องแบบประชานิยม

³⁸ ๖กสมภยบทบุรุษไฮ่ ภาคที่ 1 อัมถ์ 57-58. ดูเทียบพงศาวดารฉบับจวน(Chroniques royales du
Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595), pp.105-107.)

³⁹ เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 1 หน้า 60.

⁴⁰ ๖กสมภยบทบุรุษไฮ่ ภาคที่ 1 อัมถ์ 71.

⁴¹ ดูตัวอย่างในกรณีของ สมเด็จพระเจ้าฟ้าพญาโณม ข้างหน้า

กระนั้นก็ดี น่าสังเกตว่าเรื่องของบุคคลที่ได้รับการยกย่องในเอกสารมหาบุรุษเขมร โดยมาก เป็นเรื่องที่เขียนในแบบทางการนิยม และเรื่องของพระเจ้าจันทรราชาซึ่งเป็นผู้กำราบพระเสด็จกอนก็ เขียนแบบทางการนิยมนี้เอง

เรื่องพระเสด็จกอนที่มีกล่าวถึงอย่างพิสดารในเอกสารมหาบุรุษเขมรนั้น พงสาวดารฉบับ โนงเล่าไว้เพียงว่า

เมื่อลুদ্ধราช 870 ศกปีมโรงนักษัตรได้ 5 ปี [พระศรีสุคนธบท] พระชันษาได้ 36 ปี จึงขุนหลวงพระ เสด็จชื่อเจ้ากันเคิมเป็นบุตรมนตรีในเมืองปาสาน มีจิตรกำเรียบตั้งตัวเป็นกระษัตริย์ในเมืองปาสาน ครั้น พระเจ้าศรีสุคนธบทราชาริราชทรงราชย์ ลুদ্ধราช 874 ศกวอกนักษัตรได้ 9 ปี พระชันษาได้ 40 ปี มนตรีของพระองค์นั้นลอบฆ่าพระองค์เสียที่แม่น้ำสะตังแสน⁴²

เช่นเดียวกับที่พงสาวดารฉบับนพรัตน์กล่าวถึงเรื่องพระเสด็จกอนแต่ต้นถึงตอนได้ราชย์ว่า

ถึงศักราช 870 ปีมโรง[พระศรีสุคนธบท] พระชนมายุได้ 36 พรรษา จึงขุนหลวงกอง เป็นบุตรมนตรีใน เมืองปาสาน (คิดเป็นขบถ) ตั้งตนเป็นกระษัตริย์ในเมืองปาสาน (พระศรีสุคนธบท เสด็จไปประทับอยู่ที่อื่น) ทรงราชย์มาถึงศักราช 874 ปีวอก พระชนมายุได้ 40 พรรษา จึงมนตรีของพระองค์เองได้ (ทรยศ) ลอบฆ่าพระองค์เสียที่แม่น้ำสะตังแสน⁴³

ความไม่ผิดกันกับฉบับ โนง

เรื่องพระเสด็จกอน โดยพิสดารนั้นมีมาในพงสาวดารฉบับจวนซึ่งรับเอาพระเสด็จกอนเข้าไว้ในลำดับกษัตริย์กรุงกัมพูชาด้วย⁴⁴ ความมีที่ผิดกันบ้างในระหว่างพงสาวดารฉบับจวนกับเอกสาร มหาบุรุษเขมร เช่น พงสาวดารฉบับจวนว่าพระพิชัยนาคบิดาพระเสด็จกอนนั้นเป็นมนตรีผู้น้อย และ ไม่บอกว่าทำราชการอยู่เมืองใด ขณะที่เอกสารมหาบุรุษเขมรว่าเป็นมนตรีผู้ใหญ่ในเขตปาสาน⁴⁵ หรืออย่างเมื่อพงสาวดารฉบับจวนว่าก่อนที่จะมีนายนก พระพิชัยนาคกับนางบานมีลูกสาวคนหนึ่ง

⁴² “พงสาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ 1, หน้า 170. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

⁴³ ราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 84.

⁴⁴ ดูเรื่องกำเนิดพระเสด็จกอน เรื่องก่อนจะได้ราชย์ และเรื่องตอนแย่งราชย์ ที่มาในพงสาวดารฉบับจวน ได้ใน *Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595)*, p.102-117. ส่วนเรื่องตอนทรงราชย์ดูใน *Ibid.*, pp.119-147.

⁴⁵ พงสาวดารฉบับจวนดู *Ibid.*, p.102. และ ฅกสมนษยาบุรุษโยธู ภาคที่ 1 ใฉ้ 54.

ชื่อ นาง Bau ขณะที่เอกสารหาบุรุษเขมรว่าชื่อ นางซอ⁴⁶ แต่รายละเอียดอื่นๆ และใจความสำคัญตรงกันโดยมาก

ใจความสำคัญของต้นความและท้ายความของเรื่องตั้งแต่กำเนิดพระเสด็จก่อนไปจนพระเสด็จก่อน ได้ราชย์นั้น พงสาวดารฉบับจวนและเอกสารหาบุรุษเขมรว่าไว้ตรงกัน⁴⁷ กระนั้นก็ดี เอกสารหาบุรุษเขมรเล่าความในระหว่างนั้นแตกต่างจากที่มีในพงสาวดารฉบับจวนเป็นอันมาก และเป็นที่น่าสังเกตว่า นอกจากรายละเอียดเรื่องการบัพผองแย่งราชย์ ความที่แปลกไปนี้เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยสมเด็จพระสุคนธาธิปดี

เมื่อกล่าวถึงลูกสาวคนแรกของพระพิชัยนาคกับนางบาน พงสาวดารฉบับจวนออกชื่อว่า นาง Bau ฉิน ชก ซึ่งเป็นผู้แปลพงสาวดารฉบับจวนเป็นภาษาฝรั่งเศสทำหมายเหตุไว้ด้วยว่า นาง Bau นี้ พงสาวดารฉบับวัดตึกวัด (DV) ว่าชื่อ นางซอ⁴⁸ และว่าพงสาวดารฉบับ P63 ออกชื่อพื่อนาง Bau ว่า Gim เป็นขุนนางที่ออกหลวงมนตรีเสนาหา ก่อนที่พระศรีสุคนธาธิปดีจะให้เป็นที่พระพิชัยนาค และว่าแม่นาง Bau นั้นชื่อบาน เป็นเลกวัด (esclave de pagode)⁴⁹

ถ้าใช้ชื่อลูกสาวคนแรกของพระพิชัยนาคกับนางบานเป็นเกณฑ์ ก็จะแยกพงสาวดารออกได้เป็น 2 พวก พวกหนึ่งว่าชื่อซอ ได้แก่ พงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพาง และพงสาวดารฉบับวัดตึกวัด (DV) พวกหนึ่งว่าชื่อ Bau ได้แก่ พงสาวดารฉบับจวน (K53) และพงสาวดารฉบับ P63

Mak Phoeun กล่าวว่า ใน ค.ศ.1921 สมเด็จพระเจ้าฟ้าวังวรเวียงชัย (จวน) สั่งให้คัดลอกพงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพางซึ่งคัดชำระใน ค.ศ.1901 โดยคำบัญชาของสมเด็จพระอัครมหาเสนาธิปดี สมุหนายก (อุม)⁵⁰ แต่พงสาวดารที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าวังวรเวียงชัยให้คัดลอกนี้ไม่ใช่พงสาวดารฉบับจวน (K53) เพราะ พงสาวดารที่เรียกกันว่าพงสาวดารฉบับจวน (K53) นั้นเรียบเรียงขึ้นในทศวรรษที่ 1930 โดยคณะกรรมการชุดที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าวังวรเวียงชัย (จวน) เป็นประธาน โดยใช้ฉบับ P 63 เป็นหลัก แต่เรียบเรียงใหม่ รวมทั้งเพิ่มความอื่นเข้าไปด้วย และว่าวิธีนิพนธ์ก็มีลักษณะอย่างสมัยใหม่

สถาบันวิทยบริการ

⁴⁶ พงสาวดารฉบับจวนดู *Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595)*, p.102. และ ฅกสภษษาบุรุษเฮอร์ ภาคที่ 1 ใตีม 54.

⁴⁷ พงสาวดารฉบับจวนดู *Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595)*, pp.102, 117. ส่วนที่มาในเอกสารหาบุรุษเขมร ดู ฅกสภษษาบุรุษเฮอร์ ภาคที่ 1 ใตีม 54, 76.

⁴⁸ DV, t.IX. cited in *Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595)*, p.258.

⁴⁹ *Ibid.* เกี่ยวกับพงสาวดารฉบับ P63 ดูใน ภาคผนวก 2

⁵⁰ Mak Phoeun, "Introduction," in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, trans. and intro. Mak Phoeun (Paris: Ecole Française d'Extrême Orient, 1981) p.32.

ง่ายต่อการอ่านและทำความเข้าใจ⁵¹ เหตุที่ความในพงสาวดารฉบับจนวนต่างไปจากพงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพางจึงน่าจะเป็นด้วย P63 นี้เอง⁵² ในขณะที่พงสาวดารฉบับวัดตึกวิล (DV) นั้นคัดลอกจาก พงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพาง⁵³ แล้วเพิ่มความจากราชพงสาวดาร ประวัติหน้าที่ของข้าราชการทั้งพลเรือนและทหารเข้าไป⁵⁴ แต่ความที่เพิ่มเข้าไปนี้คงจะเป็นความแทรก ไม่ได้แก้ความที่เป็นต้นฉบับ พงสาวดารฉบับวัดตึกวิลจึงออกชื่อลูกสาวพระพิชัยนาคไว้ตรงกับพงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพาง

ถ้าเชื่อว่า เอง สด ใช้พงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพางเป็นหลักในการเรียบเรียง ก็ต้องจัดว่าพงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพางเป็นพงสาวดารฉบับของราษฎร หรือฉบับประชาชนิม จึงให้ความสำคัญแก่สมเด็จพระสุคนธาธิบดีและตัวพระเสด็จกอนเองอย่างมาก ต่างไปจากพงสาวดารฉบับจนวน (K53) ซึ่งมีแนวโน้มที่จะให้ความสำคัญกับหลวงหรือทางการมากกว่า

3. เรื่องพระจันทราชา

พระเสด็จกอนขึ้นครองราชย์ใน ค.ศ.1512 ทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระเชษฐาธิราช รมาริธิบดีกรุงศรีชอณาสน ครองราชย์ได้ 4 ปี ก็ตั้งรับกับพระจันทราชา รบกันอยู่ 13 ปี คือตั้งแต่ ค.ศ.1516–1525 โดยใน ค.ศ.1516 นั้นเอง พระจันทราชาตั้งพระราชพิธีสังครามาภิเษกตั้งตนเป็นกษัตริย์ครองราชย์⁵⁵ แผ่นดินกัมพูชาแต่นั้นมาก็แบ่งเป็นสองส่วน เอกสารมหาบุรุษเขมรเรียกพระเสด็จกอนว่าเสด็จฝั่งตะวันออก และเรียกพระจันทราชาว่าเสด็จฝั่งตะวันตก ตามที่มันของแต่ละฝ่ายนั้น

⁵¹ รัส อัญญาบุท, [บรรณานุกรม] (ภาคเมืองเขมรและอินโดจีน) (ประวัติศาสตร์เขมร (ภาคเรื่องพงนิทานและศิลาจารึก) (Paris; L'Harmattan, 1998), ๒๒๖-๒๒๗.

⁵² P63 (Brah raj bans sovata khemmera lek onkar) เป็นพงสาวดารฉบับคัดลอกของฉบับที่เป็นผลงานของคณะกรรมการที่แต่งตั้งโดยพระบาทสมเด็จพระนโรดมใน ค.ศ.1903 แต่ยังไม่ทันแล้วเสร็จพระบาทสมเด็จพระนโรดมก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระสีสุวดีซึ่งครองราชย์ต่อมาก็โปรดให้คณะกรรมการชุดเดิมทำหน้าที่ต่อ (Ibid., หน้า 256.)

⁵³ Mak Phoeun, "Introduction," in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.10, 31-32. Mak Phoeun ว่าพระฮัวส์ ซก เป็น เจ้าคณะจันท์ (megan) วัดตึกวิลตั้งอยู่ที่คู่มือตึกวิล ชรกสวาง เขตก้อมณาคาล วัดสัตพรซึ่งเป็นอีกแห่งหนึ่งที่พบฉบับของพงสาวดารก็อยู่ที่ชรกสวาง เขตก้อมณาคาล นี้ด้วย

⁵⁴ พงสาวดารประเทศกัมพูชา DV, t.I. pp.40-41. cited in Ibid., pp.32-33. และ Khin Sok, "Les chroniques royales khmers," *Mon-Khmer Studies* VI (1977), p.201.

⁵⁵ ฅกสมรยาบุรุษอู๋ ภาค ๒ ๒๒-๒๓. เกี่ยวกับพระราชพิธีสังครามาภิเษก ดูที่ข้างหน้า

พระจันทรราชาเป็นพระอนุชในสมเด็จพระศรีสุคนธบท รับพระราชทานหน้าที่เป็นพระมหาอุปราชประทับอยู่ ณ พนมเปญ เมื่อครั้งที่พระเสด็จก่อนเป็นกบฏแย่งราชย์นั้น พระเสด็จก่อนให้ปล่อยข่าวว่าสมเด็จพระศรีสุคนธบทใช้ให้คนออกมาตั้งรวบรวมผู้คนเพื่อยกไปจับพระจันทรราชา พระจันทรราชาได้ข่าวดังนั้นก็เสด็จหนีเข้าไปอยู่อยุธยา ตรงกับในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ⁵⁶

คืบก่อนที่สมเด็จพระศรีสุคนธบทจะทรงถูกอุบายพระเสด็จก่อนให้คนเข้ามาลอบปลงพระชนม์นั้นทรงพระสุบินนิมิตไป ครั้นรู้สึกพระองค์ขึ้นก็เรียกโหรเข้ามาทำนาย พระโหรราชิบตีถวายพยากรณ์ว่า

การณซึ่งพระองค์นิมิตเห็นนาคกัศพระองค์คาบลงไปในสดีงแสนนั้น ต้องตรงกับเสด็จก่อน [จะ] นำคนมาทำร้ายพระองค์ได้ ๆ ว่าตรงที่เห็นสมเด็จพระวราชบิดามาร้องเรียกพระองค์นั้น ทำนายว่าพระองค์ประทับอยู่ที่นี้ไม่ได้ ๆ ว่าถ้าเจ้าพญาอุทัยราชให้จัดพระที่นั่งให้ถอยไปเขตโปซัดนั้น เห็นว่าควรนักษของพระองค์ทรงทำตามเถิด ๆ ว่าตรงที่พระจันทรขึ้นมาจากทิศข้างตะวันตกเมื่อใดจะละลายรูปนาคนั้น ทำนายว่าผู้มีบุญในพระตระกูลจะมาจากทิศปัจฉิม มาปราบปรามให้พระเสด็จก่อนมลายไปเป็นแน่แท้ ๆ⁵⁷

ตามพระสุบินนิมิตกับทั้งคำพยากรณ์ของของพระโหรราชิบตี พระจันทรนั้นพ้องกับพระนามของพระจันทรราชา ที่ว่าจะขึ้นทางทิศตะวันตกนั้นเพราะเวลานั้นประทับอยู่ ณ อยุธยา และจะเสด็จมาปราบพระเสด็จก่อนลงได้

ธรรมเนียมบอกเหตุล่วงหน้าด้วยความฝัน คำทำนาย หรือคำพยากรณ์อย่างนี้มีเห็นได้ทั่วไปในเอกสารมหานุกรมเขมร⁵⁸ ในแง่หนึ่ง เรื่องทำนองนี้เป็นเรื่องที่ถูกคิดชำระพงศาวดารปล่อยออกมา ก่อนจะนำเรื่องไปสู่เหตุการณ์นั้นจริงๆ ในภายหลัง ในแง่หนึ่ง เรื่องทำนองนี้จะเป็นเครื่องรองรับความชอบธรรมของความเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้น ถึงแม้ว่าพระเสด็จก่อนจะปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์ตามโบราณราชประเพณี กับทั้งกรุงชรอพอบปีเจียเปรียโนกอร์ของพระองค์จะมี “ราษฎรชนต่างชาติเข้ามาอยู่แน่นขนัดอัดชิดเป็นที่ยิ่งจะคณนามิได้เลย มากกว่าแผ่นดินก่อนเป็นสองเท่า

⁵⁶ ฅกสมยบายบุสไฮเอุ ภาตฮี 1 อีถึม 63-64.

⁵⁷ ฅกสมยบายบุสไฮเอุ ภาตฮี 1 อีถึม 74-75. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

ความตอนนี้มีมาในพงศาวดารฉบับจวนด้วย ผิดกันแต่ในรายละเอียดบางข้อ (ดู *Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595)*, p.115.). ความอย่างนี้ไม่มีในพงศาวดารฉบับโนง และพงศาวดารฉบับพนรัตน

⁵⁸ ตัวอย่างเช่นใน ฅกสมยบายบุสไฮเอุ ภาตฮี 1 อีถึม 77.; ฅกสมยบายบุสไฮเอุ ภาตฮี 2 อีถึม 1-2. และ ฅกสมยบายบุสไฮเอุ ภาตฮี 2 อีถึม 24. เป็นต้น

พระนครก็สุขสบายสมบูรณ์พร้อม ๆ”⁵⁹ ก็ตาม ก็ไม่พ้นที่จะถูกพระจันทราชาแย่งราชย์ไปครอง
ได้เลย

เรื่องพระจันทราชาพบกับพระเสด็จกอนนี่มีกล่าวถึงโดยชืดขาว มีเนื้อความราวร้อยละ 10
ของเนื้อความทั้งหมดของเอกสารมหาบุรุษเขมร⁶⁰ มีใจความพิสดาร ซึ่งอาจแจกได้เป็น 2 เรื่องหลัก
คือ เรื่องสรรเสริญบุญญาบารมีของพระจันทราชา กับบรรยายเรื่องสงคราม จะกล่าวถึงเฉพาะเรื่อง
แรก

บุญญาบารมีของพระจันทราชามีปรากฏให้เห็นเป็นอัศจรรย์แต่ยังไม่ตั้งพระราชพิธีสังครมา-
ภิเชก ดังในตอนที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าเกาแม่ทัพฝ่ายพระเสด็จกอนมาตั้งล้อมค่ายพระจันทราชาอยู่ 12
เดือน ท้าพระจันทราชาจะตีฝ่าออกไปก็ไม่ได้ เสบียงอาหารในค่ายร่อยหลอลงเป็นอันมาก “แต่โดย
เหตุบารมีของพระองค์ที่สร้างมาจากอดีตกาล บันดาลให้กองส่งเสบียงฝ่ายสมเด็จพระเจ้าฟ้าเกามาส่งไม่
ทัน ๆ ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้าเกาก็ให้ถอยกองทัพมาตั้งล้อมห่างจากค่ายของพระจันทราชา 3 เส้น”⁶¹
เป็นโอกาสให้ทัพฝ่ายพระจันทราชาออกไปหาเสบียงอาหารและวางแผนตีฝ่าออกไปจากค่ายได้ แต่
ก็ต้องอาศัยปีศาจเจ้าพญาสวรรค์โลกเมืองช่วยสงเคราะห์จึงกระทำการสำเร็จ* หรือดังตอนหนึ่งที่
กล่าวว่า

ถ้อยความชื่นชมเกี่ยวกับพระกิตติยศอันไพเราะสูงประเสริฐแพร่ออกไปถึงเขตนานานว่า : ไม่ทรงถอดศักดิ์
ข้าราชการนี้หนึ่ง ว่าไม่ทรงอวดอ้างว่ามีฝีมือนี้หนึ่ง ว่าถ้า [ผู้ใด] มีสติปัญญา มีโวหารรู้อธิบายธรรมอรรถ
นี้หนึ่ง นักปราชญ์ราชบัณฑิตซึ่งรู้คัมภีร์บาลีกระบวนตำรานี้หนึ่ง ทรงให้สืบทอดเอาตัวมาตั้งชุบเลี้ยงเป็น
นาหมื่นตามสติปัญญาของตนทั้งสิ้น ๆ เช่นนั้นแล้ว นักปราชญ์ราชบัณฑิต ผู้รอบรู้ นำกันมาอยู่ได้ร่วม
บุญญาบารมีในพระองค์เป็นอันมาก ๆ⁶²

และตอนหนึ่งว่า “กาลนั้น มีเหตุเพราะด้วยบุญญาบารมีของสมเด็จพระเจ้าพญาจันทราชา ราชบุตรทาส
กรรมกรหมดทั้งสิ้น ครบภาษาในกรุงกัมพูชาก็เกิดมีความคิดปัญญาแสหาไมตรีกับพระบรมบพิตร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁹ ฉกสมรยุทธบุรุษโองม ภาตจี 1 อีตัม 76, 78.

⁶⁰ คือจับความตั้งแต่ ฉกสมรยุทธบุรุษโองม ภาตจี 1 อีตัม 78 ไปจนจบ ฉกสมรยุทธบุรุษโองม ภาตจี 1
อีตัม 84 และต่อด้วย ฉกสมรยุทธบุรุษโองม ภาตจี 2 อีตัม 1-59.

⁶¹ ฉกสมรยุทธบุรุษโองม ภาตจี 2 อีตัม 6.

* ดูการอภิปรายเรื่องเจ้าพญาสวรรค์โลกเมืองหรือเนิยะคาเมลียงเมืองได้ใน บทที่ 6 ข้างหน้า

⁶² ฉกสมรยุทธบุรุษโองม ภาตจี 2 อีตัม 24.

ราชดำเนิน” รับทูตนั้น สมเด็จพระจันทรราชาจึงโปรดให้สร้างพลับพลาไว้รับราชทูตอยู่นอกพระนคร แต่ที่ทรงไว้เชิงด้วยการให้ราชทูตสยามรออยู่ถึง 15 วัน จึงเสด็จออกมารับราชทูต ทั้งนี้เพื่อมิให้ดูว่า พระองค์ “เกรงกลัวมัน”⁶⁷

โบราณราชประเพณีนี้เป็นที่มาของสิทธิธรรมตามขนบของกษัตริย์ จึงเมื่อพระเสด็จก่อนตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเษกใน ค.ศ.1512 แม้ในคราวนั้นจะขาดเครื่องกษัตริย์ที่ปัญญาเกษตร⁶⁸ แต่พระเสด็จก่อนได้ครอบครองราชูปโภคอื่นๆ พระจันทรราชาจึงทรงปรารภด้วยความน้อยพระทัยว่า “ข้างพระเสด็จก่อนซึ่งมันตั้งตัวเป็นเสด็จนั้น มันออกรบในคราใด มันกั้นเสวตฉัตร กับจามรบายมอญ แสนตะวัน ตามธรรมเนียมพระมหากษัตริย์ฯ ส่วนฝ่ายเราซึ่งเป็นพระราชตระกูล เราไม่มีอะไรเลย เราออกรบคราใด อีสริยยศเราด้อยกว่ามัน”⁶⁹

เรื่องราชาภิเษกนี้เป็นปัญหาใหญ่ประการหนึ่งของบรรดากษัตริย์ทั้งปวง เพราะราชาภิเษกคือที่มาของความชอบธรรมในการครองแผ่นดิน จึงแม้ว่าพระจันทรราชาจะทรงมีกำลังกล้าแข็ง ปราบหัวเมืองต่างๆ ได้มากเพียงไร แต่ยังมีได้รับราชาภิเษกก็ไม่ใช่ผู้ปกครองโดยแท้เลย ขุนนางฝ่ายพระจันทรราชาจึงปรึกษากันว่า

เราทั้งหมดเอาแต่เสงี่ยมอยู่ ไม่ได้ทำพระราชพิธีอภิเษกให้ได้รุ่งเรืองอิสริยยศสูง เป็นเอกพระมหากษัตริย์ให้ได้ดลเถลิงกว่าพระราชศัตรูนั้นเลยฯ ครั้นคิดพร้อมกันแล้ว ก็นำกันไปกราบบังคมทูลถวายขออัญเชิญพระองค์เสวยราชย์สมบัติตามความพิพากษาซึ่งยลพร้อมเป็นเอกฉันท⁷⁰

พระราชพิธีที่นาหมื่นสรรมมุขมนตรีข้างพระจันทรราชาตั้งถวายนั้นคือ พระราชพิธีสังครามาภิเษก พระราชพิธีอย่างนี้ไม่ปรากฏว่าจะเคยมีมาก่อนในแผ่นดินก่อนหน้า และในแผ่นดินหลังจากนี้ก็ไม่ปรากฏว่าจะตั้งการพระราชพิธีนี้อีก

ศัพท์ว่า อภิเษก แปลได้ว่า การรดน้ำ, การสถาปนา เมื่อคงเข้ากับกับคำว่า ราช สำเร็จเป็นราชาภิเษก แปลได้ว่า การถวายการรดน้ำแก่พระราช, การสถาปนาเป็นพระราช⁷¹ สังครามาภิเษกจึงอาจหักแปลได้ว่า การสถาปนาเป็นพระราชที่ได้มาด้วยสงคราม ระเบียบพระราชพิธีสังครามา-

⁶⁷ ฅกสมายบายบุงสอไร ภาตธี 2 อีตัม 67.

⁶⁸ ฅกสมายบายบุงสอไร ภาตธี 1 อีตัม 76-77.

⁶⁹ ฅกสมายบายบุงสอไร ภาตธี 2 อีตัม 17.

⁷⁰ ฅกสมายบายบุงสอไร ภาตธี 2 อีตัม 21.

⁷¹ Sir Monier Monier-Williams, A Sanskrit-English Dictionary, อ้างถึงใน ศรีนวล ภิญ โยสุพันธ์,

ภิกษุที่มีกล่าวถึงในเอกสารมหาบุรุษเขมรนี้กล่าวแต่สังเขป และไม่มีที่กล่าวถึงการถวายน้ำซึ่งเป็นพิธีสำคัญ กล่าวถึงแต่การถวาย “มหาเสวตฉัตร” ซึ่งโปรดให้ทำแต่เพียง 5 ชั้น หากแต่เพียงนี้ก็สำเร็จ ซึ่งฐานะกษัตริย์แล้วดังความที่ปรากฏหลังเสร็จการพระราชพิธีว่า “สมเด็จพระเจ้าพญาจันทราชาพระองค์ขึ้นครองราชย์สมบัติทรงพระนามว่า “พระบรมราชาจันทราชาครองกรุงกัมพูชาธิบดี ฯ” ”⁷²

ความอย่างสำคัญอยู่ที่เนื้อหาของกรกล่าวถึงพระราชพิธีนี้ไว้อย่างพิสดารในเรื่องสมเด็จพระเจ้าจันทราชา คู่อุปสรรคของสมเด็จพระเจ้าจันทราชาคือพระเสด็จก่อนนั้น แม้จะเป็นชนสามัญแต่ก็ได้ตั้งตนเป็นกษัตริย์ แม้จะไม่ได้ครอบครองเครื่องราชกกุธภัณฑ์บัญญัติครบครัน แต่ก็มีเครื่องราชูปโภคประดับพระอิสริยยศ ขณะที่สมเด็จพระเจ้าจันทราชาไม่มีอย่างนั้น การพระราชพิธีสังครา-มาภิเษก และพระราชพิธีปราบดาภิเษก จึงเป็นเครื่องประกันสิทธิธรรมของสมเด็จพระเจ้าจันทราชาตามอย่างขัตติยโบราณราชประเพณี ขณะที่ไม่มีกล่าวถึงแบบแผนการพระราชพิธีราชาภิเษกให้พิสดารออกไปเมื่อครั้งตั้งการพระราชพิธีนั้น ในคราวพระเสด็จก่อนได้ราชย์ สิทธิธรรมของพระเสด็จก่อนที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรจึงอิงแอบกับบุญญาภิสมภารของตนมากกว่าจะอิงกับขัตติยโบราณราชประเพณี

เรื่องพระเจ้าจันทราชารบแย่งราชย์จากสมเด็จพระศรีสุคนธบทนี้ เข้าทำนองเดียวกับในตอนที่พระเสด็จก่อนแย่งราชย์สมเด็จพระศรีสุคนธบทในประเด็นที่ว่า พระเสด็จก่อนก็ได้ประพฤติพระองค์ชั่วให้ต้องถูกประนาม⁷³ กับทั้งพระเสด็จก่อนก็ได้ขึ้นทรงราชย์ตามโบราณราชประเพณี เสียแต่มิได้ครองพระบรรดาราชย์และเครื่องกกุธภัณฑ์บัญญัติครบครัน แต่เมื่อสิ้นบุญญาภิสมภารแล้วก็ต้องปล่อยให้เป็นไปตามกรรม เอกสารมหาบุรุษเขมรจึงกล่าวถึงบุญญาบารมีของพระเสด็จก่อนไว้ด้วย ในฐานะที่เป็นคู่แข่งบุญวาสนาพระเจ้าจันทราชา ซึ่งในแง่หนึ่งเป็นการเสริมพระบารมีของพระเจ้าจันทราชาไปด้วยในเวลาเดียวกัน

ขณะที่พระเจ้าจันทราชาประทับอยู่ในกรุงอยุธยา ครั้นทราบข่าวว่าสมเด็จพระศรีสุคนธบทต้องอุบายพระเสด็จก่อนถูกปลงพระชนม์ไปนั้นก็ร้อนพระทัย ต้องการจะรีบกลับไปปราบพระเสด็จก่อน “ซึ่งกบฏยี่พระพุทศศาสนากับพระบรมวงษานุวงศ์”⁷⁴ แต่จากความที่มาจากเอกสารมหาบุรุษเขมรเองนั้นกล่าวว่า เมื่อพระเสด็จก่อนทรงราชย์นั้น โปรดให้

⁷² นกสมภยบายุสไฮเอร ภาคที่ 2 igit 21-22.

⁷³ อาจมีอยู่บ้างเช่นในตอนที่ พระพิชัยโหรากราบบังคมทูลถวายทำนายพระสุบินไม่สบพระทัย ก็โปรดให้ไหรนมายอื่นทำนายถวายให้ต้องตามพระทัย เมื่อพระพิชัยโหรพาขามทูลทักท้วง พระเสด็จก่อนก็ “ปรีไปจับพระแสง (ดาบ) มาฟันโหรา บันดาลให้ตายอยู่ที่นั่นเอง ฯ” (นกสมภยบายุสไฮเอร ภาคที่ 2 igit 2.)

⁷⁴ นกสมภยบายุสไฮเอร ภาคที่ 1 igit 79.

ยกด้วยเสาอาคารหนึ่งฤดูตามโบราณประเพณีผลัดแผ่นดินใหม่ ๆ แผ่นดินพระมหาอุปราชาคอนก็สุขสบาย เป็นลำดับมา ฯพระองค์ให้สร้างพระวิหารสี่มาเป็นอันมาก ทรงตั้งต้วต้วทั้ง 7 คือ พระสงฆปริณายกหนึ่ง พระอริยกัศตรหนึ่ง พระเอกสัตถาหนึ่ง พระพุทธโฆษาหนึ่ง พระธรรมโฆษาหนึ่ง พระวิปัสสนาหนึ่ง พระบวรเสถถาหนึ่ง ฯ พระต้วต้วทั้ง 7 นี้ พระองค์นี้ พระองค์ให้อยู่ประทับจำพระวัสสาในพระอวาสนหนึ่งๆ ทุกพระองค์ ฯ⁷⁵

เอกสารมหาบุรุษเขมรยังกล่าวสรรเสริญบุญญาบารมีของพระเสด็จกอนไว้หลายตอน ตอนหนึ่งว่า “พระศรีเชษฐานี้มีบุญยศจรรยนัก”⁷⁶ ข้างพระจันทรราชาเองก็เคยออกพระโอษฐ์สรรเสริญว่า “พระเสด็จกอนนี้มีบุญยศจรรยนัก” ในครั้งที่พระจันทรราชาชนะสงครามแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรปราสาทราชวังของพระเสด็จกอน⁷⁷ เอกสารมหาบุรุษเขมรยังกล่าวสรรเสริญผู้พระหัตถ์ด้านวิชาอาวุธของพระเสด็จกอนไว้ ดังว่า “พระองค์ขึ้นยืนเหนือพระเกย พระหัตถ์ขวาจับลูกศรทั้ง 5 ขึ้น [คันศร] แล้ว ทรงตรัสบอกนามนั้น มุขมนตรี ศรีสนมกรรมการ ซึ่งชุมนุมในที่นั้นทั้งหมดว่า : ให้อวดเรา เราจะยังให้ลูกวงขวา ฯ ทรงแผลงเกาทัณฑ์นั้น ไปศรก็ต้องวงขวาจริง”⁷⁸

ความบางตอนยังยกกรณีกิจของพระเสด็จกอนกับพระจันทรราชาขึ้นมาเปรียบเทียบกัน ดังเมื่อพระเสด็จกอนกับพระจันทรราชาตกลงสงบศึกกันนั้น เสด็จกอนไม่ทรงเอาพระทัยใส่ในราชการบ้านเมือง แต่วันหนึ่งก็มีพระดำริขึ้นว่า “กูนี้เสวยราชมานานแล้ว แต่ไม่รู้จักราชฎาว่าจะรักกู หรือแปรจิตคิดไปเข้ากับเจ้าพญาจันทรราชา” จึงเสด็จออกไปแต่พระองค์เดียวเพื่อลอบฟังราชฎาเขาคุยกัน ได้ความมาว่า

⁷⁵ ฅกสภามหาบุรุษสโฏ ภาคธึ 1 อึถึม 77, 78. เอง สด ทำเชิงอรธธธิบายว่า สมัยนั้นต้วต้วคือราชาคณะ (ฅกสภามหาบุรุษสโฏ ภาคธึ 1 อึถึม 78 ฅ.1.)

ความตอนนีตรงกับพงศาวดารฉบับจวน เป็นแต่ฉบับจวนออกชื่อพระนครใหม่ที่เสด็จกอนสร้างว่า กรุงสรอพบปิเจียเปรียโนกอร์ (ดู Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, p.120.) ส่วนความตอนนีในเอกสารมหาบุรุษเขมรว่า กรุงสรอลอบ โฅนตีเปรียโนกอร์ (ฅกสภามหาบุรุษสโฏ ภาคธึ 1 อึถึม 77) แต่ในที่อื่นก็จะออกชื่อว่า กรุงสรอพบปิเจียเปรียโนกอร์ เช่นกัน

⁷⁶ ฅกสภามหาบุรุษสโฏ ภาคธึ 2 อึถึม 14. พระศรีเชษฐาคือพระนามของพระเสด็จกอนเมื่อทรงราชย์ (ดู ฅกสภามหาบุรุษสโฏ ภาคธึ 1 อึถึม 77.)

⁷⁷ ฅกสภามหาบุรุษสโฏ ภาคธึ 2 อึถึม 58. ความตอนนีไม่มีในพงศาวดารฉบับจวน

⁷⁸ ฅกสภามหาบุรุษสโฏ ภาคธึ 2 อึถึม 38. ผู้เฝ้าพระหัตถ์วิชายิงเกาทัณฑ์ของพระเสด็จกอน ได้อีกใน ฅกสภามหาบุรุษสโฏ ภาคธึ 2 อึถึม 53.

เจ้าแผ่นดินเราทุกวันนี้ มีบุญอ้อศรร้อยนัก ทั้งพระราชหฤทัยก็กว้างขวาง เราสุขสบายมาทุกปี แต่ในปีนี้อะไรก็ขาด ไม่ได้ผลมากมาย ๆ เหตุใดเปรี๊ยะบาทเออะจุมนุมนไม่เห็นจุมนุมนกำจัดทุกขร้ายถูกรให้ได้หากินง่ายขึ้น ๆ ขณะนั้น สมเด็จพระศรีเชษฐาฯ ทรงพระศดับได้ทราบครบประการแล้ว ทรงกลับคืนมาตำหนัก ๆ ครั้นเช้าขึ้น ทรงสั่งพระอัครลักษณ์กับกรมพระสุภาวดีให้ตราว่า “พระราชบัญญัติให้ตุลาการทำโทษนักโทษ คนที่หนักคดีความเขา ให้แบ่งเป็น 3 ส่วน ให้ปราณีลดให้ส่วน 1 ให้เอาแต่ 2 ส่วน เขาว่ากฎหมายโบราณ ๆ”⁷⁹

เมื่อข่าวที่พระเสด็จก่อนคำรัสสั่งให้ลดโทษไปถึงพระนครข้างตะวันตก พระจันทราชา ก็โปรดให้จุมนุมนานาหมื่นสรรพมุขมนตรีท้าววิชาดิราชบุโรหิตแล้วตรัสถามว่า ที่พระเสด็จก่อนกระทำนั้น ถูกหรือผิด นาหมื่นสรรพมุขมนตรีทั้งปวงก็กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า “ราษฎรทุกวันนี้จนยากนัก พระกรุณาเขาคิดปราณีนี้ก็สมควรนักแล้ว ๆ” เอกสารมหาบุรุษ ไม่ได้บรรยายว่าพระจันทราชามีพระอาการอย่างไรเมื่อฟังคำกราบบังคมทูลของขุนนางทั้งนั้น แต่ที่คงจะขัดเคืองพระทัย จึงมีพระบันทูลว่า

อ้ายพระเสด็จก่อนนี้ มันเป็นคนชั่ว มันปราณีโทษอ้ายพวกที่ทำผิดนั้น ๆ คุณนี้ เราให้ตั้งกฎหมายบังคับให้ปรับอ้ายมนุษย์ชั่วร้ายกาจนั้น ในเรื่องหนึ่งๆ ให้แบ่งค่าปรับเป็น 4 ส่วน เว้นส่วน 1 เอา 3 ส่วน เพื่อให้ อ้ายมนุษย์นั้นเข็ดหลาบเว้นจากความชั่วนั้นต่อไป ๆ ความปราณีราษฎรซึ่งพระเสด็จก่อนมันผ่อนกฎหมายคุณนี้ คือทำให้ญาติตระกูลมันที่ชั่วร้ายนั้นกำริบจิตลักปล้นผู้มีชาติตระกูลให้มากขึ้น เราจะเอาอย่างมันไม่ได้⁸⁰

คำที่พระจันทราชาออกพระโอษฐ์ว่า “ญาติตระกูลมันที่ชั่วร้าย” เท่ากับว่าให้ความสำคัญกับชาติตระกูลเหนือกว่าสิ่งอื่นแม้ว่าจะเป็นการถึงอาณาประชาราษฎร์ก็ตาม

ลักษณะที่กล่าวประนามขมเหยียดตระกูลพระเสด็จก่อน แล้วกล่าวขอยกตระกูลพระจันทราชามีให้เห็นอีกหลายแห่ง ดังในตอนที่พระจันทราชาเสด็จกลับมาจากอยุธยา เจ้าพญาเมืองก็เดินเกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้าด้วยพระจันทราชา คำที่เจ้าพญาเมืองกล่าวแก่ราษฎรนั้นมีความว่า

สมเด็จพระเจ้าพญาจันทราชา ซึ่งพระองค์ยกทัพกลับมาจากเมืองเสียม นั้น พระองค์เป็นพระราชตระกูลในสมเด็จพระธัมมราชาซึ่งเป็นเสด็จทรงธรรม ๆ ฝ่ายเสด็จก่อนเป็นเจ้าทวยของเจ้าพญาสวรรค์โลกนี้ ฝ่ายแม่เป็นพระศรีรัตนดริยแท้ ๆ ๆ คุณเจนี้ ท่านทั้งหลายจะไหว้พระหรือถวายบังคมบายาบ (บายาบคือ

⁷⁹ ฅกสภษษาบายุสโธฐ ภาคธี 2 อีถั 40. เอง สด ทำเชิงอรธธิบายว่า เปรี๊ยะบาทเออะจุมนุมน คือมนครีชั้นสูงสุดฝ่ายตุลาการ หรือพระมหากษัตริย์ (ฅกสภษษาบายุสโธฐ ภาคธี 2 อีถั 40.)

⁸⁰ ฅกสภษษาบายุสโธฐ ภาคธี 2 อีถั 40.

อารักข์น้ำสำหรับพวกเนสาทมีจลาจล (คารพ) ถ้าท่านทั้งสิ้นไม่เต็มใจจะถวายบังคม [พล] พระศรี-
รัตนตรัยนั้นให้ท่าน ไปถวาย [บังคม] เจ้าพญาจันทราชา”⁸¹

พระจันทราชาเองก็ทรงถือพระองค์ยิ่งนักว่าเป็นราชตระกูล ในคราวที่พระเสด็จก่อนมีพระราชสาร
มาขอพักรบเพื่อให้ราษฎร ได้ทำไร่นา และว่า “ก่อนจะทำสงครามกันเมื่อใด ให้มีราชสารเป็น
พระราชกำหนดไปมาจึงควรสมเป็นอุดมมหาศัทธิราช” พระจันทราชา ก็ทรงพระพิโรธยิ่งนัก
เพราะความในพระราชสารนั้นออกพระนามพระองค์ว่า “สมเด็จพระอนุชาธิราช คือสมเด็จพระเจ้าพญา
จันทราชา” จึงตรัสกับทูตที่อัญเชิญพระราชสารของเสด็จก่อนมานั้นว่า “กูพร้อมหยุดให้ราษฎรทำนา
แต่ว่ากูขอไม่ให้เจ้า [ของ] เอ็งเรียกกูว่า เป็นพี่เป็นน้องเลย เพราะเจ้า [ของ] เอ็งกับกูนี้มีชาติตระกูล
ห่างกันนัก”⁸²

ราชสมบัติที่ได้แก่พระจันทราชานั้นจึงเป็นด้วยทั้งพระบุญญาภิสมภาร ทั้งพระชาติตระกูล
ผิดไปจากพระเสด็จก่อนที่ได้ราชย์ก็เพราะด้วยพระบุญญาภิสมภารของพระองค์แต่โสดเดียว

4. เรื่องพระราชสมภาร

เมื่อสมเด็จพระชัยเชษฐาเสด็จสวรรคตใน ค.ศ.1637 เวลานั้น พระราชบุตรองค์หัวปีคือเจ้าพญา
โตอยู่ในพระผนวช⁸³ ในเวลาที่ทรงผนวชอยู่นั้น “เสด็จอุตสาหะพยายามเล่าเรียนนัก ๆ ทรงรู้จบทั้ง
ไตรภูมิ ไตรภพ ไตรยุค ไตรคา และไตรปิฎก ทรงประทับเป็นสุขสบายในอริยสังฆธรรม ไม่ต้องการ
สึกจากสิกขาบทเลย” พระบรมวงษานุวงษ์ก็ชุมนุมกันกับนาทมนั้นสรรพมุขมนตรีเห็นพร้อมกันว่า
เจ้าพญาโตซึ่งต้องรับราชย์สนองสมเด็จพระวราชบิดานั้น ทรง “รักอาลัยสิดผนวชนั้นพ้นประมาณ”
ไม่ควรจะไปสึกพระออกมาทรงราชย์ กับว่าถ้าจะอัญเชิญพระองค์นี้ พระองค์จันท ที่ ซึ่งเป็นพระอนุช
ต่างพระมารดาให้เสวยราชย์ก็ “เห็นว่าผิดประเพณี เพราะว่าพระราชอนุชต้องไม่เสวยราชย์ก่อนพระ

⁸¹ ติกสมายบาทบุรุษไฮ่ ภาคที่ 1 อีตัม 84. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

ความที่ เอง สด อธิบายไว้ในวงเล็บนั้นยกมาจากงานานุกรมเขมรฉบับพุทธศาสนบัณฑิต (ดู
โรธาสฤทษไฮ่ ภาคที่ 1 ก-ข [งานานุกรมเขมร ภาคที่ 1 กอ-โม], เตะกฤษณ์เบ็ทธี 5 (กัฎเฑาะ: กฤษณาสธ
บัณฑิต, 1967), อีตัม 567.) คำนี้เป็นคำใช้ประณามพระเสด็จก่อน

⁸² ติกสมายบาทบุรุษไฮ่ ภาคที่ 2 อีตัม 16. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

⁸³ เอกสารมหานุกรมว่าพญาโตออกผนวช ณ นครวัด แล้วกลับมาประทับในพระบรมราชวัง
(ติกสมายบาทบุรุษไฮ่ ภาคที่ 4 อีตัม 84.) ตรงกับที่มาในพงศาวดารฉบับวัดตึกวิล (ดู DV, t.XXVII cited in
Chroniques royales du Cambodge (de 1594 à 1677), p.304.) แต่เรื่องเดียวกันนี้ พงศาวดารฉบับจวนว่า เจ้าพญา
โตผนวชในสำนักสมเด็จพระสุคนธ์ (Man Puny) (Ibid, p.149.) สมเด็จพระสุคนธ์องค์นี้คือที่ในเอกสารมหานุกรม
เขมรเรียกว่า สมเด็จพระสุคนธ์มีบุญย์ เกี่ยวกับสมเด็จพระสุคนธ์มีบุญย์ ดูในบทที่ 6 ข้างหน้า

ทราบว่ สมเด็จพระมหาอุกโยราชรมเอาพระองค์จันทวดีมาทำเป็นพระราชเทพี ก็พากันนำความนั้นไปกราบทูลภิกษุเจ้าพญาโค้วว่า

ทูลพระบังคมเป็นข้าได้เตือนรำลึกพระองค์อยู่เนืองๆ ให้สีกจากตึกขาบทไปรับเอาราชสมบัติ แต่ทรงเถียงไม่ยอมเลย ฯ กระทั่งบัดนี้สมเด็จพระปิตุลาธิราชเสด็จเส้าโถมเอาพระองค์จันทวดี ซึ่งสมเด็จพระวราชบิดาทรงได้จัดแจงให้เป็นคู่แต่งงานถวายนั้น ได้ไปเป็นพระราชเทพีเสด็จแล้ว แล้วอีกหน้อยหนึ่งเสด็จจะเอาราชสมบัติอีกเป็นแน่ ฯ ครั้นเมื่อพระปิตุลาเอาราชสมบัติได้แล้ว โหนเลขจะทรงยลพร้อมโอรนราชสมบัตินั้นถวายนกลับมายังพระกรุณาพิเศษ เห็นว่า ไม่มีเลย ฯ ถ้าทรงเหน้อยหน้ากับราชสมบัติด้วยเหตุได้ประพุดิตตามครรลองพระพุทศาสนาที่ตาม ก็ควรทรงคิดถึงสมเด็จพระวราชมาดาด้วย ฯ⁸⁸

สมเด็จพระวราชมารดาในเจ้าพญาโค้วคือพระองค์โจ้ว พระราชบุตรในพระเจ้ากรุงเว้ที่สมเด็จพระศรีสุริโยพรรณตรัสขอมมาเป็นพระชายาสมเด็จพระชัยเชษฐา จึงเจ้าพญาโค้วก็ละเพศภิกษุเสด็จขึ้นเสวยราชย์ใน ค.ศ.1636 ทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระราชโองการ พระศรีธัมมราชารามาธิบดี⁸⁹ ทรงให้มนตรีข้าราชการน้อยใหญ่เรียกพระองค์ว่า พระราชสมภารบารมีพิเศษ⁹⁰ ชาวเขมรในชั้นหลังรู้จักพระองค์ในพระนาม พระราชสมภาร

เอกสารถาพบุรุษเขมรตรัสสรรเสริญพระราชสมภารไว้ว่า

ทรงมีพระปราชญาเฉลียวฉลาด แคล้วคล่องข้างพระใคร่ปฏิภกรรมช้านานนัก ฯ ทรงรู้จำคติโลก โสลก และคติธรรม ฯ ทรงสันทัดในการแต่งซึ่งกาพย์ โคลง และสาสตราบาลี ฯ ทรงแต่งฉบับสำหรับสั่งสอนกุมารกุมารี พระปราชญ์ระบือลือแจ้แห่งทะเลสุว่างกระจำรุ่งเรื่องทั้งเขมรมาจักร และประเทศนานา ฯ ทรงได้แต่งทั้งฉบับให้สาธุชนด้วย ให้ชื่อว่าฉบับไตรเนตร เพราะเหตุว่าสาสตรานั้นทำให้มีปราชญาแจ้แจ้ตลอดในโลกรทั้ง 3 กับอนาคต ไว้เป็นฉบับสำหรับพระนคร ฯ⁹¹

⁸⁸ ฅกสมรยบทบุรุษไธูร ภาคที่ 4 อีถึม 86. ตรงกับที่มาในพงศาวดารฉบับวัดคึกกิล (DV. cited in *Chroniques royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.310-311.)

⁸⁹ ฅกสมรยบทบุรุษไธูร ภาคที่ 4 อีถึม 86-87. ตรงกับที่มาในพงศาวดารฉบับวัดคึกกิล (ดู DV. cited in *Chroniques royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.310-311.) ขณะทีพงศาวดารฉบับจวนว่า สมเด็จพระอุทัยราชา (สมเด็จพระมหาอุกโยราชรม) ทรงดรัสปรึกษากับนาหมื่นสรรมุขมนตรี แล้วเวนราชสมบัติถวายน ไม่มีเรื่องพระพี่เลี้ยงไปทูลยุแยะ (ดู *Ibid.*, p.156.)

⁹⁰ ฅกสมรยบทบุรุษไธูร ภาคที่ 4 อีถึม 87. และ *Chroniques royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.157.

⁹¹ ฅกสมรยบทบุรุษไธูร ภาคที่ 4 อีถึม 89. ความสรรเสริญที่ว่าพระราชสมภารทรงรอบรู้ทั้งคติโลกคติธรรมนี้ มีมาในพงศาวดารฉบับจวนเช่นกัน แต่กล่าวไว้ในแผ่นดินสมเด็จพระอุทัยราชา (สมเด็จพระมหาอุกโยราชรม)

อยากข้ามนรก	อย่าทำผิดผล	คุณนี่ไซรี ฯ
	เหตุเพราะกามา	
กระทั่งนี่นา	ชีวามอดไป	กล้าตายจึงควร
ไม่ขาดวรรคธรรมา	ขอปวงเทวดา	ช่วยเป็นเพชฌัญญา ฯ
	จึงพระภูมินท	
นารายณ์ปรมินท	ทรงอธิฐาน	จากนี้ต่อไป
ขอได้สุขา	เป็นพระพุทธรุณ	นำสัตว์ทั้งหลาย ฯ
	ให้ท่านทั้งปวง	
เป็นทหารหลวง	ยกเอาไปถวาย	องค์พระปิตุลา
ทรงทราบอธิบาย	ให้ชนทั้งหลาย	ละความกาม ฯ ⁹⁶

ทหารโปรตุเกสมาถึงได้ตั้งตาคานั้น ก็แหงนหน้าขึ้นดู เห็นองค์แล้วก็ยกปืนเล็ง สมเด็จพระศรีธรรม-
ราชาไม่ทรงประหวั่นพรั่นพรึง ตรัสแก่ทหาร โปรตุเกสนั้นว่า

	ย้ายฝรั่งอัปลักษณ์	
มันตามขิงนัก	พระราชสมภาร	ขึ้นบนปลาย โตนด
ไม่เกรงเจสดา	ท่านยกหัตถา	ห้ามปรามเอาไว้ ฯ ⁹⁷

ทหารโปรตุเกสก็เหนียวไกปืนยิงไปต้องสมเด็จพระศรีธรรมราชาพระราชสมภารตกจากต้นตาลลงมา
เสด็จสูรคตไป

เรื่องพระราชสมภารนี้ มาในพงศาวดารฉบับโนงว่า

๑ ฝ่ายเจ้าพระยาตัว ทางพระนามสมเด็จพระศรีธรรมราชา เกิดในปีเถาะนั้น พระชันษาได้ 24 ปี พระองค์
ทรงราชย์สนองสมเด็จพระบวรราชบิดาไปสถิตย์ในเกาะ โคลก (ว่าเกาะน้ำเต้า) ได้อภิเษกทรงพระนารายณ์
ทรงพระขรรค์ ทรงพระนามพระบาทสมเด็จพระเสด็จพระเจ้าศรีธรรมราชาธิราชรามภิบัติ พระองค์ทรงราชย์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁹⁶ ๒๓สมณยาบุรุษโฮม ภาตธี 5 อีถึ 11. ดูเทียบด้วยคำกาศัพธ์จารบนยอดตาล ใน ๗๒ ๒๒๒ ๒๒๒, *ลัทธิเบรุตติยธรรมสาสตรโฮมยธตฤๅผลัๅยยลล* (สทรุฎี 1 ๒๒ 1859) [ศึกษาประวัติอักษรศาสตร์
เขมรสมัยนครถึงสมัยอุดดงค์ (ศตวรรษที่ 1 ถึง 1859), อีถึ 225-226. และด้วยบทที่ ๒๒๒ ในพงศาวดารฉบับจวน (ดู
Chroniques royales du Cambodge (de 1594 à 1677), pp.174-175.) ความตรงกันเกือบหมด

⁹⁷ ๒๓สมณยาบุรุษโฮม ภาตธี 5 อีถึ 11. ความตรงกับด้วยบทที่ ๒๒๒ ในพงศาวดารฉบับจวน (ดู
Chroniques royales du Cambodge (de 1594 à 1677), p.174.) แต่พงศาวดารฉบับจวนวางไว้ก่อนคำกาศัพธ์จารบน
ยอดตาล

ลูศักราช 992 ศกมะเมียขึ้นกษัตริย์ได้ 4 ปี พระชันษาได้ 27 ปี พระองค์ให้ยกทัพไปจับชาวกรุงไทยในเขตแดนเมืองนครราชสีมา ได้ครอบครัวยาวบ้าง พระองค์ทรงราชย์ลูศักราช 996 ศกจอขึ้นกษัตริย์เดือนสามได้ 8 ปี พระชันษาได้ 31 ปี พระองค์เกิดรบกับพระบาทสมเด็จพระบรมราชา ธิราชผู้เป็นพระมาตุลา พระมาตุลาให้พิฆาตพระองค์สุรคต^{๙๘}

และฉบับนพรัตน์ว่า

เจ้าพระยาอู่ พระชันษาได้ 24 ปี พระองค์ได้ขึ้นครองราชย์สนองพระองค์พระราชบิดา ถวายพระนามว่า พระบาทสมเด็จพระราชโองการ พระศรีธรรมราชรามธิบดี เสด็จสถิตย์อยู่ยังเกาะโครก (เกาะน้ำเต้า) ใช้คำเพ็ดทูล รับขานว่า พระราชสมภารบารมีวิเศษ ฯ

๑ ลูศักราช 992 (พ.ศ.2173) ปีมเมีย ทรงราชย์ได้ 4 ปี พระชันษา 27 พระองค์ได้เสด็จยกกองทัพไปตีเมืองนครราชสีมา ซึ่งเป็นเขตแขวงของกรุงศรีอยุธยา กวาดต้อนได้ครอบครัวคนไทยบ้าง แล้วพระองค์ก็ยกกองทัพกลับคืนสู่พระนคร

๒ ลูศักราช 996 (พ.ศ.2177) ปีจอ ทรงราชย์ได้ 8 ปี พระชันษาได้ 36 พระองค์เกิดรบกันกับพระบรมราชาซึ่งเป็นพระบิดาลูกา รบชนะ ได้พิฆาตพระองค์ถึงทิวคตเสียในปีจอตนเอง^{๙๙}

ไม่ทราบว่าการพิสดารอย่างที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมร พงสาวดารฉบับวัดตึกวิไล และพงสาวดารฉบับจวนนี้ มาจากที่ไหนอย่างไร ถ้ารับว่าเอกสารมหาบุรุษเขมรใช้พงสาวดารฉบับวัดก็่อมปงตรอพางเป็นฉบับหลักสำหรับคัดลอก ความโดยพิสดารเรื่องพระราชสมภารนี้จะปรากฏในพงสาวดารอย่างช้าที่สุด ใน ค.ศ.1902 ซึ่งเป็นปีที่สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้คัดชำระพงสาวดารซึ่งต่อมาจะได้ชื่อว่า พงสาวดารฉบับวัดก็่อมปงตรอพาง ไม่ได้เพิ่มเข้าไปในตอนที่มีพระฮั้วส่ ซก คัดชำระพงสาวดารฉบับวัดตึกวิไล ใน ค.ศ.1941 เท่ากับว่า แม้จะเป็นพงสาวดารที่ขุนนางผู้ใหญ่สั่งให้คัดชำระก็มีเรื่องแบบชาวบ้านแทรกเข้ามาด้วยเช่นกัน ไม่จำเพาะแต่พงสาวดารที่คัดชำระโดยพระคือมีวัดเป็นผู้อุปถัมภ์

5. กษัตริย์ที่เป็นมนุษย์

ทั้งงานเขียนประวัติศาสตร์แบบจารีตอย่างพงสาวดารฉบับโนงและฉบับนพรัตน์ และงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่อย่าง พงสาวดารของประเทศกัมพูชา ของกระทรวงศึกษาธิการ (1952) และ พระราชพงสาวดารของประเทศกัมพูชา ของ โร โกวิท (ทศวรรษที่ 1960) ต่างก็กล่าวถึงกษัตริย์ในลักษณะเดียวกันตลอดทั้งเนื้อความ คือเป็นกษัตริย์ที่ไม่ได้แสดงพระองค์ในฐานะบุคคล แต่เป็น

^{๙๘} “พงสาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ 1, หน้า 182.

^{๙๙} ราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 102.

สิ่งซึ่งเรียกกันว่าสถาบัน จะชั่วคืออย่างไรจึงไม่ปรากฏหรือมีแต่น้อย เพราะเรื่องอย่างนั้นเป็นเรื่องของบุคคล จึงเข้าใจได้ว่า ความที่จะกล่าวประณามกษัตริย์จึงมีเห็นไม่มากในงานเขียนประวัติศาสตร์แบบนี้ และไม่อาจเรียกได้ว่าเป็นคำประณามเมื่อเทียบกับความที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมร ความบรรยายถึงกษัตริย์จึงต้องว่าไปตามชนบ ดังที่ต้องถวายนกกระทากษัตริย์ที่ปัญหาเกษตร กับทั้งปราสาทราชมณฑลเชียร เครื่องราชูปโภคประดับพระราชอิสริยยศทั้งนั้นแต่ผู้ทรงราชย์ กษัตริย์บางพระองค์ที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรก็ได้รับการถวายพระเกียรติเชิเช่นว่า หากแต่บางพระองค์ก็ถูกบรรยายถึงในฐานะที่เป็นบุคคล ที่มีความเป็นมนุษย์มากกว่า ซึ่งเป็นลักษณะที่เห็นได้ในเรื่องแบบ *สาวดาร*

เรื่องกษัตริย์แบบที่เป็นมนุษย์นี้เห็นได้ในเรื่องที่เล่าสู่กันฟังในหมู่ชาวบ้าน ซึ่งต่อมาถูกรวบรวมพิมพ์เป็นหนังสือชุด *ประชุมเรื่องเปรงเขมร* [ประชุมเรื่องเพรงเขมร] โดยพุทธศาสนบัณฑิต¹⁰⁰ บ้างก็ถูกบันทึกลงไว้ในเรื่อง *สาวดาร* กษัตริย์แบบที่เป็นมนุษย์นี้หมายถึงทั้งกษัตริย์ที่เดิมกำเนิดเป็นราษฎรสามัญ¹⁰¹ และกษัตริย์ที่สำเร็จพระอุปนิสัยอย่างกษัตริย์ในเรื่องเล่าของราษฎรสามัญ¹⁰² เรื่องกษัตริย์ที่เป็นมนุษย์ยังจะเห็นได้ในเรื่องเล่าของฝ่ายวัด เห็นได้ในเรื่องที่รวบรวมไว้ในตอนต้นของพงศาวดารฉบับนพรัตน์¹⁰³ กษัตริย์แบบนี้จะอยู่ใกล้ชิดกับประชาชนมากกว่า และเป็นภาพของกษัตริย์ในความรู้ของราษฎรสามัญ

เรื่องพระบาทองค์เจ็ย กับเรื่องพระเสด็จกอน ก็อาจจำแนกเข้าได้ในกษัตริย์ที่เป็นมนุษย์นี้เอง คือทั้งมีเดิมกำเนิดเป็นราษฎรสามัญและมีบุคลิกของมนุษย์ แต่เรื่องพระเสด็จกอนจะเป็นเรื่องที่กระเดียดไปข้างวัดมากกว่าเรื่องพระบาทองค์เจ็ย เรื่องของบุญญาภิสมภารของพระเสด็จกอนจึงถูก

¹⁰⁰ ดู *เบญจกัณฑ์* [ประชุมเรื่องเพรงเขมร ภาค 5 ศึกษาค้นคว้าโดยเสวก์เด็คเก็ทเบรุตติสสาสตรินธิฐยิสสาสตรุโรประเศสกุญญา] [ประชุมเรื่องเพรงเขมร ภาค 5 เกี่ยวกับเดิมกำเนิดประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ของประเทศกัมพูชา], ๒๕๓๕, ๓, (กัณฑ์: ๓๕๖๓๖๖), ๑๙๙๐. และ *เบญจกัณฑ์* [ประชุมเรื่องเพรงเขมร ภาค 6 ศึกษาค้นคว้าโดยเสวก์เด็คเก็ทเบรุตติสสาสตรุโรประเศสกุญญา] [ประชุมเรื่องเพรงเขมร ภาค 6 เกี่ยวกับภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์], (n.p.), (n.d.).

¹⁰¹ เรื่องกำเนิดปราสาทนครเล่าว่า พระเจ้าทวงชัยอัครราชย์ซึ่งเป็นสมเด็จพระวราชบิดาพระเกตุมาลา นั้นเดิมก็เป็นแต่สามัญชน เคราะห์ดีพาให้ได้กินไกวพิเศษ จึงได้ราชย์ (“เบญจกัณฑ์ [ประชุมเรื่องเพรงเขมร ภาค 5 ศึกษาค้นคว้าโดยเสวก์เด็คเก็ทเบรุตติสสาสตรุโรประเศสกุญญา] [ประชุมเรื่องเพรงเขมร ภาค 5 เกี่ยวกับเดิมกำเนิดประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ของประเทศกัมพูชา], ๓๖-๓๗.)

¹⁰² เช่นเรื่องกษัตริย์เจ้าคิดเจ้าแค้น ในเรื่องพระบาทปักษีจากรังกับดาฤเห (ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 55-62) เรื่องนี้มีเค้าโครงคล้ายเรื่องพญาพานกับยายหอม

¹⁰³ ดังเรื่องนายแกรก (พระบาทตาพรหมเกล) กับ พระยาโคดมเทวราช ที่เล่าไว้ใน พงศาวดารฉบับนพรัตน์ กษัตริย์แบบนี้จะถูกเน้นเรื่องบุญญาบารมีที่สั่งสมไว้แต่อดีตกาลซึ่งเป็นเหตุให้ได้ราชย์ (ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 49-53.)

กล่าวถึงแต่ในเรื่องเดิมกำเนิดของพระองค์ กับทั้งมีเน้นให้เห็นในเนื้อความโดยตลอด นอกจากนี้ยังเห็นได้ถึงบทบาทของพระภิกษุซึ่งมีส่วนหนุนช่วยพระเสด็จก่อนให้ได้ราชย์ ต่างจากพระบาทองค์เจ็ย

เอกสารมหาบุรุษเขมรจึงเปิดช่องให้ราษฎรสามัญเข้ามาเป็นเจ้าของหรือรับอนุญาตกับกษัตริย์ของพวกเขาได้ เท่ากับเอกสารมหาบุรุษเขมรเป็นพื้นที่เปิดสำหรับเรื่องเล่า คติความเชื่อ แบบของ *ผู้น้อย* หากแต่พื้นที่นี้ไม่ใช่พื้นที่เสรี เพราะมีคติความเชื่อแบบ *ผู้ใหญ่* กำกับอยู่ ดังเช่นในเรื่องพระบาทองค์เจ็ยที่เดิมกำเนิดเป็นราษฎรสามัญ ได้ราชย์ก็ด้วยคุณสมบัติเฉพาะพระองค์ ไม่ใช่เพราะความเป็นเจ้านายในราชตระกูล แต่เมื่อได้ครองเสวตฉัตรแล้ว เอกสารมหาบุรุษเขมรก็ต้องแจกบทให้พระองค์ประพฤติตามอย่างกษัตริย์ใน *ราชพงสาวดาร* เพราะสิทธิธรรมของกษัตริย์และผู้ที่จะสืบสันตติสืบวงศ์ต่อจากพระองค์นั้น อยู่กับการบำเพ็ญพระองค์ให้ต้องตาม โบราณราชประเพณี ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ทำนุบำรุงพระศาสนา ฯลฯ ซึ่งหมายความว่า กษัตริย์ในฐานะที่เป็นสถาบันยังคงสถานะสูงเด่นอยู่ได้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรแม้ในตอนที่กำลังถึงกษัตริย์ที่มีบุคลิกของความเป็นมนุษย์

กระนั้นก็ดี จะมีเรื่องหนึ่งที่เอาเรื่องพระบาทองค์เจ็ยมากลับหัวกลับหางคือเรื่องพระราชมงคล กล่าวคือ ถ้าเรื่องพระบาทองค์เจ็ยเป็นการทำให้มนุษย์ภาพต้องยอมลงให้แก่กษัตริย์ภาพ เรื่องพระราชมงคลก็จะทำให้กษัตริย์ภาพยอมลงให้แก่มนุษย์ภาพ เพราะแม้พระราชมงคลจะทรงเป็นหน่อเนื้อเชื้อชาติดี แต่พระองค์เองกับทั้งเรื่องในแผ่นดินของพระองค์ถูกบรรยายอย่าง โศกนาฏกรรมชั้นเยี่ยม เล่าถึงเรื่องความรักต้องห้ามที่จบลงด้วยความตายอันสง่างามที่ช่วยยกระดับจิตใจของผู้อ่าน เรื่องราวในชีวิตพระองค์กินใจชาวบ้านร้านช่อง ตลอดไปจนผู้มีการศึกษาปัญญาชน พระองค์จึงจะถูกจดจำว่าเป็นกษัตริย์ที่ตายเพราะรัก บทกภาพักกลอนของพระองค์ที่ทรงไว้หลายชิ้นก็ถูกนำมากล่าวถึงแต่เฉพาะชิ้นที่เกี่ยวข้องด้วยชีวิตรักที่เป็น โศกนาฏกรรมของพระองค์นั้น จากสุดท้ายในชีวิตของพระองค์ที่อ้างอิงถึงสถานที่ทางภูมิศาสตร์ที่มีอยู่จริง ก็ยังนำพระองค์ให้เข้าไปอยู่ในใกล้ชัชรราษฎรสามัญมากขึ้น

อย่างไรก็ดี เรื่องกษัตริย์ที่เป็นมนุษย์อย่างที่เราเห็น ได้โดยชัดเจนในเอกสารมหาบุรุษเขมรนั้นมีอยู่ไม่มาก – แต่ความสำคัญอยู่ความมีอยู่ของสิ่งนี้มากกว่าอยู่ที่จำนวน กษัตริย์โดยทั่วไปแล้ว ก็จะถูกบรรยายตามอย่างขนบหลวง เห็น ได้อย่างชัดเจนในเรื่องพระจันทราชา และควรกล่าวด้วยว่า ความชัดเจนนั้นถูกขับเน้นให้เด่นชัดขึ้นก็ด้วยการกล่าวเปรียบไปกับเรื่องพระเสด็จก่อน และควรกล่าวอีกด้วยว่า ความเป็นมนุษย์ของพระเสด็จก่อนก็ถูกขับให้เด่นชัดขึ้นด้วยการกล่าวเปรียบกับเรื่องพระจันทราชาด้วยเช่นกัน

พระจันทราชานั้นทรงเปี่ยมด้วยบุญญาบารมี ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าพระเสด็จก่อน แต่ในตอนที่พระองค์ขับเคียงแย่งชิงราชสมบัติจากพระเสด็จก่อน ความข้อนี้นี้ไม่ได้ถูกเน้นมากเท่าเรื่องตอนพระ-

เสด็จก่อนแข่งบุญกับพระศรีสุคนธรบพ พระจันทราชาจะอิงกับโบราณราชประเพณี และขัตติยราชตระกูล ว่าเป็นที่มาของอำนาจ สิทธิธรรม ความชอบธรรม ของพระองค์ มากกว่าจะฟังบุญญาภิสมภาร กระนั้นก็ดี ฟังกล่าวไว้ด้วยว่าราชสมบัติที่พระองค์ได้มานั้นมีปีศาจพญาสวรรค์โลกเมืองเป็นผู้อยู่เบื้องหลัง

ความตอนทีกล่าวถึงแผ่นดินพระจันทราชาโดยตรงนั้น มีเรื่องสงครามกับสยาม 2 คราว* เป็นเรื่องสยามยกเข้ามาในแดนกรุงกัมพูชาและทรงเอาชัยได้ในทั้ง 2 คราวนั้น ชัยชนะทั้งหมดเกิดด้วยพระปรีชาสามารถของพระองค์ ที่สำคัญคือการสงครามทั้งนั้น ทรงประพฤติต้องตามขัตติยราชประเพณีของพระมหากษัตริย์เจ้าทุกประการ

มีข้อพิงสังเกตรประการหนึ่งว่า ในเรื่องกษัตริย์ที่เป็นมนุษย์นั้น ไม่มีกล่าวเรื่องสงครามกับสยาม ดังเรื่องในราชย์พระบาทองค์เจ็ย กับพระเสด็จก่อนนั้น หรือถ้ามีกล่าวถึงอย่างเมื่อครั้งแผ่นดินพระราชสมภพนั้น ก็เป็นแต่ยกไปตีเมืองปลายแดนอย่างนครราชสีมาซึ่งเอกสารมหาบุรุษกล่าวไว้แต่ต้นว่าเป็นหัวเมืองเขมรเดิม แดงทั้งเอาชัยไม่ได้ ได้แต่กวาดเกี่ยวครวกลับมา ผิดจากกษัตริย์ตามขนบหลวงทรงไว้ซึ่งบรมเดชานุภาพและกฤษดาภิหารอันบดบังมิได้ อาจปราบอริราชศัตรูให้ราบคาบลงได้เสมอหน้ากลอง ทั้งศัตรูที่รุกเข้ามาในพระราชอาณาเขตอย่างไรแผ่นดินสมเด็จพระจันทราชา หรือการรุกเข้าไปถึงศูนย์อำนาจศัตรูอย่างในครั้งแผ่นดินสมเด็จพระปรมินทราชา

ข. ประวัติของดินแดนกัมพูชาในเอกสารมหาบุรุษเขมร

1. อาณาเขตและดินแดนของกัมพูชา

ความตอนหนึ่งที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมร กล่าวถึงอาณาเขตของประเทศในเวลานั้น โดยชัดเจนว่า

ครั้งนั้นแผ่นดินเขมรกว้างขวางนัก ทิศตะวันตกจดกับปีศาจบุรี ข้างพาทเมืองนางรองนครราช ข้างอุดรจดกับสนามข้าง ทิศอีสานถึงเมืองจันทบุรี (คือจันทบูรทุกวันนี้) ข้างตะวันออกถึงบาเรียไถนฉาย ข้างใต้จดสมุทรกับเมืองฉนวนเมืองจาม¹⁰⁴

* ถ้านับเรื่องก่อน ใต้ราชย์ที่ทรงวางอุบายหลอกเอากำลังทหารกับทั้งเสบียงอาหารจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมาที่กัมพูชาเพื่อทำศึกกับพระเสด็จก่อนด้วย ก็จะต้องเป็น 3 คราว

¹⁰⁴ ฅกสมยบายาบุรุษโองร ภาคที่ 1 ใธ่ถึ 25. ความในวงเล็บเป็นของ เอง สด

พงศาวดารฉบับจวนเกล้าเรื่องเดียวกันนี้ไว้ว่า

ในสมัยนั้น แผ่นดินกรุงกัมพูชาธิบดีกว้างขวางนัก ทิศตะวันตกจดเมืองปัสจิม (Pascim) และจันทบุรี (Cantapuri) ทิศตะวันตกเฉียงเหนือติดเมืองโนกอร์เรียชเซมา (Nagar Raj Semar) ทิศเหนือจดชนามคซัง (Snam Khsac) ทิศตะวันออกเฉียงเหนือถึงประเทศโกกคัน (le pays de Gok Khand) ทิศตะวันออกติดบาเรีย (Para) และตองไน (Tun Nay) ทิศใต้ติดทะเล¹⁰⁵

กับความในทำนองเดียวกันนี้มาในพงศาวดารฉบับนพรัตน์ เป็นแต่พงศาวดารฉบับนพรัตน์ให้รายละเอียดมากกว่า ดังนี้ว่า

ในขณะนั้น สมเด็จพระบรมพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ดำรัสสั่งให้สำรวจเขตแดนที่ติดต่อกับเขตของประเทศที่ใกล้เคียง เพื่อให้ทราบอาณาเขตในขอบขัณฑสีมาอาณาจักรของพระองค์ ว่ามีจดถึงเพียงไหน คือ

ทิศตะวันออก ถึงเมืองบาเรีย อาณาเขตจรดทะเลบาเตง คือข้างตะวันออกเป็นอาณาเขตของญวน แลข้างตะวันตกเป็นอาณาเขตเขมร มีรูปพระนารายณ์ขึ้นด้วยหิน จาตุกอักษรเขมรไว้เป็นหลัก

ทิศใต้ อาณาเขตจรดถึงฝั่งทะเล

ทิศตะวันตก จดเมืองปราจิณ เป็นอาณาเขตของเขมร ข้างตะวันตกเป็นอาณาเขตของไทย

ทิศข้างเหนือขึ้นไป ตามสันเขาตรงรัก 15 วัน ไปถึงสตีงสนามขซัง (แม่น้ำสนามทราย) ข้างใต้เป็นอาณาเขตของเขมร ข้างเหนือเป็นอาณาเขตของลาว¹⁰⁶

ควรกล่าวด้วยว่า ความอย่างนี้ไม่มีมาในพงศาวดารฉบับโงง

แม้ว่าจะกล่าวความสำคัญตรงกัน แต่เรื่องอาณาเขตที่มาในพงศาวดารฉบับนพรัตน์นั้น เล่าไว้ในตอนแผ่นดินสมเด็จพระเอกทมาลา หลังจากที่พระพิชญ์การลงมาสร้างปราสาทถวายแล้ว ส่วนเอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าไว้ในตอนหลังจากที่พระสุริโยวงษ์ สมเด็จพระมหาอุปราช อนุชาใน

ปัสจิมบุรีคือจังหวัดปราจีนบุรี (เมื่อยังไม่ได้แยกจังหวัดสระแก้วออกไป) ว่าอยู่ข้างตะวันตก (ปัจฉิม, ประจิม) ของพระนครหลวงจึงได้ชื่อว่า ปราจีนบุรี นางรองนครราช คืออำเภอนางรองและจังหวัดนครราชสีมา สนามขซังนั้นไม่ทราบว่าคือเมืองอะไร บาเรีย โกณณาขคือเมืองบาเรีย และตองไน ในเวียดนามตอนกลาง ?

เมืองปัสจิมบุรี นางรอง และนครราช นั้น ว่าเดิมเป็นแดนเขมร เพิ่งจะได้แก่สยามในคราวที่สยามตีพระนครหลวงได้ในแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดี (ที่ 1) (ดู ธิกสมรยาบาทบุรุษไฮ่ ภาคที่ 1 อธิ์ 21)

¹⁰⁵ Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja 1er), p.135.

โกกคัน นั้นที่จะคือ โลกขันธ์ หรือขุขันธ์

¹⁰⁶ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 26.

พระบาทสมเด็จพระลิ้มปงราชาธิบดี *ซดัจเสียม* [กษัตริย์สยาม] ซึ่งครองพระนครหลวงออกไปได้ ใน ค.ศ.1359 แล้วพระองค์ขึ้นครองราชย์ทรงพระนามพระบาทสมเด็จพระศรีสุริโยวงษ์ (ครองราชย์ ค.ศ.1359-1369) เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าไว้ด้วยว่า ในแผ่นดินพระองค์นั้น สยามยกทัพมาอีกครั้ง แต่ก็ต้องพ่ายกลับไป เมื่อปราบทัพสยามเรียบร้อยแล้วทรงครองราชย์สืบมา “ประกอบด้วยอุติธรรม อาณาประชานุราชฎีในพัทฐสีมา (พัทฐสีมา = สยามอย่างหนึ่งที่พระสงฆ์ไว้เป็นหลักสำหรับกำหนด พรมแดนในการทำสังฆกิจต่างๆ ๗ พัทฐสีมาในที่นี้คือพรมแดนประเทศหนึ่งๆ) ก็ได้สุขสบาย ทั่วกัน”¹⁰⁷

พงศาวดารฉบับจวนก็วางเรื่องนี้ไว้ในแผ่นดินสมเด็จพระศรีสุริโยวงษ์ (ฉบับจวนออกพระนาม สมเด็จพระสุริโยทัย และว่าครองราชย์ ค.ศ.1349-1362) แต่วางไว้ที่หลังสุด ก่อนเล่าเรื่อง สมเด็จพระศรีสุริโยวงษ์เสด็จสวรรคต¹⁰⁸ ที่แปลกไปคือ พงศาวดารฉบับจวนไม่ได้จัด *ซดัจเสียม* 3 พระองค์ ซึ่งครองราชย์ในพระนครหลวงหลังจากตั้งแต่ทัพสยามตีได้พระนครหลวงว่าได้ทรงราชย์ในกรุงกัมพูชา แต่เล่าเรื่องนี้ไว้เป็นเรื่องส่วนหนึ่งของแผ่นดิน สมเด็จพระศรีสุริโยวงษ์

ซดัจเสียม ทั้ง 3 พระองค์คือ พระเจ้าปาสาด (ครองราชย์ ค.ศ.1353-1355) พระเจ้าป่าอาด (ครองราชย์ ค.ศ.1356-1359) พระเจ้าก้อมปงพิเสียม (ครองราชย์ ค.ศ.1359) ที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรตรงกับพงศาวดารฉบับโนง แต่ต่างในประเด็นที่ว่า พงศาวดารฉบับโนงและฉบับนพรัตน์กล่าวว่า พระเจ้าปาสาด พระเจ้าป่าอาด และพระเจ้าก้อมปงพิเสียม นั้น เป็นราชบุตรพระเจ้าลำพงษ์ราชา กษัตริย์เขมร ขณะที่เอกสารมหาบุรุษเขมรว่ากษัตริย์ทั้งสามพระองค์นั้นเป็น *ซดัจเสียม* คือเป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระรามศวร ที่ว่าเป็น *ซดัจเสียม* นี้ตรงกับที่มาในพงศาวดารฉบับนักองเอง แต่ฉบับนักองก็เองว่า *ซดัจเสียม* ทั้ง 3 พระองค์นี้เป็นราชบุตรในสมเด็จพระรามาริบัติอุทอง¹⁰⁹

นัยของความสับสนข้างต้นคือความพยายามจัดระเบียบอดีตของผู้คิดชำระพงศาวดาร ไม่ว่าจะเป็นการกำจัด *ซดัจเสียม* – ซึ่งโดยข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์แล้วก็ไม่มีอยู่ – ออกจากลำดับ กษัตริย์ที่ทรงราชย์ในกรุงกัมพูชาอย่างที่มาในพงศาวดารฉบับจวน หรือแปลงสัญชาติให้เป็นเขมรอย่างในพงศาวดารฉบับโนงและฉบับนพรัตน์ รวมถึงการที่พงศาวดารฉบับวัดก้อมปงตรองพางซึ่งเป็นต้นเค้าของเอกสารมหาบุรุษเขมรดึงเอาเรื่องกำหนดอาณาเขตจาก *กษัตริย์* ในตำนาน อย่าง

¹⁰⁷ ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 1 ទំព័រ 21-25. ความในวงเล็บเป็นของ เอง สด

¹⁰⁸ *Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja Ier)*, pp.131-136.

¹⁰⁹ “พงษาวดารเมืองลแวก,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 หน้า 22; “พงษาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1, หน้า 167-168.; ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 79-80. และเอกสารมหาบุรุษเขมร ภาควิชาที่ 1 หน้า 14-23.

พระเกตุมาลาในพงศาวดารฉบับนพรัตน์มาไว้ในแผ่นดินที่สามารถกำหนดศักราชได้¹¹⁰ กับทั้งวางไว้หลังเรื่องขับไล่ชด้างเสียมออกไปจากพระนคร ได้สำเร็จ และวางไว้ก่อนเรื่องรบชนะเสียมอีกครั้งหนึ่ง การลำดับเรื่องอย่างนี้เป็นการให้ความสำคัญอย่างมากกับเรื่องอาณาเขต¹¹¹ การให้ความสำคัญกับอาณาเขตและดินแดนนี้เป็นลักษณะที่เห็นได้โดยตลอดในเอกสารมหานุกรมเขมรแต่ต้นความไปจนราวคริสต์ศตวรรษที่ 17 แต่เห็นไม่ได้ในพงศาวดารฉบับ โนง ฉบับนพรัตน์ และฉบับจวน¹¹²

2. ดินแดน พระร่วง และสงครามกับสยาม

การให้ความสำคัญกับอาณาเขตและดินแดนในเอกสารมหานุกรมเขมรยังเห็นได้ผ่านทางเรื่องพระร่วง ซึ่งเป็นเรื่องที่ได้รับความสนใจอย่างมากในเอกสารมหานุกรมเขมรเมื่อเทียบกับเรื่องพระร่วงที่มาในพงศาวดารฉบับนพรัตน์ และพงศาวดารฉบับจวนซึ่งมีฉบับละหนึ่งแห่ง¹¹³ และไม่มีเรื่องนี้ในพงศาวดารฉบับ โนง

เรื่องแรกที่สุดของพระร่วงที่เล่าไว้ในเอกสารมหานุกรมเขมรมีความว่า

ประเทศเสียมนั้น กาลเดิมเป็นเมืองขึ้นกรุงกัมพูชาธิบดี ฯ

ครั้นถึงราชย์พระบาทปฐมสุริยวงษ์ทรงยลเห็นว่า พญาโรมันนั้นเป็นสมเด็จพระเชษฐาของพระองค์ พระองค์ก็เอาเมืองขึ้นนั้นยกเป็นประเทศเอกราชประเทศหนึ่ง แล้วให้มีเมืองหลวงชื่อ สุโขทัย ฯ ในครานั้น พญาโรมันมีบุญมีอำนาจนัก พระองค์ได้ปราบปรามเมืองใกล้เคียงทั้งนั้นให้ลงอยู่ใต้อำนาจของพระองค์ ฯ พระองค์เอาเมืองสุโขทัยขึ้นเป็นนครใหญ่เป็นประเทศเอกราชประเทศหนึ่ง ฯ พระราชวงษ์

¹¹⁰ พงศาวดารฉบับจวนนั้นให้ศักราชไว้ตั้งแต่แผ่นดินแรก แต่ก็ยังคงวางเรื่องกำหนดอาณาเขตไว้ตรงกับพงศาวดารฉบับวัดก้อมปงตอพาง น่าจะเพราะพงศาวดารฉบับจวนเอาความตอนนี้อมาจากพงศาวดารฉบับวัดก้อมปงตอพาง หรือฉบับ P63

¹¹¹ ต่างจากฉบับจวนที่วางไว้ก่อนเรื่องเสด็จสวรรคต การวางอย่างนี้ นัยหนึ่งเป็นการบรรยายแบบจารีตที่จะกล่าวว่า ทรงราชย์ได้กี่ปี มีโอรสธิดากี่องค์ พระชนมายุเท่าไร บำเพ็ญกิจอะไร ไว้บ้าง

¹¹² เรื่องกำหนดอาณาเขตนี้มีมาอีกแห่งหนึ่งในพงศาวดารฉบับจวน ตอนแผ่นดินพระปฐมสุริยวงษ์ ดังว่า “Le territoire du pays khmer fut alors limité à l’Est par Para (Baria) et Tun Nay (Donnai), limitrophes de Pin Ric (Phan-ri) et de Pin Ramn (Phan-rang), c’est-à-dire les pays chams; (Para et Tun Nay) furent les limites de l’auguste royaume” (*Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu’à Paramaraja Ier)*), p.79. ไม่ทราบว่าจะฉบับจวนจะได้อำนาจมาจากที่ใด เพราะไม่มีในพงศาวดารฉบับอื่นใด อาจเป็นได้ว่ามาเรื่องนี้แทรกเข้ามาในคราวคิดชำระเมื่อทศวรรษที่ 1930 โดยอาศัยข้อมูลจากงานเขียนของนักวิชาการฝรั่งเศส

¹¹³ เรื่องพระร่วงในพงษาวดารฉบับนพรัตน์ ดู ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 31-40. และในพงษาวดารฉบับจวน ดู *Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu’à Paramaraja Ier)*, pp.76-78.

พระองค์ได้เสวยราชย์เป็นลำดับมาหลายชั่วอายุ ฯ¹¹⁴

พญาโรง ตามที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรก็คือ พระร่วง

เรื่องพระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัยเป็นพระเชษฐาพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์นั้นมีเล่าอย่างพิสดารอยู่ในพงศาวดารฉบับพันพริตน์ว่า พระร่วงนั้นชาติกำเนิดเดิมเป็นราชบุตรพระบาทสมเด็จพระอู่ไทยราช พระเจ้ากรุงกัมพูชากับนางนาค พระราชมารดาประสูติออกมาเป็นฟอง ด้วยลอยและเสียดพระทัยจึงเอาไปฝังทรายไว้ นายกองคราเจ้าเมืองและนายกองส่วนน้ำเมืองละโว้เก็บฟองซึ่งฟักออกมาเป็นคน นั้นไปเลี้ยงให้ชื่อว่า นายร่วง ภายหลังมานางนาคมหีพระอู่ไทยราชสมภพพระราชกุมารพระองค์หนึ่งเป็นคนพระนาม พระปทุมกุมาร พระปทุมกุมารนี้ต่อมาได้ทรงราชย์ทรงพระนาม พระบาท สมเด็จพระปทุมสุริยวงษ์บรมนาถพระบาทบรมบพิตร นายร่วงนั้นภายหลังมาได้เป็นเจ้าเมืองแทน นายกองคราซึ่งถึงแก่อนิจกรรมไป¹¹⁵ ขณะพงศาวดารฉบับจวนว่านายร่วงเป็นลูกนายกองคราชาว สยามซึ่งเป็นนายส่วนน้ำและปลาแห่งของกษัตริย์กัมพูชาซึ่งทรงราชย์อยู่พระนครหลวง ความที่มา ในพงศาวดารฉบับจวนคล้ายกับสำนวนที่เล่ากันในเมืองไทย¹¹⁶

เอกสารมหาบุรุษเขมรมีกล่าวถึงพระร่วงอีกตอนหนึ่งว่า

กรุงกัมพูชามหาอินทปัตบุรีแต่เดิมนั้นเป็นนายกเหมือนครนนาทั้งหมด ทั้งอายเสียมนี้ก็แตงนำส่วนสา มกราบบังคมทูลถวายพระมหากษัตริย์เขมรในมหานครนี้ไม่ได้ขาดแต่สักฤดูเลย ฯ ครั้นภายหลังมา ถึง แผ่นดินพระปทุมสุริยวงษ์ พระองค์มีพระเนตรทิพย์ทรงยลว่า : พญาโรงนี้เป็นพระริษยาของพระองค์ร่วม พระมาดาเดียวกัน แยกไปอยู่เมืองสุโขทัย ก็ทรงตั้งให้เป็นเอกราชในเมืองนั้น ให้เสียมทั้ง 7 เมือง ขึ้นฟัง คำสั่งสมเด็จพระเชษฐา ฯ ทรงแบ่งพระมแดนตรงพระนครราชสีมา ฯ ครั้นหมดจากพระโรงไป เมืองเสียม ก็ให้นำสุวรรณบุพผาภามาสากราบบังคมทูลถวาย เป็นเมืองขึ้นมหานครต่อมาอีก ฯ ครั้นเมืองเสียมเกิด สงครามกับลาวห้องคำ ลาวนั้นตั้งขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แล้วปราบราชตระกูลพญาโรงได้ก็ตั้งตนเป็น เอกราช เป็นสมเด็จพระรามาริบัติ¹¹⁷

และตอนหนึ่งว่า

ครั้นล่วงมาถึง พ.ศ.2113 ค.ศ.1581 ม.ศ.1503 จ.ศ.943 ปีมะเส็ง เอกศก พระบาทสมเด็จพระปรมินราชา-

¹¹⁴ ๒๓สมยษาบุรุษเขมร ภาคที่ 1 อีตัม 14-15.

¹¹⁵ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 31-33.

¹¹⁶ *Chroniques royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja Ier)*, pp.75-78.

นายกองครา หมายถึง นายกองคนที่มีคราหรือคนที่ไว้ครา

¹¹⁷ ๒๓สมยษาบุรุษเขมร ภาคที่ 2 อีตัม 68.

ธีราชเป็นเจ้าชีวิตเหนือหัว ทรงพระดำริเรื่องการสงครามกับเมืองสยาม ลาว จึงพระองค์ออกประทับห้องพระราชโอรสรัชชูปถัมภ์พระบรมวงษานุวงษ์ องค์อัครเสวกาพฤตมาตย์ กราบบังคลตามยศศักดิ์ตามตำแหน่งใหญ่น้อย จึงมีพระราชโองการว่า กรุงศรีอยุธยาถล่มนครเสียมทั้ง 7 นั้น เคยเป็นเมืองขึ้นกรุงกัมพูชาเรื่อยมา แต่มาถึงแผ่นดินพระบาทอาทิตย์วงษ์มีพระกรรมพระเนตรทิพย์พระองค์นั้น ทรงมีพระราชบุตรคนหนึ่งกับนางนาคเป็นพอง พองนั้นเกิดเป็นพญาโรง มีวาจาสิทธิ์ แล้วพลัดไปอยู่เมืองหนองโสนและสุโขทัย พระองค์มีพระราชบุตรอีกหนึ่งพระองค์เป็นมนุษย์ ทรงพระนามพระบาทปฐมสุรวงษ์ ทรงมีพระเนตรทิพย์ ทรงทราบว่า : พญาโรงเป็นสมเด็จพระเชษฐา พลัดไปอยู่เมืองสุโขทัย ดังนั้น ทรงโปรดยกเมืองนั้นเป็นเอกราช ให้เลิกนำส่วยสาหามาสปรักมาถวายกรุงกัมพูชา พญาโรงมีบุญดีพระนครเสียมได้เป็นเมืองขึ้นทั้ง 7 นคร กับเมืองลาวด้วยบางเมืองฯ ครั้นพญาโรงสุดไป พญาสีโฆะก็ชวนเป็นพระราชบุตรขึ้นเสวยราชย์สนองพระองค์ รู้ดีว่าเป็นพระภาติไนยของพระมหากษัตริย์เขมร ก็ให้นำส่วยสาหามาสปรักมาถวายพระปฐมสุรวงษ์เป็นสมเด็จพระปิตุลาเรื่อยมาทุกปีฯ ครั้นพระบาทปฐมสุรวงษ์สุดไป กรุงศรีอยุธยานั้นถูกพระเจ้าสิริวิชัยเมืองเชียงแสนมีบุญมีอำนาจปราบปรามตระกูลพญาโรงได้ ได้เป็นเสด็จมในนครเสียมฯ ถึงเจ้าโหวทองกุมารได้เสวยราชย์ เสด็จนั้นให้ยกทัพมาตีกรุงกัมพูชาธิบดีหนึ่ง ให้ลูกเสวยราชย์อีกคนหนึ่ง¹¹⁸

เอกสารหานุกรมเขมรไม่มีใครให้ความสนใจเรื่องตัวพระร่วงนัก ต่างไปจากพงษาวดารฉบับนพรัตน์และเรื่องพระเจ้าปฐมสุริยวงษ์ที่กล่าวถึงพระร่วงไว้อย่างพิสดาร¹¹⁹ แต่เอกสารหานุกรมเขมรให้ความสนใจเรื่องที่ว่า อาณาจักรของพระร่วงนั้นเป็นขึ้นได้ก็ด้วยพระเจ้าปฐมสุริยวงษ์โปรดให้เป็นเอกราชนั้นเป็นของเฉพาะองค์พระร่วงเจ้า ดังที่เอกสารหานุกรมเขมรเล่าว่าเมื่อสิ้นพระร่วงแล้ว พระวงษ์ที่สืบสันตติลงมา ก็ให้นำส่วยสาอากรดอกไม้เงินดอกไม้ทองมาถวายกรุงกัมพูชา สุโขทัย จึงไม่เคยมีเอกราชบริบูรณ์

เอกสารหานุกรมเขมรเล่าถึงสยามอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งเอาสุโขทัยไว้ในอำนาจว่า

คราหลังจากนั้นมา จึงมีเสด็จลาวข้างเมืองเชียงรายเป็น โยนกประเทศ (โยนกประเทศเป็นประเทศเดิมของพระบาทกรุงมิลินท์คือประเทศกรีกฯ แต่เขมรโบราณก็เรียกประเทศข้างตะวันตกว่า โยนกประเทศด้วย) ซึ่งรบแพ้เขาแล้วกวาดต้อนครอบครัวกลมาอยู่ในดินแดนเสียมฯ เสด็จลาวนี้เมื่อได้ปราบปรามพระราชตระกูลพญาโรงกับพระราชวงษานุวงษ์ทั้งนั้นให้ลงแก่พระองค์แล้ว ก็ลงมาตั้งค่ายอยู่เมืองกำแพงเพชร

¹¹⁸ ฉกสมรยาบุรุษไฮร์ ภาคที่ 3 หน้าที่ 13-14.

¹¹⁹ ดูเรื่องพระร่วงได้ใน “เรื่องพระเจ้าปฐมสุริยวงษ์,” ใน ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 71 (พระนคร: กรุงเทพบรรณาการ, 2481), หน้า 77-80. ใน กรมศิลปากร, ประชุมพงษาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ. 2457-2537) [CD-ROM], 2537. และ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 31-40.

สองฉบับนี้ให้รายละเอียดเรื่องพระร่วงต่างกันไปบ้าง แต่ความสำคัญตรงกันคือพระร่วงด้อยฤทธิ์กว่า และต้องยอมลงให้แก่พระเจ้าปฐมสุริยวงษ์ ขณะที่เอกสารหานุกรมเขมรไม่กล่าวอย่างนี้

ยกเมืองนั้นเป็นเมืองหลวง แล้วแปรเพศแปลงตนใช้คำพูดเป็นภาษาเสียมฯ พระราชวงษ์ในเสด็จเชียงราย นี้เสวยราชย์มาได้ 4 พระองค์ จึงมีราษฎรนายหนึ่งชื่อแสนคุม ได้ถูกเสด็จลาวเป็นภริยาฯ คนผู้นี้มีบุญชนัก ได้มาแข่งราชย์พวกเสด็จลาวเชียงรายแล้วเสวยราชย์ในแผ่นดินเสียมนั้นฯ เสด็จแย่งราชย์นี้ได้ก่อสร้าง พระนครใหม่ให้ชื่อกรุงนั้นว่า กรุงเทพบุรี แล้วตั้งตัวเองเป็นเสด็จทรงพระนามพระเสรีชัยเชียงแสนฯ พระองค์เสวยราชย์ได้ 20 ปี ก็สิ้นบุญไปฯ¹²⁰

เรื่องพระร่วงที่เล่าซ้ำๆ ในเอกสารมหาบุรุษเขมร โดยที่ความไม่เคยผิดไปจากเดิมนั้น เชื่อได้ว่าได้เค้าเรื่องมาจากพงศาวดารฉบับนพรัตน์ ซึ่งน่าจะเก็บความมาจากเรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์อีกชั้นหนึ่ง เรื่องพระร่วงที่มาในพงศาวดารฉบับนพรัตน์กับเรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์นั้นมีความโดยสำคัญต้องตามกันทั้งหมด แต่ตกมาถึงเอกสารมหาบุรุษเขมร ความก็เปลี่ยนไปจากเดิม ประเด็นสำคัญที่เปลี่ยนไปคือ เดิมเล่าว่าพระร่วงซึ่งมีวาจาสิทธิ์หนีการจับกุมของพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์ไปอยู่สุโขทัย ก่อนจะปราบพญาเดโชภูษินแล้วตั้งตนเป็นกษัตริย์เอกราชย์ มาเป็นว่าพระร่วงนั้นพลัดไปอยู่สุโขทัย แล้วพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์ก็โปรดให้เป็นกษัตริย์เอกราชย์

เรื่องอย่างที่เล่าในเอกสารมหาบุรุษเขมรนี้ ชวนให้สงสัยว่าจะไม่มีในพงศาวดารฉบับวัดก็อมปงตรอพางซึ่ง เอง สด ว่าใช้เป็นหลักในการเรียบเรียง เพราะความในฉบับจวนซึ่งมีต้นเค้าที่สืบทกลับไปได้ถึงพงศาวดารฉบับวัดก็อมปงตรอพางเล่าเรื่องพระร่วง ไว้อย่างในพงศาวดารฉบับนพรัตน์กับเรื่องพระเจ้าปทุมสุริยวงษ์ ไม่มีเค้าให้ได้เห็นว่าจะมาคล้ายกับเรื่องในพงศาวดารฉบับวัดก็อมปงตรอพาง เอง สด จึงน่าจะได้อีกเรื่องนี้อาจมาจากพงศาวดารหรือเอกสารอื่นใดที่ เอง สด ไม่ได้ให้ชื่อไว้ หรืออาจจะเป็นคำบอกเล่าต่อๆ กันมาที่ เอง สด ก็เคยได้ใช้ในการเรียบเรียงเอกสารมหาบุรุษเขมรนี้ อยู่เช่นกัน

เรื่องพระร่วงในเอกสารมหาบุรุษเขมรจะรวมถึงเรื่องกษัตริย์ลาวเชียงรายลงมาขับไล่กษัตริย์วงษ์พระร่วงที่สุโขทัย แล้วสืบวงษ์เรื่อยมาจนถูกนายแสนคุมแย่งราชย์ จากนั้นก็ย้ายราชธานีลงมาตั้งที่อยุธยาสืบราชย์ลงมาถึงพระเจ้าอู่ทอง และในแผ่นดินต่างๆ ที่มีความอ้างถึงเรื่องพระร่วงก็จะมีความประณามสยามเพิ่มแถมท้ายอีกทุกครั้งไป

เรื่องพระร่วงนั้นสัมพันธ์กับเรื่องของดินแดน กล่าวคือดินแดนประเทศไทยเกือบทั้งหมดหรือทั้งหมดนั้น เป็นดินแดนที่พระเจ้าปทุมสุริยวงษ์มอบแก่พระร่วงซึ่งเป็นพระเชษฐาของพระองค์

¹²⁰ ๓กสภษษาบุรุษเขมร ภาคที่ 1 ใ้ถ่ 14-15.

ความในเอกสารมหาบุรุษเขมรตอนนี้คือความเดียวกับที่มาในพงศาวดารเหนือ บ้านแพนของพงศาวดารฉบับนพรัตน์กล่าวถึงว่าใช้พงศาวดารเหนือในการแต่งชำระด้วย แต่ไม่ปรากฏเรื่องนี้ เท่ากับว่าพงศาวดารฉบับวัดก็อมปงตรอพางอาจใช้พงศาวดารเหนือในการคัดชำระโดยตรง

เป็นสิทธิที่มอบเฉพาะตัวเหมือนดังเช่นที่สมเด็จพระนารายณ์รามาถวายเมืองบัตเก้อมบองและเข็ม
เรียบให้เฉพาะองค์สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ นั้น หรือดินแดนเมืองเปริโยนกอรีและเมืองอื่นๆ ที่
ถวายให้พระเจ้ากรุงเวียมนั้น *

เรื่องที่เล่าว่าพระร่วงเป็นพระเชษฐาพระบาทปฐมสุริยวงษ์ และต่อมาพระบาทปฐมสุริย-
วงษ์โปรดให้เปลื้องเสี้ยซึ่งความเป็นประเทศราชของสุโขทัยพระราชทานแก่พระเชษฐานั้น สำแดง
ซึ่งพระเมตตาบารมีของกษัตริย์เขมร และมีนัยถึงพระราชอาณาเขตที่กว้างขวางของกรุงกัมพูชาธิบดี
ในเวลานั้นอันเป็นเครื่องหมายของความเจริญรุ่งเรืองอีกโสดหนึ่งด้วย สายสัมพันธ์ของความเป็น
พระญาติพระวงศ์ของกษัตริย์เขมร-เสียมขาคตอนไปเมื่อกษัตริย์ “ลาว” จากเข็มราช และ “สามัญ
ชน” ได้แย่งชิงและครองนครเสียมต่อจากวงษ์พระร่วง แต่เขมรก็ไม่เคยคิดจะเอาดินแดนซึ่งเคยเป็น
เมืองขึ้นของตนนี้กลับคืน มีแต่สยามที่ตั้งแต่จะรุกรานกัมพูชา

เรื่องอย่างนี้รับกับความหลายตอนที่กล่าวถึงกัมพูชาในฐานะที่เป็นฝ่ายถูกกระทำ เป็นฝ่าย
ตั้งรับ การโจมตีกลับนั้นก็โดยแต่เหตุว่าสยามยกมารุกรานก่อนทั้งนั้น หรือไม่เช่นนั้นประสงค้จะได้
ดินแดนซึ่งเคยเป็นของตนคืน ซึ่งเป็นลักษณะที่เห็นอย่างเด่นชัดโดยตลอดในตัวบททั้งหมดของ
เอกสารมหาบุรุษเขมร

3. เรื่องพระจันทรราชารบสยาม ¹²¹

ครั้งเมื่อพระจันทรราชาทราบข่าวว่าสมเด็จพระศรีสุคนธ์บาทเสด็จสุรคณนั้น พระจันทรราชา
ก็เข้าไปเฝ้าสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเพื่อกราบบังคมทูลขอพระราชทานอนุญาตเสด็จกลับกัมพูชา
แต่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่อนุญาต พระจันทรราชาจึงวางอุบายให้ข้าราชการบริพารของพระองค์
ออกไปแถบเมืองนครราชสีมาเพื่อปลอมร่องรอยของช้างเผือก กับทำให้เหมือนว่าช้างเผือกนั้นกำลัง
มุ่งหน้าไปทางเมืองนางรอง และให้เดินปล่อยข่าวไปด้วยว่าได้พบช้างเผือก เมื่อเจ้าบ้านเจ้าเมืองได้
ทราบข่าวดังนั้น เข้าไปดูในป่าก็เห็นร่องรอยทั้งเท้าช้าง มูล ขน ที่ข้าราชการบริพารของพระจันทรราชาทำ
ปลอมขึ้นนั้นก็ทำหนังสือเข้ามาบอกเสนาบดี เสนาบดีก็นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา

สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพระเจ้าช้างเผือกก็ทรงโสมนัสนักตรัสหาผู้อาสาไปคล้องช้างเผือก
ช้างนั้นมาถวาย พระจันทรราชาเห็นช่องก็กราบบังคมทูลอาสาพร้อมทั้งขอรับพระราชทาน “พล
5,000 นาย ช้างต่อ 1,000 เชือก กับปืน ธนู หน้าไม้ ศาสตราวุธ สำหรับยิงไล่ช้างร้ายจำนวนมากที่
อยู่รักษาช้างเอกลนั้นให้มันขาดหนีไป.....ขอพระราชทานเสียบงอาหารให้ได้ครบครันด้วย ขอ

* รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ ดูที่ข้างหน้า

¹²¹ เกี่ยวกับพระจันทรราชา ดูข้างต้น

พระราชทานพระราชอาชญาให้มันคงอีกด้วย จึงไปทำการนั้นถวายเป็นสำเร็จ” สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็โปรดพระราชทานตามขอ¹²² พระจันทราชาที่เร่งนำพลยกเข้าไปในกัมพูชา¹²³

เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทราบอุบายและให้หมื่นเพชรภูววิจิตรออกมาตามพระจันทราชากลับไปนั้น พระจันทราชาที่ปฏิเสธโดยอ้างอาชญาศึกที่ได้รับพระราชทาน และให้หมื่นเพชรภูววิจิตร¹²⁴ กับทหารทั้ง 30 นายที่ออกมาตามพระองค์นั้นก็กลับไปทูลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิว่า

ซึ่งทรงโปรดเลี้ยงรักษาสูงกว่า 7 ปีนี้ เป็นพระคุณเหนือผู้อื่นนัก หอจะไรมาเปรียบเทียบกับไม่ได้เลย ฯ ไม่แต่เท่านั้น เมื่อถูกกลับมาเมืองนี้ ทรงให้ทรัพย์ 5,000 นาย ช่างต่อหนึ่งร้อยให้มาอีกนี้ ก็เป็นพระคุณใหญ่หลวงขึ้นไปอีก ฯ แต่บัดนี้ ภูซัดสนอยู่ ภูจะหอจะไรถวายกลับไปให้สมควรแก่พระคุณนั้น ไม่มีเลย ฯ ดุจนี้ ขอให้พระเจ้าอยู่หัวทรงพิโรธแล้ว ฯ ว่าถ้าภูชนะแล้วจับอ้ายพระเสด็จก่อนได้ตัวมัน ได้ทั้งแผ่นดินคืนมาเมื่อใด ภูจะนำพลเสียมที่ทรงประทานมานี้ ก็ช่วยสาอากรมกราบบังคมทูลถวาย ตามคำที่ภูได้กราบบังคมทูลไว้ในที่สดกแล้วนั้น ฯ¹²⁵

จึงเมื่อสมเด็จพระจันทราชาได้ราชสมบัติแล้วนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็ให้แต่งตั้งอัญเชิญพระราชสารมา “ล้าเล็ก” บุญคุณ กับทั้งทวงถามช่วยสาอากร ความในพระราชสารนั้นว่า

พระราชสารสุทธบรรพตเสฏฐามหาวิมล พลาการ สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิราชา พระเจ้ากรุงมหานครบรรพตราชวดี ศรีอยุธยา มหารัฐราชธานี บุรีรมย์ อุดมมหาฐาน เป็นสมเด็จพระบรมราชาจำเริญทางพระราชไมตรีมายัง สมเด็จพระบรมราชา รามาธิบดี พระเจ้ากรุงกัมพูชา เป็นสมเด็จพระกาลินโย

ได้ทรงทราบ ฯ

เพราะกรุงกัมพูชาที่ กาลเดิมตั้งแต่แผ่นดินพระลำพองราชา พระบาทสมเด็จพระศรีสุริโยวงษ์นั้น เสียมตีได้มหานครสองสามครั้ง แล้วได้ยกมหานครนี้เป็นเมืองขึ้น ฯ หลังจากนั้นมา ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระบรมราชา พระบรมราชาที่มีพระราชสารไปถึงเราให้ช่วยสงเคราะห์พระองค์ด้วย ฯ เราก็ได้ช่วย ได้เอาทั้งสมเด็จพระศรีราชา พระศรีสุริโยทัย ไปไว้ในกรุงเรา ราชสมบัติเขมรก็เราให้เป็นของสมเด็จพระบรมราชาเป็นพระบิดาของสมเด็จพระหลาน ฯ จำเพาะหลานเอง เมื่อได้ภัยในคราอ้ายพระเสด็จก่อนตีพระนครแตกนั้น

¹²² ฅกสมรยาภาบุรุษโธเฐ ภาตศึ 1 อึถึร 80. ที่ข้างหน้าว่าข้างเพียง 100 เซือก (ดู ฅกสมรยาภาบุรุษโธเฐ ภาตศึ 1 อึถึร 83.) ความตอนที่พระจันทราชาแสดงฝีมือคล้องช้างมาถวายสมเด็จพระมหาจักรพรรดิอย่างที่ยู่นนางตั้งนั้นกราบบังคมทูล ดู ฅกสมรยาภาบุรุษโธเฐ ภาตศึ 1 อึถึร 79.

¹²³ ดูเรื่องอุบายคล้องช้างได้ใน บทที่ 3 ข้างต้น

¹²⁴ ที่ข้างหน้าจะออกชื่อว่า หมื่นเพชรพิจิตต (ดู ฅกสมรยาภาบุรุษโธเฐ ภาตศึ 2 อึถึร 67.)

¹²⁵ ฅกสมรยาภาบุรุษโธเฐ ภาตศึ 1 อึถึร 83. ที่ว่าประทับอยู่ ณ อยุธยา 7 ปีนี้ ที่ข้างหน้าจะว่า 9 ปี

(ฅกสมรยาภาบุรุษโธเฐ ภาตศึ 2 อึถึร 68.)

สมเด็จพระหลานก็ได้หนีเข้าไปพึ่งบุญบารมีกรุงเทพบุรีศรีอยุธยาด้วย กรุงเทพบุรีก็จัดพลเดินเท้า กับ พลม้าช้าง ให้สมเด็จพระหลานกลับมากรุงกัมพูชา แล้วพระหลาน ได้สัญญาหมั้นเพชรพิจิตต์ว่า : พระ หลานได้พระนครกาลใด พระหลานจะนำส่วยไปถวายเราเป็นพระปิตุลา ฯ บัดนี้พระหลานสำเร็จพระ นครแล้ว เหตุใดเลยไม่เห็นนำส่วยสาหกามาสไปถวายเราตามทำเนียม คุณนี้ ให้พระหลานจัดนำส่วยสา หกาทองเงินไปถวายเราเป็นพระปิตุลาให้ถูกต้องตามทำเนียม ฯ¹²⁶

สมเด็จพระจันทราชาเมื่อทรงได้ทราบความในพระราชสารก็ครีธ “ลำเล็ก” กลับไปว่า

กรุงกัมพูชามหาอินทปัดบุรีแต่เดิมนั้นเป็นนายกเหมือนครนนาทั้งหมด ทั้งย้ายเสียมนี้ก็แตงนำส่วยสา มากราบบังคมทูลถวายพระมหากษัตริย์เขมรในมหานครนี้ไม่ได้ขาดแต่สักฤดูเลย ฯ ครั้นภายหลังมา ถึง แผ่นดินพระปฐมสุรวงษ์ พระองค์มีพระเนตรทิพย์ทรงยลว่า : พญาโรจน์เป็นพระริษยาของพระองค์ร่วม พระมาดาเดียวกัน แยกไปอยู่เมืองสุโขทัย ก็ทรงตั้งให้เป็นเอกราชย์ในเมืองนั้น ให้เสียมทั้ง 7 เมือง ขึ้นฟัง คำสั่งสมเด็จพระเชษฐา ฯ ทรงแบ่งพระมแดนตรงพระนครราชสีมา ฯ ครั้นหมดจากพระโรงไป เมืองเสียม ก็ให้นำสุวรรณบุพผากามากราบบังคมทูลถวาย เป็นเมืองขึ้นมหานครต่อมาอีก ฯ ครั้นเมืองเสียมเกิด สงครามกับลาวท้องถิ่นตั้งขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ แล้วปราบราชตระกูลพญาโรจน์ได้ก็ตั้งตนเป็น เอกราชย์ เป็นสมเด็จพระรามาริบัติ เสียมยกทัพมาทำสงครามกับพระบรมราชา แต่ไม่ได้ทำตามธรรมเนียมพระมหากษัตริย์ ที่จะให้มีหนังสือจดหมายมาบอกก่อนว่า ขอทำสงคราม ฯ แต่ให้ลอบยกกองทัพมา ล้อมมหานคร โดยเขมรไม่รู้ตัว ฯ ชัยชนะนี้จะเรียกว่ามีฤทธิญาณก็ได้ ฯ¹²⁷

ตามจริงนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิมิได้ทรง “จัดพลเดินเท้า พลม้าช้าง” ให้พระจันทราชาเอากลับ มารบกับพระเสด็จกอนแต่อย่างไร หากแต่เพราะเสียทีอุบายพระจันทราชา อย่างที่สมเด็จพระจันท ราชาครีธแก่ราชทูตอยุธยาที่นำพระราชสารมาถวายว่า

ครั้งเมื่อเราไปอยู่เมืองเสียม 9 ปีนั้น เราได้ขอกองทัพมาช่วยเราหลายครั้ง ก็พระเจ้าจักรพัตติไม่ให้กองทัพ กับเสบียงอาหารเราเลย ฯ แต่กุศลผลของกรุงกัมพูชาธิปไตยไม่ให้ประเทศเรต่ำด้อย ก็บันดาลให้พระเจ้า จักรพัตติแพ้กลอุบายเรา ให้เราไปคล้องช้างเผือก เราก็ก็นมารบได้โดยปัญญาธิการ กับคำริปราชญาบุญ ญาสนาของเรา ฯ¹²⁸

หากแต่ที่ทรงอ้างว่าพระจันทราชาสัญญาว่าจะนำส่วยสาอากรมาถวายเมื่อได้ราชย์แล้วนั้นปรากฏมา จริง แต่ในพระราชสารที่สมเด็จพระจันทราชาถวายตอบกลับ ไปยังสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น

¹²⁶ ฉกสมรยาบายุสโธม ภาตธิ 2 อังถั 67-68.

¹²⁷ ฉกสมรยาบายุสโธม ภาตธิ 2 อังถั 68.

¹²⁸ ฉกสมรยาบายุสโธม ภาตธิ 2 อังถั 68.

ไม่ได้ทวนสัญญาอันแต่อย่างใด แต่กล่าวว่า “เมื่อเราสงครามกับพระเสด็จกอนนั้น เสียมก็ไม่ได้ช่วยกำลังก็อะไรเลย จะให้นำช่วยสามารถถวายสมเด็จพระปิตุลาไม่สมควร”¹²⁹ หากแต่เมื่อพระจันทราชา มีพระบันทูลตั้งนั้นกับหมื่นเพชรภูววิจิตร เอง สด ก็ทำเชิงอรรถอธิบายไว้ด้วยว่า “พระบันทูลนี้เป็นกลอุบาย ไม่ใช่เป็นเรื่องจริงเลย ฯ”¹³⁰

จะเป็นอุบายก็ดี หรือจะเป็นคำปฏิญญาที่ดี เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิส่งพระราชสาธมาทวงช่วยสาอากร ความที่สมเด็จพระจันทราชาทรงตรัสแก่ขุนนางนั้นก็ยกเอาเรื่องพระร่วงขึ้นเป็นเหตุผลหนึ่งที่จะปฏิเสธ แล้วตัวบริภาษสยามในพระราชสาธที่ทรงมีไปถึงสมเด็จพระมหาจักรพรรดิด้วยว่า “[เสียม] มีแต่ลอบยกเป็นทัพโจรมาไปปล้นเอาราษฎรเอาพระนคร ไม่มีพระราชสาธนัดสงครามตามประเพณีกัศัตร์ แล้วกำแหงเกี่ยวข้องกับขจรเขมร แปรทุจริตยิ่งนัก จะเชื่อฟังเอาเป็นที่พึ่งนั้นไม่สมควร”¹³¹ คำบริภาษนี้นอกจากจะกล่าวถึงเหตุปัจจุบันแล้ว ยังมีนัยย้อนไปได้ถึงครั้งที่ “สมเด็จพระรามาริบัติ เสียมยกทัพมาทำสงครามกับพระบรมราชา แต่ไม่ได้ทำตามธรรมเนียมพระมหากษัตริย์ ที่จะให้มีหนังสือจดหมายมาบอกก่อนว่า ขอทำสงคราม ฯ แต่ให้ลอบยกกองทัพมาล้อมมหานคร โดยเขมรไม่รู้ตัว ฯ ชัยชนะนี้จะเรียกว่ามีฤทธิญาณก็ได้ไม่ได้ ฯ” ได้อีกโสดหนึ่งด้วย

เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทราบความในพระราชสาธนั้นก็ทรงพระพิโรธ ตรัสให้ยกพลมาทำสงคราม ความตอนเดียวกันนี้เล่าไว้ในพงศาวดารฉบับจวนเช่นกัน เป็นแต่กล่าวถึงเหตุของสงครามในคราวนั้นว่า “เสด็จเมืองเสียมให้มีราชสาธมาขอช้าง ทรงไม่พร้อมถวาย ฯ เสด็จเสียมพิโรธนัก ยกกองทัพมาเป็นอันมาก ฯ สมเด็จพระบรมบพิตร ทรงยกเสนาทหารไปรับรบที่มหานครวัด ฯ ทัพเสียมปราชัยแตกกระจัดกระจายไปสิ้น ฯ ทัพเขมรไล่ตามไปจนสุดแดน ทรงเลิกทัพกลับคืนมา บิ๋นเตี้ยเมียนเจ็ย”¹³² ความในพงศาวดารฉบับจวนตอนนี้กล่าวโดยย่อเช่นเดียวกับพงศาวดารเขมร อีกอย่างน้อย 2 ส่วนวนคือ พงศาวดารฉบับ โงง และฉบับนพรัตน์¹³³ และไม่อ้างถึงเรื่องพระร่วงแต่อย่างไร

¹²⁹ ฅกสภษยาบุรุษไธม ภาคธิ 2 อธิถั 69.

¹³⁰ ฅกสภษยาบุรุษไธม ภาคธิ 1 อธิถั 83 ฅ.2.

¹³¹ ฅกสภษยาบุรุษไธม ภาคธิ 2 อธิถั 69. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผูเขียน

¹³² ฅกสภษยาบุรุษไธม ภาคธิ 2 อธิถั 71. ความตอนสงครามระหว่างพระบรมขัตติยามหาจันทรราชากับพระเจ้าจักรพัคคิ (เสด็จเสียม) กับแสดงเรื่องสงครามระหว่างสมเด็จพระบรมขัตติยามหาจันทรราชากับเจ้าพญาอง ซึ่งเป็นพระราชบุตรบุญธรรมของเสด็จเสียมนี้ ในพงศาวดารฉบับวัดก้อมปงครอพาทายไป เอง สด จึงใช้ความจากพงศาวดารฉบับจวนแทน (คือความใน เอกสารมหาบุรุษเขมรภาคที่ 2 ตั้งแต่ย่อหน้าสุดท้ายของหน้า 71 ถึง 2 ย่อหน้าแรกของหน้า 75.)

¹³³ ฅ ลฉบับ โงงว่า “ลุตักราช 902 ฅกชวคณัษคัรไค้ 25 ปี พระชันษาไค้ 55 ปี พระเจ้ากรุงศรีอยุธยาจึงยกทัพมาถึงพระนครหลวงในปีชวคณั นั พระองคัยกทัพไปตั้งพระนครหลวงรบชนะพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาหนีไป

4. เรื่องพระปรมินทราชารบสยาม

สมเด็จพระปรมินทราชา เป็น โอรสในสมเด็จพระจันทราชาขึ้นครองราชย์สนองสมเด็จพระ
วราชบิดา ณ พระนครลี้วงแวกใน ค.ศ.1555 ทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระราชโองการ พระ
ปรมินทรบรมราชาธิราช¹³⁴

เรื่องในแผ่นดินสมเด็จพระปรมินทราชามีกล่าวถึงราวร้อยละ 6 ของเรื่องทั้งหมดในเอกสาร
มหาบุรุษเขมร ความในตอนต้นแผ่นดินกล่าวถึงการสร้างวัดวาอาราม กับมีเล่าเรื่องนางเดียวกับหมื่น
เอก เนื้อความเดียวกับวรรณกรรมเอกของกัมพูชาเรื่อง เตียวเอก หรือคุมเตียว แทรกอยู่เป็นเนื้อความ
เดียวกับความอื่นๆ รวมอยู่ด้วย และมีกล่าวถึงเรื่องบัณฑิตแก้วผู้มีบุญตั้งตนเป็นพระบาทเจ็อนจุม กับ
เล่าเรื่องพระบุญญาบารมีของอดีตกษัตริย์ “สมัยก่อนพระนครและสมัยพระนคร” ไว้เป็นอันมาก
ความตอนนี้นักกินพื้นที่ราว 1 ใน 3 ของความตอนที่กล่าวถึงแผ่นดินสมเด็จพระปรมินทราชา¹³⁵ อีก 2
ส่วนที่เหลือกล่าวถึงเรื่องสงครามกับสยามและลาว

สงครามกับสยามในแผ่นดินสมเด็จพระปรมินทราชามีขึ้น 2 คราว เป็นเขมรยกไปตีทั้ง 2 คราว
นั้น โดยก่อนจะกล่าวถึงสงครามกับสยาม เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าเรื่องเหตุการณ์ซึ่งเกิดขึ้นใน
กรุงศรีอยุธยาขึ้นก่อน ดังว่า

สมเด็จพระเจ้าจักรพรรดิราชาเป็นเสด็จเมืองเสียม เสด็จมีช้างเผือก พลาย 5 พัง 2 ทั้งหมดเป็น 7 ๑
สมณชีพราหมณ์นามหมื่นมุขมนตรีสยามประเทศทั้งสิ้นเห็นพระราชทานมีบุญครั้งนี้ ก็ถวายพระนามอีกว่า
: สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชา พระเจ้าเชียงเกือก แปลเป็นเขมรว่า เปรี้ยะเจ้าจักรกอบเป็อดตราทีเรียด
ซัดจ็อดมเรียชอ เพราะพระองค์มีช้าง 7 ๑ เสด็จมีพระราชบุตรสองพระองค์คือ พระราชบุตร [องค์] โด
ทรงพระนาม เปรี้ยะเนียเรน โดเรียะ โซร์ พระราชบุตร [องค์] น้องพระนาม เอกาตีวะสะรีวด ๑¹³⁶

พระเจ้าจันทราชาจับ ได้ชเลขไทยเป็นอันมาก แล้วเสด็จกลับเข้ามาครองราชสมบัติ” (“พงษาวดารเขมร,” ใน ประชุม
พงษาวดาร ภาคที่ 1, หน้า 171.) และฉบับนพรัตน์ว่า “ลุตศักราช 902 (พ.ศ.2083) ปีชวด พระองค์เสวยราชสมบัติได้
25 ปี สมเด็จพระเจ้ากรุงศรีอยุธยาได้ยกทัพมาตีกรุงกัมพูชาธิบดี พระองค์ได้ยกทัพไปรบกับกองทัพไทย มีไชย
ชนะจับได้ชเลขไทยไว้เป็นอันมาก เหลือจากนั้น ได้แตกหนีกลับคืนไปกรุงศรีอยุธยา พระองค์จึงยกทัพกลับคืนมา
ประทับยังค่ายลงแวก” (ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 86.)

¹³⁴ ๒กสภษยาบุรุษไธว ภาคที่ 2 อีตัม 80. ย่อหน้าที่สองของหน้า 80 นี้กล่าวว่ สมเด็จพระจันทราชา
เสด็จสุรคตใน ค.ศ.1567 เท่ากับว่ใน ค.ศ.1555 นั้น สมเด็จพระปรมินทราชายังไม่ได้ทรงราชย์ ป็ครองราชย์ในที่นี้
จะอนุโลมตามอย่างความตอนที่กล่าวถึงการขึ้นครองราชย์ของสมเด็จพระปรมินทราชาคือปี ค.ศ.1555 นั้น

¹³⁵ เรื่องเตียวเอก ดู ๒กสภษยาบุรุษไธว ภาคที่ 3 อีตัม 4-7. เรื่องพระบาทเจ็อนจุม ดู ๒กสภษ
ยาบุรุษไธว ภาคที่ 3 อีตัม 9-11. ส่วนเรื่องการสร้างวัดอารามกับเรื่องอดีตกษัตริย์มีกล่าวถึงอยู่ใน ๒กสภษ
ยาบุรุษไธว ภาคที่ 2 อีตัม 80-81 และ ๒กสภษยาบุรุษไธว ภาคที่ 3 อีตัม 1-4, 7-9, 11.

¹³⁶ ๒กสภษยาบุรุษไธว ภาคที่ 3 อีตัม 11.

จากนั้นก็กล่าวถึง เสด็จประเทศพม่าทรงพระนามพระเจ้าฟ้า “เรียงมุงชวย” ขอข้างเผือก 2 ช้างจาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ครั้นเมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิปฏิเสฐพม่าก็ยกทัพมาตีอยุธยา ครั้งนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิยอมอ่อนน้อม ใจความสำคัญที่มีกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรตรงกับที่มาในพงศาวดารอยุธยา เป็นแต่เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวโดยสังเขป¹³⁷ ขณะที่ กล่าวถึงสงครามคราวสมเด็จพระเจ้าฟ้า “เรียงมุงกรี” ยกมาตีได้อยุธยาแตก ไปจากพงศาวดารอยู่บ้าง¹³⁸ แต่ผลหลังจากที่กรุงแตกก็ตรงกันคือ สมเด็จพระมหาธรรมราชาได้ครองราชย์ในอยุธยาสืบมา โดยมี ทหารรักษากรุงอยู่ 10,000 นาย

ใน ค.ศ.1581 สมเด็จพระปรมินทราชาทรงมีพระดำริเรื่องสงครามกับสยามและลาว เอกสาร มหาบุรุษเขมรกล่าวถึงเหตุที่ทรงปรารถนาสงครามกับสยามเป็นยี่ดียว ยกเหตุแต่ครั้งพระร่วงเจ้าไล่ เรียงลงมา ดังว่า

จึงพระองค์ออกประทับท้องพระราชโอรสรมย์ชุมนุมพระบรมวงษานุวงษ์ องค์อัครเสวกาพฤตมาด้วย กราบบังคลตามยศศักดิ์ตามตำแหน่งใหญ่่น้อย จึงมีพระราชโองการว่า กรุงศรีอยุธยาที่นครเสียมทั้ง 7 นั้น เคยเป็นเมืองขึ้นกรุงกัมพูชาเรื่อยมา แต่มาถึงแผ่นดินพระบาทอาทิตยวงษ์มีพระกรรมพระเนตรทิพย์ พระองค์นั้น ทรงมีพระราชบุตรคนหนึ่งกับนางนาคเป็นฟอง ฟองนั้นเกิดเป็นพญาโรง มีวาจาสิทธิ์ แล้วพลัด ไปอยู่เมืองหนองโสนและสุโขทัยฯ พระองค์มีพระราชบุตรอีกหนึ่งพระองค์เป็นมนุษย์ ทรงพระนาม พระบาทปฐมสุรวงษ์ ทรงมีพระเนตรทิพย์ ทรงทราบว่ : พญาโรงเป็นสมเด็จพระเชษฐา พลัด ไปอยู่ เมืองสุโขทัย ดังนั้นทรงโปรดยกเมืองนั้นเป็นเอกราช ให้เลิกนำส่วยสาปฎมาสปรักมาถวายกรุงกัมพูชา ฯ พญาโรงมีบุญดีพระนครเสียมได้เป็นเมืองขึ้นทั้ง 7 นคร กับเมืองลาวด้วยบางเมืองฯ ครั้นพญาโรงสุด ไป พญาสี โชะภณเป็นพระราชบุตรขึ้นเสวยราชย์สนองพระองค์ รู้ตัวว่าเป็นพระภาคิไนยของพระมหา กษัตริย์เขมร ก็ให้นำส่วยสาปฎมาสปรักมาถวายพระปฐมสุรวงษ์เป็นสมเด็จพระบิดาเรื่อยมาทุกปีฯ ครั้นพระบาทปฐมสุรวงษ์สุด ไป กรุงศรีอยุธยานั้นถูกพระเจ้าสิริวิชัยเมืองเฉิงแสนมีบุญดีมีอำนาจ ปราบปรามตระกูลพญาโรง ได้ ได้เป็นเสด็จกรม ในนครเสียมฯ ถึงเจ้าโหวทองกุมาร ได้เสวยราชย์ เสด็จนั้น ให้ยกทัพมาตีกรุงกัมพูชาธิบดินหนึ่ง ให้ลูกเสวยราชย์อีกคนหนึ่ง ฯ ครั้นมาถึงราชย์สมเด็จพระศรีธัมมา โสกราช เสียมยกมาตีนครเขมรอีกคนหนึ่ง ให้ลูกเสวยราชย์อีกคนหนึ่ง ฯ มาถึงราชย์สมเด็จพระอัยโก ทวด ไต้เสียมออกแล้วเอาพระนครคืน ฯ มาถึงราชย์สมเด็จพระวราชบิดา เสียมยกทัพมาถึงนครวัดหน หนึ่ง กับให้พญาองยกทัพมาถึงเมืองไปชัดหนหนึ่ง แต่สมเด็จพระวราชบิดาเสด็จมีเดชะบารมีนัก ดังนั้น แล้วเสียมก็ปราชัยหนี ไปทั้งสองหน ฯ มันทำเราหลายครั้งนัก กรุงกัมพูชาเราไม่มีโทษอะไรกับมันเลย ฯ

¹³⁷ ดู ฅกสภษษาบายุสโฐร ภาคี 3 อังถั 11.

¹³⁸ คือกล่าวว่ “สมเด็จพระจักรพัตตราธิราชซึ่งมีข้างเผือกมากนั้น ทรงปราชัย แล้วสุดคในกลางศึก พระนคร เสียมก็แตกในเวลานั้นไป” (ฅกสภษษาบายุสโฐร ภาคี 3 อังถั 12.) ขณะที่พงศาวดารอยุธยาว่าพระมหินทราธิ- ราชรับราชย์สืบมา แล้วกรุงจึงแตกในแผ่นดินพระมหินทราธิราช ภายหลังจากที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จ สวรรคตไปแล้วนั้น

บัดนี้แผ่นดินของกู ควรแต่คิดสร้างศึกกับเสียมบ้าง ถ้ากูสงบเสียมนานไป เสียมอาจจะเอาลูกเขมรไปทำ
เป็นข้าเป็นแน่ ฯ¹³⁹

ค.ศ.1581 * สมเด็จพระปรมินทรมหาพระเจ้าเสือจึงนำทัพหลวงยกไปตีอยุธยา โปรดให้พระเจ้าอภัยราชาครอง
กรมเป็นแม่ทัพหน้า ครั้งนั้นตีอยุธยาไม่ได้ก็ให้ถอยทัพกลับคืนพระนคร **

หลังยกไปตีอยุธยาแล้ว พระเจ้ากรุงล้านช้างบุรีเสด็จลาวทรงตรัสใช้ให้ราชทูตอัญเชิญพระ
ราชสารมายังกรุงกัมพูชาเพื่อขอทำขานช้างพันทันเอาบ้านเมือง เมื่อสมเด็จพระปรมินทรมหาทราบ
ความแล้วก็ตรัสแก่เสนามนตรีและราชทูตลาวว่า “พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตทุกคิดการสนุกสนาน
พระราชหฤทัย เอาช้างมาชนกันเอาพระนครอย่างนี้ เห็นว่าไม่ควรเลย ฯ” แต่ก็ทรงรับคำทำนั้น และ
เมื่อก่อนจะชนช้างกันนั้น สมเด็จพระปรมินทรมหาทราบ ทรง “เอาคุณสมบัติของหลั่งน้ำสโนทก มีพระราช
โองการตรัสว่า : ขอเทวดาทรงลงมาจรสวรรค์ ซึ่งรักษาพระนครครบทิศที่มาเป็นสักขีเพชรญาณ ฯ
ถ้าพระนครข้างใดมีบุญญาธิการบารมีกว่าพระนครอีกข้างหนึ่ง ข้าพเจ้าขอให้มิชชีขานชนะข้างข้าง
นั้นให้ได้คู่ขานรดา” ข้างข้างเขมรนั้นสูง 7 ศอก ส่วนข้างลาวสูงกว่า 1 คืบ แต่ข้างลาวก็แพ้ข้าง
เขมรไป¹⁴⁰ ตรงนี้ก็อาจอธิบายได้ด้วยพระบุญญาธิการบารมีของพระเจ้ากรุงกัมพูชานั้นเอง

ปีรุ่งขึ้นหลังจากชนช้างชนะลาวแล้ว สมเด็จพระปรมินทรมหาทราบโปรดให้จัดทัพจะยกไปตี
อยุธยา ทัพเขมรยกมาตีเมืองนครราชสีมา ปี่สจิมบุรี นครนายก ชัยบุรี ปราจีนบุรี จันทบุรี สมเด็จพระ
พระมหาธรรมราชาทรงทราบแล้วพระองค์ก็ “ไม่กล้ายกทัพมาช่วยเลย”¹⁴¹ ในระหว่างนั้น ลาวก็ยก
ทัพมีพล 150,000 นาย มาตีกัมพูชา สมเด็จพระปรมินทรมหาทราบโปรดให้เคลื่อนทัพไปรบศึกลาวแทน
ครั้งนั้นเขมรมีพลเพียง 100,000 นาย แต่ก็เอาชนะได้ สงครามคราวนี้ทัพเขมรเอาชนะทัพลาวได้ด้วย
ความมองอาจกล้าหาญของพลโยธาทั้งไพร่และนาย 1 ใซ้กลศึก 1¹⁴²

สิ้นสงครามกับลาวในครั้งนั้นแล้ว เขมรก็ยกทัพไปรบกับอยุธยาอีก โดยยกไปทางเรือ ครั้ง
นั้นโปรดให้ “ตั้งเงินนายหนึ่งเป็นสงครามมนตรี ว่ากล่าวเหนื่อเงินทั้งสิ้น มียศเป็นเจ้าพญาเงิน” แล้ว

¹³⁹ ฅกสภามหาบุรุษโองม ภาคที่ 3 อังถั 13-14

* ในตอนที่ยกทัพไปรบเสียมนั้นลงศักราชไว้ว่า ค.ศ.1569 คือ 12 ปี หรือ 1 รอบนั้กษัตริ์ก่อนที่จะทรงมี
พระดำริเรื่องยกไปรบกับสยาม หากแต่ลงว่าตรงกับปีมะเส็ง เอกศก จ.ศ.931 พ.ศ.2113 ตรงกับที่ลงไปในตอนตรัส
กับเสนามนตรีเรื่องพระดำริว่าด้วยการสงครามนั้น ศักราชนั้นคือ ค.ศ.1581

ศักราชในเอกสารมหาบุรุษเขมรนั้นสืบสนอยู่ ขออนุญาตยังไม่สอบในเวลานี้

** เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าปาริราชควงกรม ดูใน บทที่ 3 ข้างต้น

¹⁴⁰ ฅกสภามหาบุรุษโองม ภาคที่ 3 อังถั 18.

¹⁴¹ ฅกสภามหาบุรุษโองม ภาคที่ 3 อังถั 21.

¹⁴² สงครามกับลาวในครั้งนี้ ดูที่ ฅกสภามหาบุรุษโองม ภาคที่ 3 อังถั 22-27. และดู บทที่ 3

โปรดให้เจ้าพญาจันซึ่งเป็นพี่พญาจันจันตุนั้นคุมพลจัน 10,000 เป็นทัพหน้า ยกพยุหนาวาไปตี
อยุธยา¹⁴³ นับเป็นครั้งแรกที่กล่าวถึงแม่ทัพและพลจันในเอกสารมหาบุรุษเขมร

ทัพหน้าซึ่งมีพญาจันจันตุนั้นเป็นแม่ทัพรบชนะทัพเรือที่อยู่อยุธยาส่งออกมาบังคับ ทัพเรือเขมรก็
เข้าไปตั้งล้อมอยุธยา แล้วสมเด็จพระปรมินทราชาก็ให้มีพระราชสารเข้าไปถวายสมเด็จพระมหา
ธรรมราชา¹⁴⁴ ความในพระราชสารนั้นมีว่า

ศุภอักษรบรมวงศลวิจิตร สุจริตพีรพิธาศรัย จากมหาจตุรงคธิบดีได้ละอองธุลีพระบาทในสมเด็จพระ
พระปรมินทราชา บรมนาถ บรมบพิตร พระบาทผู้เป็นอิสริศ โขชัยเป็นเจ้าชีวิตเหนือหัว กรุงกัมพูชาธิบดี
สิริยศธรรมาธิบดีตศุภฤทธิราชธานี นุริรมย์อุดมราชนิเวศน์อันวิเศษมหาสถาน

ขอทรงทราบ ฯ

จำเริญทางพระราชไมตรีมายังสมเด็จพระบรมราชา

เพราะกรุงกัมพูชาธิบดี มหานคร [ข] มราประเทศ กับกรุงศรีอยุธยา นั้น จากอดีตกาลมาไม่มีเหตุ
โทษภัยขัดแย้งอะไรกันเลย มีแต่กรุงกัมพูชามีคุณเหนือกรุงศรีอยุธยา เพราะว่าจากเดิมมานั้น พรหมแดน
ของกรุงกัมพูชาธิบดีเกินเข้ามาถึงแดนกรุงศรีอยุธยานั้น ทิศข้างตะวันตกข้างเหนือจดกับเมืองพม่ามอญ
พรหมแดนข้างตะวันออกข้างใต้จดกับเมืองญวน จาม จีน ฯ ไม่แต่เท่านั้น โสด ทั้งเมืองพม่า มอญ ลาว ญวน
เสียม นี้ ก็ล้วนแต่เคยเป็นเมืองขึ้นกรุงกัมพูชามาหลายแผ่นดินนักแล้ว ฯ ครั้นมาถึงแผ่นดินพระกม
แดงพระบาทปฐมสุริยวงษ์ ซึ่งมีพระเนตรพระกรรมทิพวิเศษนั้น พระองค์ทรงทราบเข้าพญาโรง
นั้นเป็นสมเด็จพระบรมนาถเชษฐาของพระองค์ พระองค์ทรงยกเมืองเสียมกับเมืองพม่า เมืองมอญ เมือง
ลาว ข้างทิศตะวันตกทิศเหนือทั้งหมด กับนครเสียมทั้ง 5 นี้ ถวายพระเจ้าพญาโรงไว้เป็นนครเสียมแต่
หนึ่งเดียว เพราะเป็นพระเชษฐา ฯ พระองค์ทรงให้ประเทศเสียมเป็นประเทศเอกราช ไม่ให้นำส่วยสา
ดอกไม้ทองเงิน ไปถวายพระองค์อีก เพราะทรงถวายขาดแก่พระ โรงเป็นสมเด็จพระเชษฐา แล้วพระวงษ์
พระโรงได้ส่วยราชย์ต่อมาหลายชั่วคน เป็นสุขสืบมา แต่ครั้งถึงพระเจ้าอุทองแย่งเอาราชสมบัติจึงราชย์
พระโรงไป เมืองทั้งนั้นต้องกลับคืนเป็นของกัมพูชา ควรที่เสียมจะปล่อยให้ไป แต่กรุงศรีอยุธยาหนึ่งเคย
อยู่ ไม่นำส่วยสาไปถวายพระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีเลย ฯ แม้เสียมทำอย่างนี้ก็ตาม ก็พระเจ้ากรุงกัมพูชาทรง
มีพระอริราชย์ปรานีแก่เสียม ไม่ได้เอาโทษเสียมอย่างไรเลย ฯ ครั้นถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
พระเจ้ากรุงกัมพูชาองค์นี้เสด็จก็ไม่ถือโทษอะไรเสียมเลย.... แต่ไม่รู้ว่าจะเรื่องอะไร พระบรมราชาเสด็จ
เสียมก็จัดให้พระราชาธิบดีเป็นทัพ โจรลอบยกไปตีพระนครแตกหนหนึ่ง ฯ มาถึงแผ่นดินพระล้อมบงเรีย
เจีย “ซัดจัมเขมร” พระบรมราชาเสียมก็ลอบยกไปตีพระนครแตกอีกเป็นครั้งที่สอง ฯ เมื่อเสด็จเสียมยกทัพ
ไปตีทั้งสองหนนั้น เสียมไม่ได้จัดให้มีพระราชสารนัดทัพเพื่อรบกันก่อนเลย ฯ ถึงแผ่นดินพระบรมราชา
เป็นสมเด็จพระบรมราชาบิดาเรา ก็พระเจ้าจักรพัตติ “ซัดจัมเขมร” ยกไปตีมหานครอีกหนหนึ่ง ฯ เมื่อแพ้เขมร
แล้ว พระเจ้าจักรพัตติกลับคืนยังพระนครก็ไม่สุขพระทัย หลังจากนั้น ไม่นานเท่าไร เสด็จก็ให้พระพญาอง

¹⁴³ ฅกสมยบายุสโฐร ภาคที่ 3 อีตัม 28.

¹⁴⁴ ฅความในพระราชสารได้ใน ฅกสมยบายุสโฐร ภาคที่ 3 อีตัม 30-31.

เสด็จออกไปรบได้ชัยชนะ กระทบพล่องตามลำน้ำลงมาผ่านหน้าทัพพระศรีสุริโยพรรณ เอกสาร
มหาบุรุษเขมรบรรยายความตอนนี้ไว้ว่า

สมเด็จพระศรีสุริโยพรรณพระมหาอุปราช เสด็จอยู่ ณ พระที่นั่งนาวา ครั้นยินเสียงทัพเสียมมาถึงก็
เสด็จออกจากพระที่นั่งเกล้ามาประทับทอดพระเนตรทัพเสียม ฯ พระนเรนทร โสรค์รั้นยกพระที่นั่งนาวามา
ถึงเทียบพระที่นั่งสมเด็จพระมหาอุปราชแล้ว ทอดพระเนตร ไปเห็นสมเด็จพระมหาอุปราชกรุงกัมพูชา
[นั่ง] ห้อยพระบาท ไม่ได้ลงกราบคุณคนทั้งปวงก็ทรงพระพิโรธยิ่งนัก จึงทรงครัสสั่งเสนาทหารให้นำ
เชลย 5 นายไปตัดศีรษะเสียบไว้ที่หน้าพระที่นั่งสมเด็จพระมหาอุปราชกรุงกัมพูชาธิบดี แล้วล่อง [เรือ]
พระที่นั่งเข้าไปกรุงศรีอยุธยา ฯ¹⁵¹

ความเฉพาะตอนนี้ตรงกับที่มาในพงศาวดารอยุธยาทุกประการ หากแต่ความที่มาก่อนนั้นผิดกัน โดย
สิ้นเชิง เพราะพงศาวดารอยุธยากล่าวถึงพระศรีสุริโยพรรณในฐานะเจ้าประเทศราช ขณะที่เอกสาร
มหาบุรุษเขมรกล่าวถึงพระศรีสุริโยพรรณในฐานะเจ้าเอกราชที่ยกมาช่วยอยุธยาเพราะค้ำนึ่งถึงสัตย์
สัญญาที่ได้กระทำไว้นั้น เท่ากับว่าที่พระศรีสุริโยพรรณไม่ลงถวายเป็นกรมพระนเรศวรนั้น ทรงวาง
พระองค์สมพระเกียรติแล้ว พระนเรศวรต่างหากที่ไม่ทรงรักษาขนบประเพณี ให้กระทำการหยาม
พระเกียรติพระมหาอุปราชกรุงกัมพูชา กับทั้งพระนเรศวรนั้นทรงละเมิดทางพระราชสัญญา ล่วงเข้าไป
ไปเกณฑ์บังคับราษฎรในเขตกรุงกัมพูชามารับพม่าอีก โสดหนึ่งต่างหาก พระศรีสุริโยพรรณก็ให้
ยกทัพกลับไปปราบทูลสมเด็จพระมหินทราธิราช แล้วก็ยกทัพมาตีอยุธยาทั้งทางบกและทางเรือ ตีได้
นครราชสีมา นครนายก และจันทบุรี หลังจากนั้นกวาดต้อนผู้คนกลับไปพระนครแล้วทิ้งทหารไว้
รักษาเมือง พระนเรศวรก็จัดทัพให้ไปตีเมืองทั้งนั้นคืนไปได้

ประเด็นเรื่องละเมิดทางพระราชไมตรีของพระนเรศวร โดยการล่วงล้ำพรมพระราชสีมาเข้า
มาเกณฑ์ไพร่พลไปรบกับพม่า เป็นประเด็นที่ไม่มีกล่าวถึงในพงศาวดารฉบับอื่นๆ ขณะที่กล่าวถึง
เรื่องหมิ่นพระเกียรติสมเด็จพระมหาอุปราชกรุงกัมพูชาไว้คล้ายกัน พรมแดนที่พระนเรศวรรุกล้ำ
เข้ามานั้นก็คือพรมแดนที่ตกลงกันไว้หลังจากที่สมเด็จพระปรมินทรมหาธรรมราชาธิราชมีพระราชสาส์นยืดยาวเท่า
ความ ไปถึงครั้งพระร่วงเจ้านั้น เจ้าของสงครามที่จะเกิดขึ้นจึงเป็นเรื่องที่มาจากปัญหาพรมแดนใน
ระหว่างกรุงทั้งสอง

ขณะที่เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวถึงพระนเรศวรว่าละเมิดทางพระราชสัญญา ไม่ปฏิบัติ
ตามอย่างที่สมเด็จพระปรมินทรมหาธรรมราชาธิราชกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาเคยตกลงกันไว้ นั้น เอกสารมหา
บุรุษก็กล่าวสรรเสริญสมเด็จพระมหาธรรมราชา ซึ่งเท่ากับกล่าวประณามพระนเรศวรไปด้วยโดย

¹⁵¹ ทัศนวิธานุภาพบุรุษไฮ้ ภาคที่ 3 ธิถัม 38. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

ปริยาย ไซ้แต่เพียงนั้น เอกสารมหาบุรุษเขมรยังกล่าวด้วยว่า พฤติการณ์ของพระนเรศวรเป็นเหตุให้ สมเด็จพระมหาธรรมราชาซึ่งเป็นสมเด็จพระราชบิดาเสด็จสวรรคต ดังว่า

เมื่อ [สมเด็จพระมหาธรรมราชา] ทรงได้ทราบวาทัพเพรชมาทั้งทัพเรือทัพบก ตีเอาได้นครราชสีมา เขตจันทบุรี กับเขตนครนายก ดั่งนั้นแล้ว เสด็จสงสัยในพระราชหฤทัยนัก ว่า เขมรกับเสียม ได้ทำสัตย์ สัญญากันเป็นมั่นคง ได้ปึกหลักศิวามีจารึกแจกแผ่นดินเสร็จแล้ว เหตุใดพระเจ้ากรุงกัมพูชาให้ยกมาตีกรุง เสียมอีก ไม่ยอมคิดถึงสัตย์สัญญากับพระราชไมตรีเลย จึงสมเด็จพระพุทธเจ้าพระมหาธรรมราชาเสด็จ ตรีสถานเสนาบดีมนตรีทั้งหลายเกี่ยวกับเรื่องเหตุนั้น แต่ไม่มีใครสักคนหนึ่งกล้ากราบทูลความจริงแก่ พระองค์เลย เพราะเกรงพระราชอาญาสมเด็จพระราชบุตร ฯ พระพุทธเจ้าสงฆ์นักตรัสให้นิมนต์สมเด็จพระ สังฆราชราชาคณะซึ่งได้ไปประชุมปึกหลักศิวา กระทำสัตย์สัญญานั้นเข้ามาถาม ฯสมเด็จพระ มหาธรรมราชาทรงสดับแล้ว ก็ทรงเห็นว่า นี่เพราะแต่เจ้าเรนทรโสรัฏฐ์กรกฎแล้ว การรบกับพม่าก็เพราะ ความประมาทนั้นด้วย ฯ พระมหาธรรมราชาทรงน้อยพระราชหฤทัยพระราชบุตรของพระองค์ที่ทำให้ ขาดพระราชไมตรีนั้นพันประมาณ แต่พระองค์พยายามอดบังคับพระทัยไว้ ฯ กาลเมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้า มหาธรรมราชา เสด็จทรงพระวิตกในเรื่องทั้งนั้นหนักขึ้น พระโรคก็ทวีหนักขึ้นด้วย ก็ทรงเสวยพระ พิลาถีสั้นพระชนมายุในครานั้น ฯ ¹⁵²

อันเป็นการกล่าวประณามแบบที่ไม่เคยมีมาก่อน และจะไม่เคยมีผู้ใดได้รับคำประณามอย่างนี้อีก การกล่าวอย่างนี้เท่ากับลดพระเกียรติที่จะทรงได้รับในครั้งที่ตีกรุงลี้วงเวกแตกไปโดยปริยาย

เอง สด ยกเอาความในพงศาวดารฉบับจวนมาแสดงในเอกสารมหาบุรุษเขมร โดยกล่าวว่า “เล่าแปลกกันกับความซึ่งมีข้างต้นนี้มาก” ความที่ เอง สด ยกมานั้นเล่าตั้งแต่อยุธยาให้ไปขอทัพ เขมรมาช่วยตามสัตย์สัญญาที่ทำกันไว้นั้น สมเด็จพระมหินทราธิราชก็โปรดให้พระศรีสุริโยพรรณพระ มหาอุปราชยกทัพมาช่วย แต่พระศรีสุริโยพรรณ ไม่ยอมกระทำตามกลศึกพระนเรศวรที่ให้แก่งทำ เป็นแพเพื่อล่อให้ทัพพม่าไล่ตามมา จะได้จัดทัพเข้าตีกระหนาบ โดยพระศรีสุริโยพรรณทรงดรัสว่า “เสด็จเสียมทำพระราชสารไปขอกองทัพเรามาช่วยรบรักษาพระนคร เรายกทัพมาปะทะกับศัตรู แล้วก็ต้องรบ ถ้าจะให้ทัพเขมรทำเป็นแพทัพมอญให้เสียพระกิตติยศนั้น เราไม่ยอมเชื่อฟังเป็น อันขาด” ¹⁵³ พระนเรศวรจึงต้องยกขึ้นไปรบไล่ทัพพม่าแตกไป

ความในพงศาวดารจวนตอนที่พระนเรศวรทรงพระพิโรธที่พระศรีสุริโยพรรณ ไม่ยอมลง กล้วยบังคม กับให้ตัดศีรษะเชลยไปเสียบไว้ที่เรือพระที่นั่งพระศรีสุริโยพรรณนั้น ตรงกับที่มาใน พงศาวดารฉบับวัดคือองปงตราชอง หากแต่มีความผิดกันตรงที่ พงศาวดารฉบับจวนนั้นกล่าวว่า “พระองค์ [พระศรีสุริโยพรรณ] เห็นเหตุเช่นนั้นทรงน้อยพระทัยนัก แล้วทรงมีพระคำรัสว่า เราต้อง

¹⁵² ติกสมยบายุสไฮ้ ภาคที่ 3 อีตัม 44. เน้นความโดยผู้เขียน

¹⁵³ ติกสมยบายุสไฮ้ ภาคที่ 3 อีตัม 45.

ผูกอาฆาตกับมันให้ได้ ทำคุณกับข้าเสียมันไม่ประโยชน์เลย”¹⁵⁴ ขณะที่พงสาวดารฉบับวัดก้อมปงดรอพากล่าวว่าพระศรีสุริโยพรรณทรง “พระพิโรธ” ไม่ได้ทรง “น้อยพระทัย” และไม่ได้ทรงคิด “อาฆาต” ให้เห็นชัดเจนเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างที่พงสาวดารฉบับจวนกล่าว นอกจากนี้ พงสาวดารฉบับจวนยังไม่ได้กล่าวถึงเรื่องที่พระนเรศวรใช้ให้เสนามนตรีลวงพระราชอาณาเขตเข้าไปเกณฑ์ไพร่พลเขมรเข้าในกองทัพอยุธยาอีกด้วย

เป็นที่น่าสังเกตอย่างนี้ว่า ความตอนตั้งแต่เขมรกับอยุธยาทำสัญญาทางพระราชไมตรีกัน ไกลลงมาจนถึงอยุธยาให้กองทัพเขมรไปช่วยรบ จนเป็นเหตุให้เขมรกับอยุธยาแตกทางพระราชไมตรีกันนี้ ไม่มีกล่าวถึงในพงสาวดารฉบับโงงและฉบับนพรัตน์เลย แต่ความตอนนี้มีมาในพงสาวดารอยุธยา โกรธเรื่องตรงกัน ผิดกันในรายละเอียดและการแจกบท คือในพงสาวดารอยุธยานั้นให้พระนเรศวรเป็นตัวเอก ให้พระศรีสุริโยพรรณเป็นตัวร้าย ตกลงมาในพงสาวดารฉบับจวนยังคงคู่กัน ขณะที่ฉบับวัดก้อมปงดรอพานั้นให้พระศรีสุริโยพรรณเป็นตัวเอก ให้พระนเรศวรเป็นตัวร้าย เท่ากับว่า พงสาวดารเขมรฉบับความพิสดารทั้งฉบับวัดก้อมปงดรอพาดและฉบับจวน ต่างหยิบยืมเอาโครงเรื่องในพงสาวดารอยุธยาฉบับความพิสดารมาแปลงรายละเอียด

ภาพที่ว่า “เสียมร้าย เขมรดี” เห็นได้ชัดที่สุดในพงสาวดารฉบับวัดก้อมปงดรอพาด ที่ว่าชัดนี้คือมีเหตุมีผลรองรับการกระทำของเขมรว่าชอบธรรมในทุกเรื่องไป เรื่องที่หยิบมาอ้างความชอบธรรมมากที่สุดคือเรื่องที่ว่าเดิมนั้น แคนสยามเป็นของกัมพูชา พระปฐมสุริยวงษ์เป็นผู้แบ่งแจกถวายพระร่วงเจ้า แคนทั้งนั้นจึงพ้นจากอาณัติของกัมพูชา

เกณฑ์ที่ใช้แจกแบ่งว่า พงสาวดารฉบับใดให้ภาพ “เสียมร้าย เขมรดี” กว่ากันนั้น ควรจะให้ความตอน “เขมรดี” เป็นเกณฑ์ เพราะพงสาวดารเขมรทุกฉบับต่างก็ว่า “เสียมร้าย” เป็นปกติทั้งนั้น ดังในพงสาวดารฉบับจวนก็ให้สมเด็จพระมหินทราชาออกพระโอรสอุปราชนามพระนเรศวรว่า “พระมหาธรรมราชาเป็นพระราชสุณิสาพระมหาจักรพรรดิ แล้วพระนเรนทร โสร้เป็นบุตรานาพระมหาธรรมราชา ไปเข้ากับเสด็จมอญ กบฏพระอัยการมันเอง อดว่ามันแกลั่วกล้าในการสงครามนัก มันกล้าคู่มั่นน้องเรา ไม่เห็นแก่หน้าเราเป็นมหากษัตริย์ใหญ่”¹⁵⁵

ใน ค.ศ.1582 สมเด็จพระมหินทราชาก็มีพระดำริให้ยกไปตีอยุธยาอีกครั้ง คราวนี้ยกความที่สยามละเมิดสัญญาทางพระราชไมตรี กับกระทำหยาบประมาทพระศรีสุริโยพรรณพระมหาอุปราชที่โปรดให้ยกไปช่วยสยามป้องกันพระนคร และอ้างถึงสงครามคราวที่ผ่านมาด้วยว่า ใน ค.ศ.1581 นั้นโปรดให้ยกทัพไปได้ “นครราชสีมา 1 เมืองจันทบุรี 1 เมืองนครนายก 1 แล้วได้ถอยทัพมา เสียม

¹⁵⁴ ฉกสมรยกบพุรุษไธย ภาคที่ 3 อีตี่ 45. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

¹⁵⁵ ฉกสมรยกบพุรุษไธย ภาคที่ 3 อีตี่ 46.

กลับมาตีเอาเมืองทั้ง 3 นั้นไป แล้วมันตีล่วงแดนพระนครเรามาอีก”¹⁵⁶ กับทั้งในช่วงเวลานั้น “เสียมยังป็นป่วนอยู่ ๑ เมื่อเป็นเช่นนี้ควรที่เราจะยกทัพไปตีเมืองเสียมนี้ให้แตกสักครั้งหนึ่งให้รู้ฝีมือ ๑ ว่าถ้าไม่แตกก็กวาดเอาแต่ครัวมาเก็บไว้ข้างกรุงกัมพูชาให้หมด ให้ดูจพระเจ้ากรุงหงษาวดีคือพระเจ้าชนะสิบทิศนั้น เพื่อให้เสียมรู้จักฝีมือสักครั้งหนึ่ง”¹⁵⁷ จึงโปรดให้ยกทัพไปตีได้เมืองนครราชสีมา นครนายก และจันทบุรี แล้วก็จะยกไปตีพระนครศรีอยุธยา ก็ให้ว่ามีหนังสือจากพระนครลี้วงแวก มากราบบังคมทูลพระกรุณาว่า “สมเด็จพระภคพลีพระศรีจักรพัทธราชา ทรงประชวรหนัก” สมเด็จพระมหินทราชาก็โปรดให้ยกทัพกลับคืนพระนคร ก่อนจะเสด็จกลับนั้นทรงตรัสกับกรมการเมือง และราษฎรสยามว่า

เรากลับคืนไปกรุงกัมพูชาแล้ว ท่านทั้งหลายอยู่ข้างหลังให้สุขสบายเถิด ๑ ว่าถ้าพระเจ้านเรนทร โสร้มาถึงที่นี่ให้กราบทูลว่า : ที่เรายกทัพมานี้เพื่อรักษาแต่แผ่นดินซึ่งพระมหาธรรมราชาทำสัตย์สัญญากับสมเด็จพระวรวรรชบิดาเราแต่เท่านั้น ๑ ว่าถ้าพระเจ้านเรนทร โสร้มีกตัญญูตาธรรมพระบิดาของคนนั้น อย่างให้เลื่องลืออิศริยศว่า ไม่ฆ่าเกรงพระสัตย์สัญญาพระบิดาของคนนั้น ๑ ถ้าไม่เป็นเช่นนั้นแล้ว เราจะยกทัพไปตีเอากรุงศรีอยุธยาให้ได้ ๑¹⁵⁸

ข้างสมเด็จพระนเรศวรเมื่อทรงทราบข่าวสมเด็จพระมหินทราชาให้ยกทัพมาตีเมืองทั้ง 3 นั้นก็ “ทรงพระพิโรธหนัก” ตรัสให้ยกทัพไปรบศึก ครั้นได้ข่าวว่าสมเด็จพระมหินทราชาถอยทัพไปแล้วก็ให้ชะลอทัพไว้ก่อน ครั้นทรงทราบความที่สมเด็จพระมหินทราชาตรัสสั่งกรมการเมืองกับราษฎรนั้นก็ “ทรงพระพิโรธโกรธมิ่งถึงขึ้นใหม่” ตรัสให้เกณฑ์พลได้ 100,000 นาย ช้าง 3,000 ม้า 5,000 ยกไปตีกรุงกัมพูชา คราวนั้นยกทัพออกไปทางเมืองปราจีนบุรี สมเด็จพระมหินทราชาทราบข่าวศึกแล้วก็ตรัสให้ยกทัพไปตั้งสกัดทัพสยามอยู่ที่บัดดาบอง นครวัด บอระโอบ และจัดทหารขึ้นประจำหน้าที่ป้องกันพระนครลี้วงแวกเป็นสามารภ

ทัพสยามยกเข้ามาตีได้บัดดาบอง บอระโอบ แล้วก็ไปตั้งล้อมพระนครลี้วงแวกไว้ ศึกคราวนี้มีเนี่ยะดาเจดียงเมืองกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครช่วยรับศึกด้วย ก็ทำให้ทหารสยามล้มตายเป็นอันมาก กล่าวคือหลังจากทัพสยามตีได้บัดดาบอง (พระตะบอง) แล้วยกไปตั้งที่บ่อนเดี่ยเมียนเจีย (ไทยเรียก บันทายมีชัย) เขต โปซัด (ไทยเรียก โพรสัต) นั้น เสียทหารไปในการรบราว 20,000 นาย เศษ เหลือทหารอยู่เพียง 75,000 นาย ก็โปรดให้เกณฑ์ราษฎรเข้าสมทบให้ครบ 100,000 นาย ดังเดิม แต่ในเวลาที่ตั้งทัพอยู่ที่ โปซัดนั้น ทหารสยามก็เจ็บไข้ตายไปราว 30,000 นาย ลวรกล่าวไว้ด้วยว่า

¹⁵⁶ ฅกสมรยบทบุรสโฐร ภาคฉี 3 อังถั 47.

¹⁵⁷ ฅกสมรยบทบุรสโฐร ภาคฉี 3 อังถั 48.

¹⁵⁸ ฅกสมรยบทบุรสโฐร ภาคฉี 3 อังถั 49.

ที่เมือง โปซันนี้ เป็นสถานที่ที่เจ้าพญาสุวรรณโลกเมืองทำอติวินิบาตกรรมไปเกณฑ์กองทัพปีศาจมาช่วยพระจันทราซารบกับเสด็จกอน และกลายมาเป็นเหมลียงเมืองคอยปกปีกรักษาพระนคร เมื่อยกทัพมาตั้งที่ลำน้ำเรลียมอม ทหารก็ใช้ตายไปอีกครั้งหนึ่ง เหลืออยู่ประมาณ 40,000 นายเศษ¹⁵⁹ และเมื่อตั้งล้อมบ่อนเตยลึงแวกอยู่นั้น ปีศาจพญาเมือง (เนยะตาเหมลียงเมือง) กับอาร์ักษ์ที่คอยปกป้องพระนครก็บันดาลให้ทหารสยามล้มตายอีกเป็นจำนวนมาก เมื่อเขมรจัดทัพออกตีปล้นค่ายสยาม ผลที่สุดของสงครามในคราวนั้นจึงคือ

เวลานั้นพวกวีรพลเสียมกำลังป่วยหนัก จะทนรบแต่ทัพหนึ่งก็ไม่ได้ ก็ปราชัยแพ้เขมร ตายและถูกจับเป็นเชลยได้เป็นอันมาก ฯ พระเจ้านเรศวรหลบหนีภพของกษัตริย์ขึ้นประทับพระที่นั่งอัสตร นำเสนาทหารวีรพลซึ่งใกล้ชีวิตสนิพระองค์ตีทัพเขมรหนีไปกรุงศรีอยุธยา ฯ ขณะนั้น สมเด็จพระมหาอุปราชเสด็จจัดให้เจ้าหวยจรทัง 13 เขตยกทัพไล่ตาม ไปจนสุดเขตแดนมหานคร ฯ¹⁶⁰

เป็นที่น่าสังเกตอีกแล้วว่า สงครามคราวนี้ไม่มีมาในพงสาวดารฉบับโงงและฉบับปรัตน์ ฉบับโงงกล่าวเพียงว่าสมเด็จพระนเรศวรให้ยกทัพมาตีพระนครลึงแวกแตกไป¹⁶¹ ส่วนฉบับปรัตน์ให้รายละเอียดเพิ่มเติมด้วยว่าสมเด็จพระนเรศวรใช้คนเข้ามาทำคุณให้กษัตริย์เขมรแปรพระสดีกับทำลายพระปฏิมาศักดิ์สิทธิ์ ก่อนจะยกมาตีพระนครลึงแวกแตกไป¹⁶²

ความที่สมเด็จพระนเรศวรใช้ให้คนเข้ามาทำคุณและทำลายสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครนั้นมีเล่าถึงในเอกสารมหาบุรุษเขมรด้วยเช่นกัน และเล่าไว้โดยพิสดาร การแทรกเรื่องสมเด็จพระนเรศวรแพ้ศึกไปก่อนจะกลับมาตีได้พระนครลึงแวกที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรนี้ ในแง่หนึ่งเป็นการอธิบายถึงที่มาที่ไปของการที่สมเด็จพระนเรศวรใช้คนเข้ามาในพระนครเพื่อถอนทำลายฤทธิอำนาจของเทวรัักษ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนคร เพราะตามที่มาในพงสาวดารฉบับปรัตน์นั้น จู่ๆ สมเด็จพระนเรศวรก็โปรดใช้ให้ “หมอม 2 คน ผู้ซึ่งรู้ศิลปวิทยาคมในกาลบรรจุกฤตยาคุณ” มาทำคุณไสยให้พระสดีของสมเด็จพระมหินทราธิราชแปรผันแล้วตรัสสั่งให้เผาทำลายพระอัฐจารศ ไม่กล่าวถึงที่มาที่ไป ขณะที่เอกสารมหาบุรุษเขมรลำดับไล่เลียงให้เห็นเหตุเห็นผลเป็นลำดับไป กับทั้งสัมพันธ์กับเรื่องที่มีกล่าวถึงในแผ่นดินก่อนหน้านี้อีกด้วย

¹⁵⁹ ติกสมรยาบทุสไฮเอ ภาตธี 3 อีตัม 52. แต่อีกสองบรรทัดถัดไปว่าเมื่อให้ตรวจนับกำลังพลนั้น เหลืออยู่ 80,000 นาย

¹⁶⁰ ติกสมรยาบทุสไฮเอ ภาตธี 3 อีตัม 53.

¹⁶¹ “พงษาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงษาวดาร ภาตที่ 1, หน้า 75-76.

¹⁶² ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 92-94.

จึงอาจกล่าวได้อย่างนี้ว่า เอกสารมหาบุรุษเขมรนั้นมีโครงเรื่องที่ชัดเจนกว่าพงศาวดารฉบับ โนงและนพรัตน์ พงศาวดารฉบับ โนงและนพรัตน์นั้นกล่าวถึงเหตุการณ์ต่างๆ กันไป ในทำนอง “จดหมายเหตุ” หรือ “ปุมโหร” ไม่เชื่อมโยงหรือคุมเรื่องทั้งหมดเข้าด้วยกัน ขณะที่เอกสารมหาบุรุษ เขมรพยายามโยงใยเรื่องทั้งหมดให้เข้าใน โครงเรื่องเดียวกัน กับทั้งผูกเรื่องให้เห็นเป็นเหตุเป็นผลกัน

ก่อนที่สมเด็จพระนเรศวรจะแตกพ่ายหนีกลับไปยังอยุธยา นั้น โปรดให้สืบหาได้ความว่า กรุงกัมพูชามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คอยปกป้องรักษา ต้อง “บนปีศาจให้เดินออกไปจึงทำการได้”¹⁶³ และเมื่อ กลับไปประทับในพระนครแล้ว มหาเดเล็ก 2 นาย ก็กราบถวายบังคมพระกรุณารับอาสาออกไปถอน อาคมศักดิ์สิทธิ์ฤทธิอำนาจที่ปกป้องคุ้มครองกัมพูชานั้นให้จงได้ มหาเดเล็ก 2 นาย นั้นก็ปลอมตน เป็นภิกษุเดินธุดงค์ไปเมืองลาวแล้ววกกลับมาแม่น้ำโขงเข้ามาในกรุงกัมพูชา แล้วก็เที่ยวเดินธอนศิลป์ ให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งนั้นเสื่อมลง ยังแต่ที่พนมพระราชทรัพย์ซึ่งอยู่ในพระนคร กระนั้นก็พอเพียงที่จะ ทำให้สมเด็จพระมหินทราธิราชเสด็จพระสติปัญญาลง

ถัดจากที่กล่าวว่าพระสติปัญญาเสื่อมถอยลงนั้น เอกสารมหาบุรุษเขมรก็ว่าสมเด็จพระ- มหินทราธิราชให้เวนราชย์ถวายพระชัยเชษฐาธิราชโอรสพระชนม์ 11 ชันษา กับทั้งอภิเษกพญาดน ราชโอรสพระองค์กลางเป็นพระมหาอุปราช และว่าในครั้งนั้น “ในพระนครมีกษัตริย์ 3 พระองค์” ข้างพระศรีสุริโยพรรณนั้นทรงอภิเษกเป็นที่ พระมหาอุกโยราช¹⁶⁴ ให้ออกไปประทับ ณ อุดงค์ค ์ เมียนเจ็ย

นางบอกเหตุว่าพระนครถึงแวงจะเสียแก่ข้าศึกปรากฏเป็นครั้งแรกในต้นแผ่นดินพระบาท าชัยเชษฐา ดังว่า

ในราชย์นั้น พระบรมวงษานุวงศ์กับนาหมื่นสรรพมุขมนตรีอ่อนพระทัยอ่อนใจทั่วทุกตัวคนในพระนคร ๑ เมื่อเป็นเช่นนี้ พระนครก็เกิดมีจลาจล มีโจรลักขโมยโจรปล้นเป็นอันมาก ไม่มีใครทำการปราบปราม ให้สูญสิ้นไปได้เลย ๑ บรรดาราษฎรไร้พล หลัง [จาก] ที่พระเจ้านเรศวรโสรัถย์ทัพเข้าไปพระนครแล้ว มี จิตโลก ประมาทว่า : เสียมเจ็ดหลายเกลือกทัพมาอีกแล้ว ๑ ครั้นเมื่อมีจิตประมาทดังนี้แล้ว พวกราษฎรไร้ พลทั้งนั้นก็เอามืดค้ำยาว มีดหวด ตัดดวงไม้ไผ่ซึ่งเป็นค้ำยนั้น เพื่อเก็บเอาเงินพดด้วงที่เสียมเอามาทำเป็น ลูกกระสุนปืนยิงมานั้น ๑ โดยการทำให้วินาศของราษฎรกับไร้พลเพราะไม่มองการณ์ไกล ดังนั้นแล้ว ต้น ไม้ไผ่ก็พินาศนิบหายไปสิ้น ๑¹⁶⁵

¹⁶³ เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 3 อีตัม 53.

¹⁶⁴ เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 3 อีตัม 55.

¹⁶⁵ เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 3 อีตัม 55.

แนวต้นไม้หนาทึบที่ล้อมรอบเป็นแนวป้องกันพระนครอยู่ด้านนอกกำแพงนี้ สมเด็จพระจันทราชาโปรดให้ในคราวสร้างพระนครล้อมแวก โดยให้ปลูกล้อมทั้ง 3 ด้านพระนคร ปลูกไล่จากคูพระนครไป 2 เส้น กับทั้งห้ามมิให้ผู้ใดตัดฟันไม้นั้นเป็นอันขาด¹⁶⁶ และครั้งเมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จมาตีลี้วงแวกคราวก่อนนั้น เหตุประการหนึ่งที่ตีลี้วงแวกไม่ได้ก็คือด้วย “มีกำแพงต้นไม้ชนิดที่หนาแน่นนัก คูเมืองก็ใหญ่และลึกด้วย ป้อมค่ายใหญ่โตกว้างขวางกับทั้งสูงนักด้วย ฯ พระเจ้านเรนทรโสรให้เอาเงินพดด้วงจำนวน 5,000 ดวง ผสมกับลูกตะกั่วกรอกในปืนใหญ่แล้วยิงออกไปสิ้นเวลา 3 วัน” แล้วรอกให้คนในเมืองออกมาตัดฟันต้นไม้เพื่อเก็บหาเงินนั้น เสียแต่ว่าคราวนั้นแพ้ฤทธิ์อำนาจปีศาจพญาเมืองกับพวกแตกพ่ายไปเสียก่อน¹⁶⁷

อุบายศึกอย่างนี้ชวนให้นึกถึงคราวพระเจ้าฟ้างุ้มเสด็จไปตีเวียงคำซึ่งมีไม้ขึ้นล้อมรอบเมืองหนาแน่น ไม่สามารถเข้าตีเอาเมืองได้ พระเจ้าฟ้างุ้มก็โปรดให้เอาเงินมาทำเป็นกระสุนแล้วยิงกระสุนเงินเข้าไปในป่าไม้นั้น ราษฎรในเมืองก็ออกมาตัดฟันต้นไม้เพื่อเก็บหากระสุนเงินนั้นจนป่าไม้ราบพณาสุร พระเจ้าฟ้างุ้มก็ตีเมืองเวียงคำได้¹⁶⁸

ข้างภิกษุปลอม 2 คน ที่สมเด็จพระนเรศวรใช้ให้เข้ามายังกรุงกัมพูชานั้น ก็ปล่อยมนต์อสรพิษไปต้องสมเด็จพระมเหสีในสมเด็จพระมหินทราชา สมเด็จพระมหินทราชาได้ทราบข่าวที่ราษฎรเล่าลือกันว่าภิกษุทั้ง 2 นั้นชำนาญข้างรักษาคนเจ็บไข้ได้ป่วยนัก ก็นิมนต์ภิกษุทั้ง 2 มาจำพรรษา ณ วัดพระอินทรเทพในกำแพงพระนคร ภิกษุทั้ง 2 นั้นก็ถวายพระพรสมเด็จพระมหินทราชาว่า

พระโรคของสมเด็จพระอัครมเหสีนั้น [เป็นเพราะ] พระทศบารมีพระพุทธรูปให้โทษ ฯ ว่าถ้าเอาพระองค์ออกอาตมภาพจึงกล้าขอรักษา ฯ ว่าถ้าอาตมภาพรักษาไม่ได้ อาตมภาพขอถวายชีวิตทั้งสองรูป ฯ สมเด็จพระมหินทราชา ด้วยพระองค์อ่อนหย่อนพระสติปัญญา ไม่ได้พิจารณาให้ยาวไกล ทรงขลว่า : ฤทธิของภิกษุแก่งๆ นั้นเป็นการจริงเป็นการถูกต้องแล้ว ฯ.....ตรัสสั่งให้ห้ามพระอัญญาธซึ่งอยู่วัดตรองแลงแกงไปผูกหินถ่วงน้ำหน้าพระนคร ฯ¹⁶⁹

¹⁶⁶ ติกสมรยาบายุสไฮ้ ภาตธี 2 อีถัร 63-64.

¹⁶⁷ ติกสมรยาบายุสไฮ้ ภาตธี 3 อีถัร 52.

¹⁶⁸ สีลา วิระจิวิส, พังสาอะดาบลาจ แต่บูธามเกิว 1946 [พงศาวดารลาว แต่โบราณถึง ค.ศ.1946], ฌิมลัทธิ 3 (อจจวิม: ๓๓๓๓๓๓๓๓๓๓๓๓, 2001), ๓๓ 40.

¹⁶⁹ ติกสมรยาบายุสไฮ้ ภาตธี 3 อีถัร 55.

ความตอนนี้องค์พระพุทธรูปนั้นจะสูญไปเพราะสมเด็จพระมหินทราธิราชโปรดให้นำไปถว้มน้ำ หรือ
นำไฟไปเผาไฟ หรือไฟไหม้เสียหายสิ้นคราวที่เสียพระนครลี้วงแวกแก่ทัพสยาม พระบาทพระ
อัญญาสทั้ง 4 องค์ ซึ่งทำจากหินซึ่งยังคงประดิษฐานอยู่ที่วัดตรอแสงแกง ลี้วงแวก จนทุกวันนี้ ก็เป็น
แรงบันดาลใจที่ดีที่ทำให้เกิดมีเรื่องเล่าว่าด้วยพระบาทที่ยังเหลืออยู่นี้กับพระองค์ที่หายไป เอกสาร
มหาบุรุษเขมรเลือกที่จะชด โทษให้สมเด็จพระมหินทราธิราชที่เสียพระสติ ไม่รู้ชอบมิชอบ เหตุเพราะ
ด้วยภิกษุปลอมชาวสยามนั้น

พระอัญญาสวัดตรอแสงแกงเป็นของศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครเพียงสิ่งเดียวที่ยังเหลืออยู่ เมื่อ
ถูกทำลายลง ปวงข้าอาณาประชาราษฎร์ในพระนครก็ได้ทุกข์ได้ยาก พระนครร้อนเป็นไฟ ความ
พรรณนาที่มาในเอกสารมหาบุรุษตอนนี้ มีเนื้อความเกือบจะตรงกับที่บรรยายไว้เมื่อแรกสมเด็จพระ
ชัยเชษฐาทรงราชย์ ดังว่า

พระอัญญาสวัดตรอแสงแกงเป็นของศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครเพียงสิ่งเดียวที่ยังเหลืออยู่ เมื่อ
ถูกทำลายลง ปวงข้าอาณาประชาราษฎร์ในพระนครก็ได้ทุกข์ได้ยาก พระนครร้อนเป็นไฟ ความ
พรรณนาที่มาในเอกสารมหาบุรุษตอนนี้ มีเนื้อความเกือบจะตรงกับที่บรรยายไว้เมื่อแรกสมเด็จพระ
ชัยเชษฐาทรงราชย์ ดังว่า

กาลนั้นมักเกิดเป็นพระกาล ร้อนจัด เกิดทุกขเวทนามากประการนัก ๆ ทั้งโรคทั้งใจปลิ้นปั่นป่วนมาก
นักด้วย ๆ พระราชวงษาเสนาบดีก็อ่อนพระทัยอ่อนจิตเกิดทุกข์มากประการ ไม่เอาธุระช่วยกังวลกับ
กิจการปรามปรามพระนคร ๆ ไร้พลทั้งปวงซึ่งประมาทว่า : เสียมแพ้เจ็ดหลายยกทัพ [กลับไป] เลิกมา
ล้อมแล้วนั้น ก็พากันเข้าตัดฟันฟัน ไม้ซึ่งปลูกเป็นกำแพงข้างนอกพระนครนั้น ทั้งหมดชักชวนกันขุดจับ
โค่น [ฟัน ไม้] หาเงินพดด้วงที่เสียมกรอกเป็นลูกกระสุนปืนยิงมานั้น โคนล้มต้นไม้ทั้งหมดสิ้นไป ๆ¹⁷⁰

จะด้วยตั้งใจหรือไม่ก็ตามที ความที่กล่าวขานนี้ได้ย้าว่า พระนครลี้วงแวกจะถึงกาลอวสานอย่าง
หลีกเลี่ยงไม่ได้แล้ว

หลังจากกลางบอกเหตุที่กล่าวถึงแล้วนั้น บรรดาเจ้าหัวขรทุกเขตก็ทำหนังสือแจ้งเข้ามาว่า
เกิดเหตุอาเพศวิปริตแก่ของอันเป็นสิริพระนครทั้งปวง สมเด็จพระมหินทราธิราชก็ทรงยกเหตุผลขึ้นมา
แก้อาเพศที่เกิดขึ้นให้ตก ไปเป็นข้อๆ ได้อย่างน่าฟัง ดังว่า

[สมเด็จพระมหินทราธิราช] ทรงตรัสว่า ลิงมันต้องกินผลไม้ทั้งหลายมีผลไทรเป็นต้นอยู่แล้ว ๆ ทรงมีพระ
บันทูลอีกว่า : ต้นไทรนั้นขึ้นอยู่นานไปคั้นมัน [ก็] แก่ กิ่งข้อมจะหักเป็นธรรมดา ส่วนอ่างน้ำที่ภูมิดาน
ซึ่งมีมานานแล้วนั้น เมื่อใดต้องลม [ที่พัด] มา กิ่งข้อมจะงวดแห้งอย่างที่เห็นนั้น ว่าพระพุทธรูปที่มีเลือดแดง
ไหลออกจากพระบาท พระอุรา นั้น เหมือนดังว่าทอง [จะ] กระเพาะออก ที่ [จะเป็นเพราะ] เทวดานั้น

¹⁷⁰ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 92.

¹⁷¹ บคสภษษาบุรุษโอไร ภาคี 3 ธีถั 56. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

ความตอนเดียวกันนี้มีมาในพงศาวดารฉบับ โนงว่า

ลุปีฉลูศักราช 1131 ปี พระเจ้าตากเป็นบุตรจีนไหหงอยู่ในกรุงศรีอยุธยาหลบฆ่าพม่า พม่าหนีกระจัดกระจาย จึงตั้งขึ้นตัวเป็นเจ้าในกรุงศรีอยุธยา ใช้ข้าหลวงนำสุภอักษรมาทูลพระบาทบรมบพิตรให้ทรงคิดทำดอกไม้เงินทองไปถวายพระเจ้าตาก ให้เป็นทางพระราชไมตรีตามจารีตเหมือนแต่โบราณ พระบาทบรมบพิตรพระองค์ทรงพระจินดาว่าพระเจ้าตากนี้เป็นราษฎรบุตรจีนไหหง ตั้งตัวขึ้นเป็นกษัตริย์ จะให้เรานำดอกไม้เงินทองไปถวายอย่างไร เห็นจะไม่สมควร พระองค์ไม่ยอมเป็นเมืองขึ้น¹⁷⁶

พงศาวดารฉบับปรัศน์ก็มีความตรงกับฉบับ โนงนั้น แปลกกันแต่ตรงที่กล่าวว่า “[พระเจ้าตาก] ได้รวบรวมกำลังออกรบกับพม่ามิชชชนะ”¹⁷⁷ ไม่ใช่ “ลอบฆ่าพม่า” เหมือนที่ไว้ในฉบับ โนง และถ้าไม่นับความที่แปลกกันข้างต้น ความในเอกสารมหาบุรุษเขมรก็ตรงกับความที่มาในพงศาวดารฉบับ โนงและฉบับปรัศน์ เป็นแต่เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวโดยพิสดารกว่า

ความจะแปลกกันก็ตรงที่เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าเรื่องพระเจ้าตากตั้งตนเป็นกษัตริย์ไว้ ยืดยาวกว่าพงศาวดารฉบับ โนงและฉบับปรัศน์ ดังว่า

[ค.ศ.1767] พม่ายกทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาแตก ๑ พระบรมราชาคือ พระบาทสุริยามรินทร์เสด็จหนีจากพระราชวังพ้นจากศัตรู ด้วยน้อยพระทัยนัก ก็เสด็จสุดไป ๑ พระราชวงษานวงษ์บางองค์หนีไปอยู่เขตใหญ่่น้อยต่างๆ ๑ ข้างเจ้าจุล เจ้า(?)สี่สัง เป็นพระราชบุตราหนีมาพึ่งกรุงกัมพูชาธิบดี เพื่อให้ได้ความสุข ๑ พระบาทสมเด็จพระนารายณ์ราชาเป็นเจ้าทรงพระเมตตาโปรดทำนุบำรุง พระราชทานตำแหน่งประทับตามสมควร

เวลานั้น กรุงศรีอยุธยาเกิดจลาจลใหญ่ เจ้าห้วยซรกเขตใดที่มีอำนาจมาก ก็ประมวลสมัครพรรคพวกตั้งตนเป็นใหญ่ สำเร็จราชการตามเขตแดนครบตัว แล้วจัดพรรคพวกให้ยกปล้นฟันฆ่าเอาทรัพย์สมบัติกัน..... ๑ เจ้าห้วยซรกซึ่งตั้งตนเป็นใหญ่นั้นมีสี่ตำบล เจ้าพญาพิศณุโลกตั้งตนเป็นเสด็จตำบลที่ 1 พระสังฆราชาเมืองสว่างบุรีคือมหาเรื่องตั้งตนเป็นเสด็จอยู่ในเทศสมณะ แล้วตั้งกิกขุสังฆราชาคณะฐานานุกรม เป็นนายกองนายทัพ ให้ยกไปตีเมืองใหญ่น้อยเอาทรัพย์สมบัติเขา เป็นสงฆ์ทุกศีล ตั้งตนตนเป็นพระเจ้าฟางตำบล 1 เจ้าเมืองนครราชสีมาตั้งตนเป็นเจ้านครตำบล 1 กรมหมื่นเทพภิกขิตหนีออกไปตั้งตัวอยู่เมืองพิมายตำบล 1 ๑ ในเวลานั้นมีมีจีนนายหนึ่งอยู่เมืองตากเป็นลูกจีนไฮอง ได้เข้ามาทำราชการในเขตเสียม ได้เป็นเจ้าขุนหลวงสุดจินดา ๑ นามนั้นสรรพมุขมนตรีก็เคารพเจ้าขุนมาก ดังนี้ เจ้าขุนมีสมัครพรรคพวกมาก ๑ มนตรีก็รับราษฎรบางคนเรียกเจ้าขุนนั้นว่า พญาตาก ตามเมืองกำนิชของเขา ๑

ครั้นเมืองกรุงเสียมแตกแก่ศึกพม่า นั้น พญาตากประมวลสมัครพรรคพวกเสียมจีนได้มาก แล้ว

¹⁷⁶ “พงษาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงษาวดารภาคที่ 1, หน้า 212.

¹⁷⁷ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 139.

ตั้งตนขึ้นเป็นใหญ่ ยกทัพไล่พม่าหนีกระจัดกระจาย ๑ ครั้นทัพนอกประเทศออกไปสิ้นแล้ว เขาก็ยกทัพปราบปรามเมืองใหญ่น้อยซึ่งกระด้างกระเดื่องตั้งตนเป็นใหญ่นั้น ได้หลายแห่ง ราบคาบจนถึงเมืองปัสจิมบุรี เมืองระยอง เมืองจันทบุรี ๑ ต่อมาพญาดากก็จัดพลนิกรให้ปราบปรามเขตอื่นๆ จนราบคาบหมดสิ้น แล้วพญาดากยกทัพกลับคืนกรุงขึ้นเสวยราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา ทรงพระนามว่า พระเจ้าตากสิน ๑ พระเจ้าเสียมใหม่ที่นั่งระลอกกรุงเก่า แล้วมาตั้งพระราชวังใหม่ประทับอยู่ที่ บึงกอก ๑ ทรงสมมตินามให้เรียกว่า กรุงธนบุรี¹⁷⁸

ถ้าไม่นับเรื่องที่ว่าพระเจ้าตากทำราชการในที่ เจ้าหลวงขุนสุดจินดา กับเรื่องพระเจ้าตากขึ้นเสวยราชย์หลังปราบปราม “ตำบล” ต่างๆ ทั้ง 4 อ่านความที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรตอนนี้แล้วก็เหมือนกับอ่านเอกสารฝ่ายไทย ชาติซึ่งร้ายอาจจะเป็นเอง สด นี้เองที่แทรกเรื่องนี้เข้ามา เพราะมีหลักฐานแจ้งไว้โดยตัว เอง สด ว่าเคยได้อ่านพงศาวดารไทย และพงศาวดารเขมรที่แปลเป็นภาษาไทย¹⁷⁹

เมื่อสมเด็จพระนารายณ์ราชาไม่ทรงรับทางพระราชไมตรีนั้น ไม่ได้ทรงยกความที่ทรงคิดถึงว่าพระเจ้าตากเป็นลูกจีนตระกูลต่ำขึ้นมาแสดงแก่ราชทูตสยาม หากแต่ทรงกล่าวปฏิเสธ โดยนัยนวลดังว่า

พระนครทั้งสองเคยเป็นมิตร ไมตรีกันมาแต่เดิม ก็เพราะด้วยเวลานั้น มีพระมหากษัตริย์ซึ่งครอบครองสยามณฑลเป็นลำดับมา --- เราก็มีมโนรส ไมตรีเคารพกับอยู่เสมอ ๑ ก็บัดนี้กรุงศรีอยุธยามีพระมหากษัตริย์ครองราชย์ใหม่นี้ ไม่เป็นสามัคคีรสแก่กันเลย ควรแต่เสด็จตั้งพระราชนิเวศน์สยามณฑลโดยตนเองเถิด ไม่ต้องการใช้ราชทูตให้ไปมาหากันเลย ๑ ดุจนี้ จงท่านกลับไปพูดเจ้าท่านตามการเถิด ๑¹⁸⁰

ต่างไปจากกษัตริย์เขมรแต่เดิมมาที่เคยออกปากบริภาษกษัตริย์ไทยไว้โดยตรงในพระราชสาร และมีที่ควรสังเกตประการหนึ่งคือ แม้สมเด็จพระนารายณ์ราชาจะออกพระโอษฐ์ว่า พระเจ้าตากนี้มีตระกูลต่ำ แต่ความที่มาก่อนหน้ากลับเป็นเรื่องความสรรเสริญพระเจ้าตาก ดังว่า “[พระเจ้าตากสิน] ทรงมีพระทัยพระราชศรัทธาทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ๑ เสด็จให้ชำระพระไตรปิฎก เป็นที่รุ่งเรืองยิ่งนัก”¹⁸¹ พระเจ้าตากในเอกสารมหาบุรุษเขมรจึงดูกะเทินๆ ชอบกล

เมื่อพระเจ้าตาก¹⁸² ได้ทรงทราบว่สมเด็จพระนารายณ์ราชา ไม่รับเป็นไมตรีก็ทรงพระพิโรธตรัสสั่งให้พญาภัยรณฤทธิ์ ทวง 1 กับออกญาอนุชิต บุน มา 1 ให้ยกพล 2,000 นายมาตีกรุงกัมพูชา

¹⁷⁸ เอกสารมหาบุรุษไฮ้ ภาคที่ 6 อีตัม 11-12.

¹⁷⁹ เอกสารมหาบุรุษไฮ้ ภาคที่ 6 อีตัม 49.

¹⁸⁰ เอกสารมหาบุรุษไฮ้ ภาคที่ 6 อีตัม 13.

¹⁸¹ เอกสารมหาบุรุษไฮ้ ภาคที่ 6 อีตัม หน้า 12.

แต่ก็แตกพ่ายไป¹⁸³ ความตอนนี้นำไปจากพงศาวดารฉบับ โนงและฉบับนพรัตน์ เพราะสองฉบับนั้นว่า พระเจ้าตากโปรดให้แต่เจ้าพญาสุรสีห์ (บุญมา) ยกไปทำการและได้ชัยชนะกลับมา¹⁸⁴

ความตอนเดียวกันนี้ พงศาวดารไทยเล่าว่า พระเจ้าตากโปรดให้พระยาอภัยภทรฤทธิกับพระยาอนุชิตราชาขกไปตีกรุงกัมพูชา ทักษยามตีได้เมืองเซียมเรียบแล้วก็ได้ข่าวว่าพระเจ้าตากซึ่งเสด็จไปตีเมืองนครศรีธรรมราชนั้นเสด็จสวรรคตแล้ว พระยาอภัยภทรฤทธิกับพระยาอนุชิตราชาที่ถอยกลับกลับมา¹⁸⁵ เห็นได้ว่าเอกสารมหาบุรุษเขมรใกล้เคียงกับพงศาวดารไทยมากกว่าพงศาวดารเขมรในสองประเด็นหลัก คือ เอกสารมหาบุรุษเขมรว่า พญาอภัยภทรฤทธิกับออกญาอนุชิตออกไปทำราชการทัพทั้งสองนาย นำสังเกดคือออกราชทินนามไว้ตรงกับพงศาวดารไทยด้วย 1 เอกสารมหาบุรุษเขมรว่าทัพไทยแพกลับไป แม้พงศาวดารไทยจะไม่ได้กล่าวว่าแพ้ แต่อาการถอยทัพไปกลางศึกก็พอจะทำให้ฝ่ายเขมรอ้างได้ว่าตนชนะ 1

กระนั้นก็ดี ความที่ตรงกัน ในระหว่างเอกสารมหาบุรุษเขมรกับพงศาวดารไทยมีอยู่แต่เพียงนี้ ความอื่นมีข้อต่างกันอยู่มาก เช่นว่าเอกสารมหาบุรุษเขมร (กับทั้งพงศาวดารฉบับ โนงและฉบับนพรัตน์) กล่าวถึงเหตุของสงครามไว้ว่า เพราะสมเด็จพระนารายณ์ราชาไม่ทรงยอมถวายดอกไม้เงินดอกไม้ทอง ด้วยพระเจ้าตากเป็นลูกจีนตระกูลต่ำ แต่ที่มาในพงศาวดารไทยนั้นเพราะพระเจ้าตากให้ยกมาตีกัมพูชาเพราะต้องการเอาราชย์ถวายพระรามาชิบดองคั่นที่หนีเข้ามาพึ่งพระบารมี¹⁸⁶

ข้อที่แปลกอีกหนึ่งในระหว่างเอกสารมหาบุรุษเขมร กับพงศาวดารฉบับอื่นทั้งเขมรและไทยคือ เมื่อพระเจ้าตากจัดให้พญาอภัยภทรฤทธิกับออกญาอนุชิตมาตีกรุงกัมพูชานั้น เอง สด หมายถึงว่า “มีค่าเล่าต่อๆ กันมาว่า พญาอภัยภทรฤทธิ ขวาง กับออกญาอนุชิต มา นี้ เป็นเขมรแท้ๆ เกิดที่ภูมิตราซอร์ซอร์ คุ้มซ็อมโรง ชรกตุกเมียะส์ (กำป็อด) ฯ ว่าเมื่อทั้งสองนายนี้ยังเป็นเด็กอยู่ เสียมเกี้ยวพ่อแม่เขาเอาไปเมืองมัน”¹⁸⁷

แม้ความที่ว่า พญาอภัยภทรฤทธิกับออกญาอนุชิตเป็นเขมรนี้จะไม่เห็นในที่แห่งอื่น ต่างไปจากเรื่องพระร่วงเป็นพระเชษฐาพระปทุมสุริยวงษ์ที่มีกล่าวไว้ชัชยาวและหลายแห่ง แต่คงจะทำให้ผู้อ่านเอกสารมหาบุรุษเขมรสะดุดใจอยู่ไม่น้อย ไม่ทราบเจตนาที่แท้ว่า เอง สด แทกรเรื่องนี้ไว้ด้วยอะไร กล่าวคือ มีความมุ่งหมายแต่เพียงขยายความว่าขุนนางสยามสองนายนี้มีชาติตระกูลอย่างไร

¹⁸² เอกสารมหาบุรุษเขมรออกพระนามว่า พระเจ้าตากสิน โดยตลอด

¹⁸³ ติกสาทรยาบุรุษโองร ภาคที่ 6 อังคัม 13.

¹⁸⁴ พงศาวดารฉบับ โนง ดู “พงษาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 1, หน้า 212. และพงศาวดารฉบับนพรัตน์ ดู ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 140.

¹⁸⁵ พระราชพงษาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), หน้า 175.

¹⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 171.

¹⁸⁷ ติกสาทรยาบุรุษโองร ภาคที่ 6 อังคัม 13 ก.1.

หรือว่ามุ่งจะให้ความนี้เป็นเครื่องรับรองความอื่นที่จะมิกกล่าวถึงข้างหน้า ถ้าเป็นอย่างในประการ
หลัง การบรรยายความเรื่องเจ้าพญาจักริมหากษัตริย์ศึกจะได้ราชย์¹⁸⁸ ก็ต้องจัดว่าเป็นพงศาวดารเขมร
ไม่ใช่ความของพงศาวดารไทยที่อยู่ในพงศาวดารเขมร เพราะเป็นเรื่องที่สามัญชนเขมรจะได้ราชย์
ในสยาม

เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวเรื่องพระเจ้าตากวิปลาเสยจรีดไว้ตามอย่างพงศาวดารไทย มี
พระราชปจฉาเรื่องภิกษุกราบชมราวาสที่บรรลุโศคาบันได้หรือไม่ เป็นอาทิ แต่มีแทรกความด้วยว่า
พระเจ้าตากนั้น “มีจิตคิดร้ายพระพุทธรูปปฏิมาตโรแพงแกง กับเนียดดาเมเลียเมือง จำนงหมายจะล้าง
ผลาญวงศ์กษัตริย์เขมรให้สาบสูญ และมีจิตเบียดเบียนพระภิกษุสามเณรซึ่งดำรงทรงศีลบริสุทธิ ทำ
[ให้เกิด] ทุกข์ [แก่] บรรดาราษฎรที่ไม่มีโทษ”¹⁸⁹ เมื่อปฏิบัติกรรมฐานจึงเป็นเหตุให้พระสัญญา
วิปลาสไป* ที่สุดแล้ว ราชสมบัติจึงได้แก่เจ้าพญาจักริมหากษัตริย์ศึก ซึ่งเมื่อทรงราชย์แล้วทรงพระ
นาม “สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก” และเมื่อเปรียบกับที่กล่าวถึงพระเจ้าตากแล้ว สมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้รับการถวายพระเกียรติกว่ามาก แต่ในแผ่นดินสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลกนี้เองที่กัมพูชาจะเสียดินแดนให้แก่พระองค์

พงศาวดารฉบับนพรัตน์ (ค.ศ.1878) บันทึกรายละเอียดของการเสียดินแดนเมืองบัตฎ็อม-
บองและเซียมเรียบ ใน ค.ศ.1794 ซึ่งตรงกับแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์รามา (องค์เอง) ไว้เท่าใดนัก
กล่าวถึงแต่ว่า “...ส่วนเจ้าพระยาอภัยธิเบศร์ (เจ้าฟ้าทะละหะ) นั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งแต่งให้เลื่อนตำแหน่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ แล้วให้กลับไปว่าราชการอยู่ ณ
เมืองพระตะบอง มีเมืองเสียมราฐเป็นเมืองขึ้น...”¹⁹⁰ หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
พระราชทานราชาภิเษกพระองค์เป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา

เอกสารในสมัยหลังมาต่างเล่าความไว้ตรงกันว่าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์รามา (องค์
เอง) สยามได้ปกครองบัตฎ็อมบอง และเซียมเรียบ แต่เริ่มจะเล่าความแปลกกันไป ในรายละเอียด ดัง
เช่นในพงศาวดารของประเทศกัมพูชาฉบับกระทรวงศึกษาธิการ (ค.ศ.1952) ที่เล่าถึงเรื่องนี้ไว้ไม่
แปลกไปจากพงศาวดารฉบับนพรัตน์ แต่ก็มีรายละเอียดเพิ่มว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลกทรง “ขอ” เมืองบัตฎ็อมบองและเมืองเซียมเรียบให้เจ้าฟ้าแบนว่าราชการขึ้นต่อกรุงสยาม¹⁹¹

¹⁸⁸ ๖กสมภษาบุรุษไฮอู ภาคที่ 6 ใถ่ 48-52.

¹⁸⁹ ๖กสมภษาบุรุษไฮอู ภาคที่ 6 ใถ่ 48.

* เรื่องความเสียนของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในกรุงกัมพูชามิกกล่าวไว้เป็นหลายแห่ง ถ้าไม่นับเรื่องพระนเรศวรให้
ภิกษุปลอมไปดอนฤทธิอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ก็ไม่มีกษัตริย์สยามพระองค์ใดที่จะทานอำนาจที่ปกป้องคุ้มครองกรุง
กัมพูชาได้ ดังเรื่องพระเจ้าตากเป็นพยาน

¹⁹⁰ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 179.

¹⁹¹ พงศาวดารของประเทศกัมพูชา, หน้า 124.

เซียมเรียบทำเป็นเขตของมัน”¹⁹⁵

อดีตเรื่องการเสีย บัดฎ็อมบอง เซียมเรียบ แก่สยาม ที่มีเล่าไว้ก่อนนั้นจึงถูกเพิ่มรายละเอียดบางอย่างเข้าไปมา จนเรื่องมาจบลงที่เอกสารมหาบุรุษเขมร หลังจากนั้นถ้าจะมีความใดถูกเพิ่มเข้าไป ก็จะเป็นความประณามสยาม

เรื่องที่หยุดอยู่อย่างเรื่องที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรนี้เพราะดูจะสมประโยชน์ดีแล้ว อีกทั้งรับกับเรื่องที่มีมาก่อนหน้าที่ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นเขมร และทรงรับพระบาทสมเด็จพระนารายณ์รามาเป็นพระราชโอรสบุญธรรม¹⁹⁶ และยังช่วยเอาราชย์ถวายเป็นของขวัญด้วย ถ้าพูดด้วยภาษาสมัยใหม่ก็ต้องว่าเรื่องนี้เป็นเรื่องภายในครอบครัว เป็นเรื่องของเขมรพ่อลูกท่านตกลงกัน การให้ยืมเมืองทั้งนั้นจึงไม่ใช่เรื่องเสื่อมพระเกียรติแต่อย่างใด

ด้วยเรื่องอย่างนี้เล่าในเอกสารมหาบุรุษเขมร ชาติเขมรที่จะรับมรดกจากพระบาทสมเด็จพระนารายณ์รามาจึงทรงสิทธิบริบูรณ์เหนือเมืองทั้งนั้นที่พระบาทสมเด็จพระนารายณ์รามาทรงถวายให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกยืม แม้ความในเอกสารมหาบุรุษเขมรจะไม่มีผลอย่างไรในทางกฎหมายระหว่างประเทศ แต่ความในเอกสารมหาบุรุษเขมรที่ถูกกล่าวซ้ำแก่คนในชาติก็จะเตือนให้รำลึกอยู่เสมอถึงสิทธินั้น

7. ดินแดนและสัมพันธกับเวียดนาม

เอกสารมหาบุรุษเขมรมีเรื่องกล่าวถึงเหตุการณ์ในเวียดนามเป็นหลายคราว แต่ไม่มีเรื่องมีมาเกี่ยวข้องหรือสัมพันธใดๆ กับกรุงกัมพูชา กระทั่ง ค.ศ. 1605 ในแผ่นดินสมเด็จพระศรีสุริโยพรรณ ทรงตรัสปรึกษากับเสนาบดีมนตรีทั้งปวงว่า

เราเห็นว่าข้างกรุงเทพบุรีศรีนครเขมรนั้น มักจะคิดมาบีบบียดเบียนนครเราหลายครั้งมาแล้ว ดูงี้เราควรผูกสัมพันธมิตรกับพระเจ้ากรุงเว้ ผูกสะพานพระราชไมตรีขอเอาพระองค์มจะสักสัตว์เครื่องจักรวามารองคู้เป็นพระราชเทพีกับพระเจ้ากรุงเว้เป็นพระราชบุตรหัวปีของเรา ๆ ว่าเมื่อใดถ้าได้ดูความปรารถนาของเราแล้ว นครเขมรก็คงจะขามเกรงขวนบ้าง ไม่ใคร่จะคิดมาย่ำยีเรามากนัก ๆ¹⁹⁷

สุวิมล (ประวิติศาสตร์เขมร ภาค 2 ตั้งแต่การก่อสร้างราชธานีจตุรมุขจนถึงสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร) 2531, 142.

¹⁹⁵ [ประวิติศาสตร์เขมร ภาค 2 ตั้งแต่การก่อสร้างราชธานีจตุรมุขจนถึงสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร] (กรุงเทพฯ: 2531), 102.

¹⁹⁶ ดู ฅกสภษษาษาษาษาษา ภาตธี 6 อังถึ 69.

¹⁹⁷ ฅกสภษษาษาษาษาษา ภาตธี 4 อังถึ 53.

เสนาบดีทั้งปวงก็ลพร้อมตามพระราชดำริแล้วก็ให้มี “ศุภอักษร” ไปยังกรุงเว้ ความในศุภอักษรนั้นมีว่า

ขอผูกสัมพันธ์มิตร ขอพระองค์โจงเป็นพระราชบุตรเฝ้าไปเสกสมรสให้เป็นพระราชเทวีสมเด็จพระชัยเชษฐา อภิเษกเมื่อใด จะได้ตั้งเป็นพระอัครมเหสีครอบครองพระราชบุรีต่อพระประยูรวงษ์ไป¹⁹⁸

รูปแบบของศุภอักษรที่มีไปยังกรุงเว้ในคราวนั้นผิดจากรูปแบบของพระราชสารที่มีไปยังกรุงศรีอยุธยาหรือกรุงลาว ถ้าใช้รูปแบบของพระราชสารที่มีไปยังกรุงศรีอยุธยาหรือกรุงลาวเป็นเกณฑ์ปกติ ศุภอักษรที่มีไปยังกรุงเว้ในคราวนั้นคงจะไม่ถวายพระเกียรติ “พระเจ้ากรุงเว้บรมราชาธิราช” เท่าใดนัก กับเอกสารมหานุชรเขมรก็เอาคำสรรเสริญกรุงกัมพูชาใส่ปากเสนามนตรีกรุงเว้ให้กราบทูลว่า

แต่เดิมมา มหานครกรุงกัมพูชา¹⁹⁹ [เป็น] เอกราชย์ มีนครเรากับนครต่างๆ เป็นเมืองขึ้นอยู่ได้พระบารมีเป็นอันมาก ฯ แต่ภายหลังมามีกัศัตรไม่ทรงยุติธรรม ก็เสื่อมถอยพระกิตติยศลงมา แต่ไม่ขาดพระบรมวงษามหาจักรีรัยนั้นเลย คือมีพระราชตระกูลบริบูรณ์ดังเดิม ฯ ว่าพระบาทสมเด็จพระศรีสุริโยพรรณองค์นี้กระบือลือเลื่องพระราชานุภาพข้างการปราบปรามศึกศัตรูเข้มแข็งนัก ทั้งพระราชหฤทัยประกอบด้วยความสุจริตยุติธรรมนัก ฯ¹⁹⁹

พระเจ้ากรุงเว้ก็ตอบตกลงทางพระราชไมตรี แต่นั้นมา “พระนครกัมพูชาธิบดีก็ได้ความสุขเกษมเกษมแล้วญวนได้เข้าออกในนครกัมพูชาธิบดีนั้น ตั้งแต่วันนั้นมาก็สมบูรณ์สมบัติธรรมชาดีเป็นอันมากฯ”²⁰⁰

เมื่อสมเด็จพระชัยเชษฐาซึ่งเสกสมรสกับพระราชธิดาพระเจ้ากรุงเว้ได้สวดยราชย์สนองสมเด็จพระวรวรรชบิดาแล้ว พระสัสสุระก็แต่งราชทูตมาขอขีมนดินแดนกัมพูชาไว้สำหรับฝึกทหาร ความในเอกสารมหานุชรกล่าวบรรยายไว้ว่า

พระเจ้ากรุงอันนามก็กบุรีซึ่งเป็นพระบิดาสมเด็จพระอัครมเหสีองค์โจงนั้น มีเรื่องกับพระเจ้ากรุงจีน จึงทรงจัดพระราชทูตให้นำพระศุภอักษรสองฉบับ : ฉบับหนึ่งให้ถวายพระบรมพิตรเป็นเจ้าชีวิตเหนือหัว

¹⁹⁸ ฅกสมรยทาบุรยสโฐร ภาคยี่ 4 อีถัร 54.

¹⁹⁹ ฅกสมรยทาบุรยสโฐร ภาคยี่ 4 อีถัร 54.

²⁰⁰ ฅกสมรยทาบุรยสโฐร ภาคยี่ 4 อีถัร 54.

อีกฉบับหนึ่งให้ถวายสมเด็จพระภควงศ์โจว ให้ช่วยกราบบังคมทูลพระบรมมพิตรเป็นเจ้าชีวิตเหนือหัวขอขมเขตรอบเขี้ยวเปรี้ยโนกอร์ เพื่อฝึกหัดเสนาทหาร ๑ ทรงขอขมแค่เพียง 5 ปี จะถวายคืน ๑²⁰¹

ความที่มาจากเอกสารมหาบุรุษเขมรไม่ได้กล่าวว่ามีขุนนางสักผู้หนึ่งทูลทักทวน สมเด็จพระชัยเชษฐาองค์ทรงมีพระดำริอย่างสมเด็จพระวรวราชบิดาคือ “ถ้าเสียมข่มเหงเรา เราจะได้ญวนเป็นที่พึ่ง” สมเด็จพระชัยเชษฐาก็โปรดให้เวียคนามข่มเมืองทั้งสองนั้นไป

สัมพันธ์เขมร-ญวน ที่มาจากเอกสารมหาบุรุษเขมรอาจแจกได้เป็น 2 แบบคือ ความสัมพันธ์แบบที่ญวนต้องพึ่งเขมร 1 ความสัมพันธ์แบบที่เขมรต้องไปพึ่งญวน 1 สัมพันธ์แบบแรกก็ผูกอยู่กับเรื่องของดินแดนซึ่งเอกสารมหาบุรุษกล่าวว่าญวนข่มไปนี่เอง

เมื่อเจ้าพญาโต โอรสในสมเด็จพระชัยเชษฐากับพระองค์โจวเสด็จเสวยราชย์ เรื่องแรกที่เอกสารมหาบุรุษเขมรเอ่ยถึงในความสัมพันธ์เขมร-ญวน ก็คือเรื่องของดินแดนนี้เอง โดยพระองค์โจวซึ่งในแผ่นดินใหม่นี้เป็นที่สมเด็จพระภควงศ์โจว มีศุภอักษรออกไปถวายพระเจ้ากรุงอันนามก๊ก พระเจ้ากรุงอันนามก๊กก็ตรัสปรึกษาภิเษกกับเสนาบดีมนตรีของพระองค์ว่า

กาลเดิมเราขอขมเขตรอบเขี้ยวเปรี้ยโนกอร์ไว้สำหรับเป็นที่ฝึกหัดเสนาทหาร ๑ เราสัญญาว่า 5 ปี จะถวายคืน บัดนี้เกิน [เวลาใน] สัญญานั้นแล้ว เราจะเฉยอยู่ไม่คิดอะไรนั้น เห็นที่พระเจ้ากรุงกัมพูชา [พระองค์] ใหม่จะให้มาเร่งทวงเป็นแน่ ๑ ดังนี้เราควรจัดเสนาบดีให้นำพระราชบรรณาการกำบริพัล 500 นายให้ไปช่วยทำบุญ แล้วให้กราบทูลพระเจ้ากรุงกัมพูชา [พระองค์] ใหม่ นั้น ขอให้ตั้งพระภควงศ์โจวเป็นสมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนีบรมมพิตร ให้มีอำนาจมาก อาจว่ากล่าวการแผ่นดินได้ ๑ ถ้าพระเจ้ากรุงกัมพูชาละเลิกถึงเขตรอบเขี้ยวเปรี้ยโนกอร์ เมื่อใด ให้พระองค์โจวกล่าวห้ามปรามไว้ให้เรา จนกว่าเราจะคิดการณ์อะไรต่อไป ๑²⁰²

การณี่สำเร็จสมดังพระเจ้ากรุงอันนามก๊กปรารณานั้นทุกประการ ส่วนบริพัล 500 นายนั้น ก็ให้อยู่รับใช้สมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนี

ความตอนหนึ่งในเอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวบรรยายถึงสมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนีไว้ว่า

ฝ่ายสมเด็จพระท้าวธิดานั้น ครั้งสมเด็จพระสวามีทรงประทับมีพระชนม์อยู่นั้น พระสวามีทรงตรัสสั่งมนตรีญวนให้ไปหายามาประสมปรุงเป็นพระโอสถถวาย แต่ประสมไม่ทันได้ก็ทรงประชวรเสวยทิวคงตไป ๑ พระโอสถที่เอามาผสมถวายนั้น ก็ซ่อนไว้ในพระคลังเรื่อยมา ๑ วันหนึ่งนั้นสมเด็จพระท้าว

²⁰¹ ฅกสภษบทบุรุษโอรุ ภคธิ 4 อธิ 56.

²⁰² ฅกสภษบทบุรุษโอรุ ภคธิ 4 อธิ 87.

ธิดามหาราชชนนีมีพระสวณีย์เรียกหมอนั้นมาถามว่า : ยาที่สมเด็จพระซัยเชษฐาพระสวามีถูกรังได้ให้ผสมถวายนั้น ประกอบสำหรับโรคอะไร ? ขณะนั้น หมอไม่กล้าทูล หมอกราบทูลเปรียบเปรยว่ายานี้กินไปเมื่อใด จะเกิดมีการสวายนิกพานในกายยิ่งนัก ฯ สมเด็จพระท้าวธิดาทรงทราบแล้ว ทรงคะเนว่าเขาทูลโดยตรงกับพระองค์ พระองค์ก็ให้อาขานนั้นมาสวย ฯ ครั้นสวยไปเมื่อใด โยนิ้นั้นก็ขยายใหญ่ขึ้น แล้วเกิดกระสันต์กำเร็บในกามคุณนั้นพันประมาณ ฯ นับตั้งแต่เพลานั้นมา ทรงให้เลือกหาหนุ่มๆ มาเฝ้าตามเวรเป็นนิจ ฯ แต่มหาดเล็กผู้ใดที่เสด็จไม่ใคร่ถูกพระทัยนั้น เสด็จก็ตรัสให้ไล่ออก หรือให้มาทิ้งเพื่อปิดปากก็มี เพราะในเพลานั้น พระองค์มีบุญย์ อำนาจพิเศษนัก โดยอำนาจที่เป็นพระราชบุตรวิญญด้วย กับอำนาจที่เป็นพระท้าวธิดาค่าย แล้วพระองค์บัญญัติให้มนตรีทั้งปวงเรียกขานพระองค์ว่า : เปรียะกุนเมียบนบปีชะแกลบกลินวิเลปโคจเจียผกาซรุค [พระคุณมีบุญย์พิเศษกลีบกลืนหอมดุจดั่งดอกบัว] ฯ²⁰³

สมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนีจะทรงมีบทบาทอย่างมากในการรักษาดินแดนที่เขมรให้ญวนยึดไป ยังคงเป็นของญวนอยู่ต่อไป กับทั้งทรงมีบทบาทในราชสำนักอย่างมาก อาจจะเป็นเพราะด้วยทหารญวน 500 นาย ที่อยู่ประจำพระองค์ก็เป็นได้ และในแผ่นดินสมเด็จพระราชสมภารนั้น พระองค์ก็มอบราชการแผ่นดินให้สมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนีว่ากล่าว ส่วนพระองค์เสด็จออกไปประทับ ณ พระราชวังเกาะโหมลก

เมื่อสมเด็จพระราชสมภารเสด็จสวรรคตไปแล้วนั้น พระรามาธิบดีเป็นพระอนุชในสมเด็จพระราชสมภารก็เสด็จขึ้นครองราชย์ทรงพระนาม สมเด็จพระราช โองการ พระราชารามาธิบดี และเมื่อจะกล่าวถึงสัมพันธ์กับญวน เรื่องของดินแดนก็จะเป็นประเด็นขึ้นมาอีก เมื่อใน ค.ศ.1649 สมเด็จพระรามาธิบดีพญาบุตรงดร์สปรีกษากับนาหมื่นสรรพมุขมนตรี จะให้ไปทวงถามเอาเขตเกาะกรอ-เบ็ญและเขตเปรีย โนกอร์ที่พระเจ้ากรุงอันนามยึด ไปนั้นกลับคืน ครั้นความดังนี้ทราบไปถึงสมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนีก็เข้าไปทูลทักทวน โดยเอาพระองค์เองเป็นประกัน สมเด็จพระรามาธิบดีพญาบุตรงดร์จึงรับการณนั้นไว้ สมเด็จพระรามาธิบดีพญาบุตรงดร์เสวยราชย์มาได้ 5 ปี ก็เสวยสวรรคตไป สมเด็จพระอุทัยมหาอุกโยราชซุมมุกกับนาหมื่นสรรพมุขมนตรีอัญเชิญพระปฐมราชาองค์นั้นทำให้ขึ้นทรงราชย์ราชย์สืบไป²⁰⁴

พระปฐมราชาองค์นั้นขึ้นเสวยราชย์ใน ค.ศ.1650 ทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระราช-โองการ พระปฐมบรมราชาธิบดี ครองราชย์ได้ราว 4 ปี พระสัตถาพญาจันท์ก็ให้คนลอบปลงพระชนม์พระองค์กับทั้งสมเด็จพระอุทัยมหาอุกโยราช แล้วพระสัตถาพญาจันท์ก็ปราบดาภิเษกใน ค.ศ.1653 ทรงพระนาม พระบาทสมเด็จพระเสด็จพระราชโองการ พระรามาธิบดี พระศรีสุริโย-พรรณ มหาราชธีราช

²⁰³ ฅกสมรชกษัตริย์ สภาธิ 4 igit 88.

²⁰⁴ ฅกสมรชกษัตริย์ สภาธิ 5 igit 15-16.

ธิบคือองค์จันท์ต้องมนต์เสน่ห์พวกจาม กับความที่พระองค์กลัวบาป ขึ้นมาเป็นเหตุให้พระองค์ตัดสินพระทัยเข้ารีต แต่ความซึ่งมาในตอนก่อนหน้านั้นแสดงให้เห็นเหตุผลอีกประการหนึ่งที่ทำให้ทรงตัดสินพระทัยเช่นนั้น ดังว่า

[สมเด็จพระรามาธิบดีองค์จันท์] ทรงพระจินดาว่า : พวกเขมรฯ ทั้งนั้น ได้ยอมลงและเข้ากับพระองค์หมดทั้งสิ้นแล้ว ยิ่งแต่พวกจามชาวทั้งนี้ ไม่ทันรู้ว่ามิจรัดชื่อตรงหรือไม่ ฯ ถ้าถูกเข้ารีตแล้ว นางวะห์ก็จะได้พวกจามชาวทั้งนั้นก็จะ ได้มีจิตใจเป็นหนึ่งเดียวกับกูอีกด้วย ฯ ถ้าพระ [องค์] โสรซึ่งทรงพระนามบรมราชา พระองค์คนซึ่งทรงพระนามพระอุทัยสุรวงษ์ กับพระองค์อิมซึ่งทรงพระนามว่าพระแก้วฟ้า เป็นพระราชบุตราสมเด็จพระมหาอุกโยราช คิดคบฏักกับกู กูก็จะมิพวกจามชาวทั้งนี้เป็นกำลัง ฯ²⁰⁹

พระคำรีย่างนี้เกิดก่อนที่พระองค์จะต้องมนต์พวกจามชาว

เมื่อครั้งที่สมเด็จพระรามาธิบดีองค์จันท์ให้คนมาลอบปลงพระชนม์สมเด็จพระปฐมยุวราชองค์นั้นกับสมเด็จพระอุทัยมหาอุกโยราช แล้วพระองค์เสด็จปราบดาภิเษกเสวยราชย์นั้น พระราชบุตรทั้ง 3 ของสมเด็จพระอุทัยมหาอุกโยราชกับทั้งสมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนียังคงประทับอยู่ในพระนครอุดงค์เมียนเจ็ยเป็นปกติ ไม่ได้ถูกคุมขังหรือเอาโทษแต่อย่างใด ผิดวิสัยผู้แย่งราชย์ที่โดยมากถือคติ “ตัด ไผ่อย่าไว้หน่อ ฆ่าพ่ออย่าไว้ลูก” นั้

ทางสันนิษฐานที่เห็นว่าเป็น ไปได้คือ คงเพราะได้การปกป้องของสมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนีซึ่งเป็นพี่นางเมองของคนทั้งนั้น ชั้นแต่สมเด็จพระรามาธิบดีองค์จันท์เองก็ยังคงทรงยอมลงให้ เช่น ในคราวที่มีพระคำรียจะให้ไปทวงเขตเกาะกรอเบ็ยกับเขตเปร็ย โนกอร์ที่ญวนยิม ไปเมื่อสมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนีทรงขวางไว้ สมเด็จพระรามาธิบดีองค์จันท์ก็ตั้งยอม²¹⁰ สมเด็จพระรามาธิบดีองค์จันท์จึงยังไม่ทรงลงมืออะไร การเสด็จเขตกรอแจะในคราวที่ทรงได้ไปพบนางวะห์นั้น ก็จะเป็นการเสด็จออกไปแสวงหาพันธมิตรเพื่อเอาไว้เป็นกำลังสู้กับพระองค์โสร พระองค์ตนและพระองค์อิม หรืออาจจะเสด็จหนีจากพระบรมราชวังซึ่งคงเต็มไปด้วยหูดตาของสมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนีนั้น การยอมเข้ารีตของพระองค์จึงเท่ากับว่ายังเป็นนัดเดียวได้คนสองตัว คือ “นางวะห์ก็จะได้ พวกจามชาวทั้งนั้นก็จะ ได้มีจิตใจเป็นหนึ่งเดียวกับกูอีกด้วย”

มีความเชื่อหนึ่งที่เล่าขานกันในหมู่คนไทยทั้งที่ใฝ่ใจและไม่ใฝ่ใจในเรื่องคาถาอาคมว่า หมอเขมรนี้มีวิชาดี อาคมแข็งกล้านัก คือยกหมอเขมรว่าเก่งกว่าหมอไทย ขณะที่ในหมู่คนเขมรเอง นับถือว่าหมोजามมีวิชาดี มีมนต์อาคมแก่กล้ากว่าหมอเขมร

คำว่า “จาม” นี้ เขมรใช้เรียกพวกที่นับถือศาสนาอิสลาม

²⁰⁹ ติกสมยบายุสโธร ภาคที่ 5 อีตัม 20.

²¹⁰ ติกสมยบายุสโธร ภาคที่ 5 อีตัม 22.

ความระแวงพระราชบุตรของสมเด็จพระอู่ไทยมหาอุกโยราชที่พระองค์ให้ลอบปลงพระชนม์นั้นเป็นเรื่องที่มีมูล เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวถึงพระองค์โสรั้งกับพระองค์ตนว่าทรงคิดแต่จะแก้แค้นแทนสมเด็จพระวรวราชบิดา²¹¹ ใน ค.ศ.1655 สมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนี พร้อมด้วยพระองค์โสรั้งและพระองค์ตน ก็กราบถวายบังคมลาสมเด็จพระรามาริบัติองค์จันท์ไปประทับอยู่ ณ พนมเป็ญ เอกสารมหาบุรุษกล่าวถึงความตอนนี่ว่า “สมเด็จพระราชโองการพระรามาริบัติไม่กล้าขัดขืนพระสวณีย์เลย แล้วก็กราบทูลว่า : ขอเสด็จตามสบพระราชหฤทัยเถิดฯ”²¹²

ความตอนที่สมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนี พร้อมด้วยพระองค์โสรั้งและพระองค์ตน เสด็จไปประทับ ณ พนมเป็ญ นั้น เอกสารมหาบุรุษเขมรไม่ได้กล่าวว่าด้วยเหตุใด แต่ความที่มาก่อนนั้น ตอนที่กล่าวถึงสมเด็จพระรามาริบัติองค์จันท์ที่ตั้งพวกจามชวาทำราชการน้อยใหญ่ในพระนครบอกเป็นนัยว่าสมเด็จพระรามาริบัติพระองค์จันท์พร้อมที่จะประจันหน้ากับอีกฝ่ายแล้ว สมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนี พร้อมด้วยพระองค์โสรั้งและพระองค์ตน จึงต้องเสด็จไปประทับ ณ พนมเป็ญ แล้วมีพระศุกอักษรไปทูลขอทัพญวนเข้ามาช่วยรบ ความในพระศุกอักษรนั้นกล่าวประณามสมเด็จพระรามาริบัติองค์จันท์ไว้ 5 ประการคือ

- 1 - ทรงลอบปลงพระชนม์สมเด็จพระอู่ไทยบรมราชา มหาอุกโยราช ซึ่งมีพระเดชพระคุณเป็นอันมากเหนือพระองค์
- 2 - ทรงลอบปลงพระชนม์พระราชโองการ พระบรมราชาธิราช เป็นพระริษยาพร้อมด้วยเจ้าราชสมบัติเสวยไม่คิดถึงพระเดชพระคุณที่ทรงรักษาพยายามให้มีความสุขรุ่งเรืองเลย
- 3 - ทรงละทิ้งพระพุทธศาสนา กับชาติพันธุ์ของตัวเอง แล้วไปเข้ารีตจามชวา แล้วแปรมาคิดเบียนชาติญวนเรานี้ด้วย
- 4 - ทรงยกเอาแต่มนตราวิชาจามชวาให้มีอำนาจ กำแพงข่มขู่เหนือมนตรีเขมร-ญวน ไม่ได้นึกคิดถึงพระเดชพระคุณญวนซึ่งได้ผูกพระราชไมตรี เพื่อให้ได้มีความสุขนั้นเลย
- 5 - ในพระนครเกิดโจรปล้น มหันตโทษ จลาจล ไม่ได้คิดปราบปรามให้ราบคาบ ประทับแนบชิดกับเนียบเมเนียงสาวะห์จาม-ชวา เท่านั้น ฯ ราษฎรในพระนครเกิดความรุ่มร้อนยิ่งนัก ฯ²¹³

นับเป็นที่แห่งเดียวในเอกสารมหาบุรุษเขมรที่มีความประณามสมเด็จพระรามาริบัติองค์จันท์

ข้างพระเจ้ากรุงอันนามก็ได้รับศุกอักษรนั้นก็โปรดให้จัดกองทัพเป็นแม่ทัพยกพล 5,000 นาย มาช่วยสมเด็จพระท้าวธิดามหาราชชนนีรบกับสมเด็จพระรามาริบัติองค์จันท์ ด้วยประสงคืจะ

²¹¹ เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 5 อีตัม 21.

²¹² เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 5 อีตัม 22.

²¹³ เอกสารมหาบุรุษเขมร ภาคที่ 5 อีตัม 24.

ไม่ให้เขมรทวงเอาเขตเกาะกรอเบียดกับเขตเปรียโนกอร์คิน กับตั้งใจจะขอเมืองลงโท ผซาร์แอก มิวคจรุก เป็นบำเหน็จรางวัลอีกด้วย²¹⁴

ผลของสงครามในคราวนั้นคือ สมเด็จพระรามาธิบดีองค์จันท์ถูกทัพองกุเบียงจับพระองค์ได้ และองกุเบียงก็ตั้งใจจะจับเอาพระองค์โสรักับพระองค์ตน แล้ว “เอากรุงกัมพูชาธิบดีเป็นเมืองขึ้น”²¹⁵ ไม่ทราบได้ว่าแผนการขององกุเบียงนี้ ตระเตรียมไว้แต่ก่อนยกทัพมาหรือเพิ่งจะมาคิดเอาเมื่อยกเข้ามาในเขมรแล้ว แต่การซึ่งองกุเบียงคิดอย่างนี้ เท่ากับเป็นการเปิดช่องทางให้พระองค์โสรัซึ่งจะได้ เสวยราชย์เป็นกษัตริย์ในกรุงกัมพูชาปฏิเสศบุญคุณของญวน ได้โดยง่าย เพราะว่าแม่ญวนจะช่วยเอาราชสมบัติถวาย แต่ก็กลับเปลี่ยนแปรจิตคิดละเมียดทางพระราชไมตรี กัมพูชาจึงไม่จำเป็นจะต้องรำลึก “พระเดชพระคุณ” แต่อย่างไร และแม้ว่าพระองค์โสรัจะไม่ใช้ช่องทางที่เปิดโล่งเอาไว้นี้ ประชากรราษฎรของพระองค์ในชั้นหลังก็จะได้ใช้ความตรงนี้ปิดการรำลึกบุญคุณ หรือแม้แต่ใช้ประณามญวนได้โดยง่าย

เมื่อพระองค์โสรัและพระองค์ตนทราบว่าองกุเบียงกับกองทัพญวน “กลับเป็นศัตรูกับเรา” ก็ตรัสปรึกษากับนาหมื่นสรรพมุขมนตรี ชุนนางทั้งปวงก็กราบถวายบังคมทูลว่า “ทูลพระบังคมทั้งหมดไม่พร้อมเป็นเมืองขึ้นญวน ถ้าเรายอมเป็นเมืองขึ้นมัน พระองค์จะเสื่อมถอยพระกิตติยศ ฯ ความนี้ถ้าลือไปยังนานาประเทศ จะทำให้เสียชื่อเสียงนัก ฯ ทูลพระบังคมเป็นข้าทั้งหลายขอรับอาสาเข้ารบกับญวนให้สุดความสามารถ ฯ”²¹⁶ พระองค์โสรักับพระองค์ตนก็จัดทัพตีได้ทัพญวนถอยกลับไปองกุเบียงก็เอาสมเด็จพระรามาธิบดีองค์จันท์ใส่กรงเหล็กนำกลับไปเมืองญวน แล้วกราบบังคมทูลพระเจ้ากรุงอันนามก็ว่า “พระบรมราชากับพระอุทัยสุรยวงษ์กลับเป็นศัตรู ยกทัพมาพลญวนสิ้นเป็นอันมาก” พระเจ้ากรุงอันนามก็ไม่ได้ทรงทราบความจริงก็ทรงพระพิโรธนัก²¹⁷ จึงมิได้ส่งทัพมากัมพูชาเป็นแต่จัดชุนนางให้ส่งสมเด็จพระรามาธิบดีกลับกัมพูชา ด้วยความโทมนัสน้อยพระทัย สมเด็จพระรามาธิบดีก็เสด็จสุรคตในระหว่างเสด็จกลับกัมพูชานั้นเอง พระองค์โสรัก็ได้เสวยราชย์ ประทับ ณ พระบรมราชวังอุดงค์เมียนเจีย และเรื่องเขมรทวงคืนแผ่นดินกัมพูชาที่พระเจ้ากรุงอันนามก็ “ยืม” ไป ก็เป็นอันขาดหายไปแต่นั้นเป็นต้นมา เมื่อเอกสารมหาบุรุษเขมรจะกล่าวถึงสัมพันธ์เขมร-ญวนหลังจากนั้นมา ก็จะเป็นเรื่องชุนนางเขมรหนีไปพึ่งญวนขอกำลังยกมารบกับกษัตริย์เขมร หรือกษัตริย์เขมรหนีไปเมืองญวนขอกำลังมารบกับไทย แต่เท่านั้น

²¹⁴ ฉกสารมหาบุรุษไธม ภาคที่ 5 อีถั 25.

²¹⁵ ฉกสารมหาบุรุษไธม ภาคที่ 5 อีถั 27.

²¹⁶ ฉกสารมหาบุรุษไธม ภาคที่ 5 อีถั 28.

²¹⁷ ฉกสารมหาบุรุษไธม ภาคที่ 5 อีถั 29.

บทที่ 6

การพินิจตัวบทเอกสารมหาบุรุษเขมร (ข):

เรื่องของผู้น้อย

ก. เรื่องของขุนนาง

ผู้เขียนนั้น เห็นได้เคลื่อนกล่นในเอกสารมหาบุรุษเขมร แต่เรื่องของผู้น้อยที่จะกล่าวถึงนี้คือ ผู้น้อยที่เป็นตัวเอกของเรื่อง บทบาทในบางช่วงจังหวะเวลาเด่นกว่ากษัตริย์ ทรงไว้ซึ่งภูมิธรรมกว่า กษัตริย์ ผู้น้อยที่เข้าลักษณะเช่นนี้อย่างชัดเจนที่สุดคือ เค โชเมียส¹ ซึ่งเป็นผู้น้อยเพียงคนเดียวที่ ปรากฏเป็นรูปปกของเอกสารมหาบุรุษเขมรฉบับพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในรูปนิตยสารติดต่อกัน 7 ฉบับ คือตั้งแต่ฉบับที่ 38-44 ซึ่งเป็นฉบับที่มีกล่าวถึงเรื่องราวของเค โชเมียส¹ หน้ากระดาษที่กล่าว ถึงช่วงเวลาในชีวิตของเค โชเมียสมีอยู่ราวร้อยละ 10 ของจำนวนหน้ากระดาษทั้งหมดในเอกสาร มหาบุรุษเขมร มากกว่ามากเมื่อเทียบกับจำนวนหน้ากระดาษที่อุทิศให้แก่กษัตริย์ส่วนใหญ่ และมากกว่าที่กล่าวถึงผู้น้อยที่เป็นตัวเอกอีกสองคนคือออกญาสุวรรณคโลกเมือง และเค โชยอด

เค โชเมียสกับออกญาสุวรรณคโลกเมืองนี้จะเป็นที่รู้จักกันในชั้นหลังลงมาในชื่อว่า เนียะตา กรอสมกอ² และเนียะตาเหมลียงเมือง โดยลำดับ เรื่องของท่านทั้งสองเป็นเรื่องประวัติศาสตร์ที่ได้รับความนิยมนิยมและกลายมาเป็นตำนาน³ ในประชุมเรื่องเพลงเขมร ภาค 8 ซึ่งว่าด้วยประวัติเนียะตาก็มี เรื่องของเนียะตาเหมลียงเมืองด้วย⁴ ส่วนเค โชยอดนั้นไม่ปรากฏจะถูกกล่าวถึงในฐานะเนียะตาแต่ อย่างไร

¹ รูปปกดังกล่าวเป็นภาพวาด วาดเป็นรูปเค โชเมียสในชุดครุย สวมหมวกทรงประพาส จี๋มายืนอยู่หน้า กองทหาร หันหน้าไปทางซ้ายมือของผู้อ่าน ได้ภาพมีคำบรรยายว่า “ออกญาเค โชเมียส [หรือที่] เรียกว่ากรอสมกอ เป็นกษัตริย์ศึกในศตวรรษที่ 17 (นักสมุทรสาครบุรุษไฮเออร์ เมอ 38-44 อีดี 593, 609, 625, 641, 657, 673, 687. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน)

² ชื่อว่า กูเกาษ-ก [กรอสมก-ก] หรือคอกแดง นี้เพราะเค โชเมียสมีรอยแดงพันอยู่รอบคอ (นักสมุทรสาครบุรุษไฮเออร์ ภาค 8 อีดี 16) ไม่มีที่กล่าวอธิบายไว้เป็นการเฉพาะว่ารอยแดงนั้นเกิดเพราะอะไร แต่ความตอนหนึ่งเล่าว่ามีงูทองมาเลื้อยพันคอเค โชเมียส (นักสมุทรสาครบุรุษไฮเออร์ ภาค 8 อีดี 14) ซึ่งคงเป็นที่มาของรอยแดง รอบคอกนั่นเอง

³ Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia: a Preliminary Guide* (London: Oxford University Press, 1996), p.21.

⁴ ฤทธิ บุษบง, “[ประเพณีการขับร้องเพลงเขมร]” ฤทธิ บุษบง [ประเพณีการขับร้องเพลงเขมร ภาค 8] (n.p.), (n.d.), อีดี 1-14.

เรื่องของผู้น้อยทั้งสามนี้แจกเข้าได้ในเรื่องแบบทางการนิยม (officielles) ซึ่งเน้นบทบาทและสถานะอันสูงส่งของขุนนางขุนนางเป็นทั้งผู้ทรงอำนาจและเปี่ยมด้วยปรีชาญาณอาจจะยิ่งกษัตริย์ด้วยซ้ำไป ในขณะที่เรื่องของผู้น้อยบางคนที่เป็นคู่อุปสรรคของเดโชเมียะส์ หรือผู้น้อยคนอื่นๆ ที่ไม่มีบทบาทเด่นเท่าอาจแจกเข้าได้ในแบบ ประชาานิยม (populaires) ซึ่งมีเหตุการณ์ที่สะท้อนให้เห็นถึงทัศนคติของประชาชนในท้องถิ่นและเน้นบทบาทของพระ

มีข้อพึงสังเกตประการหนึ่งคือ คู่อุปสรรคสำคัญของผู้น้อยทั้งสามดังที่กล่าวถึงนั้น ล้วนแล้วแต่เป็นศัตรูที่เกิดจากข้างใน และแม้จะมีบทบาทเด่นเพียงไร ผู้น้อยก็ไม่ได้บทบาทเป็นองค์ประธาน โดยบทบาทอย่างนี้ตกแก่เฉพาะกษัตริย์ ขุนนาง—ผู้น้อย เป็นก็แต่ผู้รองบาท กระทำการใดก็แต่เพื่อฝากชื่อไว้ในแผ่นดิน สมดังที่พระชัยเจสดากกล่าวไว้ในคราวชุมนุมปรึกษาราชการศึกปราบบาตถึงจักรว่า

ครั้งในแผ่นดินพระปฐมสุรยวงษ์นั้น ก็เคยมีเจ้าห้วยซรกซ้อม โรงดวงซื่อระลือลือลั่นว่า : สมเด็จเจ้าพญาเดโชภู่อานิน เป็นผู้เก่งกล้าผดแทรกดิน ซื่อเสียงเลื่องลือจรจาย เกียรติชื่อนั้นอยู่มาจนถึงทุกวันนี้ ครั้นมาถึงชั้นของอาซึ่ง ได้เป็นเจ้าห้วยซรกซ้อม โรงดวงนั้น อาท่านก็เลื่องลือระบือชื่อว่าเป็นผู้เก่งกล้าสามารถ ไม่น้อยกว่ากันเลข ดังนี้แล้ว ขอให้อาท่านพยายามปราบบาตถึงจักรนี้ให้ได้ราบคาบ เพื่อเอาเกียรติไว้ชื่อให้ดุจดังสมเด็จเจ้าพญาเดโชภู่อานินนั้น⁵

เรื่องของผู้น้อยอย่างที่จะกล่าวถึงข้างหน้านี้ ปรากฏมาในเอกสารมหาบุรุษเขมรเพียงในคริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นที่สุด พ้นจากนั้น ไปจะไม่ปรากฏอีก

1. เรื่องเจ้าพญาสวรรคโลกเมือง

ชื่อของเจ้าพญาสวรรคโลกเมือง⁶ ปรากฏเป็นครั้งแรกในเอกสารมหาบุรุษเขมรในตอนที่พระจันทร์ราชา โอรสในสมเด็จพระสุคนธบทซึ่งพระเสด็จก่อนปลงพระชนม์แย่งเอาราชสมบัติไปนั้น

จูดิธ เอ็ม เจค็อบ ว่าในประชุมเรื่องเพลงเขมร ภาค 8 นี้ มีเรื่อง “ประวัติเนียะดาเขลียงเมืองและเนียะดากรอฮอมกอก เหตุการณ์ประวัติศาสตร์อันลือเลื่อง 2 เหตุการณ์ที่กลายมาเป็นตำนาน” (Judith M. Jacob, *The Traditional Literature of Cambodia*, p.21.) แต่เรื่อง เนียะดากรอฮอมกอก ที่มาในประชุมเรื่องเพลงเขมร ภาค 8 ไม่ใช่เรื่องเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ (ดู ภิโย ภัสร์ และ สฤษดิ์ ฤกษ์, “สุภกถาภุบายก” ภูษ ปรุณีเป็ญเฎงไฮุ ภาค 8 [ประชุมเรื่องเพลงเขมร ภาค 8], อีตัม 74-77.) และเป็นคนละเรื่องกันกับเรื่องของเดโชเมียะส์ที่จะได้ชื่อในภายหลังว่าเนียะดากรอฮอมกอกที่เป็น “เหตุการณ์ประวัติศาสตร์อันลือเลื่อง” นั้น

⁵ ฅกสภามหาบุรุษไฮุ ภาค 4 อีตัม 47.

⁶ เอกสารมหาบุรุษเขมรว่าชื่อตัวของเจ้าพญาสวรรคโลกเมืองคือ นูว (ฅกสภามหาบุรุษไฮุ ภาค 2 อีตัม 23.) ส่วนหนังสือบางเล่มในชั้นหลังมาว่าชื่อตัวของพญาเมืองคือ เพชร (สุม ฝึ, ปรุทธิสภาสตรูประภาดานาทรู

เจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองกับลูกชายได้ทำราชการสู้รบกับทัพพระเสด็จกอนถวายพระจันท-
 ทรราชาเป็นสามารต ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าเกานาพล กว่า 100,000 นาย ยกมาปิดล้อมค่ายของพระจันท-
 ทรราชาที่โปซัดนาน 12 เดือน เจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองก็กราบทูลพระจันทราชาว่า

ทูลพระบังคมเป็นข้าได้ความคิดหนึ่งมาขอรับอาสา คือ ไปเกณฑ์กองทัพปีศาจให้มาโจมตีทัพเจ้าฟ้าเกา
 ถ้าทรงพระราชอนุญาต ทูลพระบังคมเป็นข้าเห็นเป็นแน่ว่าจะชนะศัตรูโดยง่าย ถ้าทรงพระกรุณาพิเศษยล
 พร้อมด้วยนั้น ขอให้ขุดหลุมกลางค่ายนี้ให้ได้โดยเร็ว เพื่อที่ทูลพระบังคมเป็นข้าจะได้คิดการถวายเป็น
 เวลา ฯ¹²

พระจันทราชาไม่ทรงเชื่อแต่ก็ห้ามไม่สำเร็จ ก็ทรงอนุญาตให้เจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองกระทำการตาม
 ประสงค์ เจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองก็ให้ขุดหลุมลึก 8 ศอก ตั้งพิธีตามตำรับวิชา แล้วสั่งเสียดญาจันท์
 ซึ่งเป็นสหายรักว่า

ให้อึ่งสหายรักอยู่เป็นแม่สมิงแทนข้า เพื่อพูดต่อจากพระมหากษัตริย์ อย่าให้พระองค์พูดโดยตรงกับตัว
 ข้าเลย ประการหนึ่ง ถึงวันพุธ [เป็นวัน] เพ็ญบูรณมี เดือนพิจสาจะ เวลายัน ถ้าอึ่งยินเสียงอึกทักอ้ออึ่ง
 บนท้องฟ้า [และ] ในดินแล้ว ให้อึ่งกราบบังคมทูลพระบรมบพิตร ขอให้ นำทัพไปโจมตีศัตรูโดยเร็ว ฯ

แล้วเจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองก็กระโจมลงหลุมฆ่าตัวตายไปเกณฑ์ไพร่พลปีศาจมารบกับทัพศัตรู¹³

ปีศาจเจ้าพญาเมืองจะได้ทำศึกถวายเป็นพระจันทราชา 3 คราว¹⁴ และเมื่อพระจันทราชาปราบ
 พระเสด็จกอนได้แล้วและโปรดให้สร้างพระราชวังที่ลี้วงเวกนั้น ข้างอีสานพระราชวังโปรดให้ตั้ง

¹² ฅกสภษยบทบุรุษโฐร ภษศธึ 2 อึถึร 6.

¹³ ฅกสภษยบทบุรุษโฐร ภษศธึ 2 อึถึร 7. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

ความตอนนี้องสาวดรรณบับจวนเล่าไว้อย่างเดียวกัน แต่ย่นย่อกว่าและให้รายละเอียดผิดกันบ้าง (ดู
Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595), trans. and intro.
 Khin Sok (Paris: Ecole Française d'Extrême Orient, 1988), p.127.) ความในเอกสารมหาบุรุษเขมรจะตรงกับ
 พงสาวดรรณบับวัดตึกวัดมากกว่า (ดูคำที่เจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองกล่าวแก่พญาจันท์ที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมร
 เทียบกับที่มาในฉบับวัดตึกวัดใน DV, t.XII Cited in *Ibid.*, p.388)

¹⁴ คราวแรกคือ ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้าเกาล้อมเมือง อันเป็นเหตุให้เจ้าพญาสุวรรณคโลกฆ่าตัวตายไปเกณฑ์
 ทัพปีศาจ (ฅกสภษยบทบุรุษโฐร ภษศธึ 2 อึถึร 8.)

คราวที่สองคือสมเด็จพระเจ้าฟ้าเกาภายหลังจากที่พ่ายทัพปีศาจเจ้าพญาสุวรรณคโลกเมือง (ฅกสภษ
 ยบทบุรุษโฐร ภษศธึ 2 อึถึร 10-11.) ความตอนนี้องกับที่มาในพงสาวดรรณบับจวน (*Chroniques royales du
 Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595)*, pp.128-130. ความที่ตรงกันนี้รวมถึงเรื่องที่
 พระจันทราชาเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูป ณ วัดแห่งหนึ่งซึ่งทรงบนเอาไว้ก่อนศึกคราวนี้

เคลียงเมือง (หรือเหมียงเมือง) ไว้ที่ด้านหน้า¹⁵ ทำนองศาลเนี่ยะตาประจำพระนคร ส่วนที่ไปซัดนั้น มีจอมปลวกของปีศาจเจ้าพญาเมืองอยู่ข้างใต้ เรียกชื่อว่าจอมปลวกเหมียงเมือง เป็นจอมปลวกสำหรับ ทำนายทายทักชะตาบ้านเมือง¹⁶ ก่อนหน้าที่จะเสียดพระนครลี้วงแวงให้แก่พระนเรศวรใน ค.ศ.1595 ราว 4 ปี เจ้าหวยซรอกไปซัดมีหนังสือเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาทั้ง 3 พระองค์ ณ พระนครลี้วงแวงว่า “จอมปลวกเหมียงเมืองที่ซัดข้างใต้สำหรับพระมหากษัตริย์นั้น ปรีแตกไม่ออกงามเลย”¹⁷ พร้อมกับที่เจ้าหวยซรอกอื่นๆ มีหนังสือแจ้งลางร้ายที่เกิดขึ้นกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครในซรอกของตานั้น

เรื่องของเจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองแปลกจากเรื่องของเดโชเมียะส์กับเดโชยอดตรงที่ประการหนึ่งนั้น แม้จะไม่ได้มีเรื่องเล่าอย่างพิสดาร แต่เจ้าพญาสุวรรณคโลกจะมีบทบาทหน้าที่ต่อ “บ้านเมือง” อีกรวมหลังจากสิ้นชีพแล้ว และเรื่องของท่านเป็นที่จดจำของคนในชั้นหลังลงมามากกว่าในฐานะเนี่ยะตาเหมียงเมือง ประการหนึ่งคือ ถ้ากล่าวถึงเรื่องของเดโชเมียะส์กับเดโชยอดเป็นเรื่องเชิดชูบทบาทของผู้น้อย บทบาทของเจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองก็จะถูกเชิดชูน้อยกว่า เน้นที่ความจงรักภักดีมากกว่า และบทบาทของผู้ใหญ่คือสมเด็จพระจันทรราชาจะเด่นกว่า

2. เรื่องเดโชเมียะส์

เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าเรื่องชีวิตและวีรกรรมของเดโชเมียะส์ไว้ตั้งแต่ยังเยาว์วัย ว่ากุมารเมียะส์เป็นลูกชายของแม่ซรอกแห่งหนึ่งในเขตอาซ็อนตุ๊ก พ่อจัดหาเด็กเป็นบริวารจำนวน 500 คน บริวารทั้งนั้นเรียกขานกุมารเมียะส์ว่าหมื่นเมียะส์ หมื่นเมียะส์กับบริวารกระทำการประหนึ่งตั้งส้องสุมผู้คนเพื่อคิดการใหญ่ จนพ่อต้องเอาตัวหมื่นเมียะส์ไปฝากไว้กับพระปทุมบารมีสิน เจ้าอธิการวัดเตรียล เขตบารายณ์ เพราะเกรงว่าเรื่องที่หมื่นเมียะส์กระทำนั้นจะรู้ไปถึงเจ้าหวยซรอกอาซ็อนตุ๊ก หมื่นเมียะส์เรียนอยู่ในสำนักพระปทุมบารมีสินเป็นเวลา 3 ปี ก็รอบรู้ทั้ง “ไตรภูมิ ไตรเวท ไตรยุช

คราวสุดท้ายคือศึกครั้งที่สุดก่อนที่พระเสด็จก่อนจะสวรรคต (ฉกสมรยาบุรุษไธโร ภาคที่ 2 ใถ์ 54-57.) ตามที่มาในพงศาวดารฉบับจวน ปีศาจเจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองไม่มีบทบาทใดในศึกคราวนี้ และความซึ่งกล่าวถึงศึกครั้งที่สุดในฉบับจวนนี้ก็ต่างจากที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรด้วย (*Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595)*, pp.142-143. เอง สด ยกความในศึกคราวนี้มาไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรด้วย (ดู ฉกสมรยาบุรุษไธโร ภาคที่ 2 ใถ์ 59-60.)

¹⁵ ฉกสมรยาบุรุษไธโร ภาคที่ 2 ใถ์ 61.

¹⁶ ฉกสมรยาบุรุษไธโร ภาคที่ 2 ใถ์ 8-9.

¹⁷ ฉกสมรยาบุรุษไธโร ภาคที่ 2 ใถ์ 56.

สมเด็จพระแก้วฟ้าพญาโณมพระองค์นี้ขึ้นครองราชย์ใน ค.ศ.1600 หลังจากที่พระนเรศวรเสด็จมาตีได้ลี้วงแวกใน ค.ศ.1595 แล้วกวาดต้อนเอาเจ้านาย ทร์พย์สมบัติ กับไพร่พลจำนวนมากไปอยุธยา เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวถึงกษัตริย์พระองค์นี้ไว้ว่า

พระองค์ประพตติดุจลาว เพราะนักแม่นางเพชเป็นพระมารดานั้นมีสัญชาติเป็นลาว พระองค์ไม่เอาพระทัยใส่ในกิจการแผ่นดินเลย ฯ ทรงใส่พระทัยแต่พาทมาเดินเล่น ประทับม้าไล่ต้อนสัตว์เข้ากบดักต้อนกลุ่ม ต้อนกกระทา ไก่ป่า และนกเขา เป็นนิจ ฯ ทรงนำบรรดาข้าหลวงเดิมออกประพาสไพร่ แล้วเบียดเบียนลูกเมียมนตรีราษฎรเป็นนิจกาล ฯ อาศัยการกระทำดังนี้ จึงได้เกิดมีความเดือดร้อนในพระนครนิก ฯ

ส่วนข้างราษฎรซึ่งตั้งตัวเป็นสมเด็จพระเรียมอยู่เขตตรง บาดิ ค โบงมมูม แก้วพระเพลิง กับถมอ โคล ทั้งหมดนี้ พระองค์ไม่คิดปราบปรามเลย ฯ ทรงปล่อยปละละเลยให้มุขมนตรีทั้งนั้นกำแหงหาญเหี้ยววางอำนาจข่มขู่เอาเงิน ทร์พย์สมบัติตามใจชอบ ฯ ในครานั้นเกิดมีโจรปล้นลักทร์พย์สมบัติไม่มีสร้างขาลเลย ฯ²¹

การกล่าวประณามกษัตริย์โดยตรงอย่างพิสดารเช่นนี้ไม่ปรากฏพงศาวดารฉบับที่คัดชำระโดยเจ้านายอย่างฉบับนพรัตน์ ความตอนเดียวกันนี้ในฉบับนพรัตน์กล่าวว่า

ลุศักราช 963 [ค.ศ.1599] ปีฉลู มีราษฎรอยู่หัวเมืองคนหนึ่งตั้งตัวเป็นเจ้า ไม่อ่อนน้อมต่อพระองค์ [สมเด็จพระแก้วฟ้าพญาโณม] ฯ ได้ทรงแต่งคนไปจับก็ไม่ได้ตัว เวลานั้นบรรดาราษฎรไพร่บ้านพลเมืองไม่อยู่ในระเบียบเรียบร้อย ได้ประพตติคนเป็นโจรผู้ร้ายจับกับชื้อกันขายตามอำเภอใจ บ้านเมืองอยู่ไม่สุขสบาย ตั้งแต่ปีเสงจนถึงปีฉลูได้ 9 ปี ส่วนสมเด็จพระแก้วฟ้า ก็ทรงไปผนวชเป็นพระสงฆ์องค์เจ้าเสีย หาได้ทรงคิดราชการงานเมืองไม่ (เมื่อเวลาทรงราชย์อยู่นั้น) ก็พอพระทัยแต่ในการจับช้าง²²

กับทั้ง ไม่มีกล่าวถึงเค โขเมียะสัในที่ตรงไหนเลยทั้งนั้น

พงศาวดารฉบับนพรัตน์กล่าวตรงกับเอกสารมหาบุรุษในข้อที่ว่า สมเด็จพระมหาเทวีกษัตริย์พระอัยกีในสมเด็จพระแก้วฟ้าพญาโณมให้มีพระราชสาส์นไปทูลขอพระศรีสุริโยพรรณซึ่งพระนเรศวรนำพระองค์เข้าไปประทับอยู่ ณ อยุธยา ความปรารถนาเหตุที่ต้องให้ไปขององค์พระศรีสุริโยพรรณนั้น

²¹ ฅกสภษภษทบุรุษโอง ภาตติ 4 อังค 11.

²² ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 96-97. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน. ปีที่ครองราชย์ตรงกับในเอกสารมหาบุรุษเขมร.

ก็ตรงกัน ผิดกันอย่างฉกรรจ์ตรงที่พงศาวดารฉบับปรัตน์กล่าวแต่เพียงว่า “ด้วยตั้งแต่รัชกาลของ พระราชโองการ พระบรมราชาที่สี่ รัชกาลของพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช รัชกาลของสมเด็จพระบรม- ราชาที่สี่ (แลรัชกาลของพระเจ้าฟ้าทวารวดี) ทั้ง 4 รัชกาลนี้ บ้านเมือง รุ่งโรจน์ไม่บริบูรณ์”²³ ส่วนเอกสาร มหาบุรุษเขมรให้สมเด็จพระมหาเทววิภคย์ออกพระโอรสอุปราชนามกษัตริย์หลายพระองค์อย่างแรง ดังความว่า

พระมหากษัตริย์ซึ่งเสวยราชย์รักษาสุขทุกข์อาณาประชาราษฎร์ราชธานีตั้งแต่สมเด็จพระบรมราชาพญา- ดนเรื่อยมาถึงสมเด็จพระแก้วฟ้าพญาโณมรูปนี้ นับได้ 3 พระองค์แล้ว ไม่มีกษัตริย์พระองค์ใดประพฤดิ- ให้ได้ตรงต้องตามกฎหมายตามจารีตประเพณีนั้นได้เลย เห็นแต่กระทำย่ำยีพระพุทธศาสนาให้ปี่ป่น ย่ำยี ให้เสื่อมพระกิตติยศ อาณาประชาราษฎร์ก็มีแต่ความเดือดร้อนมากขึ้น กับรับทุกข์เวทนาอีกด้วย ฯ²⁴

ความที่ว่า “กระทำย่ำยีพระพุทธศาสนาให้ปี่ป่น” นั้น เป็นคำประณามอย่างรุนแรงที่สุดที่กษัตริย์ซึ่งมี- หน้าที่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาพึงจะได้รับ จึงไม่แปลกอันใดที่เมื่อสมเด็จพระแก้วฟ้าพญาโณมได้- ตัวหมิ่นเหมะสัมาแล้วจะทรง “ไม่นับถือหมิ่นเหมะสัมาเป็นผู้ทรงคุณความรู้ แล้วให้บุญยศศักดิ์สมแก่- วิชาความรู้นั้นเลย คือทรงยู่แต่จะชี้ [มั่ว] ยิง [สัตว์] กับจับลูกเมียอาณาประชาราษฎร์”²⁵ หมิ่น- เหมะสัจึงออกเที่ยวเดินทางไปและได้ของวิเศษมาในระหว่างนั้น จากนั้นหมิ่นเหมะสัก็ทำการค้าโดย- สุจริต เอากำไรแต่น้อย ได้ทรัพย์สินมาก็เอามาไถ่ตัวเด็กคนหนึ่งชื่อ ย็อน (บางแห่งว่าอ้ายยอด)- มาเป็นข้ารับใช้²⁶

ภายหลังมา หมิ่นเหมะสัได้ทำราชการแล้วก้าวหน้าเป็นลำดับจนได้เป็นเจ้าพญาโคโซ

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.

²⁴ ติกสาทรยาบุดรไฮ้ ภาตตี 4 อังคัม 11.

²⁵ ติกสาทรยาบุดรไฮ้ ภาตตี 4 อังคัม 14. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน

ความเรื่องซึ่งสมเด็จพระแก้วฟ้าพญาโณมไม่ทรงใช้สอยหมิ่นเหมะสัในหน้าที่ราชการนี้ มีเล่าไว้ใน

พงศาวดารฉบับวัดตึกวัดด้วย ดังว่า “Le roi n'accorda pas au Min Mas beaucoup de considération” (DV, t.XXV. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.245.) ใจความสำคัญนั้นตรงกับฉบับเอกสาร มหาบุรุษเขมร แต่พิสดารน้อยกว่า

²⁶ ติกสาทรยาบุดรไฮ้ ภาตตี 4 อังคัม 15. เรื่องนี้เล่าไว้ตรงกับพงศาวดารฉบับวัดตึกวัด แต่ในฉบับวัด- ตึกวัดแจ้งไว้แต่ที่นี้โดยว่า อ้ายยอด (ฉบับวัดตึกวัดออกชื่อว่า อ้าย Yat) เป็น ปโนง (DV, t.XXV. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.245.) ขณะที่เอกสารมหาบุรุษไม่ระบุไว้ จะไปทราบก็- ในตอนเหมะ มเนียงนุทูลพระชะเจสตาในคราวที่อ้ายยอดได้รับพระราชทานอาญาสิทธิ์ออกไปกบฏที่ไปซัดว่าอ้าย- ยอดนี้ “มันมีสัญชาติเป็นปโนง” (ติกสาทรยาบุดรไฮ้ ภาตตี 4 อังคัม 79.)

เจ้าหว่ายชรกซ้อมโรงดวง แต่เป็นขุนนางประชาชนตั้ง คือเป็น โดยความเห็นชอบและความยินยอมพร้อมใจของประชาชนที่เลือกหมั้นเมียะสให้ทำหน้าที่ดูแลทุกข์สุขอาณาประชาราษฎร์มาโดยลำดับ ดังว่า “บรรดาราชฎร้องขอไปยังเจ้าพญาเดโช เจ้าหว่ายชรกซ้อมโรงดวงให้แต่งตั้งหมั้นเมียะสนั้นเป็น กรอพาเปยะสัชวา ฯ หมั้นเมียะสตั้งแต่ได้ถือหน้าที่ราชการในเวลานั้น ก็เอาใจใส่รักษาบรรดาราชฎร้องในชรกของตัว...ราชฎร้องในชรกกี้รักใคร่นิยมชมชื่นหมั้นเมียะสมากยิ่งนัก” ครั้นเจ้าพญาเดโชถึงแก่อนิจกรรมไป “กรมการทั้งสิ้นกับบรรดาราชฎร้องชุมนุมพร้อมกันว่า จะปล่อยเมืองไม่ให้มีเจ้าหว่ายชรกครอบครองนั้นไม่ได้เลย ฯ เมื่อเป็นเช่นนี้ควรแต่ให้กรอพาเปยะสนี้ขึ้นเป็นเจ้าหว่ายชรกสืบไป” แล้วจึงค้อยกราบบังคมทูลกษัตริย์ในภายหลัง²⁷

เมื่อพระศรีสุริโยพรรณเสด็จมาจากอยุธยาถึงเขมร เดโชเมียะสจะได้รับการรับรองจากพระองค์ให้มียศศักดิ์ขึ้นกว่าเดิมเป็นที่ เจ้าพญาเดโชป่าองค์ แต่ทั้งนี้ก็ด้วยความสามารถ กับทั้ง “รูปร่าง กริยามารยาท.....สมกับจะให้ทำการเป็นแม่ทัพบังคับพลนับหมื่นได้” ของเดโชเมียะสนั้นเอง ข้างภรรยาของเดโชเมียะสซึ่งเดิมเป็นภรรยาของเจ้าหว่ายชรกซ้อมโรงดวงคนก่อนนั้นก็ทรงตั้งเป็นเนียะจุมเดียวท้าวมหาเทวินารีโสภณ * ให้เป็นใหญ่เหนือสตรีทั้งปวง เนียะจุมเดียวผู้นี้ก็มีบทบาทช่วยเดโชเมียะสในการปราบปรามศัตรูแผ่นดินด้วยเช่นกัน²⁸ เดโชเมียะสจะได้ทำราชการตลอดแผ่นดินสมเด็จพระศรีสุริโยพรรณ (ครองราชย์ ค.ศ.1602–1629) ต่อมาจนถึงแผ่นดินพระชัยเจสดา (ครองราชย์ ค.ศ.1629–1636) และถึงแก่อสัญกรรมใน ค.ศ.1636 ตอนปลายแผ่นดินพระชัยเจสดานั้นเอง²⁹

คู่อุปสรรคซึ่งเป็น โอกาสให้เดโชเมียะสได้แสดงวีรกรรมนั้น ทั้งหมดเป็นศัตรูที่เกิดขึ้นภายในพระนคร เป็นกลุ่มของคนทีเรียได้ว่าผู้น้อยเช่นกันกับเดโชเมียะสนั้น ได้แก่ เปรียะเรียมแก้วพระเพลิง³⁰ พระเรียมบาตี³¹ พระเรียมตรัง³² พระเรียมตโงงมมูและพระเรียมบาพนม³³ เว้นเสียแต่

²⁷ ติกสมายกบายุสไฮเอ ภาตตี 4 อีถั 15. ความตอนนีตรงกับพงศาวดารฉบับวัดคีกวิล แม้งั้นในรายละเอียดที่ว่า หมั้นเมียะสอเนียะจุมเดียวแชรนซึ่งเป็นภริยาของเจ้าหว่ายชรกคนเดิมเป็นเมียหลวง (ดู DV, t.XXV. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.245.) แต่ความในเอกสารมหานุชรเขมรที่ว่า ให้ตั้งหมั้นเมียะสเป็นเจ้าหว่ายชรกก่อนแล้วค้อยกราบบังคมทูลในภายหลังนี้ ไม่มีในพงศาวดารฉบับวัดคีกวิล

* เนียะจุมเดียว แปลได้ว่า คุณหญิง, ท่านผู้หญิง

²⁸ คือในคราวปราบเสด็จล้อมเราราชาธิราช (ติกสมายกบายุสไฮเอ ภาตตี 4 อีถั 61-66.) เรื่องปราบเสด็จล้อมเราราชาธิราชที่มาในพงศาวดารฉบับวัดคีกวิล ดู DV, t.XXVIII. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.405-407. ใจความสำคัญตรงกัน ผิดกันแต่ในรายละเอียด

²⁹ ติกสมายกบายุสไฮเอ ภาตตี 4 อีถั 76.

³⁰ ดู ติกสมายกบายุสไฮเอ ภาตตี 4 อีถั 16-18. เทียบกับพงศาวดารฉบับวัดคีกวิลใน (DV, t.XXV. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.248-250.)

พระแก้วฟ้าพญาโณมซึ่งเป็นพระวงศ์ที่อาจจำแนกเข้าในพวกผู้ใหญ่³⁴ ทั้งหมดเป็นการนำทัพของ เดโชเมยะสซึ่งเป็นกษัตริย์ศึกถืออาชญาสิทธิบัญญัติราชการทัพ³⁵ เว้นแต่ในคราวที่ไปปราบพระเรียม โดบงมมกับพระเรียมบาพนมซึ่งคราวนั้นกระทำการร่วมด้วยพระชัยเจสดาและพระอุทัย โอรสใน สมเด็จพระสุริโยพรรณ ส่วนในคราวที่ไปปราบพระเรียมตรงนั้น แม้ว่าพระชัยเจสดากับพระอุทัย จะยกทัพไปด้วย แต่ทัพพระอุทัยก็ต้องพ่ายแก่ทัพพระเรียมตรง บทบาทในการศึกจนได้ชัยเป็นของ เดโชเมยะสแต่ผู้เดียว

ครั้นปราบปรามเหล่าพระเรียมทั้งนั้นกับหัวเมืองต่างๆ ที่กระด้างกระเดื่องจนหมดสิ้นแล้ว เดโชเมยะสก็ได้รับพระราชทานตั้งเป็นออกญาเดโชบูราราช ที่เสด็จตรัษฎ³⁶ สักดินา 10 หัวพัน³⁷ จาก นั้น เอกสารมหานุกรมเชมร ก็กล่าวว่

สมเด็จพระบรมบพิตรเป็นเจ้าเหนือหัว ทรงตรัสปรึกษากับสมเด็จพระสุคนธามาหาสังฆราชา ราชาคณะ พระราชวงษานูวงศ์ กับองค์อัครมหาเสนา เสนาบดี มนตรีน้อยใหญ่ ข้าราชการทั้งปวงว่า : เราได้มาตั้งอยู่ที่นี้ปีกว่าแล้ว เราได้ปราบปรามศึกศัตรู “คือทำให้ศัตรูยอมแพ้” พวกก่อความไม่สงบนั้น “คนที่อวดดี คนที่ทะเล่กิ่งก้าวร้าว พวกก่อการปั่นป่วน” ก็ราบคาบหมดแล้ว³⁸

³¹ ดู ฅกสมรยบายุสโองร ภาตธึ 4 อึถึม 23-25. เทียบกับพงสาวดารจบบัวัดคึกวิลใน (DV, t.XXV. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.257-258.)

³² ฅกสมรยบายุสโองร ภาตธึ 4 อึถึม 25-29.

³³ พระเรียมโดบงมม ดู ฅกสมรยบายุสโองร ภาตธึ 4 อึถึม 36-40. และพระเรียมบาพนม ดู ฅกสมรยบายุสโองร ภาตธึ 4 อึถึม 36-40.

³⁴ ดู ฅกสมรยบายุสโองร ภาตธึ 4 อึถึม 20-21, 22-23.

³⁵ เชน ในตอนไปปราบพระเรียมแก้วพระเพลิง พระศรีสุริโยพรรณก็พระราชทาน “ดาบและฝักของเก่า เป็นดาบอาชญาศึก ถ้าผู้ใดขัดขืนให้ลงโทษผู้นั้นถึงชีวิต” (ฅกสมรยบายุสโองร ภาตธึ 4 อึถึม 16)

³⁶ เสด็จตรัษฎ คือเจ้าหวยชรกที่มีสักดินา 10 หัวพัน เป็นตำแหน่งขุนนางแต่โบราณ เป็นแม่ทัพใหญ่เรียกว่า เสด็จศึก มีอำนาจมากคนได้ ในกัมพูชาสมัยโบราณมีเสด็จตรัษฎ 5 คือ ออกญาเดโชบูราราชชรกก็อมปงสวาย ออกญาสวรรคโลกชรกไปซัด ออกญาพิสณโลกชรกตรง ออกญาอรชุนชรกโดบงมม และออกญาธรรมมาเดโชชรกบาณม (โธลธูกรยโองร ภาตธึ 2 ฅ-ฆ [วจนานุกรมเชมร ภาตที่ 2 โย-ออ], อึถึม 1438.) เอกสารมหานุกรมเชมรว่าสมเด็จพระจันทรราชาทรงตั้งเสด็จตรัษฎทั้ง 5 ตรงกับวจนานุกรมฉบับพุทธศาสนบัณฑิตย์ แต่ออกชื่อเสด็จตรัษฎชรกก็อมปงสวาย (เอกสารมหานุกรมตอนนี้ยังใช้ว่าชรกอาชอนตุ้กตามระเบียบเดิม) ว่าเจ้าพญาอุทัยวิราช (ฅกสมรยบายุสโองร ภาตธึ 2 อึถึม 64.)

³⁷ เทียบกับ สักดินา 10000 ตามทำเนียบขุนนางแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ราชา (ดู ทำเนียบนามภาตที่ 3 ต้าราทำเนียบบันดาหักคึกรุงกัมพูชา.)

³⁸ ฅกสมรยบายุสโองร ภาตธึ 4 อึถึม 40. ความในเครื่องหมายอัญประกาศเป็นของ เอง สด

แล้วก็ทรงย้ายพระราชวังไปอยู่ที่อริยกษัตริย์ และปรารถนาพระราชพิธีปราบดาภิเษก

ที่ว่า “เราได้ปราบปรามศึกศัตรู” นั้น ควรเปลี่ยนว่าเป็น “เดโชเมยะสัได้ปราบปรามศึกศัตรู” จะถูกกว่า แต่ถึงแม้ว่าเอกสารมหาบุรุษเขมรจะยกย่องเดโชเมยะสัเพียงไร กษัตริย์ซึ่งแม้จะไม่ได้เป็นตัวเอกของเรื่องก็ยังคงบทบาทสำคัญในฐานะที่มาของอำนาจและความชอบธรรมของขุนนาง

เดโชเมยะสัจะยังเหลือภาระสำคัญที่พระปฐมบารมีสินทำนายไว้คือ ปราบเนรเพี้ย โดยหลังสมเด็จพระศรีสุริโยพรรณปราบดาภิเษก เนรเพี้ยก็ตั้งตนเป็นกษัตริย์ เรียกตนเองว่า พระบาทบาลี กงจักร สมเด็จพระศรีสุริโยพรรณจัดขุนนางออกไปปราบก็พ่ายกลับมา พระชัยเจสดาต้องกราบบังคมเตือนสมเด็จพระศรีสุริโยพรรณว่ามีแต่เดโชเมยะสัเท่านั้นที่อาจปราบบาตีกงจักรได้ จึงทรงตรัสใช้เดโชเมยะสัออกไปปราบและได้ชัยชนะกลับมา³⁹

ราชการศึกสุดท้ายของเดโชเมยะสัในแผ่นดินสมเด็จพระศรีสุริโยพรรณคือ ปราบพญานูซึ่ง เป็นพระวรวงษ์ที่ตั้งตนเป็นพระเรียมมอโคล⁴⁰ หลังจากนั้น เดโชเมยะสัก็ได้ครองเขตอาซ็อนตุ๊กซึ่ง “เป็นเขตใหญ่กว้างนัก และมีพรมแดนต่อแผ่นดินลาวด้วย มนุษย์ซึ่งดูร้ายร้ายกาจก็มีมาก” เขตอาซ็อนตุ๊กนี้ภายหลังมาเดโชเมยะสัขอพระราชทานเปลี่ยนชื่อเป็นก้อมปงสวาย⁴¹

ในแผ่นดินพระชัยเจสดา เดโชเมยะสัจะมีบทบาทอีกสองคราว ครั้งหนึ่งในคราวที่พระเจ้าทรงธรรมกษัตริย์สยามยกทัพมาแต่ถูกทัพเขมรตีพ่ายกลับไป⁴² อีกครั้งหนึ่งในคราวปราบสามัญชนซึ่งตั้งตนเป็นเสด็จซ็อมแรราชาธิราช⁴³ ส่วนศึกกับสยามอีกคราวหนึ่งนั้น เดโชเมยะสัไม่มีบทบาทแต่อย่างไร⁴⁴ คงเป็นเพราะด้วยครั้งนั้นสยามยกทัพเรือมาตีกัมพูชา เป็นหน้าที่ของหัวเมืองตะวันออก

³⁹ ดู ฅกสมายบาบุรุษเฎอูร ภาคที่ 4 อัฒัร 43-49. และดูพงศาวดารฉบับวัดตึกวัดใน (DV, t.XXXVI, cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.399-400.)

⁴⁰ ดู ฅกสมายบาบุรุษเฎอูร ภาคที่ 4 อัฒัร 50-52.

⁴¹ ฅกสมายบาบุรุษเฎอูร ภาคที่ 4 อัฒัร 52.

⁴² ฅกสมายบาบุรุษเฎอูร ภาคที่ 4 อัฒัร 59-61.

เอกสารมหาบุรุษเขมรว่า พระเจ้าทรงธรรมนี้ เขมรเรียก ไทณา เอง สด ทำเชิงอรธธธิบายว่า “เจ้าไทณานี้เดิมเป็นราษฎร บวชเป็นภิกษุแล้วได้เป็นที่มหาภิณด์ (มหาวิมล) ฯ ภายหลังมา พระเจ้านเรนทรสุร (เสด็จเสียมซึ่งได้ตีบ็อนเตยลั้งแวกแตกไปนั้น) สุดคไป พระเจ้าเอกาทสรวุฑูพระอนุชขึ้นเสวยราชย์สนองพระเชษฐา ฯ เพลานั้น พระมหาภิณด์มีศิษย์เป็นอันมาก ก็จากสิกขาบท แล้วเอา [ศิษย์นั้น] เป็นทัพยกมาปลงพระชนม์พระเอกาทสรวุฑูสุดคไป แล้วขึ้นเสวยราชย์ตั้งตัวขึ้นเป็นพระเจ้าไทณา ฯ” (ฅกสมายบาบุรุษเฎอูร ภาคที่ 4 อัฒัร 57. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน)

⁴³ ฅกสมายบาบุรุษเฎอูร ภาคที่ 4 อัฒัร 61-66.

⁴⁴ ฅกสมายบาบุรุษเฎอูร ภาคที่ 4 อัฒัร 67-75.

และตะวันออกเฉียงใต้ที่จะออกรับทัพก่อนและทัพสยามไม่เกินมือหัวเมืองเหล่านั้นกับทัพจากเมืองหลวง เดโชเมยะสัจจึงไม่ได้ร่วมรบในคราวนั้นด้วย

ครั้งเมื่อเดโชเมยะสัจไปครองเขตก้อมปงสวายในครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 17 นั้น สมเด็จพระศรีสุริโยพรรณ โปรดเกล้าฯ พระราชทานเมือง 24 เมือง เป็นเมืองขึ้น⁴⁵ นับเป็นผู้น้อยที่ได้รับเกียรติสูงยิ่งในเอกสารมหาบุรุษเขมร เพราะแม้ว่าอาจจะมีธรรมเนียมเช่นนี้ในกรณีขุนนางคนอื่น ๆ แต่ไม่มีกล่าวถึงอย่างเช่นกรณีของเดโชเมยะสัจนี้เลย และแม้ว่าเขตก้อมปงสวายในครั้งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 18 จะยังคงฐานะเป็นหัวเมืองชั้นเอก เจ้าห้วยเขตก็ครองราชทินนามที่ เดโช แต่มีเมืองขึ้นเพียง 4 เมือง เท่านั้น⁴⁶

เดโชเมยะสัจยังเป็นบุคคลเดียวในเอกสารมหาบุรุษเขมรที่มีบรรยายถึงความตายของท่านไว้โดยพิสดารดังนี้ว่า

ออกญาเดโชบุราราชลงอาบน้ำ ชำระกาย ชะโลมเครื่องหอม ปรุงข้าว ขอดิล นิมนต์พระสงฆ์มาประเคน ถวายจตุปัจจัยเป็นอันมาก และนิมนต์พระสงฆ์มาแสดงทางไสยศาสตร์หัตถผล แล้วจัดทรัพย์สิ่งของ โค กระบือ ช้าง ม้า ถวายพระศรีรัตนตรัย ฯ ครั้นเสร็จแล้ว ออกญาเดโชบุราราชเมยะสัจก็ถือดาบประจำตัวแล้วเรียกออกญารามราชเดโชขอดให้มาสูมพินใส่ถ่านในเชิงกรานเหล็ก แล้วสั่งให้สูบลมใส่ให้ติดไฟลุกไหม้แรงขึ้น แล้วก็ขึ้นไปนั่งเหนือเชิงกรานเหล็กนั้น ฯ พวกภรรยาภิกรมการใหญ่น้อยร้องไห้ยกมือไหว้อย่างไรก็คือออกญาเดโชเมยะสัจไม่รับฟัง ฯ คนทั้งปวงจะโอบจับลากออกก็ไม่กล้า เพราะออกญาเดโชถือดาบอยู่ในมือ ฯ ออกญาเดโชนั่งเหนือเชิงกรานแบบนี้ครบ 3 วันแล้ว เพลิงก็ไม่ไหม้แล้วก็ดับไป ฯ ออกญาเดโชให้เอาถ้วยมาใบหนึ่งเสกมนต์ทำลายศิลป์แล้วดื่มลงไปเพื่อทำให้มันต์เสื่อม แล้วเพลิงก็ไหม้ตัวสิ้นชีวิตในเพลานั้น ฯ⁴⁷

ซึ่งนั่นทำให้เดโชเมยะสัจเป็นบุคคลเดียวที่ประวัติชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย กับทั้งเรื่องราวที่ดำเนินไปในชีวิตถูกบรรยายไว้โดยพิสดารในเอกสารมหาบุรุษเขมร

⁴⁵ ฅกสภษยาบุรุษโฐร ภาศธิ 4 อธิกร 52-53.

ในคราวที่สมเด็จพระจันทรราชาทรงตั้งเสด็จครุฑทั้ง 5 นั้น ก็ว่าเจ้าพญาอุทัยธราชเสด็จครุฑชกรก้อมปงสวาย (เอกสารมหาบุรุษตอนนี้ยังใช้ว่าชกรก้อชอนตุ๊กตามระเบียบเดิม) มีเมืองขึ้น 24 เมือง (ฅกสภษยาบุรุษโฐร ภาศธิ 2 อธิกร 64.) แต่นับแล้วได้เพียง 23 เมือง ชื่อเมืองโดยมากตรงกับชื่อเมืองที่โปรดให้ขึ้นแก่เดโชเมยะสัจ มีที่ต่างไปบ้าง

⁴⁶ ทำเนียบนามภาคที่ 3 ตำราทำเนียบบันดาศักดิ์กรุงกัมพูชา, หน้า 35. เมืองทั้ง 4 นั้น ได้แก่ เมืองเชิงไพร เมืองสโทง เมืองซีแครง และเมืองสตั้ง โฉง ตรงกับที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมร 2 เมืองคือ สโทง (โสทง) และซีแครง (จีแครง)

⁴⁷ ฅกสภษยาบุรุษโฐร ภาศธิ 4 อธิกร 76.

เรื่องของเดโชเมียะสัอย่างกึ่งกล่าวถึงข้างต้นนี้ไม่มีมาในพงสาวดารฉบับอื่นโดยกเว้นแต่
พงสาวดารฉบับวัดก้อมปงตรอพางและพงสาวดารฉบับวัดตึกกวิล⁴⁸

3. เรื่องเดโชยอด

หนังสือที่เดโชเมียะสัทำขึ้นถวายเพื่อกราบบังคมทูลพระกรุณาขอรับพระราชทาน
พระบรมราชานุญาตลาตายนั้นมีความว่า

ออกญาเดโชนุราราชให้ทำหนังสือกราบบังคมทูลเข้าไปยังพระบรมมณาด พระบรมมพิตรเป็นเจ้าชีวิต
เหนือหัว ขอทรงทราบได้ละอองธุลีพระบาท ฯ ความในหนังสือนั้นว่า : เพราะเหตุด้วยทูลพระบังคม
เป็นข้านี้ได้ทำราชการตอบสนองฉลองพระเดชพระคุณได้ 32 ปี ตามสติปัญญากับศิลปวิชากรนั้น
จะอยู่ทำราชการต่อไปอีกไม่ได้ ได้แต่เพียงนี้ เพราะถึงกาลกำหนดจะมรณะแล้ว ขอกราบบังคมทูล ฯ
แต่โดยพระนครเรานี้ต่อไปข้างหน้าจะเกิดมีสงครามกับศึกศัตรูเป็นอันมาก คุณนี้แล้ว ทูลพระบังคม
เป็นข้าไม่มีบุตรจะสอนให้รู้วิชาการเป็นตัวแทนไปไม่ได้ จึงทูลพระบังคมเป็นข้าได้ฝึกหัดสำแดงซึ่ง
ศิลปวิชาการให้แก่ออกญารามราชเดโชยอดเป็นเสร็จสิ้นแล้ว ฯ แม้อ้ายยอดนี้มีชาติวงศ์เผ่าสันดาน
ต่ำต้อยก็จริงอยู่ แต่จิตใจความคิดกับคำริปัญญาสุจริตซื่อตรงนัก ฯ ทูลพระบังคมขอถวายออกญารามราช-
เดโชนี้ไว้เป็นตัวแทนรูปทูลพระบังคม ฯ พระองค์จะตรัสใช้อย่างไร ออกญารามราชเดโชก็จะทำให้สำเร็จ
อย่างนั้น ถวายตามทรงสบพระราชหฤทัย ฯ⁴⁹

ออกญารามราชเดโชที่เดโชเมียะสักล่าวถึงนี้นามเดิมว่ายอด (บางแห่งว่า ย็อน ต่อไปข้างหน้าจะเรียก
เดโชยอด) และก็เช่นเดียวกับเรื่องของของเดโชเมียะสัผู้เป็นนาย เรื่องของเดโชยอดตามอย่างที่มาใน
เอกสารมหาบุรุษเขมรนั้นไม่มีมาในพงสาวดารฉบับอื่นโดยกเว้นแต่ พงสาวดารฉบับวัดก้อมปง-
ตรอพางและพงสาวดารฉบับวัดตึกกวิล⁵⁰

ออกญารามราชเดโช (ยอด) เดิมกำเนิดเป็นปโนง⁵¹ และเป็นทาสที่เดโชเมียะสัได้ตัวเอามา
ทำเป็นข้ารับใช้ แต่ก็นับเป็นผู้มีน้อยอีกผู้หนึ่งที่มีบทบาทมากในเอกสารมหาบุรุษเขมรสืบต่อจากเดโช

⁴⁸ เรื่องของ เดโชเมียะสัที่มาจากพงสาวดารฉบับวัดตึกกวิลได้ใน DV. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.244-245, 247-249, 256-260, 263-264, 270-272, 292, 295-296, 303, 320-321, 391, 399-402, 405-406, 409-411, 417-419, 421.

⁴⁹ ฅกสมยบายบุงสโธว ภาตธี 4 ธัมม 75. ความในรายละเอียดคิดกับที่มาในพงสาวดารฉบับวัดตึกกวิล บ้าง (ดู DV, t.XXIX. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.410.)

⁵⁰ เรื่องของ เดโชยอดที่มาจากพงสาวดารฉบับวัดตึกกวิลได้ใน DV. cited in *Ibid.*, pp.245, 249, 294, 303, 320-322, 399-400, 402, 405-406, 409-421.

เมียะสซึ่งก็เป็นสามัญชนเช่นกัน ความเชื่อที่ว่าเมื่อ “หมื่นเมียะสได้ย้ายยอนมาเป็นข้าอยู่ด้วยในครั้งนั้น ก็มั่งคั่งมีวัว ควาย ม้า ช้าง ทรัพย์ เป็นอันมาก”⁵² เป็นนิมิตหนึ่งที่แสดงให้เห็นความสำคัญและบทบาทที่อ้ายยอจะได้รับในภายหน้า

การที่สามัญชนอย่างหมื่นเมียะสกับอ้ายยอเป็นที่ยอมรับนับถือกัน เป็นด้วยความสามารถของทั้งสอง ไม่ใช่เพราะชาติกำเนิด ลักษณะอย่างนี้เห็นได้ดังในตอนที่กำลังถึงพญาเจียสามัญชนซึ่งได้ทรงราชย์เป็นพระบาทตรอซ็อกแอม ดันวงษ์กษัตริย์หลังพระนคร แต่ที่ชัดเจนกว่าใครเพื่อนอยู่ที่ความส่วนที่เล่าถึงหมื่นเมียะสกับอ้ายยอนี้เอง

อ้ายยอจะอยู่ข้างกายเค โขเมียะสทุกครั้งทีเค โขเมียะสออกทำศึก และแม้จะไม่มีความกล้าว่าถึงว่าเค โขเมียะสจะสั่งสอนสติปัญญา แก้อ้ายยอ แต่อ้ายยอก็ให้คำปรึกษาที่เป็นประโยชน์แก่การศึกษาทุกครั้งไป กับทั้งร่วมทำศึกด้วย ดังในคราวเค โขเมียะสออกไปปราบพระเรียมแก้วพระเพลิงซึ่งชำนาญวิชาแยกราบ อันเป็นศึกแรกที่อ้ายยอจะได้ร่วมรบและเป็นแห่งที่สองในเอกสารมหารุชเชมรที่มีกล่าวถึงอ้ายยอ ครั้นพระเรียมแก้วพระเพลิงแยกราบเป็นสองร่างบ้างสามร่างบ้าง ไม่รู้ว่า จะฟันร่างใดดี เค โขเมียะสจึง

หันกลับมาถามอ้ายยอเป็นข้า ฯ อ้ายยอเฉลยว่า ให้เจ้าหว่ายพินรูปตรงกลาง ให้เอาลูกทอย “ไม่เสียมสำหรับปักทำไร่หรือ ไม้ไผ่ มีดรวมเป็นท่อนใหญ่ๆ ทำเป็นพะองขึ้นเอาคั้งเป็นต้น” ที่ทำด้วยเลือดสตรีนี้ ปาไปให้ตรงกลางมัน ฯ ขณะนั้นเจ้าพญาเค โขปาองค์ตั้งสติไป ก็เอาลูกทอยเหล็กปาไปถูกตรงกลางพระเรียมแก้วพระเพลิง พระเรียมแก้วพระเพลิงก็เสื่อมสติบั้นไป จึงแลไปเห็นมีรูปแต่หนึ่งเดียว ฯ กองทัพพระเรียมแก้วพระเพลิงก็แตกหนีกระจัดกระจาย ไปสิ้น ยิ่งแต่พระเรียมแก้วพระเพลิงซึ่งกำลังรบพุ่งอยู่กับเจ้าพญาเค โขปาองค์ ฯ ฝ่ายอ้ายยอเป็นข้าเห็นคุณนั้นแล้ว ก็เอาตะบองตีโดยแรงจากด้านหลังต้องพระเรียมแก้วพระเพลิงล้มลง แล้วจับได้นำไปถวายสมเด็จพระอุโยราช ฯ⁵³

อ้ายยอคงจะได้ติดตามเค โขเมียะสไปปราบปรามบรรดาพระเรียมทั้งหลายโดยตลอด และไปในฐานะบ่าวรับใช้ใกล้ชิด จนหลังจากที่เค โขเมียะสได้เป็นออกญาเค โขบูราราชที่เสด็จรัฐแล้ว

⁵¹ ฅกสภยบายุสอุไร ภาคี 4 อังถัม 79. เทียบกับความของพงศาวดารฉบับวัดตึกวิลใน DV, t.XXV. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.245.

⁵² ฅกสภยบายุสอุไร ภาคี 4 อังถัม 15. ความตอนนีไม่มีในฉบับวัดตึกวิล

⁵³ ฅกสภยบายุสอุไร ภาคี 4 อังถัม 18. ความในเครื่องหมายอัญประกาศของ เอง สด

เทียบกับพงศาวดารฉบับวัดตึกวิลใน (DV, t.XXV. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.249.) ความที่อ้ายยอกล่าวแก่เค โขเมียะสว่า “ให้เจ้าหว่ายพินรูปตรงกลาง ให้เอาลูกทอยที่ทำด้วยเลือดสตรีนี้ปาไปให้ตรงกลางมัน ฯ” นี้ ตรงกับที่พงศาวดารฉบับวัดตึกวิลว่า “Frappez le corps du milieu; prenez la petite verge trempée dans du sang de femme et lancez-la par-dessus sa tête”

เดโชเมียะสัจจึงตั้งอายยอดเป็น ออกญารามราชเดโช “ถ้าออกญาเดโชบูราราชต้องการบังคับบัญชา การอะไรๆ ไปยังกรมการหรือบรรดาราชญร ออกญาเดโชก็ให้ออกญารามราชเดโชสั่งบัญชาแทน วาจาตนฯ กรมการกับบรรดาราชญรทั้งสิ้นนั้นเกรงกลัวรักใคร่นับถือออกญารามราชเดโชทั้งสิ้น” และเดโชยอดจะได้เฝ้าถวายตัวเป็นครั้งแรกในคราวที่มารับสั่งให้ออกไปปราบบาตึงจักร และเป็น ผู้ตัดหัวบาตึงจักรเอามาอบให้แก่เดโชเมียะสัจในเวลาที่มาตึงจักรเสื่อมคุณแล้วนั้น⁵⁴ กับได้ร่วม ทำราชการศึกกับเดโชเมียะสัจทุกครั้ง

เดโชยอดจะอยู่ได้เงาเดโชเมียะสัจเสียทุกครั้งไป อาจเว้นเสียแต่ในคราวแรกครั้งเมื่อปราบ พระเรียมแก้วพระเพลิงแต่คราวเดียนั้น จนเมื่อเดโชเมียะสัจถึงแก่สัญกรรมไปนั้น เดโชยอดก็ได้รับ พระราชโองการและตราตั้งให้ดำรงตำแหน่งแทนที่เดโชเมียะสัจ⁵⁵ แต่ก็ยังไม่ได้รับความไว้วาง พระราชหฤทัยเต็มที่ ดังเมื่อเกิดกบฏของพวกเสียมที่ไปซัด เสียมพวกนี้เป็นพวกที่ทัพเขมรเกี่ยวคร้ว กวาดต้อนเข้ามา แม้สมเด็จพระชัยเจสตาจะทรงระลึกได้ถึงหนังสือที่เดโชเมียะสัจถวายไว้ก่อนสัญ- กรรมว่าให้ทรงใช้สอยเดโชยอดให้ทำราชการแทนตน แต่ก็ทรงไถ่ถามรู้เดโชยอด⁵⁶ ก่อนที่จะพระ ราชทานดาบฟักและด้ามทองคำเป็นอาชญาศึก กับทั้งพระราชทานพระราชสัญญาบัตรกำกับพระราช โองการพระราชทานอำนาจแก่เดโชยอดด้วย

ความตอนก่อนที่เดโชยอดจะถืออาชญาสิทธิ์หรือออกทำศึก เป็นอีกตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า ผู้น้อยทรงภูมิธรรมได้รับการยกย่องเหนือผู้ที่ใหญ่กว่า เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าว่า เมื่อได้รับ พระราชทานอาชญาศึกแล้ว เดโชยอดก็บัญชาให้ตัดไม้ไผ่เอามาปักทำเป็นระเนียดค้าย โดยให้เอา ด้านปลายปักลงดิน เอาด้านโคนขึ้นฟ้า หมั้นไทของเรยะ (แก) ซึ่งเป็นน้องชายของนักแม่นางนุ สนม ในพระชัยเจสตา ไม่ทำตามบัญชา เดโชยอดก็ให้เอาตัวหมั้น ไทของเรยะไปจำทั้ง 5 ประการ สิ้น 3 วันแล้วจึงให้เอาตัวไปประหาร บ่าวของหมั้น ไทของเรยะก็เอาความไปบอกนักแม่นางนุ ณ กรุง อุดงค์เมียนเจีย (เอกสารฝ่ายไทยเรียก อุดงกฤษฎี) นักแม่นางนุก็เอาความทั้งนั้นขึ้นกราบบังคม ทูลพระกรุณา กับทั้งทูลเพิ่มด้วยว่า

อายยอดนี้ มันมีสัญชาติเป็นปโนง บัดนี้พระบรมบพิตรทรงโปรดให้มันถือซึ่งดาบอาชญาศึกสำเร็จกิจ การราชการ เดินเอาขาตลุมเขมรซึ่งมีชาติตระกูลพิชพงษ์อย่างนี้ เห็นว่าการนี้ทำให้อาณาประชาราษฎร์ เขมรถูกเหยียบย่ำยิ่งนัก ฯ ถ้าเป็นเยี่ยงนี้ต่อไป เขมรจะแปรเป็นศัตรูหนีไปเข้ากับเสียมหมดเป็นแน่

⁵⁴ ฅกสภษยาบทุรสุเฮอ ภาตธี 4 ฤตัม 46, 49. และดูพงศาวดารฉบับวัดตึกวิลโน (DV, t.XXVI. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.399-400.)

⁵⁵ ฅกสภษยาบทุรสุเฮอ ภาตธี 4 ฤตัม 76.

⁵⁶ ดู กระบวนพยุหเสด็จทั้ง 12 ประการ ที่เดโชยอดถวายแก่พระชัยเจสตาใน ฅกสภษยาบทุรสุเฮอ ภาตธี 4 ฤตัม 77-78.

ความที่เอกสารหาบรูชเขมรบรรยายอาภักดิ์ปรีชาของสมเด็จพระชัยเจสดาชวนให้นึกถึงกษัตริย์ในเรื่องวงศ์ๆ จักรๆ ที่มีจะหลงสนมจนเสียดราชการ ดังว่า “ขณะนั้น พระบรมมพิตร ด้วยความปรานี จำเพาะนักแม่นางนุ และหมื่นไทของเนียบผลอพระสติ ด้วยพระเมตตาเสนหานั้นนัก ก็กลับเชื่อ คำนักแม่นางนุ” แล้วให้สมเด็จพระเจ้าฟ้าทพหะที่สมุหนายกออกไปเรียกตัวเดโชยอดเข้ามาปรึกษา โทษเดโชยอดทราบความแล้วก็กราบเรียนสมเด็จพระเจ้าฟ้าทพหะว่า

ตัวข้าพเจ้านี้ พระกรุณาเป็นเจ้าชีวิตเหนือหัวทรงโปรดประทานให้ถืออาชญาศึกเต็มอำนาจ ฯ บัดนี้ ท่านมาโจทข้าพเจ้า ไม่มีผู้ฟ้องคุณนี้ ข้าพเจ้าไม่ยอมรับ ฯ ถ้าท่านเห็นว่าข้าพเจ้ากล่าวเช่นนั้นผิด ไม่ถูกต้องพระอัยการ ท่านจะอย่างไรก็ตามใจเถิด ฯ สมเด็จพระเจ้าฟ้าทพหะได้ยินแล้วก็คิดว่า อ้ายยอดพุดนี้ ต้องตรงตามบทพระอัยการนี้ เราจะทำเหนือบทพระอัยการ ไม่ได้ ฯ ประการหนึ่ง เสนาทหารข้างออกญาเดโชที่มาด้วยนั้นมีปรีชากล้าหาญนัก ถ้าเราจะทำไปเกรงจะเกิดจลาจลทั้งในที่นอก

สมเด็จพระเจ้าฟ้าทพหะจึงกลับเข้ามายังกรุงอุดงค์เมียนเจ็ยแต่เมื่อเปล้า แล้วขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เดโชยอดไม่ยอมเข้ามาให้ตัดสินความหากมิได้เห็นหน้าผู้โจทฟ้อง สมเด็จพระชัยเจสดา ก็โปรดให้เบิกตัวนักแม่นางนุผู้โจทฟ้องนั้นออกมาให้เดโชยอดได้รู้ตัวผู้โจท เพื่อเดโชยอดจะได้แก้ความ เดโชยอดทราบแล้วก็แก้ความว่า

ท่านเองหรือที่ได้ยกตัวให้สูงกว่าพระอัยการอาชญาศึก ฯ เรานี้ถือพระราชอาชญาศึกเพื่อจะไปปราบปรามศัตรูแผ่นดินให้ราบคาบ ฯ ทัพเสียมแต่เท่านั้นไม่ควรให้กังวลถึงพระกรุณาเป็นเจ้าชีวิตเหนือหัวเลย ฯ เหตุที่ทรงกลุ่มพระราชหฤทัยนั้น เพราะมาจากท่านออกญากระพาโหม 1 ท่านออกญาจักรี 1 จัดเกณฑ์กองทัพออกไปทำการเมื่อใด พวกท่านเองให้ไปเอาพวกที่ถูกเกณฑ์ออกมาจากกองทัพสิ้น ว่าล้วนแต่เป็นพี่น้องญาติสันดานของพวกท่าน ฯ เหตุนี้แล้ว แม่ทัพหลวงก็คนออกไปทำศึกก็ไม่สำเร็จ จึงพระกรุณาเป็นเจ้าชีวิตเหนือหัวตรัสสั่งให้เอาตัวรามานี้ แล้วทรงพระราชทานให้ถือพระราชอาชญาศึก ทรงมีพระสัญญาบัตรว่า : อย่าให้เรากังวลทัพข้างหลัง ฯ เราก็ได้ถวายความ 12 ประการ ในการกลศึก กลพิชัยสงคราม บัดนี้เราได้ทำกลศึก ปักคั่นไม่เอาปลายลง เพื่อจะพินิจดูให้รู้แจ้งว่าผู้ใดเกรงกลัวเรา และผู้ใดไม่เกรงกลัวเรา ? ผู้ใดเกลียดหลวงขัดขืนแก่พระราชอาชญาหลวงให้ขัดแจ้ง ฯ ว่าใครรักหลวง รักแผ่นดิน ? เราพินิจไปเห็นว่าอ้ายแกลไทของเนียบน้องท่านเองนั้น ไม่ขามเกรงพระราชอาชญาหลวงเลย นำราษฎรขัดขืนผู้ถือพระราชอาชญาศึก ฯ บัดนี้ เรามองท่านอีกหนึ่งเป็นผู้ซึ่งหลวง ชังแผ่นดินด้วย ไปถือองค์สนับสนุนคนชั่วกราบบังคมทูลขู่เหย้าแก่เราซึ่งถือพระราชอาชญาสิทธิ์โดยถูกต้องนี้อีก ฯ ท่านทำนี้ ดูเฉพาะพระนครต้องการให้พระนครนี้ได้แก่เสียมหรือ ? ประการหนึ่ง ครั้งเมื่อเรารับพระราชอาชญาศึกออกไปนั้น เราได้กราบบังคมทูลพระกรุณาเป็นเจ้าชีวิตเหนือหัวสรรพครบประการ พระองค์ทรงตรัสว่า : อย่าให้เรากังวลทัพข้างหลัง บัดนี้ เราเห็นตัวท่านนี้เองแล้วเป็นทัพข้างหลัง

กล่าวจบดังนี้แล้ว เคนซอดก็เอาคานสั่นที่ซ่อนไว้ในแขนเสื้อครุยที่ใส่เข้าใฝ่นั้นพินักแม่นางนูดาย แล้วก็ขีมนำทหารของตนกลับไปล้อมปงสวาย ประชุมเสนาทหารปรึกษาโทษหมิ่นไทของเรียมแก่กับพวกทั้งนั้น เสนาทหารทั้งปวงเห็นควรให้ลงโทษประหารชีวิต จากนั้นเคนซอดก็นำทัพออกไปรบปรามทัพสยามนั้นลงได้ จากนั้นก็กลับเข้ามาเฝ้าเพื่อขอรับพระราชทานโทษที่พินักแม่นางนั้น สมเด็จพระชัยเจสดาจะไม่ทรงเอาโทษ กับทั้งพระราชทานรางวัลตามควร⁵⁷

เคนซอดนั้นได้ครอบครองหน้าที่ของเคนซอเมื่อยะสัหมดทั้งสิ้น เท่ากับได้เป็นที่เสด็จครุญครองก็ล้อมปงสวายสืบต่อมา พฤติการณ์ของเคนซอดดังที่กล่าวข้างต้นนี้ นอกจากชี้ให้เห็นถึงบทบาทเด่นของผู้เฒ่าที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรแล้ว ยังชี้ให้เห็นประการหนึ่งถึงอำนาจที่มีอยู่อย่างจำกัดของกษัตริย์ และอำนาจ “ปกครองตนเอง” ของหัวเมือง ที่อาจตั้งแข็งเมืองต่อราชธานีได้ ดังมีกรณีของพระเรียมทั้งหลายซึ่งโดยมากเป็นเสด็จครุญตั้งตนเป็นกษัตริย์ทำทลายอำนาจราชธานีเป็นพยาน

ในกรณีของเคนซอด แม้จะทำการถวายโดยภักดี แต่เมื่อเกิดเรื่องต้องหาตัวเข้ามาในกรุง กษัตริย์ก็ทรงต้องใช้ “สมเด็จพระเจ้าฟ้า” ทพหะที่สมุหนายกออกมาตามตัว “ออกญา” เคนซอที่เจ้าหวยซรอก และแม้เคนซอดจะขัดบัญชาสมุหนายกที่ถือพระราชโองการให้หาตัวเข้าไปเฝ้า โดยอ้างอาชญาสิทธิ์ที่ได้รับพระราชทานและบทพระอภัยการ แต่หากไม่มีกำลังหนุนอยู่ข้างหลังดังที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าทพหะรำพึงนั้น ก็ยากที่เคนซอดจะขัดขึ้นได้ ประการหนึ่ง พฤติการณ์ที่เคนซอดซ่อนอาวุธเข้าไปในพระราชฐานนั้น ชื่อนี้จะอย่างไรเสียก็อ้างไม่ขึ้นด้วยเหตุทั้งปวง นอกจากความเป็นเสด็จครุญซึ่งมีกำลังทหารหนุนอยู่ข้างหลัง และแม้สมเด็จพระชัยเจสดาจะไม่ทรงเอาโทษ เพราะ “กู [พระชัยเจสดา] ก็ปลั่งพลาตขาดความคิดด้วย เพราะฟังคำสตรี” และ “กู [พระชัยเจสดา] เอาแต่เชื่อฟังคำผู้หญิง” กับทั้ง “ยกยศศักดิ์ให้มัน [เคนซอด] ถกเถกถึงสูงส่งขึ้นไปอีก” แต่ก็ “ไม่ให้มันเข้ามาเฝ้าเลย”⁵⁸ ที่ว่าไม่ให้เข้ามาใฝ่นั้น เอกสารมหาบุรุษไม่ได้กล่าวว่าเพราะเหตุไร แต่ก็เข้าใจได้ไม่ยากว่าด้วยทรงไม่พอพระทัยพฤติการณ์ของเคนซอดนั่นเอง แต่ต้องทรงประนีประนอมยอมลงให้

ชื่อนี้ยังเห็นได้จากตอนที่เคนซอดใช้อูบายเอนักจุมเตียวมไหวนริเทวินาริโสภณผู้ภริยา เคนซอเมื่อยะสัมาเป็นภริยาของตน ครั้นความทราบถึงสมเด็จพระชัยเจสดาแล้ว ก็ได้แต่ทรงตรัสตอบโลกจุมเตียวว่า “หลวงได้ยกมันให้มียศสูง ทั้งได้ให้อำนาจมันอย่างยิ่งอีกด้วย จะยอมให้นักจุมเตียวขัดขึ้นคุณนี้ไม่ควร แต่ให้ร้อหลวงไปเอาตัวออกญาเคนซอให้มากกราบถวายบังคมรับพระเดชพระพร

⁵⁷ ฉกสมรษาบายุสโฐร ภาคที่ 4 อัม 78-82.

⁵⁸ ฉกสมรษาบายุสโฐร ภาคที่ 4 อัม 80, 82.

ให้เต็มยศไม่ให้หมิ่นถึงเนียบจุมเดียวเลย”⁵⁹ อาศัยเหตุนี้เอง ออกญาเดโชเรียมเรียม (ยอด) จึงได้เป็นที่
ออกญาเดโชบูราราช ทรงยศศักดิ์เสมอนายเก่าของตนทุกประการ

ใน ค.ศ.1640 แผ่นดินพระศรีธรมราชา เดโชยอดก็รับพระโองการจัดทัพไปรบอยุธยา
ก่อนยกทัพ เดโชยอดก็ตั้งพิธีบวงสรวงบุขารูปเดโชเมื่อยะสเพื่อขอพรให้ได้ชัยชนะ ปีศาจเดโชเมื่อยะส
ก็สำแดงอิทธิฤทธิ์ให้ปรากฏ แล้วกล่าวแก่เดโชยอดว่า “อ้ายยอดเอ็งยกกองทัพไปครั้งนี้ จะได้ชัยชนะ
เป็นแน่ แต่เมื่อเอ็งยกกลับได้ 4 ปี เมืองจะเกิดมิกลียุกใหญ่ในพระนคร”⁶⁰ ครั้งนั้น เดโชยอดและ
เจ้าหยาชกรในบังคับบัญชาของตนได้นครราชสีมา⁶¹ ครั้นอยุธยาทราบความก็จัดทัพมาตีเอา
นครราชสีมาคืน ครั้งนั้นเดโชยอดปรารถนาว่า “กำลังพลเราก็น้อย ทั้งกำลังพลเราก็ดำรงถอยลงอีก
ด้วย อีกทั้งตามฤกษ์ชะดาราตีเห็นว่า แผ่นดินกรุงอุงค์เมียนเจียเรานั้น ไม่ถึงสามปีกว่านั้นจะเกิด
จลาจลใหญ่ ๆ แผ่นดินกรุงเทพฯเห็นรุ่งเรืองตลอดเสมอไป ๆ” ก็กวาดทรัพย์สมบัติและผู้คนกลับไป
กัมพูชา⁶²

เรื่องของเดโชยอดจบลงเพียงใน ค.ศ.1640 หลังจากนั้นไม่มีกล่าวถึงในที่ใดอีกเลย มีแต่
เรื่องของ “กิลียุกใหญ่” ในพระนคร สมดังที่เดโชเมื่อยะสกล่าวทำนายไว้เกิดขึ้น และเมื่อชื่อก็อมปง
สวายปรากฏอีกครั้งหนึ่งเมื่อสมเด็จพระชัยเจสดาตั้งขุนนางใน ค.ศ.1694 เจ้าหยาชกรก็อมปงสวาย
มียศแต่เพียง “หมื่น” เท่านั้น⁶³

เช่นเดียวกับเรื่องของเดโชเมื่อยะสผู้เป็นนาย เรื่องของยอดดังที่กล่าวถึงข้างต้นนี้ไม่มีมาใน
พงศาวดารฉบับอื่น โดยยกเว้นแต่ พงศาวดารฉบับวัดก็อมปงตราชและพงศาวดารฉบับวัดตึกวัด⁶⁴

ข. เรื่องของสงฆ์

เรื่องของพระที่มีกล่าวถึงเป็นตัวเอกมีอยู่เพียงรูปเดียวคือสมเด็จพระสุคนธามหาสังฆราชา

⁵⁹ ฅกสภษบายุสโฆร ภาตธี 4 อังถั 83. และดูการแต่งงานของเดโชยอดกับเมียของนายเก่าตนเองที่มา
ในพงศาวดารฉบับวัดตึกวัดใน DV, LXXIX. cited in *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*,
pp.417-419.)

⁶⁰ ฅกสภษบายุสโฆร ภาตธี 4 อังถั 96.

⁶¹ ฅกสภษบายุสโฆร ภาตธี 4 อังถั 96-97.

⁶² ฅกสภษบายุสโฆร ภาตธี 5 อังถั 1-2.

⁶³ ฅกสภษบายุสโฆร ภาตธี 5 อังถั 54.

⁶⁴ ดูเรื่องของ เดโชยอดที่มาในพงศาวดารฉบับวัดตึกวัดได้ใน DV. cited in *Chroniques Royales du
Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.245, 249, 294, 303, 320-322, 399-400, 402, 405-406, 409-421.

ธิบตีจิม⁶⁵ ที่ส่งมหายกในแผ่นดินพระบาทพระราชโองการพระศรีธัมมราชา หรือพระราชสมภาร (ครองราชย์ ค.ศ.1636-1640) ประทับ ณ วัดเนยะตาเซิง กรุงอุดงค์เมียนเจีย ทรงไว้ซึ่งพระไตรปิฎก คุณวิชาความรู้ และทิพยญาณ ได้ทรงสำแดงทิพยญาณให้เป็นที่ประจักษ์แก่เหล่าศิษยานุศิษย์จึงทรง ได้ชื่อว่า สมเด็จพระสุคนธ์มีบุญทิพยญาณ⁶⁶ หรือพระสุคนธ์มีบุญ

เรื่องเล่าถึงกิตติคุณอย่างพิสดารของสมเด็จพระสุคนธ์มีบุญเป็นเรื่องเนื่องด้วยกรุงจีน ดัง เล่าไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรว่า วันหนึ่งหลังจากออกจากฉานสมาบัติ สมเด็จพระสุคนธ์ก็มีเริ วาจากศิษย์และสัทธาวิหริกว่า “เวลานี้ เพลงกำลังใหม่ในกรุงจีน” แล้วก็เอาน้ำสาตตรงไปทางเมือง จีน ในเวลานั้นมีเพลงใหม่ใหญ่เกิดขึ้นในกรุงจีนแต่เพลงก็ค่อยดับลงเอง พระเจ้ากรุงจีนเห็นเป็น อัศจรรย์จึงเรียกให้จีนแสบเข้ามาทำนาย จีนแสบก็กราบทูลว่า “เพลงที่ได้ดับลงไปเองนี้ เพราะมีพระ

⁶⁵ ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 4 ទំព័រ 89-94.

ราชทินนามที่ สุคนธาธิบตี นี้จะมีมาแต่ใดไม่ทราบ ในเอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวถึง ราชทินนามที่ สุคนธาธิบตี ตั้งแต่ใน ค.ศ.999 ครั้งแผ่นดินพระบาทดรอกกเฟอม โดย เอง สุด อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า “สมัยโบราณ มาคือสมัยที่พระสงฆ์ไม่ทันมีคณะมหานิกายและคณะธรรมยุตินั้น พระสุคนธาธิบตีเป็นเสด็จของสงฆ์แต่พระองค์ เดียวเท่านั้นในประเทศกัมพูชาทั้งหมด” (ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 1 ទំព័រ 7.) แต่สอบในทำเนียบพระราช าคณะรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ราชา (พระองค์เอง) ราชทินนามที่ สุคนธาธิบตีแล้ว เป็นพระราชคณะสำหรับเอก ศักดินา 10000 และมีกล่าวถึงสมเด็จพระสังฆราชาธิบตีแยกออกมาต่างหาก (ทำเนียบนามภาคที่ 3 ตำราทำเนียบ บ้านคาศักดิ์กรุงกัมพูชา, หน้า 34.) เท่ากับว่าสมเด็จพระสังฆราชในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ราชานั้น ไม่ได้ใช้ราช ทินนามที่ สุคนธาธิบตี

ครั้นต่อมาในแผ่นดินพระองค์ทวง จึงทรงถวายราชทินนามที่ สุคนธาธิบตี สำหรับสังฆนายกคณะธรรม ยุติกนิายพระองค์แรก คือสมเด็จพระสุคนธาธิบตี (ปาน ปัญญาสีโล) พระสังฆนายกคณะธรรมยุติกนิายหลังจาก นั้นมาไม่ได้รับราชทินนามที่ สุคนธาธิบตี แม้แต่องค์เดียว แต่จะใช้ราชทินนามที่ มงคลเทพาจารย์ และสุธัมมาธิบตี มาจนสมเด็จพระสังฆนายกคณะธรรมยุติกนิายพระองค์ปัจจุบัน โบร์ กรี จึงใช้ราชทินนามที่ สุคนธาธิบตี ดังปฐม สังฆนายกคณะธรรมยุติกนิายในกัมพูชา (ดู ประทีปกุณเฑียร ภาสธา บัญญัติโยธยา, ประภณีไพบูลีสหุศ ประสพภูมิตถะ: ยธาธิกายธินถณะ: ฅยยุฎติกธิกาย [พระราชชีวประวัติสมเด็จพระสังฆราชคณะมหานิกายและ ธรรมยุติกนิาย] (กรุงเทพฯ: វត្តអង្គប្រិយសិរិយាธជ័យ, 2004)

⁶⁶ ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 4 ទំព័រ 89-90. เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าเรื่องสมเด็จพระสุคนธ์สำแดง ฤทธิ์ไว้ 2 เรื่อง คือเรื่องย้ายต้นไม้ 1 เรื่องทำนายว่าสมเด็จพระศรีธัมมราชาจะเสด็จกลับพระนคร 1 เรื่องที่เป็นเหตุ ให้ได้สมญาว่าสมเด็จพระสุคนธ์มีบุญทิพยญาณคือเรื่องหลัง ส่วนพงศาวดารฉบับจวนเล่าแต่เฉพาะเรื่องย้ายต้นไม้ และว่าเรื่องนี้ทำให้สมเด็จพระสุคนธ์ได้สมญาว่า สมเด็จพระสุคนธ์มีบุญ (L'Auguste Sugandh possède des mérites éminents) (*Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.158-159.)

สงฆ์องค์หนึ่งประเสริฐวิเศษนักที่เขมระประเทศช่วยคับฯ” พระเจ้ากรุงจีนก็จัดทูตออกไปสืบได้ความจริงดังนั้นก็บัญชาให้มนตรีจัดทองเงินเป็นอันมากลงสำเนา ไปถวายสมเด็จพระสุคนธ์มีบุญ⁶⁷

กิตติคุณอีกเรื่องหนึ่งของสมเด็จพระสุคนธ์มีบุญก็เป็นเรื่องเนื่องด้วยกรุงจีนเช่นกัน เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าขึ้นไปถึงเรื่องในแผ่นดินสมเด็จพระศรีสุริโยพรรณว่ามีหมาตัวหนึ่งชื่อ อ้ายเมา อ้ายเมารู้ภาษากนและคอยอยู่รับใช้พระมหาเอรรูปหนึ่ง เมื่อตายไป ผลบุญที่คอยรับใช้พระมหาเอรนำให้อ้ายเมาไปเกิดเป็น โอรสพระเจ้ากรุงจีน ครั้นถึงในแผ่นดินสมเด็จพระศรีธัมมราชา หมาอ้ายเมาก็ได้เสวยราชย์ในกรุงกาเจิง⁶⁸ วันหนึ่งพระเจ้ากรุงกาเจิงประชวรด้วยอาการปวดพระเศียรอย่างหนัก แพทย์ป้อนโอสถถวายก็ไม่หาย พระเจ้ากรุงกาเจิงจึงให้หาโหรมาทำนายพระอาการถวาย โหรก็ว่าพระชาติก่อนทรงเป็นหมาอยู่รับใช้พระภิกษุที่เมืองเขมร เมื่อตายลงพระภิกษุนั้นก็เอาไปฝังบัดนี้มีรากไม้ขึ้นชอนไชหัวหมานั้นจึงเป็นเหตุให้ประชวร กับทั้งว่าพระโรคนี้หม้อเงินจะประกอบยารักษาไม่ได้เลย มีแต่ “พระมหาเอรวิเศษหนึ่งพระองค์ในกรุงกัมพูชาจึงรักษาให้หายได้” พระเจ้ากรุงกาเจิงทรงพระพิโรธนัก ให้เอาโหร ไปจำไว้แล้วจัดทูตไปสืบความที่เขมรและอัญเชิญพระราชสาธไปพร้อมด้วย ความในพระราชสาธนั้นว่า

พระราชสาธสุนทรบรรพราชมงคลสากล กรุงกาเจิงราชธานี ฯ

ขอจำเรี่ยทางพระราชไมตรีมายังพระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดีได้ทรงทราบ ฯ

ข้าพระองค์อยู่ทางนี้มีโรคในพระเกษเป็นอันมาก ฯ ข้าพระองค์ได้ทราบว่ามีพระมหาเอรพระองค์หนึ่งประเสริฐวิเศษนัก ฯ โหรทำนายว่ามีแต่พระมหาเอรพระองค์เดียวเท่านั้น ที่อาจเปลื้องทุกข์ธุระในพระอาการโรคของข้าพระองค์นี้ได้ ฯ ดุจนี้ ขอพระมหาพิตรสติต่ออยู่ข้างโน้น ช่วยทำนุบำรุงขอให้พระมหาเอรองค์นั้นเมตตาช่วยเปลื้องทุกข์ธุระให้ได้ดูความปรารถนาด้วย ฯ⁶⁹

⁶⁷ ฅกสภยบายุสไฮู ภาตธี 4 ธีถั 91-92. ความตอนนีตรงกับที่มาในพงศาวดารฉบับจวน (ดู *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, pp.159-160.)

คำที่ สมเด็จพระสุคนธ์กล่าวแก่ศิษย์ว่า “เวลานี้เพลิงกำลังไหม้ในกรุงจีน” ตรงกันคำต่อคำกับที่มาในพงศาวดารฉบับจวนซึ่งว่า “Le feu brûle actuellement la Chine” และความซึ่งจีนแสทูลว่า “เพลิงที่ได้ดับลงไปเองนี้ เพราะมีพระสงฆ์องค์หนึ่งประเสริฐวิเศษนักที่เขมระประเทศช่วยคับฯ” ก็มีความตรงกับในพงศาวดารฉบับจวนที่ว่า “Le feu s’est éteint ainsi parce qu’il y a au pays des Khmers un moine éminent qui l’a aidé à s’éteindre”

⁶⁸ มีเชิงอรรถอธิบายความของเอง สด อ้างสามก็กว่า เมืองกาเจิงนี้ไม่ใช่ราชธานีของกษัตริย์ (คำนี้เอง สด ใช้ว่า “เสด็จมีเสวตฉัตร”) แต่เป็นเมืองของเสด็จครัญ และว่าเมื่อคราวที่เล่าปี กวนอู และเตียวหุย พ่ายให้แก่โจโฉ ทั้งสามก็หนีกระจัดกระจายกันไป กวนอูถูกโจโฉจับตัวได้ ส่วนเตียวหุยหนีไปอยู่ที่เมืองกาเจิงนี้เอง (ฅกสภยบายุสไฮู ภาตธี 4 ธีถั 92 ฅ.1.)

⁶⁹ ฅกสภยบายุสไฮู ภาตธี 4 ธีถั 92-93. ขณะที่เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวแต่ว่า “พระมหาเอรวิเศษ” พงศาวดารฉบับจวนออกชื่อเลย ว่า สมเด็จพระสุคนธ์ และความในพระราชสาธที่พระเจ้ากรุงกาเจิงมีมายัง

สมเด็จพระศรีธัมมราชาที่ทรงจัดขุนนางนำทูตจีนทั้งนั้น ไปเฝ้าสมเด็จพระสุคนธ์มีบุญย์ แล้วกราบทูลเรื่องตามเหตุที่นั่นครบประการ

นอกจากจะยกพระเกียรติพระเจ้ากรุงกัมพูชาผ่านทางพระราชสารของพระเจ้ากรุงกาเลิงตั้งข้างต้น เอกสารมหาบุรุษเขมรยังอาศัยความตอนนี้ให้สมเด็จพระสุคนธ์มีบุญย์ชักจูงให้พวกจีนซึ่งไม่ “ยำเกรงพระพุทธศาสนาเลย” ได้เชื่อฟังพระพุทธศาสนาด้วยการสำแดงอิทธิฤทธิ์เปลื้องทุกข์เวทนา ซึ่งพระเจ้ากรุงจีนเสวยอยู่นั้นให้ปลาสนาการไป

ทุกวันนี้ ยังมีเจดีย์องค์เล็กๆ องค์หนึ่งตั้งอยู่ตรงเชิงพนมพระราชทรัพย์ข้างทิศใต้ เล่ากันว่าคือเจดีย์น้อยบรรจุกระดูกอ้ายเมาซึ่งปรากฏมาในเอกสารมหาบุรุษเขมรว่า สมเด็จพระสุคนธ์มีบุญย์ให้สร้างขึ้น⁷⁰ และนามว่า พระสุคนธ์มีบุญย์ ก็ปรากฏเป็นชื่อถนนในกรุงพนมเปญทุกวันนี้*

ชาค เนโปต (Jacques Nepote) และคิง ฮกซี เสนอไว้ว่า ในราวคริสต์ศตวรรษที่ 17 ศูนย์อำนาจของกัมพูชาซึ่งอยู่ก่อนไปทางใต้มีความเชื่อมโยงกับ “เครือข่ายของโลกตะวันออกในทะเลจีน (“oriental” networks of the China Sea)” และได้มีโอกาสสังสรรค์กับวัฒนธรรมที่ต่างไปจากวัฒนธรรมแบบพระนครและสยามทางตะวันตก ลักษณะเช่นนี้ นำความซึ่งความเปลี่ยนแปลงของขนบวรรณกรรมแบบคลาสสิกของกัมพูชา ลักษณะที่เปลี่ยนไปประการหนึ่งคือปรากฏตัวละครอย่างใหม่ขึ้นอย่างเช่น พระราชาจีน หรือเสรษฐี⁷¹ ตัวละครอย่างพระเจ้ากรุงจีน กับพระเจ้ากรุงกาเลิงที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรก็อาจสงเคราะห์เข้าได้ในความเปลี่ยนแปลงเช่นว่า พลจัน 100 นายที่พระเจ้ากรุงกาเลิงโปรดให้อยู่ดูแลรักษาพยาบาลอ้ายเมาในคริสต์ศตวรรษที่ 17⁷² อาจเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริงในส่วนที่ว่ามิชชันนารีตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่จะได้ชื่อว่า เกาะจีน ในเวลาต่อมา⁷³ เรื่องนี้คงจะตกทอดสืบมาในความทรงจำของคนรุ่นสู่รุ่นจนได้บันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างซำที่สุกใน

กรุงกัมพูชาที่มาในพงศาวดารฉบับจวน ความต่างจากที่มาในเอกสารมหาบุรุษอยู่บ้าง ข้อหนึ่งก็คือระบุพระนามสมเด็จพระสุคนธ์มาด้วยในพระราชสารนั้นเลย (ดู *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)*, p.161.)

⁷⁰ ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 4 ទំព័រ 94. ควรกล่าวไว้ด้วยว่า ป้ายสื่อความหมายบริเวณเชิงพนมพระราชทรัพย์ไม่ระบุตำแหน่งเจดีย์ดังกล่าวไว้แต่อย่างใด

* คือถนนเลข 178 ช่วงมหาวิทยาลัยโรตคมถึงมหาวิทยาลัยนีวมัย

⁷¹ Jacques Nepote and Khing Hoc Dy, “Literature and Society in Modern Cambodia,” in *Essays on Literature and Society in Southeast Asia: Political and Sociological Perspectives*, ed. Tham Seong (Singapore: Singapore University Press, 1981), pp.58-59, pp.73-74. fn.14.

⁷² ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 4 ទំព័រ 94.

⁷³ ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 4 ទំព័រ 94.

ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 ต่อดันคริสต์ศตวรรษที่ 20⁷⁴ อันเป็นช่วงเวลาของการกีดชำระฉบับของพงศาวดารที่จะเป็นต้นเค้าของเอกสารมหาบุรุษเขมร

ค. เรื่องของราชฎ์สามัญ

เรื่องของราชฎ์ที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรแจกออกเป็น 2 แบบคือ แบบที่ปรากฏตัวโดยตรง ซึ่งมีอยู่เรื่องเดียวคือเรื่องขยาเพ็ญ กับแบบที่เป็นเรื่องเล่าอย่างของราชฎ์ที่แทรกอยู่ในตัวบทของเอกสารมหาบุรุษเขมร โดยที่เรื่องเล่าอย่างของราชฎ์ที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรคือเรื่องที่เราเรียกว่า เรื่องเพรง ซึ่งโดยมากเป็นเรื่องที่ชาวบ้านเล่าสืบทอดกันมา ไม่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรจนชั้นหลัง

เรื่องเพรงที่แทรกอยู่ในตัวบทเอกสารมหาบุรุษเขมรมีทั้งที่อยู่รวมเป็นเนื้อเดียวกับเรื่อง และที่อยู่แยกออกมาต่างหาก เรื่องเพรงบางเรื่องที่มีอยู่ในเอกสารมหาบุรุษก็สามารถพบได้ในชุด ประชุมเรื่องเพรง เรื่องเพรงที่มีอยู่ในเอกสารมหาบุรุษเขมร โดยมาก พบแทรกอยู่ในเหตุการณ์ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 14 ถึง 17 เรื่องจำนวนหนึ่งซึ่งมีน้อยมากพบในเหตุการณ์ช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 18 หรือพบได้ตั้งแต่เอกสารมหาบุรุษภาคที่ 1 ถึงราวกลางภาคที่ 5 พ้นจากนั้นไปแล้วไม่พบเรื่องเพรงแต่อย่างไรร

⁷⁴ การตั้งชุมชนจีนอย่างหนาแน่นในกัมพูชาเกิดขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 15 เมื่อกัมพูชาเข้าไปมีส่วนร่วมกับกิจกรรมทางการค้าระหว่างประเทศมากขึ้น โดยมีชุมชนของพ่อค้าจีนอยู่ที่ละแวกและพนมเปญ นอกจากนี้ในเขตดินดอนสามเหลี่ยมปากแม่น้ำโขงก็มีชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งชุมชนเป็นจำนวนมากเช่นกัน และในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 17 ชาวจีนกลุ่มหนึ่งก็อพยพมาตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ฮาเตียน และทำให้ฮาเตียนเป็นเมืองท่าที่รุ่งเรืองขึ้นมาอย่างรวดเร็ว การอพยพครั้งใหญ่ที่สุดของชาวจีนเข้ามาในกัมพูชาและดินแดนอื่นๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เกิดขึ้นในครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 ต่อดันคริสต์ศตวรรษที่ 20

เรื่องการติดต่อกับจีนและดินแดนในทะเลจีน (หนานหยาง) ของกัมพูชานั้น มีมาตั้งแต่สมัยพระนคร ในทางการทูตการค้า ดู นีร์ธาธาธร์, กังถ์เบกษุบส์นีร์ธาธาธร์หัตถ์ประณีตนิรุกติศาสตร์ [จดหมายเหตุของจิวดากวันเกี่ยวกับประเพณีของชาวเมืองเจนพา], บก [ไบรเฮาย เป็ ฉายเสถ, เตะบุญเบ็กซี่3 (ผู้แต่ง: ยภานนิต, 1973); Kenneth R. Hall, "Eleventh-Century Commercial Developments in Angkor and Champa," *Journal of Southeast Asian Studies* 2 (September 1979): 420-434.; Kenneth R. Hall and John K. Whitmore, "Southeast Asian Trade and the Isthmian Struggle, 1000-1200 A.D.," in *Explorations in Southeast Asian History: The Origin of Southeast Asian Statecraft*, eds. Kenneth R. Hall and John K. Whitmore (Michigan: Ann Arbor, 1976), pp. 303-340.

เรื่องเพร่งนั้นอาจจำแนกเป็นแบบต่างๆ กันไป แต่โดยทั่วไปจะจำแนกตามอย่างในประชุมเรื่องเพร่ง⁷⁵ ในที่นี้จะจำแนกแจกเรื่องเพร่งเป็น 2 แบบคือ เรื่องกำเนิดชื่อสถานที่และกำเนิดสถานที่ และเรื่องนิยะตาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์

1. เรื่องยายเพ็ญ

หลังจากเสียดพระนครแก่สยาม พญายาดก็หลบหนีออกไปตั้งรวบรวมผู้คนอยู่ที่เกาะบาसान⁷⁶ แล้วกลับเข้ามาจับไล่สยามออกไป เรื่องในแผ่นดินของพระองค์ มีกล่าวถึงแต่น้อย⁷⁷ ความที่กล่าวถึงตอนก่อนทรงราชย์ก็ไม่ได้กล่าวถึงพระองค์โดยตรง ต่างไปจากความตอนก่อนเสวยราชย์ซึ่งมีกล่าวถึงไว้โดยพิสดาร (กว่า)⁷⁸

เหตุการณ์ที่กินพื้นที่ราว 5 ใน 6 ของจำนวนหน้ากระดาษที่กล่าวถึงแผ่นดินพระบาท พญายาดเป็นเรื่องที่ว่าด้วยการย้ายราชธานี เอกสารมหาบุรุษเขมรให้เหตุผลในการย้ายราชธานี ในคราวนั้น ไว้ว่า

กรุงกัมพูชามหานครเป็นคู่ศัตรูกับกรุงเพนนครตั้งแต่เดิมา ไม่มีปรองดองกันให้มั่นคงเลย ฯ ภายหลังมาเสียมเกี่ยวเอาครัวเขมรไปเป็นหลายเขต เขตที่ยังอยู่เป็นแผ่นดินของเราที่ถูกตีกวาดเกี่ยวครัวเอาไปหมดสิ้นเป็นอันมาก ฯ อาณาประชาราษฎร์ที่เหลืออยู่ก็ไม่สมกับภูมิซรกละ ประชาชนในมหานครก็มีจำนวนน้อย ฯ ถ้าเราจะคิดยกทัพไปตีเอาเขตทั้งนั้นคืนมาก็ไม่ได้ เพราะเขาตั้งรักษาค่ายมั่นคงนักเป็นเวลานานแล้ว ฯ ข้างเรานั้นก็เพิ่งจะเสร็จจากทำศึกสงคราม เสนาทหารก็กำลังเหนื่อยเหน็ด ฯ เสบียงอาหารก็ไม่ทันมีบริบูรณ์ ฯ ถ้าเสียมยกมา เราจะเอาเขตใดเป็นที่รับชั้นนอกก็ไม่มี ฯ ในกรุงนี้ กำแพงก็กว้างขวางใหญ่โต แต่ประชาราษฎร์มีจำนวนแต่นิดไม่สมกับการราชการในพระมหานครหลวงเลย ฯ ถ้าเสียมรู้

⁷⁵ ดูรายละเอียดใน ยี่ง บุกฮี่, ธิฐภทฐเอโธษกุรสาส[รโธเอ] [ลักษณะทั่วไปของอักษรศาสตร์เขมร] (Paris: L'Harmattan, 1997), igitr 81-83.

⁷⁶ มีความอธิบายเสริมด้วยว่า “[พญายาด] ทรงทราบว่ากาลพระบาททมแดงจับไล่ราชปักษีจากรัง [พระบาทปักษีจากรัง] ก็เสด็จมาตั้งพระองค์อยู่ซรอก [เกาะบาसान] นี้ด้วย” (ฉกสมภยบายุสโธเอ ภาคที่ 1 igitr 30. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน) ลักษณะการอ้างอิงไปถึงกษัตริย์แต่สมัยโบราณเช่นนี้เป็นอีกลักษณะหนึ่งที่พบเห็นในเหตุการณ์ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 17.

เอง สด ท่วงเล็บอธิบายไว้ด้วยว่า เกาะบาसानก็คือ “เตรียมซ็อนธอร์ทุกวันนี้” (ฉกสมภยบายุสโธเอ ภาคที่ 1 igitr 30.)

⁷⁷ คือราวครึ่งหน้ากระดาษ เอ 4 (ดู ฉกสมภยบายุสโธเอ ภาคที่ 1 igitr 32.)

⁷⁸ ดู ฉกสมภยบายุสโธเอ ภาคที่ 1 igitr 30-31.

แล้วจะยกมาย้ายเรา เราก็คายจะรับมือนัก กับเป็นที่ลำบากถึงสมณะชีพราหมณ์ด้วย ๆ คุณนี้ควรเราจะลอย
จากที่นี่ ไปตั้งพระนครที่เขตบาसानจึงควร ๆ ⁷⁹

และใน ค.ศ.1382 ก็เสด็จย้ายราชธานี ไปตั้งอยู่ที่บาसान ⁸⁰ อันเป็นสถานที่ทรงชุมนุมไพร่พลก่อนจะ
ยกมาแย่งเอาพระนครหลวงจากทัฬหยา

พระบาทพญาขาดตั้งราชธานี ณ บาसान อยู่ได้ไม่นาน ก็ทรงย้ายราชธานีมาตั้งที่พนมเป็ญ
จตุมบุข ความในเอกสารมหาบุรุษเขมรตอนก่อนที่พระบาทพญาขาดจะทรงย้ายราชธานีให้ความ
ไปถึงเรื่องหญิงชาวสุหนึ่งชื่อยายเพ็ญ พบพระพุทธรูปและเทวรูปลอยมาตามน้ำ จึงรวบรวมพรรค
พวกก่อคินเป็นภูเขา แล้วสร้างวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปและเทวรูปนั้น ก่อนจะกล่าวถึงการสร้าง
พระนครของพระบาทพญาขาด โดยพิสดาร ดังว่า

พระบาทบรมบพิตรพญาขาดพระองค์ประทับอยู่ที่พระราชวังศิลา ๆ ในครานั้นน้ำท่วมราชธานีล้นมาก ๆ
ข้าราชการกับพระบรมราชวงษานวงศ์ทั้งหมด ได้รับความลำบากเป็นอันมาก จะก่อสร้างเป็นพระนคร
ไม่ได้ ๆ ในปีนั้นครั้นน้ำลดลงหมดแล้ว พระบรมบพิตรพระองค์นำราชเสวกามาตั้งสร้างพระราชวัง
ที่ภูมิลูเชียแคว [ไม้ไม่แก้ว] ๆ ทรงตรัสสั่งเจ้าพญาเดโชเจ้าหวยชรกเขตช้อม โรงคองให้เกณฑ์ราษฎรเอา
ดินไปถมในพระราชวังให้เต็ม ๆ ที่ซึ่งเจ้าพญาเดโชให้ราษฎรขุดดินนั้นกว้างล้นมาก จึงได้ชื่อเรียกว่า
“บึงเดโช” ตั้งแต่นั้นมา ๆ ทรงตรัสสั่งเจ้าพญาราชามาตรีผลุง เจ้าหวยชรกเขตช้อม (ตามพระราช-
พงสาวดารที่เก็บไว้ในพระราชบรรณาลัย กรุงพนมเป็ญ มีความว่าออกญาผลุงนี้เป็นเจ้าหวยชรกเขตช้อม
ซึ่งมียศราชทินนามที่ ออกญาวงศาอนุชิต) ให้ขุดคลองระบายน้ำจากบึงโพงพวยไม่ให้เน่าเหม็นอยู่ ๆ
เพราะเหตุนี้แล้วจึงได้มีชื่อเรียกว่าแพรกเป็ยมผลุงเรื่อยมา ๆ เสร็จแล้วทรงตรัสให้ทำสะพานสร้างถนน
ลาดด้วยหิน เสร็จแล้วจึงทรงตั้งพระราชพิธีสถาปนาพระราชวัง สร้างปราสาทพระราชมนเทียร ครอบ
แกงคัดไปมาทั้งในนอก พร้อมทั้งตำแหน่งน้อยใหญ่สำหรับสนมศฤงคารเสร็จสรรพ ๆ ทรงให้ตั้งมุข
พระราชวังแปร ไปบูรพทิศ แล้วทรงให้เอาดินพูนตั้งเป็นเชิงเนินค่ายชั้นนอกตั้งแต่ทิศอุดร ไปจนถึงปากแม่น้ำ
ข้างตะวันตก ๆ ทรงให้ขุดเป็นคลอง เป็นคลองอ้อมกำแพง แล้วให้ตั้งค่ายล้อมเป็นวังข้างทิศปัจฉิม ไป
ถึงทิศทักษิณ ๆ ทรงให้จัดบึงเดโชเป็นที่ทำนาในพระนคร ต่อ ไปถึงทิศหรดี แล้วตัดตรงไปทางตะวันออก
ถึงปากแม่น้ำตรงแพรกคากแก้ว ๆ ยกให้พูนดินทำเป็นค่ายตามสองข้างปากแม่น้ำ เป็นกำแพงพระนครล้อม
รอบจดหน้าพระลาน ๆ

⁷⁹ บกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 1 อีถึม 32.

⁸⁰ บกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 1 อีถึม 32-33.

โอ คัมเบิลยู โวลเตอร์ส เชื่อว่ากษัตริย์เขมรอาจประทับอยู่ที่บาसानซึ่งเป็นราชธานีแห่งแรกหลังจาก
การละทิ้งพระนครหลวงมาตั้งแต่ก่อน ค.ศ.1371 เกี่ยวกับเรื่องนี้ ดู O.W. Wolters, “Khmer Kings at Basan (1371-
3) And The Restoration of The Cambodian Chronology during The Fourteenth and Fifteenth Centuries,” *Asia
Major* new series 12 (1966): 44-87.

ส่วนพระวิหารทั้งนั้น ทรงให้โบกปูนก่ออิฐ พร้อมทั้งสร้างพระวิหาร เจดีย์ ภูมิจาลา เป็นอันมาก ทรงให้สร้างเคลียงเมืองหนึ่ง (กลางเมืองคือเนียะตาประจำเมือง ๆ เราทุกวันนี้มักพูดว่า เนลียงเมือง) ชื่อเนียะตาปราชญ์ ตั้งอยู่ทางอาคเนย์พระราชวังข้างวัดเปียมผลุง ๆ ครั้นเสร็จการแล้วเสด็จขึ้นประทับเหนือพระราชนิเวศน์ใหม่ ตั้งนามแม่น้ำที่หน้าว่าแม่น้ำจตุมุข ๆ ครั้นสำเร็จการก่อสร้างแล้ว ทรงตั้งประธานนามพระนครว่า กรุงจตุมุข สกลกัมพูชาธิบดีเป็นชัศติยามหานคร ๆ⁸¹

พงศาวดารกัมพูชาหลายฉบับบันทึกเหตุการณ์ย้ายราชธานีจากพระนครหลวงมาบาसानและพนมเปญนี้เอาไว้อย่างสั้นๆ ดังที่พงศาวดารฉบับโนงกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนนี้ว่า “ลุศักราช 750 ศก ปีมะโรงนักษัตร ทรงราชย์ได้ 5 ปี พระองค์เสด็จมาสถิตอยู่ ณ เมืองพนมเปญจตุมุขจะราบเขียม”⁸² ไม่กล่าวถึงเรื่องที่เสด็จไปประทับ ณ บาसानแต่อย่างใด ส่วนพงศาวดารฉบับพรตน์กล่าวว่า “ถึงลุศักราช 750 (พ.ศ.1931) ปีมะโรง พระองค์ได้เสด็จมาประทับอยู่ ณ เมือง บาसान แล้วเสด็จมาสถิตอยู่ ณ กรุงพนมเปญจตุมุข”⁸³ ไม่มีกล่าวถึงเรื่องย้ายเพ็ญ กับความบรรยายถึงตอนที่พระบาทพญาขาดสร้างพระนคร

เรื่องย้ายเพ็ญจะมีมาในพงศาวดารฉบับจวน⁸⁴ แต่ลำดับไว้ผิดกับที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมร เอกสารมหาบุรุษเขมรกล่าวถึงเรื่องประวัติพนมเปญอันเป็นที่ตั้งราชธานีใหม่ก่อน แล้วจึงกล่าวเรื่องพระบาทพญาขาดสร้างพระนคร ขณะที่พงศาวดารฉบับจวนกล่าวเรื่องพระบาทพญาขาดสร้างพระนครก่อน แล้วจึงเล่าเรื่องประวัติพนมเปญ

เรื่องย้ายเพ็ญได้พระพุทธรูปจากต้นตะเคียนที่ลอยมาจากเมืองลาว แล้วก่ออุษาสร้างวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปนั้นมิอยู่หลายสำนวน เซดส์เคยแปลสำนวนหนึ่งเป็นภาษาฝรั่งเศส⁸⁵ โดยว่าได้ฉบับมาจากออกญาจักรี (ปุ่น) เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ (Ministre de l'Instruction

⁸¹ ฅกสภษยาชฎาสโฐ ภาคธิ 1 อธิ์ร 33-34.

⁸² “พงษาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 1, หน้า 193.

⁸³ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 81.

⁸⁴ *Chroniques royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595)*, pp.70-71.

⁸⁵ George Coedès, “La fondation de Phnom Pen au XVe siècle d’après la chronique cambodgienne,” in *Articles sur le Pays Khmère* (Paris: Ecole Française d’Extrême Orient, 1989), pp.22-27. บทความชิ้นนี้พิมพ์ครั้งแรกใน Bulletin de l’Ecole Française d’Extrême Orient ก่อนจะรวมพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้ และใน ค.ศ.1955 ก็มีการนำบทความเรื่องเดียวกันนี้ไปตีพิมพ์ในวารสาร France-Asie (George Coedès, La fondation de Phnom Pen au XVe siècle d’après la chronique cambodgienne,” *France-Asie* XII, 114-115 (Nov.-Dec. 1955), 501-504. ความตรงกับที่พิมพ์ใน BEFEO เป็นแค่ข้อความนำที่เซดส์เขียนไว้ออกไป เหลือแต่ส่วนที่แปล

ชื่อด้วยเหตุที่มีจะมีเล่าไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมร เรื่องอย่างนี้โดยมากมีรูปแบบการเขียนว่า “เรียก ว่า (ชื่อสถานที่) มาถึงทุกวันนี้” หรือ “เหตุนี้ (ชื่อสถานที่) นั้นจึงมีชื่อเรียกว่า (ชื่อสถานที่) มาถึงทุกวันนี้”

ส่วนเรื่องกำเนิดสถานที่ที่จะว่าด้วยกำเนิดของสถานที่หนึ่งๆ ซึ่งเดิมไม่มีอยู่ก่อน ทั้งวัด เมือง และถนน เรื่องนี้จะไม่นับสถานที่ที่สร้างขึ้นในแผ่นดินกษัตริย์องค์หนึ่งๆ ซึ่งเป็นธรรมเนียมอย่างปกติ อาทิ การสร้างวัด จะนับเฉพาะสถานที่ที่เล่าไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรว่ามีมาถึงเฉพาะทุกวันนี้เท่านั้น

เรื่องกำเนิดชื่อสถานที่และเรื่องกำเนิดสถานที่ในบางครั้งอยู่ประสมเป็นเรื่องเดียวกัน และเป็นเรื่องที่มีจำนวนมากที่สุดในบรรดาเรื่องเพลงที่มีมาในเอกสารมหาบุรุษเขมร คือกล่าวถึงชื่อสถานที่ไว้อย่างน้อย 76 ชื่อ สถานที่ที่กล่าวถึงในเรื่องกำเนิดชื่อสถานที่มีดังนี้คือ จอมปลวก 1⁸⁹ โศก 1⁹⁰ ดันโพธิ์ 1⁹¹ ภูเขา 1⁹² ตลาด 1⁹³ ค่าย 1⁹⁴ ทำน้ำ 1⁹⁵ อุโมงค์ 2⁹⁶ สระ 2⁹⁷ สถานที่ 3⁹⁸ ทุ่ง 3⁹⁹ เกาะ 3¹⁰⁰ บึง 4¹⁰¹ คลอง 4¹⁰² ป่า 4¹⁰³ เมือง 5¹⁰⁴ วัด 10¹⁰⁵ และหมู่บ้าน 28¹⁰⁶ และกล่าวถึงกำเนิดสถานที่ไว้

⁸⁹ จอมปลวก – ภูมิโอบกะซัดจ (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 1 อีตัม 6).

⁹⁰ โศก – ทวลโชมปอร์ (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 55).

⁹¹ ดันโพธิ์ – เปรียะโปเมียนนุณย์ ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 76) ดูเทียบพงศาวดารฉบับ นพรัตน์ใน ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 87.

⁹² ภูเขา – พนมจ้อมบีด (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 62).

⁹³ ตลาด – พซาร์บอเรโบ (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 26)

⁹⁴ ค่าย – บือนเตยจะส (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 12)

⁹⁵ ทำน้ำ – ก้อมปงครอพาง (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 3 อีตัม 3)

⁹⁶ อุโมงค์ – โหงพลหาม, โหงป่วน (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 56)

⁹⁷ สระ – ทรอเปียงเลียงฎาว (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 42) และทรอเปียงคนาตาตอก (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 4 อีตัม 91).

⁹⁸ สถานที่ – อันลิ่งเรีซ (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 45) และจักควนลิ่ง, ซอกออดโคด (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 4 อีตัม 66).

⁹⁹ ทุ่ง – เวียล (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 1 อีตัม 78); เวียลจองชก (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 55) และ เวียลจระเขนย (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 56)

¹⁰⁰ เกาะ – เกาะส้เฮา (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 45); เกาะส้เจาเรียม (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 3 อีตัม 26) และเกาะส้เจิน (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 4 อีตัม 94).

¹⁰¹ บึง – เบิงเตย (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 1 อีตัม 60); เบิงโชมร์ชน (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 1 อีตัม 78); เบิงชนร์สรุด (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 2 อีตัม 78) และเบิงตรงปรัก (ฉกสมรชยาบุรุษโฆร ภาคที่ 3 อีตัม 8).

อย่างน้อย 13 แห่ง¹⁰⁷ คือ พระพุทธปฏิมากร 1¹⁰⁸ ถนน 1¹⁰⁹ วัด 3¹¹⁰ เมืองกับองค์ประกอบของเมือง 3¹¹¹ และ ปราสาท 5¹¹²

¹⁰² คลอง – แปรกดองผดัก, โอร์จัดแสนง (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 56); สติงโรงตูก (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 3 อีตัม 8) และ สติงจิวมนีก (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 5 อีตัม 59)

¹⁰³ ป่า – เปรียกอกีร์ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 55) และ เปรียจ้อมโณม, เปรียคัวมโรน, เปรียมินกั้วร์-เปรียเจิงกั้วร์ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 58)

¹⁰⁴ เมือง – เซรียซอนธอร์ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 1 อีตัม 55.); เขตบอระโอบ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 24); เปรียโนกอร์ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 3 อีตัม 8) และ กั้อมปงแลง, กั้อมปงทม (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 4 อีตัม 66).

¹⁰⁵ วัด – วัดเปรียะจิลวงบ็อน (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 11); วัดแปรกลวง (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 45); วัดโกร์ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 49); วัดกวมิโรกาปริยะปรั่า (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 57); วัดโปเมียนบุณย์ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 75); วัดลวง (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 76); วัดเคพปรอนุม (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 3 อีตัม 3-4); วัดคนาคาดอก (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 4 อีตัม 91); วัดเปรียปวน (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 5 อีตัม 51) และ วัดโรงโก (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 5 อีตัม 52).

¹⁰⁶ หมู่บ้าน – กวมิปราสาท (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 1 อีตัม 10); กวมิไซรวงษ์, กวมิไวรวงษ์กั้อมปงปราสาท (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 27); กวมิเหิม (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 54); กวมิเหมวียงโปล็ว, กวมิบังเหิรแลง, กวมิสเรกั๊ก (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 55); กวมิซแรบ็อนเตียช, กวมิซแรวาง, กวมิโรเลีย, กวมิชาวาช, กวมิจิแก, กวมิถมอแกร, กวมิบายเจา, กวมิตรอพาจ, กวมิจานเตรีย (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 56); กวมิคำเร็ยเจรียบ, กวมิเมม็อด, กวมิตรอโฏก (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 57); บ้านเล็ยวเจียงราย-บารายฉ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 3 อีตัม 25); บ้านเล็ยวบั๊กตูก (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 3 อีตัม 27); กวมิถา (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 4 อีตัม 66); กวมิปรอเตียะนังเนียง, กวมิเมิงทม (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 4 อีตัม 91); กวมิพญาฎา (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 4 อีตัม 94) และ กวมิโรมังซอ, กวมิซอลเต็ช, กวมิแปรก (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 5 อีตัม 59)

¹⁰⁷ เรื่องกัณนิคสถานทีเก็อบทังหมคมืออยู่ในเอกสารมหาบุรุษเขมรภาคที่ 1 และ 2

¹⁰⁸ พระพุทธปฏิมา – พระพุทธปฏิมา (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 1 อีตัม 10)

¹⁰⁹ ถนน – ถนนที่อูจลงเมียนเจ็ช (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 78-79)

¹¹⁰ วัด – นครโตจ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 1 อีตัม 12-13); วัดพนมเป็ญ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 1 อีตัม 35); วัดพระถนน (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 1 อีตัม 66); วัดพระอินทเทพ (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 2 อีตัม 81) และ วัดกั้อมปงทม (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 4 อีตัม 66).

¹¹¹ เมือง – พนมเป็ญ, บังเคโซ, ปากน้ำพลุง (ฉกสภามหาบุรุษอุไร ภาคที่ 1 อีตัม 33-34).

เรื่องกำเนิดชื่อสถานที่เรื่องแรกมาในรัชกาลแรกคือพระบาทตรอกชกแพอม เล่าถึงเรื่องที่พระบาทเสณกราชลอบเข้าไปใน ไร่แดงของพญาเจี้ยแล้วต้องหอกจนเสด็จสุดไปที่ตรงจอมปลวกในไร่แดงนั้น “เหตุนี้แล้ว จอมปลวกนั้นจึงได้ชื่อเรียกว่า *ภู้อมโบกจะชดัจ* [จอมปลวกแห่งเสด็จ] เรื่อยมาถึงทุกวันนี้”

ในจำนวนชื่อสถานที่ทั้ง 71 แห่ง เป็นเรื่องที่เกิดและได้ชื่อในแผ่นดินพระเสด็จอนมากที่สุดคือ 42 ชื่อ เรื่องกำเนิดชื่อที่มีต่อเนื่องกันมากที่สุดปรากฏในตอนที่เสด็จอนแตกทัพ พ่ายแก่พระจันทราชา แล้วหนีออกจากเมือง พุทธิการณ์การหลบหนีของเสด็จอนและพวกทำให้เกิดชื่อสถานที่ตามมาจำนวนมากดังนี้ว่า

ฝ่ายพระเสด็จอน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากา จักรี กับสนองธรมีพระนคร “พาลีวัน” นำนักแม่นาง “พาแลน” หนีออกทางประตูด้านทิศอีสาน เพื่อไปข้างเหนือตัดไปเมืองลาว ฯ ...เสด็จอน สมเด็จพระเจ้าพญาแห่ง หนีแยกไปทางหนึ่ง ข้างนักแม่นาง “พาแลน” กับจักรี หนีแยกไปทิศข้างใต้ ไปถึงภูมิโคกชกร ฯ ที่ซึ่งแยกทางนั้นถูกเรียกว่า *ภูมิเมสัย โพลีว* นานมาเรียกว่า *ภูมิชางเขวียง* ฯ ต่อมานักแม่นางพาแลนหนีไปอีก เข้าป่าออกทุ่ง ไป คิดว่า : เกรงเสด็จอนตามหาตัวไม่เห็น ก็ตัดผมผูกกับคอบ ไม้ นั้น ปรารถนาให้เสด็จอนเห็นแล้วตามหา จึงถูกเรียกว่า *ทุ่งของซ็อก* ถึงทุกวันนี้ ฯ ต่อมา นางเดินเลยไปอีกต้องแสงแดดร้อนนัก มีสัตว์เหยี่ยวฝูงหนึ่งกางปีกบินบังอยู่จากข้างบน ไม่ให้ร้อน ครั้นมีคนไปอยู่ที่ภูมินั้นก็เรียกชื่อว่า *ภูมิบ้องเห็รแขง* ฯ นางเดินต่อ ไปอีก เห็นสระหนึ่งน้ำใส สะอาด นางก็ลงไปสระผมอยู่ที่นั่น ครั้นมีคนไปตั้งหมู่บ้าน ก็เรียกชื่อว่า *ภูมิแสกรกอก* ต่อมา ฯ นางเดินไปอีก มีคลองหนึ่ง จะเดินข้ามไปไม่ได้ นางบนเนินชะตาบ้องบอดขอให้เมียข้าม เมียตาบ้องบอดก็จำแลงกายเป็นจระเข้ให้นางเดินเหยียบข้ามไป จระเข้นั้นก็แปรกลายไปเป็นจระเข้หินอยู่ทุกวันนี้ เขาเรียก *ภูมิเกียครอเปอ* สืบมา ฯ นางเดินเลยไปอีก เมื่อมีลำน้ำกอกองทัพทั้งนั้นขอพรนางอยู่ที่โคกนั้น ทุกวันนี้ถูกเรียกว่า *ตวล โชมปอร์* ฯ ครั้นเดิน ไปอีก นางสาวเป็นมารดาของนางเมื่อมีลำน้ำ เดินไม่ได้ เจ้าพญาจักรีเหนี่ยวให้เอาผ้ามาทำเป็ด เอาด้ามพร้าทำเป็นคานหาม ทุกวันนี้มีชื่อเรียกว่า *แปรกฏองพุก* ฯ ต่อจากนั้น ไปอีกก็ถึงทุ่งแห่งหนึ่ง หมอนนางสาวสดจากเป็ด จึงได้ถูกเรียกว่า *เว็ลจระเขย* ฯ ครั้น ไปถึงคลองแห่งหนึ่งก็ตั้งคานหาม คลองที่มีคานหามนางสาวสองอยู่นั้น ทุกวันนี้เรียกว่า *โอรจาลเสนง* ฯ¹¹³

ไม่ทราบว่ามีชื่อสถานที่ในทุกวันนี้จะเปลี่ยน ไปจากที่เขียนเอาไว้ในเอกสารมหาบุรุษเขมรเพียงไรแล้ว แต่น่าเชื่อว่าจนถึงต้นศตวรรษที่ 20 ชื่อสถานที่น่าจะคงเป็นไปตามอย่างที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมร

¹¹² ปราสาท - ปราสาทซัวร์ปรีด ปราสาทโยลโดง และปราสาทเบิดปวน (ฉกสมรยาบุมสโธม ภาตตี 1 ใตีม์ 6) และปราสาทประดิษฐานพระขรรค์ (ฉกสมรยาบุมสโธม ภาตตี 1 ใตีม์ 10)

¹¹³ ฉกสมรยาบุมสโธม ภาตตี 2 ใตีม์ 55-56.

บางชื่อก็ยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน เช่น เมื่อครั้งที่พระเจ้าจันทราชามาตั้งรวบรวมไพร่พลตั้งรบกับเสด็จกอนที่เมืองแห่งนี้

ทรงพระดำริว่า “ตั้งแต่เรามาอยู่ในเขตอมรินทร์โบริ่นี้เราคิดการอะไรๆ ก็ได้สำเร็จโดยง่าย ประชากรราษฎรทั้งนั้นก็รวมกันเข้ามาเอาเราเป็นที่พึ่งพัก สมบูรณ์ทั้งมนุษย์ทั้งสมบัติ เป็นที่สถานทำให้ได้ของแปลกอัศจรรย์ ทั้งเสนาทหารก็มีบริบูรณ์” ครั้นทรงพระดำริเห็นอย่างนี้แล้ว จึงทรงเปลี่ยนชื่ออมรินทร์โบริหรืออมรินทร์โบริ่นั้นให้ชื่อว่า เขตบอเรโบ

เรื่องชื่อและประวัติของชรกบอเรโบยังมีเล่าแยกเป็นอีกสำนวนหนึ่งต่างหาก เรียบเรียงโดย จิก เกียม ความที่เล่าตรงกัน จับความแต่พระเสด็จกอนเสด็จปราบดาภิเษกแล้ว ไปตั้งกรุงที่ชรอพบปีเจีย โนกอร์ พระจันทราชาซึ่งในเวลานั้นอยู่ที่อยุธยา ก็ใช้อุบายหลอกสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จกลับมารบแย่งพระนครกับพระเสด็จกอน มีเล่าเรื่องออกญาสวรรค์โลกเมืองที่ฆ่าตัวตายไปเกณฑ์กองทัพปีศาจมารบกับทัพของพระเสด็จกอน และเล่าเรื่องซึ่งเสด็จมาประทับที่ อมระเตะรินทโบริแล้วทรงเปลี่ยนชื่อเป็น บอเรโบ¹¹⁴ เป็นแต่เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าละเอียดกว่ามาก ความที่ตรงกันนั้นเพราะ จิก เกียม ก็อาศัยพงศาวดารสำหรับเรียบเรียงเรื่องประวัติเมืองนี้เช่นกัน โดยตอนหนึ่ง จิก เกียม อ้างถึง “พงศาวดารฉบับตัวเขียน ภาค 3 หน้า 170 ซึ่งเก็บอยู่ในพุทธศาสนบัณฑิตย”¹¹⁵ พงศาวดารฉบับนี้น่าจะเป็นเอกสารตัวเขียนเลขที่ K53 หรือ K53/2 เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเปญ หรือที่รู้จักกันว่า ฉบับจวน ซึ่งเป็นพงศาวดารฉบับหนึ่งที่ เอง สด ใช้สำหรับเรียบเรียง เอกสารมหาบุรุษเขมร

ชื่อว่า บอเรโบ ทุกวันนี้เป็นชื่อชรกแห่งหนึ่งในเขตก้อมปงชนัง ชื่อว่าบารายณ์ที่ว่าจาก *เลียมเซียงราย* ชื่อว่า เมมีอด หรือชื่อ วัดโปเมียนบุณย์ ก็ยังมีชื่ออย่างนั้นอยู่จนทุกวันนี้ (ค.ศ.2004)

ชื่อสถานที่เหล่านี้เป็นเรื่องเล่าของชาวบ้านที่เล่าสืบต่อกันมา เมื่อมีการคัดชำระพงศาวดารโดยพระซึ่งมีชีวิตสนิทชิดกับประชาชน ก็คงจะได้บันทึกเรื่องมุขปาฐะเหล่านี้เป็นลายลักษณ์อักษร ในแง่มุมนี้ พงศาวดารจึงเป็นบันทึกความทรงจำของชาวบ้านไปด้วยในเวลาเดียวกันกับที่เป็นบันทึกของผู้ใหญ่และผู้เฒ่า และในเวลาทีธรรมเนียมมุขปาฐะเลื่อนไป ซึ่งเป็นเวลาที่ลายลักษณ์อักษรได้รับความสำคัญ ยามที่ชาวบ้านจะเล่าถึงเรื่องของตนเอง แหล่งที่มาหนึ่งของเรื่องเล่าเหล่านั้นก็คือ

¹¹⁴ อ. ทย, “สารทมิฬสุกขวิบูลย์” ฐุข สารทมิฬธำถงฐุขวิบูลย์ [สาวดารว่าด้วยภูมิศาสตร์เขมร] (กรุงเทพฯ: ฤฎฐ ใถถฐ, (n.d.)), ใถถฐ 53-60. หนังสือเรื่อง สาวดารว่าด้วยภูมิศาสตร์เขมร นี้ เป็นการรวมพิมพ์งานที่ จิก เกียม เขียนลงในวารสารต่างๆ อาทิ กัมพูชสุรียา นักชาตินิยม และอื่นๆ เอง สด เองก็เคยเขียนงานในลักษณะดังกล่าวนี้ลงในวารสารกัมพูชสุรียาเช่นกันคือ ประวัติชรกบาราย

¹¹⁵ Ibid., ใถถฐ 56.

เรื่องในหนังสือที่อ้างว่าคัดจำลองมาจากคัมภีร์โวลานอย่างเอกสารมหาบุรุษเขมรนั่นเอง ไม่เช่นนั้น ก็ยกความจากงานเขียนในชั้นหลังอย่างงานสาวดารชรก ของ ทิก เกียม หรือของ เอง สด เองซึ่งนำ ความจากพงสาวดารมาทำให้อ่านง่ายขึ้น เก็บความเฉพาะตอนที่เกี่ยวข้องมากล่าวถึง แต่การอ้างว่ามาจากหนังสือซึ่งคัดจำลองมาจากคัมภีร์โวลานอย่าง เอกสารมหาบุรุษ คุณจะลืงกว่า น่าเชื่อถือกว่า

ขณะที่เรื่องกำเนิดชื่อสถานที่เป็นบันทึกของความทรงจำ เรื่องกำเนิดสถานที่ก็เป็นความ พยายามสร้างความทรงจำขึ้นมา เป็นความพยายามอธิบายสิ่งที่มี สิ่งที่เห็นอยู่ในปัจจุบันว่าเกิดขึ้นมา ได้อย่างไร มีประวัติความเป็นมาอย่างไร

เมื่อพิจารณาดูความที่มาจากพงสาวดารฉบับ โนง เรื่องที่อาจแจกเข้าในจำพวกเรื่องกำเนิด สถานที่และชื่อสถานที่มีอยู่เพียง 2 แห่ง แห่งหนึ่งกล่าวถึงที่มาของชื่อเมือง โปซัดส่วนอีกแห่งหนึ่ง กล่าวเรื่องชื่อสถานที่ที่ได้มาในคราวสมภพพระองค์เอง

เรื่องชื่อเมือง โปซัดนั้นมีเล่าไว้ในพงสาวดารฉบับ โนงว่า

เมื่อเสด็จ [สมเด็จพระจันทรราชา] ไปสถิตย์อยู่ที่เมือง โพรสิศตวามินนิตรอุบติเหตุให้เห็นปรากฏเป็น ไชย มงคล มีดิน โพรดินหนึ่งตายไปหลายปีแล้ว มีถ้ำดินถึงก้านกลีบสดใส แดกยอดแลไปเป็นขึ้นเหมือนแต่ ก่อน พระองค์จึงให้เอาธูปเทียนหมากพลูเครื่องสักการ ไปบูชาสม โภชพระศรีมหาโพรดินนั้น แล้วพระ องค์จึงนำพระราชบุตรกับไพร่พลออกกรมมิไชยชนะเจ้าพระยาโองราชาฯ สุรคตณปีเถาะนั้น พระองค์ ให้ปลงพระศพเสร็จแล้ว จับไทยไว้เป็นขเลยเป็นอันมาก แล้วพระองค์ให้จัดตกแต่งบูชาดินศรีมหาโพร ดิน ให้เรียกว่าพระ โพรมิบุญ จึงได้เรียกว่าเมือง โพรสิศตวแต่นั้นมา ¹¹⁶

เรื่องนี้มีมาในพงสาวดารฉบับนพรัตน์ด้วย ¹¹⁷ ความตรงกันเกือบจะคำต่อคำกับที่มาในพงสาวดาร ฉบับ โนง เป็นแต่นั้นต่างกัน คือในตอนท้ายฉบับ โนงกล่าวถึงว่านิมิตนั้นเป็นที่มาของชื่อเมือง โพรสิศตว ขณะที่ฉบับนพรัตน์กล่าวว่านิมิตนั้นเป็นที่มาของชื่อดิน โพรดินนั้นที่ได้ชื่อว่า พระ โพรมิบุญ ส่วนความในเอกสารมหาบุรุษเขมรพ้องกับพงสาวดารฉบับนพรัตน์มากกว่า ¹¹⁸

เรื่องชื่อสถานที่ที่ได้มาในคราวสมภพพระองค์เองนั้น พงสาวดารฉบับ โนงเล่าไว้ว่า “ลู่ ศักราช 1135 สกมเสงนักษัตร พระบาทบรมบพิตรพระองค์มีแม่นางหนึ่งชื่อนักนาง ไชย มีครรภ์ได้ สิบเดือนสมภพพระราชบุตรองค์หนึ่ง ทรงพระนามนั้กองค์เอง จึงพระองค์เปลี่ยนชื่อแพรวปักปรัต เรียกว่าแพรวเมียนเถิก” ¹¹⁹ เทียบกับที่มาในพงสาวดารฉบับนพรัตน์ที่ว่า “ลู่ศักราช 1135 (พ.ศ.2316)

¹¹⁶ “พงสาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ 1, หน้า 172.

¹¹⁷ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 87.

¹¹⁸ ดู ติกภณษบาบุรุษไฮู ภาคที่ 2 อีตี่ 76.

¹¹⁹ “พงสาวดารเขมร,” ใน ประชุมพงสาวดารภาคที่ 1, หน้า 215.

ปีมเสง นักนางไซ พระแม่นางสมเด็จพระบรมพิตร ได้สมภพพระราชบุตรองค์หนึ่ง ทรงพระนาม
 นักร้องเอง สมเด็จพระบรมพิตรได้ทรงเปลี่ยนชื่อคลองบางเชือกหนังเป็นคลองมีลาก (แพรกเมียน
 เลียบ)¹²⁰ แล้ว เห็น ได้ว่าความไม่ต่างกันเลย และใจความสำคัญไม่ผิดจากความที่มาในเอกสารมหา
 บรูษเขมร เว้นแต่เอกสารมหาบรูษเขมรมีขยายความให้กว้างขวางออกไป และมีเล่าเพิ่มเติมจาก
 พงสาวดารฉบับ โนงและฉบับนพรัตน์บ้าง ดังว่า “ส่วนแปรกเป็ย็กปรัตร์นั้น ทรงเปลี่ยนนามให้เรียก
 ว่า แปรกเมียนเลียบ แต่นานมาก็เรียกแปรกเลียบ เพราะเสด็จมีพระราชบุตรอยู่ที่นั่น”¹²¹ ชื่อว่าแปรก
 เลียบยังคงมีอยู่จนทุกวันนี้ เป็นแต่สะกดว่า แปรกเลียบ

แม้ว่าพงสาวดารฉบับ โนงจะกล่าวถึงเรื่องกำเนิดชื่อสถานที่ไว้เพียง 2 ชื่อ ชื่อว่าโพธิสัตว์ที่ว่า
 ยังมีข้อให้สงสัยได้ ส่วนชื่อ *แพรกเมียนเลียบ* นั้นก็ไม่ทันสมัย ต่างจากเอกสารมหาบรูษเขมรที่ตาม
 ทันความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจริงมากกว่าที่จะยึดติดอยู่แต่เฉพาะเรื่องกำเนิดแต่เดิม

ขณะที่พงสาวดารฉบับ โนงกล่าวถึงเรื่องกำเนิดชื่อสถานที่ไว้เพียง 2 ชื่อ พงสาวดารฉบับ
 นพรัตน์กลับมีเรื่องกำเนิดสถานที่และชื่อสถานที่ 15 ชื่อ ในจำนวนนี้ถ้าไม่นับรวมชื่อพระโพธิ์มีบุญ
 และแพรกเมียนเลียบ ทั้งหมดเกิดขึ้นในความตอนที่พระองค์มัจฉะสันพรัตน์แทรกเข้าไปเมื่อคราวกัศ
 ซาระใน ค.ศ.1878¹²² ซึ่งเป็นตอนที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเรียกว่า เรื่องพงสาวดาร
 ตอนไม่มีศักราช เอกสารที่เป็นแหล่งที่มาของเรื่องให้พระองค์มัจฉะสันพรัตน์นำมาใช้นี้คือเอกสาร
 อย่างที่ไทยเรียกว่า ตำนาน และโดยมากเป็นตำนานฝ่ายวัด เอกสารจำพวกนี้อิงกับเรื่องเล่าเรื่อง
 มุขปาฐะของชาวบ้านชาวเมืองหรือเป็นเรื่องจำพวกสาวดารมากกว่าจะอิงอยู่กับเรื่องราชพงสาวดาร
 จึงไม่แปลกอะไรที่จะมีเรื่องกำเนิดสถานที่และชื่อสถานที่ในพงสาวดารฉบับนพรัตน์อยู่มากเมื่อ
 เทียบกับพงสาวดารฉบับ โนง และจะมีอยู่มากกว่าในเอกสารมหาบรูษมหาบรูษเขมร

ความข้อนี้และความ ในอีกหลายเรื่องชี้ให้เห็นถึงความหลากหลายของเรื่องเล่าที่ชาวบ้านชาว
 เมืองเล่าสืบๆ กันมา ก่อนที่จะถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในพงสาวดาร สาวดาร และเรื่องเพลง

3. เรื่องเนี่ยตาและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนคร

เนี่ยตาที่มีกล่าวถึงในเอกสารมหาบรูษเขมรมี 5 พระองค์/นาย เรียงตามลำดับเวลาดังนี้ คือ

¹²⁰ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, หน้า 145.

¹²¹ ทัศนียภาพบุรุษโยธ ภาควิ 6 ธันวาคม 25. เน้นความโดยผู้เขียน

¹²² ดู ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา, บ้านครัวขานหรือบ้านกุขาน (หน้า 15), บ้านตากูเห (หน้า 57), จรวยทเล (หน้า 57), ระกาโกง (หน้า 58), ละเวียด (หน้า 58), ต้นไทรที่พระวิหารสวรรค์ (หน้า 58), โคนเหยียบย่ำ (หน้า 59), จงเวียด (หน้า 59), ภูมิประเดี่ยเนียง (หน้า 59), เปรียบวน (หน้า 59), ภูมิกระตันรวย (หน้า 59), เกาะแดงหวาน (หน้า 72) และ ป่าปากช่อง (หน้า 72).

เนียะตาสุนทรจักร เนียะตาสุนทรบท เนียะตาเขลียงเมือง เนียะตาภู้อมบองแงก และเนียะตากรอสม-กอ สองพระองค์แรกเป็นอดีตกษัตริย์ ส่วนสามนายหลังเป็นขุนนางเลื่องชื่อในแผ่นดิน

พระองค์แรกคือพระสุทรานราช (ครองราชย์ ค.ศ.1345-1346) นั้น พระอัครมเหสีของพระองค์สร้างรูปพระปฏิมากรสนองพระองค์พระสวามีที่สุดตไปแล้วไว้เป็นเครื่องระลึกจำเพาะพระองค์ พระปฏิมากรนั้นได้พระนามว่า พระรูปพระบาทบรมสุนทรจักร ชาวเมืองเรียกรูปพระปฏิมานั้นว่า เนียะตาสุนทรจักร และว่า “ชาวเมืองนับถือพระรูปนี้มาก ๆ เขาไปบนขอการอะไร ๆ ก็ได้ อดความปรารถนา ๆ”¹²³ ส่วนอีกพระองค์หนึ่งคือพระศรีสุนทรบท (ครองราชย์ ค.ศ.1504-1512) นั้น พระองค์โปรดให้สร้างรูปปฏิมาสนองพระองค์เอง ด้วยทรงดำริว่า “ถ้าหมดตัวไป คงรูปอยู่ให้คน ทั้งพองสักการบูชา นี่เห็นว่าจะยังยืนกว่าการทิ้งปวง ๆ ทรงพระดำริเช่นนั้นแล้ว ก็จัดช่างกับลูกมือ ให้ไปสร้างสร้างปราสาทหนึ่ง พระรูปพระองค์หนึ่ง ไว้ในนครบานเจียบานการ์ ๆ อาศัยเหตุนี้จึงมีรูปพระบาทสมเด็จพระศรีสุนทรบทอยู่ที่นั่น แด่นาน ๆ มา ชาวเมืองเรียกว่าเนียะตาสุนทรบทจนทุกวันนี้”¹²⁴

ทั้งเนียะตาสุนทรจักรและเนียะตาสุนทรบทจะไม่มีบทบาทอีกแต่อย่างไรในหน้าประวัติศาสตร์ ต่างจากเนียะตาซึ่งเป็นชนสามัญทั้ง 3 รายหลัง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเนียะตาเขลียงเมือง ซึ่งจะสำแดงบทบาทในฐานะ “เขลียงเมือง” อันเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครที่คอยปกป้องอริราชศัตรูทั้งปวงไม่ให้เข้ามาลักลอบทำอันตรายถึงแผ่นดินได้

เรื่องกำเนิดของเนียะตาเขลียงเมืองกับเนียะตากรอสมกอนั้นกล่าวถึงไว้แล้วข้างต้น โดยเจ้าพญาสุวรรณคโลกเมืองนั้นได้เป็นเนียะตาเขลียงเมืองเมื่อสิ้นชีพแล้ว และได้รับความนับถือจากกษัตริย์ โดยสมเด็จพระจันทราชาโปรดให้ให้ตั้งเขลียงเมืองไว้ที่ในพระราชวังกรุงลี้วงแวก¹²⁵ ขณะที่เดโชเมียะสัซึ่งจะได้เป็นเนียะตากรอสมกอนั้น สำเร็จซึ่งฐานะนั้นแต่ครั้งยังมีชีวิตอยู่ โดยหลังจากปราบเสด็จซ็อมเรราชิราชแล้ว เดโชเมียะสัก็สร้างรูปของตน รูปนักจุมเตียมวโหเทวินารีโสภณ และรูปเดโชขอด ไว้ที่พนมตูกเมียะสั “รูปทั้งสามนั้น ชาวเมืองเห็นมีฤทธิ บันบานขออะไร ๆ แล้วก็สำเร็จดังปรารถนาเป็นอันมาก ๆ อดนี้แล้ว ชาวเมืองก็เรียกว่า เนียะตากรอสมกอ ต่อเรื่อยมาจนถึงทุกวันนี้” เดโชเมียะสัยังได้สร้างรูปทั้งสามนั้นไว้ที่วัดก็้อมปงมอีกแห่งหนึ่ง¹²⁶ ภายหลังมาเดโชขอดก็ให้สร้างรูปเดโชเมียะสั รูปนักจุมเตียมวโหเทวินารีโสภณ และรูปตนเอง ไว้อีกหลายแห่ง แห่ง

¹²³ ฅกสมยบายุสไฮุ ภาตธี 1 ใถั 14. ความในตอนนี้ออกพระนามพระสิทรานราชาว่า พระบาท สิริสุนทรจักร

¹²⁴ ฅกสมยบายุสไฮุ ภาตธี 1 ใถั 55.

¹²⁵ ฅกสมยบายุสไฮุ ภาตธี 2 ใถั 61.

¹²⁶ ฅกสมยบายุสไฮุ ภาตธี 4 ใถั 66.

ของดีที่พญาแฉกทูลทำนายนั่นคือหินและดินตะเคียนซึ่งสมเด็จพระจันทราชาจะได้นำมาสร้างเป็นพระพุทธรูปอัญญาสรสิทธิ์พระองค์ประดิษฐานไว้ที่พระวิหารตรอแพงแกงในพระนครลี้วงเวก เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่พระนครอีกประการหนึ่ง¹³⁰

ของศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครทั้งนั้นมิกล่าวถึง โดยพิสดารในคราวที่สมเด็จพระนเรศวรยกทัพไปตีลี้วงเวกใน ค.ศ.1584 แต่เอาพระนครไม่ได้ กับทั้งไพร่พลได้เจ็บไข้เป็นอันมาก¹³¹ สมเด็จพระนเรศวรจึงให้จับได้แม่ชกรสองนายมาสอบถาม ได้ความว่า

ครั้งสมเด็จพระพญาขาดบรมราชตั้งพระนครอยู่พนมเป็ญนี้ พระองค์ตั้งเทวรักษ์ที่พนมเป็ญหนึ่ง กับที่พนมพระราชทรัพย์หนึ่ง ที่วัดศลาแสดหน้าวัดโจรยอ้อมปิลหนึ่ง เกียนสววยหนึ่ง วัดโกงกเมียะส์หนึ่ง ทวารกำปอดหนึ่ง พระที่แปรกบังกงหนึ่ง วิเชียร์ซัวร์หนึ่ง เป็นทวารพระนคร ฯ ครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมมหาชาติดิยาจันทรราชานั้น พระองค์ตั้งพญาเมืองเป็นเจดียงเมือง กับพระอัญญาสรสิทธิ์วัดตรอแพงแกงหนึ่ง ที่พนมพระราชทรัพย์หนึ่ง ฯ ที่พนมพระราชทรัพย์นี้มีแก้ว นาค มีเจดียงเมืองฎ็อมบอง แฉกอยู่ดูแลรักษา ฯ ข้างพระบาทอัญญาสรสิทธิ์ 4 ที่บือนเดยลี้วงเวกนั้นทำจากหินกายสิทธิ์ ซึ่งครั้งแผ่นดินพระพรหมราชาตีเมื่อเป็นพ่อค้าโค่นั้น พระองค์ยกหินป่าไปเหน้อยอดตะเคียน แล้วก็คิดมันอยู่เหน้อยอดตะเคียนนั้น ฯ ลูถึงแผ่นดินพระบรมชาติดิยามหาจันทรราชา พระองค์นำหินนั้นมาสลักเป็นพระบาท เอาดินตะเคียนนั้นมาทำเป็นพระพุทธรูปจตุรพักตร์ ฯ

ข้างพระจตุรพักตร์พนมเป็ญที่แปรกบังกงนั้น ครั้งแผ่นดินพระบรมราชาพญาขาดมีดินตะเคียนต้นหนึ่งลอยตามน้ำจากเมืองลาวมาถึงภูมิกิเียนเจดียง แล้วลอยวนเวียนไปมาอยู่เหน้อยน้ำตรงที่นั้นเป็นหลายวัน ฯ ขยายเป็ญเป็นต้นการก่อสร้างพนมเป็ญนี้หาครุชกเอาได้พระสี่มุขสองพระองค์เป็นสัมฤทธิ์จตุรพักตร์คู่กัน ขยายเป็ญสร้างพระเจดีย์ประดิษฐานไว้ที่พนมเป็ญพระองค์หนึ่ง อีกหนึ่งพระองค์ “น้อง” ชาวเมืองโลเวียแอมเอาไปไว้วัดแปรกบังกง ฯ ส่วนดินตะเคียนนั้นทรงให้เอาไปก่อสร้างเป็นพระพุทธรูปไสยาสน์อยู่ที่เขตบาसान ฯ แต่ปีศาจพญาเมืองหนึ่งนั้นมีฤทธิ์กว่าใคร อาจช่วยทัพพระบรมมหาชาติดิยาจันทรราชาครั้ง ได้พระนครนั้นพร้อมทั้งได้นครอื่นๆ อีก ดูหมิ่น ไม่ได้เลย ฯ พระเจ้านเรศวรทรงทราบแล้วเสด็จตรัสสรรเสริญว่า : กรุงกัมพูชามีเทวรักษ์ 13 แห่งนี้วิเศษนัก ฯ¹³²

เห็นได้อย่างนี้ว่า เนียะตาเจดียงเมืองซึ่งประจำอยู่ที่เขตโปซัดและมีที่ทำการอยู่ในพระราชวังลี้วงเวกนั้น เป็นหนึ่งในบรรดาของศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครอื่นซึ่งล้วนแต่เป็นเทพารักษ์และพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ และเนียะตาเจดียงเมืองก็ได้รับการยกย่องเป็นอย่างสูงเหนือกว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นใด ส่วนเนียะตาฎ็อมบองแฉก (หรือเจดียงเมืองฎ็อมบองแฉก) เทพารักษ์ประจำพระนครซึ่งประจำการอยู่ที่

¹³⁰ ฅกสภษยาบุรุษโฐเฐ ภาดธิ 2 อีถึร 63.

¹³¹ เกื้อวกับเหตุการณัถดอนนี้ดู ฅกสภษยาบุรุษโฐเฐ ภาดธิ 3 อีถึร 49-53.

¹³² ฅกสภษยาบุรุษโฐเฐ ภาดธิ 3 อีถึร 52-53. พระเจ้าโนเรนทัโฐริคือพระนเรศวร

พนมจ้อมปีดนั้นก็มีการอยู่ที่พนมพระราชทรัพย์ในพระนครลี้วงแวกด้วย เท่ากับเป็นการให้ความสำคัญแก่เนืยะตากลุ่มบองแถมมากขึ้น ส่วนเนืยะตากรอฮอมกอซึ่งมีฤทธิ์อำนาจแข็งแกร่งทั้งในเวลาที่มีชีวิตอยู่และสิ้นชีพไปแล้วนั้น ไม่มีกล่าวถึงซึ่งเท่ากับว่าไม่อาจจัดเข้าในจำพวกสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครได้เลย¹³³

ครั้งเมื่อสมเด็จพระนเรศวรยกทัพไปตีลี้วงแวกใน ค.ศ.1584 นั้น ยกพลมาถึง 100,000 นาย ช้าง 3,000 ม้า 5,000 เมื่อตั้งล้อมเมืองบัตกล้อมบองนั้น ทหารสยามระดมยิงปืนใหญ่น้อย กับทั้งลูกธนู หน้าไม้เข้าไปในเมือง “หล่นลงมาประคองท่าฝนที่ตกมาจากบนอากาศ” กระนั้นก็ดี กระสุนปืนกับลูกธนู หน้าไม้ทั้งนั้นไม่ได้ถูกทหารเขมรเลย ด้วย “เนืยะตาสลัดขังเมืองกับศิลาปีวิชากรของเราช่วยทำนุบำรุง [เรา] ทั้งผอง”¹³⁴ และเมื่อยกมาล้อมพระนครลี้วงแวกนั้น ในพระนครให้ “ตั้งพิธีบวงสรวง พระพุทธรูปปฏิมากายสิทธิ์วัดอินทรเทพ กับพระพุทธรูปปฏิมาวัดศรีทองแวงแวง เนืยะตาสลัดขังเมือง ศาลเทพารักษ์ทั้ง 8 ทิศ ครบ 7 วัน ฯ โดยอำนาจพระพุทธรูปปฏิมากรศักดิ์สิทธิ์กับเทพารักษ์ กองทัพสยามล้อมบันทายลี้วงแวก 3 เดือน ตีไม่แตก¹³⁵ และทหารสยามก็เจ็บไข้ตายไปกว่าครึ่งแสนเพราะเทพารักษ์ประจำพระนครนั่นเอง¹³⁶ ครั้งนั้นทัพสยามแตกพ่ายกลับไป

เมื่อสมเด็จพระนเรศวรแตกทัพกลับไปถึงพระนครศรีอยุธยา นั้น เอกสารมหาบุรุษกล่าวบรรยายถึงพระองค์ว่า “ทรงตรอมพระทัยนัก พระชลนดรเอ่อท้นเป็นนิจ พระองค์มีพระพักตร์เศร้าหมองแห่งเหี่ยว ไม่มีทีุเลาแม้สักเวลาเลย”¹³⁷ กระทั่งมหาดเล็กสองนายทูลอาสาเข้าไปทำลายเทพารักษ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งนั้น ตามอย่างที่เคยทรงพระดำริว่าต้องใช้กล “บนปีศาจให้เดินออกไป” จึงจะตีเอาพระนครลี้วงแวกได้¹³⁸

มหาดเล็กสองนายนั้นก็ปลอมตนเป็นภิกษุนามติปัญญา และสุปัญญาเข้าไปในกัมพูชาแล้ว “เดินจงกรมทำพิธีถอนศิลาปีศาจตราที่บรรจุตั้งเทพารักษ์อยู่ ณ พระวิเชียรสวรรค์หนึ่ง วัดเกียนสวายในหนึ่ง วัดเกียนสวายนอกหนึ่ง วัดโจรยอ้อมปิลหนึ่ง วัดพนมจีไชรหนึ่ง พรหมชรีองหนึ่ง ทูง

¹³³ เอกสารมหาบุรุษกล่าวถึง เทพารักษ์รักษาพระนครซึ่งอยู่ที่ “ตูกเมืยะส” (ฉกสภามหาบุรุษไธม ภาคธี 3 อีถัร 59.) ตูกเมืยะสนี้เป็นชื่อภูเขาตูกหนึ่งทีเด โขเมืยะสสร้างรูปตนเองกับภริยาและเด โขยอเดเอาไว้ (ฉกสภามหาบุรุษไธม ภาคธี 4 อีถัร 66.) ตูกเมืยะสจึงเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ตูกหนึ่งมาแต่ก่อนทีเด โขเมืยะสจะขึ้นไปสร้างรูปของตนเองไว้ ณ ที่นั้น

¹³⁴ ฉกสภามหาบุรุษไธม ภาคธี 3 อีถัร 51.

¹³⁵ ฉกสภามหาบุรุษไธม ภาคธี 3 อีถัร 68. ความค่อนนี้เอง สด ว่าได้จากพงศาวดารฉบับจวน

¹³⁶ ฉกสภามหาบุรุษไธม ภาคธี 3 อีถัร 51, 52, 53.

¹³⁷ ฉกสภามหาบุรุษไธม ภาคธี 3 อีถัร 54.

¹³⁸ ฉกสภามหาบุรุษไธม ภาคธี 3 อีถัร 53.

โศภวนหนึ่ง พนมเป็ญหนึ่ง เมลียงเมืองคลาเมืองที่โปซัดหนึ่ง วัดพนม โกงกเมียะส์หนึ่ง” เหลือเฉพาะที่พนมพระราชทรัพย์ซึ่งอยู่ในพระนครลี้วงแวกนั้น¹³⁹ คือพระอัญญาสวัตตรอแพงแกง

เทพารักษ์สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครที่เสื่อมลงนั้น นอกจากจะทำให้พระนครง่ายที่จะถูกโจมตีแล้ว ยังเป็นผลให้เกิดวิปริตขึ้นแก่กษัตริย์ ดังเมื่อตีปญโญและสุปปญโญทำลายเทพารักษ์สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครไปแล้วนั้น “สมเด็จพระมหินทราชา เสด็จไม่ระวังรักษาภูระเบียบ พระสติปัญญาเปลี่ยนไปมามากประการนัก”¹⁴⁰ และเมื่อตีปญโญกับสุปปญโญทำอุบายทำลายพระอัญญาสวัตตรอแพงแกงนั้นก็เกิดวิปริตทั้งในและนอกพระนครเป็นหลายประการ เป็นลางว่าจะเสียพระนครแก่สยาม¹⁴¹

น่าสังเกตอย่างนี้ว่า เมื่อตีปญโญและสุปปญโญเที่ยวเดินถอนฤทธิ์อำนาจเทพารักษ์ประจำพระนครนั้น ไม่มีที่กล่าวถึงว่าได้ไปถอนศิลาประวัติศาสตร์เนียะตาเมลียงเมืองที่โปซัด กับเนียะตาฎ็อมบองแอกที่พนมจ็อมบิด แต่อย่างไร หากแต่ในคราวที่สมเด็จพระนเรศวรยกทัพมาตีกัมพูชาใน ค.ศ.1593 เมื่อตั้งล้อมเขตโปซัดนั้น

เทพารักษ์ทั้งหมดซึ่งรักษาพระนครคือ เมลียงเมืองที่เขต โปซัดหนึ่ง พนมจ็อบิดหนึ่ง พนมกรงหนึ่ง พนม โกงกเมียะส์หนึ่ง วัดเกียนสวยในหนึ่ง วัดเกียนสวยนอกหนึ่ง วัดโจรย้อมปิลหนึ่ง วัดเปริยะวิเฮียร์ซัวร์หนึ่ง ในบือนเคียลี้วงแวกหนึ่ง พนมเป็ญหนึ่ง พนมจ็อรัหนึ่ง ตุกเมียะส์หนึ่ง ทั้ง 12 แห่งนี้กว้างเลย ไม่ช่วยรับอาสาทำสงคราม¹⁴²

การกล่าวถึงเนียะตา เทพารักษ์ กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครทั้งนั้น เป็นองค์ประกอบสำคัญในเอกสารมหาบุรุษเขมรตอนที่กล่าวถึงเรื่องในคริสต์ศตวรรษที่ 16 ตั้งแต่ในคราวที่พระเจ้าจันท

¹³⁹ ฅกสมรยาบุมสโฎ ภาตธี 3 อังถั 54. ดูเปรียบกับข้างต้นจะเห็นได้ว่ามีที่แปลกกันอยู่บางแห่ง

¹⁴⁰ ฅกสมรยาบุมสโฎ ภาตธี 3 อังถั 54.

¹⁴¹ พงศาวดารฉบับจวนให้ความสำคัญแต่เฉพาะ พระอัญญาสวัตตรอแพงแกง ดังที่กล่าวว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเสด็จกลับไปอยุธยา ทรงประชุมปรึกษากับมุขมนตรีและว่า “กรุงกัมพูชามีพระพุทธรูปปฏิมากรกายสิทธิ์หนึ่งพระองค์ ศักดิ์สิทธิ์นัก ถ้ามีเหตุอะไรในเมืองก็ให้ตั้งการบวงสรวง [เหตุนั้น] ก็จะหายไปเอง” พระพุทธรูปปฏิมากรการสิทธิ์ที่ทรงกล่าวถึงก็คือพระอัญญาสวัตตรอแพงแกงนั่นเอง และเมื่อทรงใช้ภิกษุปลอม 2 นาย คือ ตีปญโญกับสุปปญโญเข้าไปในกรุงกัมพูชานั้น ภิกษุปลอมสองนายนั้น ไม่ได้ไปเที่ยวถอนความศักดิ์สิทธิ์ของเทพารักษ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพระนครอื่นใดเลย เป็นแต่ใช้มนตร์อาคมทำให้เกิดความป่วยไข้ และเที่ยวเดินรักษาคนที่ป่วยไข้จากอาคมของตนนั้นให้หาย แล้วจึงทำอุบายทำลายพระอัญญาสภายสิทธิ์นั้น ภายหลังมาก็เกิดวิปริตขึ้นในพระนคร (ฅกสมรยาบุมสโฎ ภาตธี 3 อังถั 69-70. ความในวงเล็บเหลี่ยมเป็นของผู้เขียน)

¹⁴² ฅกสมรยาบุมสโฎ ภาตธี 3 อังถั 59. พนมจ็อบิดนี้น่าจะตรงกับพนมจ็อมบิดซึ่งเป็นที่ตั้งของเนียะตาฎ็อมบองแอก ส่วนพนมกรงน่าจะตรงกับพนมคร็อง

ราชาทำสงครามแย่งราชสมบัติกับพระเสด็จก่อน จนถึงสงครามระหว่างกัมพูชากับอยุธยาซึ่งสิ้นสุดลงด้วยการเสียดพระนครสี่วงแก่ทัพสยาม พ้นจากนั้นไปไม่มีที่กล่าวถึงอีก และควรกล่าวด้วยว่า เรื่องอย่างนี้ไม่มีในพงศาวดารฉบับใดๆ ชั้นแต่การกล่าวถึงพนมเป็ญที่มาจากพงศาวดารฉบับ โนงและฉบับพรตนั้นก็ไม่มีกล่าวถึงเรื่องขยายเพ็ญ

เอกสารมหาบุรุษเขมรเป็นงานเขียนแบบจารีตที่ถูกนำมา “เล่าใหม่” เรื่องที่ถูกหยิบนำมาเล่า นั้นถูกเลือกโดยมีชาติเป็นผู้กำกับ และเพราะชาติมีทั้งแบบที่เป็นของผู้ใหญ่ และชาติของผู้ย่อย โดยเฉลี่ยแล้ว เรื่องที่มาจากพงศาวดารเขมรจึงมีทั้งผู้ใหญ่น้อย อยู่คละกันไป มีเรื่องสาวดารในสัดส่วนไล่เรียงเคียงกันกับราชพงศาวดาร หรือมีเรื่องแบบประชานิยมพอๆ กับที่มีเรื่องแบบทางการนิยม โดยช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 มีสัดส่วนของเรื่องสาวดารมากกว่า ขณะที่ในคริสต์ศตวรรษที่ 18-20 มีสัดส่วนของเรื่องราชพงศาวดารมากกว่า และกษัตริย์ซึ่งเป็นตัวเอกในเรื่องความแบบราชพงศาวดารนั้น มีความเป็นมนุษย์มากกว่ากษัตริย์ในพงศาวดารและงานเขียนประวัติศาสตร์อื่นๆ

นอกจากจะปรากฏเป็นแนวคิดแทรกอยู่ในเรื่องของกษัตริย์ซึ่งเห็นได้ในเรื่องกษัตริย์ที่มีความเป็นมนุษย์นั้นแล้ว ผู้ย่อยยังมาในเอกสารมหาบุรุษในอีก 2 รูปแบบ คือเป็นตัวบุคคลที่มีบทบาทเด่นใน และแบบที่เป็นเรื่องเล่าแทรกอยู่ แบบที่มีบทบาทโดยตรงนั้นยังแจกออกได้ใน 2 พวก พวกหนึ่งแสดงบทบาทสนับสนุน กษัตริย์-ผู้ใหญ่น้อย ส่วนอีกพวกหนึ่งได้รับบทบาท ฟังสังเกตว่าพวกแรกนั้นมีน้อยกว่าคือมีแต่เฉพาะเรื่องเจ้าพญาสุวรรณคโลกเมือง ขณะที่พวกหลังมีจำนวนมากว่า และมีความหลากหลายมากกว่าด้วย คือมีทั้งเรื่องของขุนนางคือเค โขเมยะส์และเค โขยอด เรื่องของพระสงฆ์คือสมเด็จพระสุคนธ์มีบุญ และเรื่องราษฎรคือขยายเพ็ญ

เรื่องเล่าของราษฎรสามัญที่เห็น ได้ดีที่สุดในเอกสารมหาบุรุษเขมรคือเรื่องกำเนิดชื่อสถานที่ และกำเนิดสถานที่ เรื่องทำนองอย่างนี้จำนวนหนึ่งผูกเข้ากับกษัตริย์ คือใช้กษัตริย์สร้างเรื่องเพื่ออธิบายที่มาของชื่อสถานที่ สถานที่ที่เกิดจากการผูกเรื่องแบบนี้ โดยมากเป็นสถานที่ที่อยู่ไม่ไกลจากศูนย์กลางอำนาจหรือเป็นหัวเมืองสำคัญ แต่โดยส่วนมากแล้ว เรื่องกำเนิดชื่อสถานที่และกำเนิดสถานที่ที่จะอยู่ในพื้นที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจของหลวง แต่จะเกี่ยวพัน โดยตรงกับชีวิตประจำวันของราษฎรสามัญในท้องไร่ท้องนา

เรื่องกำเนิดชื่อสถานที่ที่ผูกเรื่องเข้ากับกษัตริย์อย่างเช่นเรื่องชื่อ แปรกเมียนเกล็ก นั้นมีมาทั้งในพงศาวดารฉบับ โนง ฉบับพรตน์ ฉบับจวน และเอกสารมหาบุรุษเขมร แต่ชื่อสถานที่จำนวนมากที่เกิดขึ้นในคราวที่พระเสด็จก่อนพ่ายแก่พระจันทรราชาและหนีออกจากเมืองนั้น ไม่มีในพงศาวดารฉบับอื่นๆ ทั้งนี้ด้วยเหตุ 2 ประการคือ พงศาวดารทั้งนั้นไม่ให้ความสนใจเรื่องพระเสด็จก่อน 1 พงศาวดารทั้งนั้นไม่สนใจเรื่องของราษฎรสามัญ 1 ซึ่งว่าตามจริงแล้ว 2 เรื่องนี้คือเรื่องเดียวกัน เพราะพระเสด็จก่อนนั้นก็คือภาพของกษัตริย์แบบของราษฎรสามัญ

นครวัดถวายพระเกตุมาลาเช่นกัน กับทั้งบอกศักราชที่พระพิฆณุการเริ่มสร้างปราสาทนครวัดไว้ด้วย และว่าปราสาทหลังอื่นในเมืองพระนครก็เป็นฝีมือของพระพิฆณุการนี้เอง⁴ และความที่มาใน เอกสารมหาบุรุษ (ค.ศ.1969) ก็เล่าเรื่องพระพิฆณุการสร้างนครวัดไว้ว่า

เสด็จเสียมถามอีกว่า: ครั้นพระเกตุมาลาขึ้นเสวยราชย์นั้น พระองค์อยู่ที่ไหน ?

มนตรีกราบทูลว่า ครั้นพระเกตุมาลาขึ้นเสวยราชย์นั้น พระอินทรทรงบัญชาให้พระวิศกัมมเทวนุตรจุติ ลงมาเกิดเป็นเจ้าจิตตกุมาร ให้เป็นนายช่าง ให้ทองคำ 500 องค์ เกิดเป็นลูกมือสร้างปราสาทนครวัดถวาย ประทับ แล้วทรงสร้างปราสาทประดิษฐานพระบรรพตหนึ่ง ๆ ทรงสร้างปราสาทอีกหลังหนึ่งเรียกชื่อว่า เบ็งเมียบเลีย สำหรับเสด็จประทับเบื้องพระเคราะห์ ๆ ทรงให้สร้างปราสาทอีกหลังหนึ่งชื่อ ดาพรหม สำหรับ ถวายบังคมพระมีคุณ ๆ เสด็จให้สร้างปราสาทเกาะแกร์หนึ่ง ปราสาทนครพิชัยหนึ่ง ๆ⁵

ความพ้องกัน ในสาระสำคัญของเรื่องพระพิฆณุการสร้างนครวัดที่คนเขมรเล่าในช่วงเวลา ต่างกันราว 7 ศตวรรษนี้ เป็นทางสันนิษฐานได้ว่าเรื่องนี้เล่ากันตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13 เป็น อย่างซ้ำสับเรื่อยลงมาถึงคริสต์ศตวรรษที่ 20 โดยมีการเสริมรายละเอียดเข้าไปกับทั้งขยายความให้ พิสดารขึ้น⁶

⁴ ฎีกา [แปลจากสมุทราจารย์ (เรื่องปราสาทนครวัด), ฎีกา [ประชุมเรื่องพงศาวดาร ภาค 5 ๓๓๖-๓๓๗] ๓๓๖-๓๓๗ [ประชุมเรื่องพงศาวดาร ภาคที่ 5 เกี่ยวกับเดิมกำเนิดประวัติศาสตร์ และภูมิศาสตร์ของประเทศกัมพูชา], ๓๓๖-๓๓๗ (กรุงเทพฯ: ภูมิปัญญา, 1990), ๓๓๖-30.

⁵ ๓๓๖-๓๓๗ ภาคที่ 1 ๓๓๖-30.

ปราสาทโตจหรือปราสาทเล็ก คือปราสาทนครวัด เป็นคำของชาวบ้าน ใช้เรียกดูไปกันกับนครวม (Keiko Miura, 'Social Anthropological Research on 'The People of Angkor: Living with a World Heritage Life', Siksacakr 2 (2000) ปราสาทโนโงร์โตจที่มาจากเอกสารมหาบุรุษเขมรน่าจะคือปราสาทโตจซึ่งคือ ปราสาทนครวัดนั่นเอง

⁶ ในประชุมเรื่องพงศาวดารเล่าว่า พระพิฆณุการเป็นลูกของชายชาวจีนกับเทพธิดาในสำนักพระอินทร์ และเมื่อพระพิฆณุการพิศอกกับพระเกตุมาลาก็ลงสำเภากลับไปตายที่เมืองจีน ตัวละครจีนที่แทรกเข้ามาในเรื่อง เขมรนี้ Jacques Nepote และ Khing Hoc Dy เสนอว่าเพราะศูนย์อำนาจของ "ประเทศ" ขยับลงไปทางใต้ใกล้กับ โคอจีนจีนซึ่งเชื่อมโยงกับ "เครือข่ายของโลกตะวันออกในทะเลจีน ("oriental" networks of the China Sea)" (Jacques Nepote and Khing Hoc Dy, "Literature and Society in Modern Cambodia," in *Essays on Literature and Society in Southeast Asia: Political and Sociological Perspectives*, Tham Seong (ed.) (Singapore: Singapore University Press, 1981), pp.58-59 and pp.73-74, fn.14.) ถ้าวินิจฉัยของ Jacques Nepote และ Khing Hoc Dy ความตอนนี้น่าจะเป็นอีกหนึ่งที่ได้รับอิทธิพลจาก "โลกตะวันออก" อย่างเร็วที่สุดก็ในคริสต์ ศตวรรษที่ 17 และเพิ่มเข้าไปในเรื่องเดิมที่เล่ากันมาแต่ในปลายคริสต์ศตวรรษที่ 13 เป็นอย่างซ้ำ

ตำนานเรื่องพระพิฆณุการสร้างปราสาทแห่งเมืองพระนคร ในประชุมเรื่องเพรงเขมรนี้มีความลงท้ายว่า “นี่แล้วเป็นเรื่องพระพิฆณุการซึ่งคนส่วนน้อยนักที่รู้ และจากการที่มีเรื่องเพรงนี้ทำให้ชาวบ้านเขาเชื่อเขาเข้าใจว่า ปราสาทอังกอร์เป็นฝีมือเทวดาสร้าง”⁷ จึงไม่น่าแปลกที่เมื่อ อองรี มูโอด์ ซึ่งเดินทางเข้าไปเยือนเมืองพระนครใน ค.ศ.1860 และสอบถามชาวบ้านว่าใครเป็นผู้สร้างปราสาทแห่งเมืองพระนคร คำตอบหนึ่งที่ได้คือพระอินทร์เป็นผู้สร้าง⁸

การยกความดีความชอบให้สิ่งเหนือธรรมชาติหรือพระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงอำนาจมาก เป็นผู้สร้างปราสาทแห่งเมืองพระนครของคนเขมรหลังพระนครนั้น มักอธิบายกันว่าเพราะคนเขมรสมัยหลังพระนครลืมเรื่องราวแต่ครั้งกระโน้นแล้ว คำอธิบายอย่างนี้อยู่ในแนวเดียวกันกับที่ว่าอาณาจักรพระนคร “เสื่อม” หรือที่ว่าคนเขมรปัจจุบันเป็นคนละพวกกับคนที่สร้างปราสาทเมืองพระนคร และเป็นคำอธิบายที่ไม่สนใจความรับรู้ ความเชื่อ ความคิด ของคนเขมร

ในจักรวาลวิทยาแบบพุทธศาสนาเดรวาทของเขมรนั้น ใครจะสร้างปราสาทนครวัด ไม่ใช่เรื่องสำคัญ ความสำคัญอยู่ตรงที่สถานที่แห่งนั้นเป็นแหล่งสำหรับ “ตั้งสมบุญ” เพื่อว่าสักวันหนึ่งจะได้ข้ามพ้นวิภวสังสารตรงเข้าสู่พระนฤพานในที่สุด* การรู้ว่าใครเป็นผู้สร้างนั้นไม่ใช่ความรู้ที่จะนำไปสู่ทางแห่งความพ้นทุกข์ได้ และอธิบายได้อีกด้วยว่าโลกในปัจจุบันนั้น (ในความหมายทั้งโลกทางกายภาพที่แวดล้อมตัวเราอยู่ และตัวของเราเอง) เป็นแต่เพียงช่วงเวลาสำหรับพัฒนาตนเองให้สูงขึ้นไปในทางภพภูมิโดยมีพระนฤพานซึ่งยังไม่เห็นและยังไม่รู้ว่าจะไปถึงได้เมื่อไรเป็นจุดหมายสูงสุด ปัจจุบันขณะจึงเป็นไปเพื่ออนาคตกาล ในขณะที่อดีตมีความสำคัญในแง่เป็นเครื่องอธิบายว่ากรรมที่เคยกระทำมาในอดีตนั้นมีวิบากคือผลของกรรมให้เกิดเป็นอย่างไรในปัจจุบัน และอนาคต อดีตที่ผ่านไปจากนี้แล้วไม่ใช่สิ่งพึงสนใจ

⁷ “เวียง [ปราสาทนครวัด] (เรื่องปราสาทนครวัด), ภูษ บรูณ์ เวียง [เวียงไฮ้] ภาค 5 ชาติของเขมร เขียวก็เด็ก [บุรุษวิเศษ สตรีวิเศษ สตรีวิเศษ สตรีวิเศษ สตรีวิเศษ] [ประชุมเรื่องเพรงเขมร ภาคที่ 5 เกี่ยวกับเดิมกำเนิดประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ของประเทศกัมพูชา], igit30.

⁸ Henri Mouhot, *Travels in Siam, Cambodia and Laos 1858-1860* (Bangkok: White Lotus Press, 1986). นอกจากยกให้พระอินทร์สร้างแล้ว ยังมีคำตอบด้วยว่าพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ซึ่งมีฤทธิ์มากเป็นผู้สร้าง และปราสาทเหล่านี้ ไม่มีผู้สร้าง หากแต่งอกขึ้นมาเอง!

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เล่าความอย่างเดียวกันนี้ไว้ในหนังสือเรื่อง ถกเขมร ซึ่งเขียนหลังจากที่ท่านเดินทางไปเยือนกัมพูชาและเมืองพระนครในทศวรรษที่ 1940 (คึกฤทธิ์ ปราโมช, ถกเขมร (พระนคร: ชัยฤทธิ์, 2496), หน้า 25-26.) ม.ร.ว.คึกฤทธิ์จะได้เรื่องนี้มาจากมูโอด์หรือฟังมาจากชาวบ้านเป็นเรื่องที่น่าสนใจ

* จนครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 เจ้านายกรุงกัมพูชาก็ยังคงปรารถนาในพระนิพพานหรือพุทธภูมิอยู่ เห็นได้ในจารึกที่ฐานพระพุทธรูปที่เจ้านายเหล่านั้นถวายเป็นพุทธบูชาซึ่งปัจจุบันประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถวัดพระแก้ว ในพระบรมราชวัง ราชธานีพนมเปญ

ใครจะสร้างนครวัดหรือปราสาททั้งนั้นในเมืองพระนคร จึงไม่ใช่เรื่องที่ต้องหาคำตอบกัน
อย่างจริงจังสำหรับคนเขมร คำอธิบายแต่ว่ามันงอกขึ้นมาเอง หรืออื่นๆ นั้นก็ดูจะพอเพียงที่จะสนอง
ความใคร่รู้ได้แล้ว เวลาที่เหลือให้เป็นไปเพื่อชีวิตที่ดีขึ้นในโลกหน้าเป็นดีที่สุด

ถ้านิพพานคือจุดมุ่งหมายสูงสุดของสังคมที่ให้ความสำคัญกับโลกหน้า ชาตีก็น่าจะคือสิ่งเดียว
กันนั้นในสังคมที่ให้ความสำคัญกับโลกนี้ อดีตในแบบที่เคยไม่ได้รับความสนใจจากสังคมแบบ
จารีตก็จะเป็นสิ่งที่สังคมสมัยใหม่ที่สมานชาติเป็นสรวง 'สนใจ

ข. อดีตกับชาติและงานเขียนประวัติศาสตร์สมัยใหม่

แม้สังคมแบบจารีตจะไม่สนใจอดีตในแบบที่สังคมสมัยใหม่สนใจ แต่ไม่ได้หมายความว่า
สังคมแบบจารีตไม่มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับอดีต ในทางตรงกันข้าม สังคมจารีตอุดมไปด้วยเรื่องมุขปาฐะ
หลากหลายที่เล่าสืบทอดกับปากต่อปาก จากรุ่นสู่รุ่น เรื่องพระพิชฌุกรสร้างนครวัดเป็นพยานที่ดี

ในสังคมสมัยใหม่ซึ่งเป็นสังคมของคนที่มีหนังสือเป็นเรื่องเป็นลายลักษณ์อักษรจะมีบทบาท
ในการสร้างความรับรู้อดีตแทนที่เรื่องมุขปาฐะ การพิมพ์ทำให้สามารถพิมพ์หนังสือได้ในจำนวนที่
มากกว่า พิมพ์ได้เร็วกว่า ซึ่งหมายถึงโอกาสที่หนังสือจะแพร่หลายไปได้มากและอย่างกว้างขวางกว่า
เรื่องมุขปาฐะ ที่สำคัญคือหนังสือสามารถรักษาเนื้อความไม่ให้เปลี่ยนไป หนังสือและการพิมพ์จึง
เป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างชาติ แต่หนังสือและการพิมพ์เป็นเพียงสื่อ สิ่งสำคัญกว่าคือเรื่องคือ
เนื้อความที่อยู่ในหนังสืออันเกิดขึ้นมาจากกระบวนการพิมพ์นั้น

แต่ก็ดังเช่นที่ เดวิด แชนด์เลอร์ ตั้งข้อสังเกตไว้ในกรณีของกัมพูชาว่า เมื่อในเวลาที่การพิมพ์
เข้ามามีบทบาทมากขึ้นในครั้งแรกของคริสต์ศตวรรษที่ 20 ฉบับของพงศาวดารที่เคยมีเก็บอยู่ตามวัด
และในอยู่ความครอบครองของขุนนางกลับถูกจำกัดอยู่ในกำแพงพระบรมราชวัง และเอกสารมหา
บุรุษเขมรก็เป็นพงศาวดารเพียง 1 ใน 2 ฉบับที่หลุดรอดจากกำแพงอันหนาที่นั่นออกมาได้ แต่นั่น
ก็ต้องล่วงเข้าครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 20 แล้ว¹⁰ และเกิดขึ้นในเวลาหลังจากที่กัมพูชาได้เอกราช
บริบูรณ์แล้วถึง 16 ปี

⁹ เขมรเรียกองค์ 3 คือ ชาติ ศาสนา มหากษัตริย์ ว่า ไตรธรรมทาน หรือไตรสรณฐาน แปลได้ว่า ที่พึ่งสาม
ประการ (ดู ประมุขนิพนธ์ (สุร ภาย), ไตรสรณฐานุสรสลับบุรุษ (ไตรสรณฐานของประเทศไทย) (กรุงเทพฯ: ติช
เสธ, 1953) ที่ว่าชาติเป็นสรวงจึง ไม่ใช่เป็นแต่จำนวนของผู้เขียน

¹⁰ David P. Chandler, *Cambodian Royal Chronicle (Rajbangsavatar), 1927-1949: Kingship and
Historiography at the End of the Colonial Era,* in *Facing the Cambodian Past: Selected Essays 1971-1994*
(Chiang Mai: Silkworm Books, 1998), p.190. พงศาวดารอีกฉบับหนึ่งที่ถูกต้องพิมพ์คือ พงศาวดารฉบับวัดสัตพร มี
ทีก์ เกียม เป็นบรรณาธิการ พิมพ์ใน ค.ศ.1975 (Ibid., p.190, fn.6.)

ถ้าฟังความหลากหลายของเรื่องเล่าหรือเรื่องที่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรจากอดีต หรือความก้าวหน้าของการพิมพ์ จึงไม่ใช่ปัจจัยกำหนดเรื่องของอดีตที่จะถูกตีพิมพ์ออกมา เพราะเรื่องที่จะถูกเล่าผ่านหมึกพิมพ์และแผ่นกระดาษในสังคมสมัยใหม่นั้น ไม่ใช่แต่เรื่องของคนในชุมชนเล็กๆ ที่เห็นหน้าค่าตาและรู้จักกันถ้วนทั่ว ตั้งแต่ตัวคนนั้น ไปยัน โศตรเหง้าเหล่ากอ แต่เรื่องเหล่านั้นจะกลายเป็นเรื่องเล่าของคนในชุมชนที่เรียกว่าชาติ เป็นเรื่องซึ่งจะเรียกกันว่าประวัติศาสตร์ หรืออาจจะเรียกว่าประวัติศาสตร์ชาติ

ประวัติศาสตร์โดยส่วนมากเกิดขึ้นจากการสร้างผู้ใหญ่หรือมีผู้ใหญ่เป็นผู้กำกับ ซึ่งโดยปริยายแล้ว ผู้ใหญ่ก็คือคือผู้กุมอำนาจรัฐ กระนั้นก็ตาม ผู้ใหญ่ไม่ได้เป็นผู้เดียวที่กุมอำนาจในการสร้างเรื่อง และดูจะไม่มีสังคมใดที่ผู้ใหญ่มุมอำนาจเช่นนั้นได้โดยเด็ดขาด * จึงเห็นได้ถึงประวัติศาสตร์ที่เล่าและเขียนโดยผู้น้อยอยู่ทั่วไป แต่โครงเรื่องของประวัติศาสตร์ก็จะเป็นในแบบเดียวกัน ในกรณีของกัมพูชา โครงเรื่องเช่นนั้นถูกวางไว้โดยฝรั่งเศส ก่อนที่ทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อยชาวเขมร จะหยิบยืมมาใช้เล่าเรื่องในเวลาต่อมา

เรื่องในเค้าโครงเรื่องอย่างที่ฝรั่งเศสวางไว้นั้น ส่วนหนึ่งเป็นเรื่องที่ชาวเขมรคุ้นเคยอยู่แต่เดิม ไม่ใช่เรื่องที่ฝรั่งเศสสร้างขึ้นมาหिनที่กองพะเนินเทินทึกและตัวอักษรที่ชวนปวดหัว เรื่องอย่างแรกนั้นสนุกกว่า เถียงกันได้มากกว่า ต่างจากเรื่องอย่างหลังที่จืดชืด เถียงไม่ได้ถ้าอ่านจารึกไม่รู้ คูปราสาทไม่เป็น เรื่องอย่างนี้นักวิชาการฝรั่งเศสเพียรพยายามค้นคว้าจึงเป็นเรื่องของคนเฉพาะกลุ่ม เพราะด้วยความเคารพนับถือฝรั่งเศส เมื่อผู้น้อยชาวเขมรจะเขียนประวัติศาสตร์ของตน จึงละความ ส่วนที่ฝรั่งเศสอุตสาหะค้นคว้านั้น ไป แล้วเขียนถึงเรื่องอันสนุกสนานเร้าใจกว่า มีเรื่องบริภาพเพื่อนบ้านที่ชมชอบการรุกรานกัมพูชามาตั้งแต่หลายร้อยปีก่อนอย่างไทย และเวียดนาม (ใต้) กับเรื่องอื่นๆ เข้ามาแทน

สถาบันวิทยบริการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

* ราวปลาย ค.ศ.2004 ราชวิทยาลัยกัมพูชามีประกาศ “เบน” หนังสือ “ใครคือฆาตกร?” ซึ่งเป็นเรื่อง “ประวัติศาสตร์” ที่มีเนื้อความ โจมตีกล่าวหาผู้นำระดับสูงในราชวิทยาลัยหลายคน ผู้เขียนตั้งใจ ไล่ล่าซื้อหนังสือเล่มดังกล่าวหลังประกาศนั้น และก็ได้ไม่ยากจากจากแผงหนังสือริมถนนในราชธานีพนมเปญ เรื่องนี้รวมถึงกรณี “เบน” วารสารที่มีรูปภาพส่อไปในทางอนาจารซึ่งเกิดขึ้นหลังจากสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สุน แชน ออกมาปรารภเรื่องนี้ด้วยตนเอง โดยมีรัฐมนตรีกระทรวงข่าวสารและผู้ว่าราชธานีพนมเปญ ออกประกาศห้ามปรามสนองนโยบาย แต่แผงหนังสือก็ยังคงวางขายวารสารสารที่มีรูปภาพส่อไปในทางอนาจาร กันอย่างไม่เกรงใจสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

ค. เอกสารมหาบุรุษเขมร งานเขียนประวัติศาสตร์ และชาติ

วันที่ 24 มิถุนายน ค.ศ.1884 ชาลส์ ทอมสัน (Charles Thomson) ข้าหลวงใหญ่ฝรั่งเศส ประจำโคชินจีนแล่นเรือปืนเข้ามาทอดสมออยู่ ณ แม่น้ำริมพระบรมราชวัง ราชธานีพนมเปญ เพื่อ ชูบังคับให้พระบาทสมเด็จพระนโรดมลงพระบรมนามยอมสละพระราชอำนาจให้แก่ข้าหลวงฝรั่งเศส งานเขียนประวัติศาสตร์ของฝรั่งเศสบันทึกถึงเหตุการณ์ในครั้งนั้นไว้ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระนโรดมทรง

ทอดพระเนตรจากพระบรมราชวังแลเห็นเรือกลไฟซึ่งพวกเขาขู่ว่าจะใช้ในเขตพระองค์ สมเด็จพระนโรดมจึงต้องยอมลงพระบรมนามในสนธิสัญญาที่พวกเขาถวายแก่พระองค์ (เมื่อวันที่ 24 มิถุนายน ค.ศ.1884) ด้วยพระหัตถ์ที่สั่นเทาและด้วยความโทมัสพระทัยอย่างใหญ่หลวงที่มองเห็นได้ชัด¹¹

เรื่องเดียวกันนี้มีบันทึกในเอกสารมหาบุรุษเขมรว่า

วันอังคาร แรม 9 ค่ำ เชษฐมาส ปีวอก ฉศก ค.ศ.1884 เวลา 6 โมงเช้า โมนีเซียตมขุนชาล กงสุลฝรั่งเศส เป็น โกะเวอร์เนอผู้สำเร็จราชการเมืองโกซังซันมาเฝ้า ทูลขอช่วยจัดการราชการในกรุงกัมพูชาธิบดีถวาย ให้เถลิงรุ่งเรืองต่อไป เสด็จประชุมเสนาบดีชุมนุมเห็นพร้อมว่า ต้องมอบราชการให้เขาจัดการ ท่าน โกะเวอร์เนอคำนับถวายบังคมลาคืน ไปทำเนียบฯ¹²

ความลักษณะอย่างนี้เห็นได้ในทุกคราวที่กล่าวถึงฝรั่งเศส รวมถึงในคราวที่ฝรั่งเศสเข้ามาเจรจาให้ สมเด็จพระนโรดมซึ่งในเวลานั้นยังไม่ทันรับราชาภิเษกทรงลงนามยอมให้กัมพูชาอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศสใน ค.ศ.1860 เอกสารมหาบุรุษเขมรเล่าเรื่องนี้ไว้ว่า

ครั้นถึงเดือนบุษย ปีกุน ปีฉุก อัดมัวร์รัลเป็นแม่ทัพเมืองเปรีย โนกอร์นำเสนาทหารฝรั่งเศสลงเรือ ขึ้นมาจอดอยู่ที่ก้อมปลงแล้วขึ้นเฝ้าพระบาทสมเด็จพระนโรดมในพระบรมราชวัง ฯ พระบาท นโรดมทรงรับโดยพระราชไมตรีตามควรแก่การ ฯ อัดมัวร์รัลคำนับถวายบังคมลาคืนลงเรือ ถึงเวลา 7 โมงตอนเย็น เชิญอัดมัวร์รัลกับมนตรีฝรั่งเศสตามฐานานุศักดิ์เลี้ยงโภชนาหารตามระเบียบยุโรป ฯ อัดมัวร์รัลจัดกรมมืองฉุกฎฎาฎือพาเกร แม่ทัพฝรั่งเศส กับทหาร ไว้ให้อยู่รักษาพระบาทสมเด็จพระนโรดมตามทางพระราชไมตรี ฯ อัดมัวร์รัลคำนับถวายบังคมลาคืนลง ไปเมืองเปรีย โนกอร์ ฯ¹³

¹¹ Adhemard Leclère, *Histoire du Cambodge depuis le 1er siècle de notre ère* (Paris: Librairie Paul Geuthner, 1914), p.464.

¹² ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 7 ទំព័រ 57.

¹³ ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ភាគទី 7 ទំព័រ 57.

เมื่อมีการคัดชำระพงศาวดารฉบับวัดก๊อมปงตรอพางใน ค.ศ.1902 หรือพงศาวดารฉบับจวนใน ทศวรรษที่ 1930 เป็นที่เข้าใจได้ว่า ความในทางที่จะแสดงถึงความเจ็บช้ำน้ำใจต่อการกระทำของ ฝรั่งเศสนั้น ไม่อาจมีได้เพราะยังเป็นช่วงที่กัมพูชาอยู่ในอารักขาของฝรั่งเศส แต่เมื่อ เอง สด หยิบเอา เรื่องนี้มาเล่าอีกครั้งใน ค.ศ.1969 นั้น เรื่องที่จะต้องระแวงระวังอย่างใน ค.ศ.1902 หรือทศวรรษที่ 1930 นั้นไม่มีแล้ว คำถามจึงคือ เพราะเหตุใดเรื่องที่เล่าไว้จึงไม่เปลี่ยนไป

คำถามนี้อาจตอบได้ใน 2 ทาง ทางหนึ่งเพราะชนชั้นปกครองของเขมรไม่เคยต้องแตกหัก กับผู้ปกครองชาวฝรั่งเศส ดังที่สมเด็จพระนโรดมมรณฤทธิ์กล่าวไว้ว่า “เราได้อเอกราชมาด้วยการต่อสู้อย่างสันติของสมเด็จพระนโรดม...ไม่เหมือนกับการต่อสู้ระหว่างเวียดนามกับฝรั่งเศส การถ่ายโอนอำนาจจากฝรั่งเศสมาสู่ผู้ปกครองชาวกัมพูชาเป็นไปอย่างเรียบร้อยที่สุด ไม่มีความรู้สึกต่อต้านฝรั่งเศสอย่างแท้จริง ไม่ทั้งในเมืองและในชนบท เราไม่เห็นความแตกต่างที่ชัดเจนในระหว่างการปกครองของฝรั่งเศสกับ (การปกครองของกัมพูชา) หลังได้อเอกราช”¹⁴

ภาพเรือกำปั่นที่มีคำบรรยายใต้ภาพว่า “เรือชื่ออาลลูแอคซึ่งฝรั่งเศสได้ขีมาบังคับพระกรุณา พระบาทนโรดมให้ลงลายพระหัตถ์เลขานุสัญญา ปี 1884”¹⁵ แสดงได้ว่า เอง สด รู้สึกเช่นไรกับ เหตุการณ์ที่มีบรรยายไว้ในเอกสารมหาบุรุษแต่เพียงว่า ข้าหลวงฝรั่งเศสเข้ามา “ทูลขอช่วยจัดการ ราชการในกรุงกัมพูชาธิบดีถวายให้เลิกรุ่งเรืองต่อไป” แต่เพราะเป็นพื้นที่ที่มีความเป็นผู้ใหญ่ ครอบงำอยู่ทั้งหมด เอง สด จึงไม่สามารถเล่นได้เหมือนกับแต่ก่อน รูปภาพและคำบรรยายจึงเป็น ทางออกเดียวที่ทำได้ ภาพและคำบรรยายนี้จึงเป็นภาพและคำบรรยายเดียวที่ไม่รับกับเนื้อความที่มา ในเอกสารมหาบุรุษเขมร

คำตอบของคำถามข้างต้นในอีกทางหนึ่งคือ ความในเอกสารมหาบุรุษเขมรตั้งแต่ราวคริสต์ ศตวรรษที่ 18 ลงมา ดำเนินความอย่างเรื่องในราชพงศาวดาร เรื่องของขุนนาง พระสงฆ์ ราษฎร สามัญ ที่เคยพบเห็นได้ก่อนนั้นหายไปโดยสิ้นเชิง และเมื่อความดำเนินมาถึงคริสต์ศตวรรษที่ 19 โดยเฉพาะในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนโรดม¹⁶ เอกสารมหาบุรุษเขมรก็จะเป็นเหมือน จดหมายเหตุโทรที่มีรายละเอียดเพิ่มเข้ามา เป็นเรื่องที่จืดชืด แห่งแล้ง ไม่มีชีวิตชีวาอย่างเรื่องใน คริสต์ศตวรรษที่ 14-17 เพราะอย่างนี้ เรื่องของฝรั่งเศสที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรจึงว่าไปตาม ชนบท เทอดพระเกียรติยศตามขัตติยราชประเพณีอย่างที่พึงจะทรงได้รับ ทหารที่ฝรั่งเศส วางกำลังเอาไว้คุมเชิงจึงถูกบรรยายว่าไว้สำหรับ “อนุรักษ์พระบาทสมเด็จพระนโรดมตามทาง

¹⁴ Harish C. Mehta, *Warrior Prince: Norodom Ranariddh, Son of the King Sihanouk of Cambodia* (Singapore: Graham Brash, 2001) p.10.

¹⁵ *ฉกษณษบทบุรุษโฐ* เบน 73 อธิ 1153. และ *ฉกษณษบทบุรุษโฐ* เบน 74 อธิ 1169.

¹⁶ *ฉกษณษบทบุรุษโฐ* ภาค 7 อธิ 21-74.

หากแต่ความมุ่งหมายที่ เอง สด อุดสาหะพยายามรวบรวมเอกสารจากหลายหลายแห่งแล้ว นำมา “คัดลอกรวบรวมหนังสือทั้งนั้นเข้าด้วยกันเป็นหนังสือเล่มหนึ่ง” นั่นก็เพื่อ “เผยแพร่นักหนังสือนี้ ให้ชนร่วมชาติของคนได้ทราบด้วย”¹⁹ ชนร่วมชาติใน ค.ศ.1969 และหลังจากนั้นลงมาซึ่งเป็นคนอ่านของ เอง สด นั้น อนุমানได้ว่าส่วนใหญ่เป็นประชาชน ไม่ใช่ กษัตริย์หรือนาหมื่นสรรพมุขมนตรี หรือ ไม่มีความเกี่ยวเนื่องอะไรอย่าง ไรกับกษัตริย์หรือนาหมื่นสรรพมุขมนตรี

ความนิยมใน เอกสารมหาบุรุษเขมรซึ่งเป็น “พระราชพงศาวดารครบครัน ซึ่งบรรพบุรุษเขมรเรา ท่าน ได้เขียนไว้ในสมุดข่อยบ้างก็มี ในหนังสือบ้างก็มี จารลงในใบลานบ้างก็มี เพื่อไว้เป็นเกียรติ ไว้ให้ลูกหลานซึ่งเกิดข้างหลัง ได้รู้ชาติกำเนิดของประเทศตนอย่างชัดเจน” ที่วัดได้จาก จำนวนครั้งที่ตีพิมพ์ จึงอาจอธิบายว่า เป็นเพราะเรื่องในเอกสารมหาบุรุษเขมรซึ่งอุดมไปด้วยสงคราม การต่อสู้ทั้งกับราชศัตรูผู้รุกรานจากนอกประเทศ ทั้งจากพวกก่อความวุ่นวายภายในประเทศของ กษัตริย์ และขุนนาง เป็นเหมือนเรื่องซึ่งถูกกับจริตของประชาชนผู้อ่านนั้น

หากแต่ความที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรแจ้งให้ทราบว่า มีเรื่องที่ไม่ใช่เรื่อง “เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ เกี่ยวกับนาหมื่นสรรพมุขมนตรีข้าราชการ เสนาทหาร ซึ่งมีความดีความชอบในแผ่นดิน กับตามเหตุการณ์ที่ได้คัดลอกออกจากเอกสารต่างๆ ฯ” รวมอยู่ด้วย นั่นคือเรื่องของคนที่จัดได้ว่าเป็นผู้น้อยที่ไม่ใช่ขุนนาง แต่คือพระสงฆ์ และราษฎรสามัญ

ความอย่างนี้นำไปสู่คำอธิบายเรื่องความนิยมใน เอกสารมหาบุรุษเขมร ได้อีกแบบหนึ่งคือ เอกสารมหาบุรุษเขมร ไม่ใช่มีแต่เรื่องของกษัตริย์และขุนนางที่อยู่ไกลจากประชาชนทั้งในเชิงเวลา และพื้นที่ แต่มีเรื่องแบบที่อยู่ในจริตของเรื่องเล่าแบบประชานิยมซึ่งประชาชนเข้าใจและเข้าถึงได้ เป็นอย่างดีรวมอยู่ด้วย ประชาชนคนอ่านจึงรู้สึกได้ในอย่างน้อยที่สุดว่า ตนเป็นส่วนหนึ่งของเรื่องที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมร.

เรื่องเล่าแบบประชานิยมนี้มีบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรอย่างช้าที่สุดในคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่ไม่จนกว่าต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 เป็นอย่างช้า ที่เรื่องเหล่านี้จะถูกผนวกเข้าไว้ในงานเขียนประวัติศาสตร์อย่าง ที่เรียกว่า พงศาวดารของราษฎร หรือสาวดาร และเข้าไปอยู่เป็นส่วนหนึ่งของ พงศาวดารของหลวง หรือราชพงศาวดาร ราวทศวรรษที่ 1930 ในพงศาวดารฉบับจวน แต่ใน ทศวรรษที่ 1930 เรื่องเล่าแบบประชานิยมซึ่งเล่าเรื่องของขุนนาง พระ และราษฎรสามัญที่มาใน พงศาวดารฉบับจวนจะยังคงไม่ทำให้ประชาชนรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของชาติ ประการหนึ่งด้วย ข้อจำกัดเรื่องการแพร่หลายของต้นฉบับ ประการหนึ่งซึ่งเป็นข้อสำคัญคือ เรื่องเล่าแบบประชานิยม ในพงศาวดารฉบับจวนนั้น เป็น ได้แต่เพียงเรื่องประกอบที่เห็นอยู่ลิบๆ เบื้องพระปฤษฎางค์ของ กษัตริย์ และเมื่อชาวเขมรจับปากกาเขียนประวัติศาสตร์ของตนเองในทศวรรษที่ 1950 ผ่านทางแบบ

¹⁹ “ยุคทองของกษัตริย์เขมร” ภาณุ ภาณุราชบัณฑิตยสถาน ภาตธี 7 igit 75.

เรียน ผู้น้อยจะไม่ได้รับทอะไรเลยในแบบเรียนซึ่งมีแต่เรื่องของกษัตริย์ แต่ผู้น้อยบรรดานั้นจะไป โลกเล่นมีชีวิตชีวาอยู่ในหน้ากระดาษของเรื่องประโลมโลกประวัติศาสตร์แทน

ใน ค.ศ.1969 เอกสารมหาบุรุษเขมรซึ่งประกาศตนเองว่าเป็น “พระราชพงศาวดารจาก คัมภีร์โบราณฉบับจริงแท้” และเป็น “พระราชพงศาวดารฉบับครบครัน” ก็รวบเอาราชฎีและหลวง มาอยู่ด้วยกัน ด้วยการหยิบเอาเรื่องจาก ราชพงศาวดาร-เรื่องของผู้ใหญ่-เรื่องแบบทางการนิยม และ สาวดาร-เรื่องของผู้น้อย-เรื่องแบบประชานิยม มาประกอบเข้า จึงมีตัวเอกและท้องเรื่องที่ผลุบโผล่ สลับหน้าตาไปมาในระหว่าง ผู้ใหญ่ และ ผู้น้อย กับทั้งมีเรื่องของ ผู้น้อย แทรกอยู่กับเรื่องของ ผู้ใหญ่ ด้วย

ข้อที่น่าสนใจอยู่ตรงที่ว่า กษัตริย์/ผู้ใหญ่ ที่มีกล่าวถึงในเอกสารมหาบุรุษเขมร บางพระองค์ ถูกบรรยายถึงด้วยลักษณะของกษัตริย์ในอุดมคติ บรรยายถึงอย่างในลักษณะที่เป็นสถาบัน แต่บาง พระองค์ถูกบรรยายถึงอย่างตัวละครที่มีความเป็นมนุษย์มากกว่า ซึ่งเป็นลักษณะที่เห็นได้ในสาวดาร ในเรื่องแบบประชานิยม กษัตริย์ภาวะที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมรจึงขึ้นๆ ลงๆ กษัตริย์ไม่ได้ ถูกกล่าวถึงในแบบในลักษณะเดียวกันตลอดทั้งเนื้อความที่มีมาในเอกสารมหาบุรุษเขมร ต่างไปจาก พงศาวดารฉบับอื่นๆ รวมทั้งต่างไปจากงานเขียนประวัติศาสตร์ที่อยู่ร่วมสมัยกับเอกสารมหาบุรุษ เขมร

กล่าวโดยสรุปคือ เอกสารมหาบุรุษเขมรนี้เอาแน่ด้วยไม่ได้ มองให้เป็นอย่างไรก็เป็นอย่าง นั้น แต่ความที่เอาแน่ไม่ได้นี่เอง ที่จะเปิดช่องให้ประชาชนคนสามัญเข้าร่วมด้วยได้ ต่างจากราช พงศาวดาร บทความประวัติศาสตร์ หรือแบบเรียน ที่มีความเป็นเนื้อเดียวกันสูง ถูกครอบงำโดย ความคิดแบบผู้ใหญ่ และแม้สาวดารจะเปิดช่องให้ผู้น้อยมีบทบาทร่วมด้วยได้ แต่สาวดารก็กล่าวถึง ประวัติศาสตร์แต่บางตอนแต่บางพื้นที่ ไม่ถึงจุดให้เกิดสำนึกร่วมกันได้มากเท่าเอกสารมหาบุรุษ เขมร ความไม่แน่นอนในเอกสารมหาบุรุษเขมร จึงเปิดทางให้แก่ความหลากหลายและดึงเอาคน ในสังคมเข้าร่วมกันกับชุมชนที่เรียกว่าชาตินั้น

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กาญจนา นาคสกุล. **อ่านภาษาเขมร**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.

เกษียร เตชะพีระ. วาทกรรมความเป็นไทย: ลาว เขมร ญวน พม่า ในจินตนากรรมชาติไทย. **มติชน** **สุดสัปดาห์** 1148 (19-25 สิงหาคม 2545): 30-31.

ไกล่รุ่ง อามระดิษ. คำอธิบายการถ่ายคำเขมรเป็นไทย. ใน **เขียน ธีระวิทย์ และสุณัย ผาสุก**.

กัมพูชา: ประวัติศาสตร์ สังคม เศรษฐกิจ ความมั่นคง การเมือง และการต่างประเทศ.

หน้า ฉ-ฉ. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2543.

เจียว สัมพันธ์. **เศรษฐกิจกัมพูชากับพัฒนาอุตสาหกรรม**. บรรณาธิการแปลโดย ภูวดล

ทรงประเสริฐ, ปณิตดา เลิศล้ำอำไพ และ จิราภรณ์ รันจรรุญ. กรุงเทพฯ: สถาบันเอเชีย, 2525.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. **ถกเขมร**. พระนคร: ชัยฤทธิ์, 2496.

คู่มือการพิมพ์วิทยานิพนธ์. กรุงเทพฯ: หน่วยมาตรฐานวิทยานิพนธ์และเผยแพร่ งานมาตรฐาน

การศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2544.

เคิร์ก เจ เรย์โนลด์ส. โครงเรื่องของประวัติศาสตร์ไทย: ทฤษฎีและการปฏิบัติ. ใน **ไทยคดีศึกษา:**

รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุติเตาจิต อาจารย์พันเอกหญิงคุณนิออน สนิทวงศ์ ณ

อยุธยา. หน้า 103-122. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป, 2533.

โจวต้ากวาง. **บันทึกว่าด้วยขนบธรรมเนียมประเพณีของเงินละ**. แปลโดย เฉลิม ยงบุญเกิด.

พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2543.

ฉลอง สุนทรวาณิชย์. งานเขียนประวัติศาสตร์ของคนพื้นเมืองเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นน้ำ

สมัยจารีต: “หน้าที่” ของอดีตและ “การรับรู้อดีต” ของคนพื้นเมือง. **รวมบทความ**

ประวัติศาสตร์ 16 (2537): 47-61.

ฉลอง สุนทรวาณิชย์. วรรณนาการเขียนประวัติศาสตร์ไทย จากเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ถึง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ศึกษาเปรียบเทียบพระราชพงสาวดาร

รัชกาลที่ 2. **ศิลปากร** 4 (พฤศจิกายน 2515): 68-82.

น้ำ ทองคำวรรณ. **หลักภาษาเขมร**. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2527.

ซัชชัย คุ่มทวีพร. **สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยสมัยใหม่:**

การวิเคราะห์เชิงปรัชญา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.

แซนด์เลอร์, เดวิด. **ประวัติศาสตร์กัมพูชา**. แปลโดย พรธงงาม เจริญธรรมสาร, สดใส ชันติวรพงศ์ และ วงเดือน นาราวัจจ์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540.

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **นิราศนครวัด**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

ตำราฐานภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 5**. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

ทองสืบ สุภะมารัด. **พระราชพงศาวดารเขมร**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526.

ทำเนียบนามภาคที่ 3 ตำราทำเนียบบัณฑิตก๊กกรุงกัมพูชา. พระนคร: โสภณพิพิธธรรมนาคร, 2465.

ชงชัย วินิจจะกุล. ผู้ร้ายในประวัติศาสตร์ไทย กรณีพระมหาธรรมราชา: ผู้ร้ายกลับใจหรือถูกไล่ความโดย plot ของนักประวัติศาสตร์. ใน **ไทยคดีศึกษา: รวมบทความทางวิชาการเพื่อแสดงมุขิตาจิต อาจารย์พันเอกหญิงคุณนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา**. หน้า 173-196. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2533.

ธิดา สาระยา. วิวัฒนาการของการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: พิจารณาจากตำนานและตำนานประวัติศาสตร์. ใน **ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: ประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับสังคมมนุษย์**. พิมพ์ครั้งที่ 2 ปรับปรุงเพิ่มเติม. หน้า 49-91. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2539.

ธิบดี บัวคำศรี. **ประวัติศาสตร์กัมพูชา**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2547.

นโรดมสีหนุ. **เขมรในทัศนะเจ้านโรดมสีหนุ**. สัมภาษณ์โดย จัง ภาณุทวีร์. แปลโดย สว่างวงศ์พัฑฒ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ดวงกมล, 2521.

นัยนา ไปร้งฐระ. **ภาสกาไฮริส[ร่าย]ยุคเสสธ** [ภาษาเขมรสำหรับนักท่องเที่ยว]. กรุงเทพฯ: ที่ระลึกงานพระราชทานเพลิงศพ อาจารย์นัยนา ไปร้งฐระ วันที่ 9 ธันวาคม 2544, 2544.

นาฏวิภา ชลิตานนท์. **ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ และสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2524.

นาฏวิภา ชลิตานนท์. **วิวัฒนาการของการเขียนประวัติศาสตร์ไทย ตั้งแต่สมัยโบราณจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มติชน, 2536.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน, 2537.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: มติชน, 2543.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. **ประวัติศาสตร์และการวิจัยทางประวัติศาสตร์**. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง

การวิจัยสาขามนุษยศาสตร์ ของสภาวิจัยแห่งชาติ ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 22-24 สิงหาคม 2523.

นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัตติยะ. **หลักฐานทางประวัติศาสตร์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, 2525.

นิยะดา เหล่าสุนทร. **การฟื้นฟูอักษรศาสตร์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: แม่คำผาง, 2539.

บรรจบ พันธุเมธา. **คำอธิบายการใช้พจนานุกรมภาษาเขมร-ไทย**. ใน **พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุমানราชชน เล่ม 1 ก-ค**. หน้า (8)-(13). กรุงเทพฯ: ทุนพระยาอนุমানราชชน, 2517.

บรรจบ พันธุเมธา. **พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุমানราชชน เล่ม 1 ก-ค**. กรุงเทพฯ: ทุนพระยาอนุमानราชชน, 2517.

บรรจบ พันธุเมธา. **พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุमानราชชน เล่ม 2 ฉ-ผ**. กรุงเทพฯ: ทุนพระยาอนุमानราชชน, 2521.

บรรจบ พันธุเมธา. **พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุमानราชชน เล่ม 3 พ-ร**. กรุงเทพฯ: ทุนพระยาอนุमानราชชน, 2523.

บรรจบ พันธุเมธา. **พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุमानราชชน เล่ม 4 รา-สม**. กรุงเทพฯ: ทุนพระยาอนุमानราชชน, 2525.

บรรจบ พันธุเมธา. **พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุमानราชชน เล่ม 5 สร-อ**. กรุงเทพฯ: ทุนพระยาอนุमानราชชน, 2528.

บรรจบ พันธุเมธา. **หลักการออกเสียงภาษาเขมร**. ใน **พจนานุกรมเขมร-ไทยฉบับทุนพระยาอนุमानราชชน เล่ม 1 ก-ค**. หน้า (4)-(7). กรุงเทพฯ: ทุนพระยาอนุमानราชชน, 2517.

บุญจันทร์ มุล. **ตุ๊กตารเมือง**. แปลโดย แก้ว อิศระ. กรุงเทพฯ: โครงการแปลวรรณกรรมเพื่อนบ้าน มูลนิธิเสฐียรโกเศศ-นาคะประทีป, 2528.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ 82 เรื่องพระราชพงศาวดารกรุงสยามจากฉบับของบริติชมิวเซียม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2537.

ประชุมเรื่องตำนานและนิทานพื้นบ้านเขมร ภาคที่ 1-9. แปลโดย ประยูร ทรงศิลป์. กรุงเทพฯ: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏธนบุรี, 2540.

ประวัติพระราชวุฒาจารย์ (กุสุโม กุสุม). ใน **ทองสืบ สุกะมาร์ค**. ภาษาเขมรในภาษาไทย และ ภาษาไทย-บาตี-สันสกฤตในภาษาเขมร. หน้า (ก)-(ง). กรุงเทพฯ: วัดมกุฏกษัตริยาราม พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระราชวุฒาจารย์ (กุสุโม กุสุม) ณ เมรุวัด

- มกุฎกษัตริยาราม วันที่ 20 พฤษภาคม 2522, 2522.
- พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม). ใน **ประชุมพงศาวดารเล่ม 38**. หน้า 1-305.
พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2512.
- พงษาวดารเขมร. ใน **ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 1**. กรุงเทพฯ: พิมพ์ไทย, 2457. **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2457-2537) [CD-ROM]**. หน้า 165-268.
กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2537.
- พงษาวดารเมืองลแวก. ใน **ประชุมพงษาวดาร ภาคที่ 4**. กรุงเทพฯ: ไสภณพิพรรฒธนากร, 2458.
ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2457-2537) [CD-ROM]. หน้า 21-28. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2537.
- พระเจ้าปทุมสุริวงส์ สร้างพระนครวัดนครธม**. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474.
- พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา**. เล่ม 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535.
- พระหลักคำสุวรรณบุรีศรีนครณาจารย์ (ฟื้น ดิสสะวังโส). คำปรารภในการจัดพิมพ์ครั้งที่ 2. ใน 3349 (นามแฝง). **เจ้าเพชรราช บรูษเหล็กแห่งพระราชอาณาจักรลาว**. พิมพ์ครั้งที่ 2. หน้า (1)-(9).
กรุงเทพฯ: พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระสังฆราชลาว, 2528.
- พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. **พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: (ม.ป.ท.), 2500.
- พุทธวณะในธรรมบท**. แปลโดย เสฐียรพงษ์ วรรณปก. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์, 2531.
- พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ. **ชีวิตและงานของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ**. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, 2515.
- พุมิ วงวิจิต. **ในความทรงจำของ พุมิ วงวิจิต**. แปลโดย พิษณุ จันทรวิทัน. กรุงเทพฯ: เนชั่นบุ๊คส์ อินเตอร์เนชั่นแนล, 2546.
- เรื่องพระเจ้าปทุมสุริวงส์**. ใน **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 71**. พระนคร: กรุงเทพฯบรรณาการ, 2481.
ประชุมพงศาวดารภาคที่ 1-82 ฉบับพิมพ์ครั้งแรก (พ.ศ.2457-2537) [CD-ROM]. หน้า 70-94. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2537.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พระประวัติครัสเล่า**. ใน **พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส**. หน้า 1-80. กรุงเทพฯ: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514.
- สามก๊ก เล่ม 1**. แปลโดย เจ้าพระยาพระคลัง (หน บุญ-หลง). ธนบุรี: ศิลปาบรรณาการ, 2515.
- ลีลา วีระวงส์. **ประวัติศาสตร์ลาว**. แปลโดย สมหมาย เปรมจิตต์. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มติชน, 2540.

อกินพร เพ็ชรราช (รัตนวงศา), หม่อม. คำรำลึก. ใน 3349 (นามแฝง). **เจ้าเพ็ชรราช บรูษเหล็กแห่งพระราชอาณาจักรลาว**. พิมพ์ครั้งที่ 2. หน้า (10)-(12). กรุงเทพฯ: พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพพระสังฆราชลาว, 2528.

อกินหารบรรพบุรุษ. พระนคร: สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต โปรดให้พิมพ์เป็นของเจ้าภาพชำระไว้ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าปิยภัคตินารถ สุประดิษฐ, 2473.

อ่านอย่างไรและเขียนอย่างไร. พิมพ์ครั้งที่ 8 ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2533.

3349 (นามแฝง). **เจ้าเพ็ชรราช บรูษเหล็กแห่งราชอาณาจักรลาว**. พระนคร: รวมมิตรไทย, 2499.

ภาษาเขมร

ด็ย ហាក់. **ទឹកទន្លេសាប [น้ำโดนเสาบ]**. ភ្នំពេញ: អង្គរ, 2003.

ศุย ឡុត. **ជីវប្រវត្តិព្រះអាចារ្យហៃម ចៀវ [ชีวประวัติพระอาจารย์แฮมเจียว]**. ភ្នំពេញ: គណៈកម្មការអន្តរក្រសួងទទួលបន្ទុករៀបចំពិធីបុណ្យវិលមរណ៍ [ព្រះអាចារ្យហៃម ចៀវ], 1972.

ศุย ឡុត. **ព្រះបាទពញាយ៉ាត [พระบาทพญายาด]**. ភ្នំពេញ: (n.p.), 2004.

យ៉ឹង ហុកឌី. **ទិដ្ឋភាពទូទៅនៃអក្សរសាស្ត្រខ្មែរ [ลักษณะทั่วไปของอักษรศาสตร์เขมร]**. Paris: L'Harmattan, 1997.

យ៉ឹង ហុកឌី. **មាលីបទអក្សរសិល្ប៍ខ្មែរសតវត្សទី 19 [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19]**. (n.p.), 2003.

យ៉ឹង ហុកឌី. **មាលីបទអក្សរសិល្ប៍ខ្មែរសតវត្សទី 20 [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 20]**. ភ្នំពេញ: អង្គរ, 2002.

ចាន់ ប៊ុនឌី. **ការសិក្សាបែបព្រះពុទ្ធសាសនានៅប្រទេសកម្ពុជា 1940-1954 [การศึกษาแบบพุทธศาสนาในประเทศกัมพูชา ค.ศ.1940-1954]**. In 2nd National Socio-Cultural Research Congress on Cambodia, February 3-5, 1999, Royal University of Phnom Penh.

ចាប ពិន. **ប្រវត្តិបទនគររាជក្រុងជាតិខ្មែរ [ประวัติบทนครราชเพลงชาติเขมร]**. ភ្នំពេញ: អប្សរ, 1995.

ជីវិតាភ្នាន់. **កំណត់ហេតុរបស់ជីវិតាភ្នាន់អំពីប្រពៃណីនៃអ្នកស្រុកចេនឡា [จดหมายเหตุของจิวิตากวันเกี่ยวกับประเพณีของชาวเมืองเจนฬา]**. បកប្រែដោយ លី ធាយតេង, ចោះបុម្ភលើកទី ៣. ភ្នំពេញ: មហាណត, 1973.

ឌីក តាម និង ឆៀក អំ. ភូមិតិរច្ឆាន [អូរូប្យានិរុទ្ធិ]. ភ្នំពេញ: ក្រសួងអប់រំ យុវជននិងកីឡា, 2001.

ឌ. តាម. ព្រះនាងព្រះទេវី[ព្រះនាងវិហារ]. ភ្នំពេញ, (n.d.).

ឌ. តាម. សាវតារទាក់ទងភូមិសាស្ត្រខ្មែរ [ស្រាវជ្រាវអំពីភូមិសាស្ត្រខ្មែរ]. ភ្នំពេញ: ពេជ្រ ណែត, (n.d.).

ត្រឹង ងា. ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ ភាគ 1 (ពីដើមដល់ការបោះបង់ក្រុងអង្គរ) [ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ ភាគ 1 (ចាប់ពីដំបូងដល់ការបោះបង់ក្រុងអង្គរ)]. ភ្នំពេញ: (n.p.), 1973.

ត្រឹង ងា. ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ ភាគ 1 និង 2 [ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ ភាគ 1 និង 2]. ភ្នំពេញ: ក្រសួងអប់រំ យុវជននិងកីឡា, 2001.

ត្រឹង ងា. ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ ភាគ 2 (ពីការកសាងរាជធានីចតុមុខដល់ចុងរជ្ជកាលព្រះបាទ ស៊ីសុវត្ថិធីមុនីវង្ស) [ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ ភាគ 2 ចាប់ពីការកសាងរាជធានីចតុមុខដល់ចុងរជ្ជកាលព្រះបាទ ស៊ីសុវត្ថិធីមុនីវង្ស]. ភ្នំពេញ: (n.p.), 1974.

តូច លួង. ចាត់ដំបងសម័យលោកម្ចាស់[ឯកសារប្រចាំឆ្នាំនៃសម័យព្រះបាទស៊ីសុវត្ថិធីមុនីវង្ស]. ពោះបុគ្គលិកទី ២. ភ្នំពេញ: Cedoreck, 1994.

បញ្ចាប្រាសាទព្រះវិហារ [ប្រាសាទព្រះវិហារ]. ភ្នំពេញ: គណបេសកកម្មអចិន្ត្រៃយ៍នៃប្រទេស កម្ពុជាប្រចាំនៅអង្គការសហប្រជាជាតិ, 1957.

ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 5 ទាក់ទងដោយដើមកំណើតប្រវត្តិសាស្ត្រនិងភូមិសាស្ត្រនៃប្រទេសកម្ពុជា [ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 5 ទាក់ទងដោយដើមកំណើតប្រវត្តិសាស្ត្រនិងភូមិសាស្ត្រនៃប្រទេសកម្ពុជា]. ពោះបុគ្គលិកទី 3. ភ្នំពេញ: រស្មីបដិវត្តិ, 1990.

ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 6 ទាក់ទងភូមិសាស្ត្រនិងប្រវត្តិសាស្ត្រ [ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 6 ទាក់ទង ភូមិសាស្ត្រនិងប្រវត្តិសាស្ត្រ]. (n.p.), (n.d.).

ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 8 [ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 8]. (n.p.), (n.d.).

ប្រវត្តិវិទ្យា សំរាប់បឋមសិក្សា [ប្រវត្តិវិទ្យា សំរាប់បឋមសិក្សា]. ភ្នំពេញ: គ្រឹះស្ថានពោះបុគ្គលិក ផ្សាយអប់រំ, 1994.

ប៊ីវ វិណេង. ព្រះបាទហុនទៀន [ព្រះបាទហុនទៀន]. ភ្នំពេញ: ពោះបុគ្គលិកផ្សាយជាតិដោយលោក ស្រី ប៊ុនជន, 2004.

ប៊ែន នុត. ប្រវត្តិសាស្ត្រសង្គមអំពីទំនាក់ទំនងខ្មែរ-សៀម [ប្រវត្តិសាស្ត្រសង្គមអំពីទំនាក់ទំនងខ្មែរ-សៀម]. ភ្នំពេញ: អប្សរា, 2001.

ពង្សាវតារនៃប្រទេសកម្ពុជា [ពង្សាវតារនៃប្រទេសកម្ពុជា]. ភ្នំពេញ: ពេជ្រពុម្ពព្រះបរមរាជវាំង, 1952.

ពង្សវត្តាវនៃប្រទេសកម្ពុជា [พงศาวดารของประเทศไทย]. (n.p.), (n.d.).

ព្រះភិក្ខុឈឹម វាសនា បញ្ញាវិមលោ. ព្រះរាជវិប្រតិទិនសម្តេចព្រះសង្ឃរាជគណៈមហានិកាយនិងគណៈ
ធម្មយុត្តិកនិកាយ [พระราชชีวิตประวัติสมเด็จพระสังฆราชคณะมหานิกายและธรรมยุติก
นิกาย]. ភ្នំពេញ: វត្តអង្គប៊ែយស៊ីមានជ័យ, 2004.

ព្រះភិក្ខុប៉ាង ខាត់. មគ្គុទេសក៍នគរ [มัทศุเทศกพระนคร]. 2 ក្បាល. បោះពុម្ពលើកទី 2. ភ្នំពេញ:
ពុទ្ធសាសនបណ្ឌិត្យ, 1957.

ព្រះមុនីកោសល (សូរ ហាយ). ព្រះរាជវិប្រតិទិនព្រះសង្ឃរាជ ជ.ណ. ជោតញ្ញណោ ថ្នាក់ទី 1
នៃគណៈមហានិកាយ [พระราชชีวิตประวัติในสมเด็จพระสังฆราช โจ ฌอ โชตญา โฉ ชั้นที่ 1
ในคณะมหานิกาย]. ភ្នំពេញ: បណ្ណាល័យព្រះភិក្ខុប៉ាង ខាត កម្ពុជា, 2004.

ពោធិវង្ស (ហួត តាត វណិបញ្ញោ), សម្តេចព្រះ. ព្រះពុទ្ធសាសនានៅប្រទេសកម្ពុជាសង្ខេប [พระพุทธ
ศาสนาในประเทศไทยโดยสังเขป]. បោះពុម្ពលើកទី 2. ភ្នំពេញ: ពុទ្ធសាសនបណ្ឌិត្យ,
1970.

មហាសុមេធាធិបតី (ជួន ណាត ជោតញ្ញណោ), សម្តេចព្រះ. ប្រវត្តិនៃវត្តខ្ពង្សោម [ประวัติของ
วัดอูนโฆโลม]. ភ្នំពេញ: បោះពុម្ពសម្រាប់ចែកផ្សាយក្នុងឱកាសពិធីបុណ្យរួងវិហារ
វត្តខ្ពង្សោម ពីថ្ងៃទី 1 ដល់ 4 មិថុនា គ.ស.1963, 1963.

មហាសុមេធាធិបតី (ហួត តាត វណិបញ្ញោ), សម្តេចព្រះ. កល្យាណមិត្ររបស់ខ្ញុំគឺសម្តេចព្រះសង្ឃរាជ
(ជួន ណាត) [กัลยาณมิตรของข้าพเจ้าคือสมเด็จพระสังฆราช (จวน ชาติ)]. ភ្នំពេញ:
ពុទ្ធសាសនបណ្ឌិត្យ, 1993.

វដ្តធម្មនុញ្ញប្រទេសកម្ពុជា [รัฐธรรมนูญประเทศไทย]. ភ្នំពេញ: បោះពុម្ពដោយ ទ្រិញ វ៉ាញ,
1959.

រស់ ចន្ទ្រាបុត្រ. ប្រវត្តិសាស្ត្រខ្មែរ (ភាគរឿងព្រេងនិទាននិងតាមរយៈសិលាចារឹក) [ประวัติศาสตร์
เขมร (ภาคเรื่องเพรงนิทานและศิลาจารึก)]. Paris: L'Harmattan, 1998.

រ. តោវិទ. ព្រះរាជពង្សវត្តរបស់ប្រទេសកម្ពុជា [พระราชพงศาวดารของประเทศไทย].
បោះពុម្ពលើកទី 2. ភ្នំពេញ: សារមន្ត, 1969.

រ. តោវិទ. វចនានុក្រមពាក្យថ្មី [วจนานุกรมศัพท์ใหม่]. ភ្នំពេញ: រស្មី, 1967.

រឿងក្រុងភ្នំពេញ [เรื่องกรุงพนมเปญ]. ក្នុង ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 5 ទាក់ទងដោយដើ
មកំណើតប្រវត្តិសាស្ត្រនិងភូមិសាស្ត្រនៃប្រទេសកម្ពុជា [ประชุมเรื่องเพรงเขมร ภาคที่ 5 เกี่ยว
กับเดิมกำเนิดประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ของประเทศไทย]. បោះពុម្ពលើកទី 3. ទំព័រ
31-40. ភ្នំពេញ: រស្មីបដិវត្តិ, 1990.

រឿងប្រាសាទនគរ [เรื่องปราสาทนคร]. ក្នុង ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 5 ទាក់ទងដោយដើមកំណើត

ភ្នំពេញ: (n.p.), 1995.

សួរ អឿ. ប្រវត្តិព្រះស្តេចកន [ប្រវត្តិវិទ្យាសាស្ត្រស្រុកកំពង់ចាម]. ភ្នំពេញ: (n.p.), 1998.

សិក្ស សីវេស. អំពីកម្រិតយុទ្ធសាស្ត្រកម្ពុជា ជ័យវ័នទី 7 [កម្មត្រីយ៍កំពូក្រាមនៃកងកម្លាំង
មេឃុនវ័នទី 7]. បកប្រែដោយ ជុំ ម៉ៅ. ភ្នំពេញ: ព្រះរាជបណ្ណាល័យ, 1935.

ហាក់ ឆៃហុក. ព្រះបាទបុរាណ [ប្រវត្តិសាស្ត្រប្រជាជន]. ភ្នំពេញ: នគរធំ, 2002.

ហ៊ឹង ប៊ុនចុន. ប្រវត្តិអ្នកតារាងមៀង. ក្នុង ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 8 [ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 8]. ទំព័រ 1-14. (n.p.), (n.d.).

ហ៊ុយ វ៉ាន់ និង ស្តេង ធុរ. អ្នកតារាងមៀង. ក្នុង ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ ភាគ 8 [ប្រជុំរឿងព្រេងខ្មែរ
ភាគ 8]. ទំព័រ 109-116. (n.p.), (n.d.).

អេង សុត. ការសិក្សាច្បាប់គ្រប់មាត្រាទាំងអស់ក្នុងក្រមរដ្ឋប្រវេណី [ការសិក្សាអំពីអាយត្យប្រវេណី
ទាំងអស់ក្នុងក្រមរដ្ឋប្រវេណី]. ភ្នំពេញ: (n.p.), 1967.

អេង សុត. ការសិក្សាច្បាប់គ្រប់មាត្រាទាំងអស់ក្នុងក្រមព្រហ្មទណ្ឌ [ការសិក្សាអំពីអាយត្យប្រវេណី
ទាំងអស់ក្នុងក្រមព្រហ្មទណ្ឌ]. ពេទ្យស្រុកទី 3. ភ្នំពេញ: (n.p.), 1964.

អេង សុត. ប្រវត្តិស្រុកតាយ [ប្រវត្តិសាស្ត្រប្រជាជន]. កម្ពុជសុរិយា [កំពង់ចាម: វិទ្យាស្ថាន
(1966): 1288-1297. Cited in Judith M. Jacob. *The Traditional Literature of
Cambodia: A Preliminary Guide*. New York: Oxford University Press, 1996.

អេង សុត. ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ព្រះរាជពង្សាវតារខ្មែរតាមសាស្ត្រាស្ត្រវិទ្យាសាស្ត្រក្នុងក្រាម ភាគទី
1_2 [ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ព្រះរាជពង្សាវតារខ្មែរតាមសាស្ត្រាស្ត្រវិទ្យាសាស្ត្រក្នុងក្រាម ភាគទី
1_2]. ភ្នំពេញ: (n.p.), 2000.

អេង សុត. ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ព្រះរាជពង្សាវតារខ្មែរតាមសាស្ត្រាស្ត្រវិទ្យាសាស្ត្រក្នុងក្រាម ភាគ
3_4 [ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ព្រះរាជពង្សាវតារខ្មែរតាមសាស្ត្រាស្ត្រវិទ្យាសាស្ត្រក្នុងក្រាម ភាគ
3_4]. ភ្នំពេញ: (n.p.), 2000.

អេង សុត. ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ព្រះរាជពង្សាវតារខ្មែរតាមសាស្ត្រាស្ត្រវិទ្យាសាស្ត្រក្នុងក្រាម ភាគ
5_6_7 [ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ព្រះរាជពង្សាវតារខ្មែរតាមសាស្ត្រាស្ត្រវិទ្យាសាស្ត្រក្នុងក្រាម ភាគ
5_6_7]. ភ្នំពេញ: (n.p.), 2000.

អេង សុត. ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ព្រះរាជពង្សាវតារខ្មែរតាមសាស្ត្រាស្ត្រវិទ្យាសាស្ត្រក្នុងក្រាម ភាគ 1
និង 2 [ឯកសារមហាបុរសខ្មែរ ព្រះរាជពង្សាវតារខ្មែរតាមសាស្ត្រាស្ត្រវិទ្យាសាស្ត្រក្នុងក្រាម ភាគ 1
និង 2]. ភ្នំពេញ: ក្រសួងអប់រំ យុវជននិងកីឡា, 2003.

ឧបាល័យវង្ស (សួរ ហាយ), ព្រះ ត្រៃសរណ្ណដ្ឋានរបស់ប្រទេស [ត្រៃសរណ្ណដ្ឋានរបស់ប្រទេស]. ភ្នំពេញ:
គិម សេង, 1953.

ឌីកា. គ្រឿងតម្លាឃប់ពោះពារមីតាក្របាម-ក ខេត្តកំពង់ធំ [គេរឿងទាយទាំងបារមីតាក្របាម-ក
ខេត្តកំពង់ធំ]. រស្មីកម្ពុជា [រត្នកំពង់ធំ] (3 វិច្ឆិកា 2004): ១-1, 2.

ឌីកា. ជុំនើររបស់ខ្មែររឿងឧកញាតេជោមាស [ការទាក់ទងរបស់ខ្មែររឿងឧកញាតេជោមាស ក្រសួង
ក្រសួងវប្បធម៌ និង វិទ្យាសាស្ត្រ]. រស្មីកម្ពុជា [រត្នកំពង់ធំ] (28 តុលា 2004): ១-2.

ឌីកា. ឧកញាតេជោមាសក្របាម-ក [ឧកញាតេជោមាស ក្រសួងវប្បធម៌ និង វិទ្យាសាស្ត្រ]. រស្មីកម្ពុជា [រត្នកំពង់ធំ]
(27 តុលា 2004): ១-2.

Brunon, Paul និង ស៊ុនហេង មេងណាង. ជនជាតិខ្មែរ ភាគ 2 ស.វ.ទី 15-ឆ្នាំ 1953 [អរិយធម៌
ខ្មែរ ភាគ 2 គតិយុគសម័យ 15-ទី 1953]. ភ្នំពេញ: ស៊ីធី, 2004.

Eng Soth, **Qaekasar mahapurasa khmear** (Chronicle Documents about Khmer Heroes) Paris:
Association Culturelle Pierres d'Angkor, 1985. Cited in Yang Sam. **Buddhism in
Cambodia 1795-1954**. M.A.thesis, Cornell University, 1990.

Nhok Them, "Kar Siksa Ambi Rioen Kulap Pailin," in **Kulap Pailin**. Cited in Klairung
Amratisha. **The Cambodian Novel: A Study of Its Emergence and Development**.
Ph.D. Thesis, University of London (School of Oriental and African Studies), 1998.

ភាសាបារាំង

A. Leclère, **Les codes cambodgiens** (Paris, 1898), vol.1. Cited in David P. Chandler.

A History of Cambodia. 2nd ed., updated. Chiang Mai: Silkworm Books, 1998.

A. Le Fol. Souvenirs et notes sur la vie et l'oeuvre d'Henri Russier. **Reveu Indochinoise** 12
(Décembre 1918): 481-497. Cited in Penny Edwards. The Propagender': Marianne, Joan
of Arc and the Export of French Gender Ideology to Colonial Cambodia (1863-1954). In
Tony Chafer and Amanda Sackur (eds.). **Promoting the Colonial Idea: Propaganda
and Visions of Empire in France**. Hampshire: Palgrave, 2002.

Antelme, Michel. **La réappropriation en khmer de mots empruntés par la langue siamoise au
vieux khmer**. Patani: Prince of Songkla University, 1996.

Aymonier, Etienne. **Le Cambodge III: Le groupe d'Angkor et l'histoire**. Paris: Ernest Leroux,
1904. Cited in Khin Sok. Les chroniques royales khmères. **Mon-Khmer Studies** VI
(1977): 191-215.

Bernard-Thierry, Solange. **Le Cambodge à travers sa littérature**. **France-Asie** 114-115

(Novembre-Décembre 1955): 440-450.

Charles Meyer. **Derrière le sourire khmer**. Paris: Plon, 1971. Cited in Ben Kiernan. **How Pol Pot Came to Power: Colonialism, Nationalism, and Communism in Cambodia, 1930-1975**, 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2004.

Chroniques Royales du Cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek, de 1417 à 1595).

Translation and introduction by Khin Sok. Paris: l'Ecole Française d'Extrême-Orient, 1988.

Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677). Translation and introduction by Mak Phoeun. Paris: Ecole Française d'Extrême-Orient, 1981.

Chroniques Royales du Cambodge (des origines légendaires jusqu'à Paramaraja 1er).

Translation and introduction by Mak Phoeun. Paris: Ecole Française d'Extrême-Orient, 1984.

Cœdès, George. Dictionnaire cambodgien. **Bulletin de l'École Française d'Extrême-Orient** 38 (1938): 314-321. Cited in Kiernan, Ben. **How Pol Pot Came to Power: Colonialism, Nationalism and Communism in Cambodia, 1930-1975**. 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2004.

Cœdès, George. Essai de Classification des Documents Historiques Cambodgiens Conservés à la Bibliothèque de l'Ecole Française d'Extrême-Orient. In **Articles sur le pays Khmer**. pp.67-80. Paris: Ecole Française d'Extrême Orient, 1989).

Cœdès, George. La fondation de Phnom Pen au XVe siècle d'après la chronique cambodgienne. In **Articles sur le Pays Khmère**. pp.22-27. Paris: Ecole Française d'Extrême-Orient, 1989.

Cœdès, George. La fondation de Phnom Pen au XVe siècle d'après la chronique cambodgienne. **France-Asie** 114-115 (Novembre-Décembre 1955): 501-504.

Delvert, Jean. L'Oeuvre Française d'Enseignement au Cambodge. **France Asia** special number 125-127 (Octobre-Novembre-Décembre 1956). Cited in Klairung Amratisha, **The Cambodian Novel: A Study of Its Emergence and Development**. Ph.D. Thesis, University of London (School of Oriental and African Studies), 1998.

Données Statistiques Essentielles: pour le 1er Semestre 1966. Phnom Penh: Ministère de l'Information, Royaume du Cambodge, 1966.

- Finot, Louis. Les inscriptions de Mi-Son (n° III). **Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient** IV (1904). Cited in Eveline Porée-Maspéro. Nouvelle étude sur la Nagi Soma. **Journal Asiatique** 238 (1950).
- Forest, Alain. **Le Cambodge et la Colonisation Française: Histoire d'une Colonisation sans Heurts (1897-1920)**. Paris: L'Harmattan, 1980.
- Giteau, Madeleine. Sur une représentation du Vessantarajataka au Musée National. **Etudes Cambodgiennes** 13 (Janvier-Mars 1968): 33-34.
- Guesdon, Joseph. La Littérature khmère et Bouddhisme. **Anthopos** 1 (1906): 91-109.
- Hang Thun Hak. Molière au Cambodge. **Etudes cambodgiennes** (Janvier-Mars 1965). Reprinted in Ly Daravuth and Ingrid Muan (eds.). **Cultures of Independence: An Introduction to Cambodian Arts and Culture in the 1950's and 1960's**. p.79. Phnom Penh: Reyum, 2001.
- Headley, Robert K. and *et al.* **Cambodian-English Dictionary**. Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 1977.
- Hess, J. **L'affaire Yukanthor: Les dessous d'un protectorat** (Paris: Felix, 1900). Cited in Khin Sok. Les chroniques royales khmères. **Mon-Khmer Studies** VI (1977): 191-215.
- Jacques, Claude. Les édits des hôpitaux de Jayavarman VII. **Etudes Cambodgiennes** 13 (Janvier-Mars 1968): 14-17.
- Kao Kan. **Les relations sino-cambodgiennes (1963-1970)**. Thèse pour le doctorat en études politiques, Paris, Ecole pratique des hautes études 6e section, 1973. Cited in Marie Alexandrine Martin. **Cambodia: A Shattered Society**. Trans. by Mark W. McLeod. Berkeley: University of California Press, 1994.
- Khin Sok. **L'annexion du Cambodge par les vietnamiens au XIXe siècle, d'après les deux poèmes du vénérable Bâtum Baraméy Pich**. Paris: You-Feng, 2002.
- Khin Sok. Les chroniques royales khmères. **Mon-Khmer Studies** VI (1977): 191-215.
- Khing Hoc Dy. **Ecrivains et expressions littéraires du Cambodge au XXe siècle: Contribution à l'histoire de la littérature khmère**. Vol.2. Paris: L'Harmattan, 1993.
- Khing Hoc Dy. **Dav Ek: Introduction, traduction annotée et textes khmers**. Phnom Penh: Angkor, 2005.
- Khuon Sokhamphu. **Le roman khmer contemporain**. Cited in Klairung Amratisha. **The**

- Cambodian Novel: A Study of Its Emergence and Development.** Ph.D. Thesis, University of London (School of Oriental and African Studies), 1998.
- Khy Phanra. Les Origines du Caodaism au Cambodge, 1926-1940. *Mondes Asiatiques* 3, automne (1975). Cited in Kiernan, Ben. **How Pol Pot Came to Power: Colonialism, Nationalism and Communism in Cambodia, 1930-1975.** 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2004.
- Le Budget National 1968. *Etudes Cambodgiennes* 14 (Avril-Juin 1968): 19.
- Le Budget National 1969. *Etudes Cambodgiennes* 17 (Janvier-Mars 1969): 14.
- Leclère, Adhemard. **Histoire du Cambodge depuis le 1er siècle de notre ère, d'après les inscriptions lapidaires, les annales chinoise et annamites et les documents européens des six derniers Siècles.** Paris: Librairie Paul Geuthner, 1914.
- Mak Phoeun. Le Cambodge. In P.B. Lafont (ed.). **Initiation à la Péninsule Indochinoise.** pp.41-63. Paris: L'Harmattan, 1996.
- Moura, Jean. **Le Royaume du Cambodge II.** Paris: Ernest Leroux, 1883.
- Monod, G. **Le Cambodgien.** Paris: Larousse, 1931. Cited in Penny Edwards, **Cambodge: The Cultivation of A Nation, 1860-1945.** Ph.D. Thesis, Monash University, 1999.
- Morizon, René. **Monographie du Cambodge.** Hanoi: Imprimerie d'extrême-orient, 1931.
- Nepote, Jacques. Education et développement dans le Cambodge moderne. *Mondes en Développement* 28 (1979): 767-792. Cited in Thomas Clayton, Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia. **Education Policy Analysis Archives** 3, 19 (1 December 1995) [Online]. (n.d.). Available from: <http://epaa.asu.edu/epaa/v3n19.html> [2004, 25 Sep]
- Norodom Sihanouk. **L'action de S.M.Norodom Sihanouk pour l'indépendance du Cambodge 1941-1955,** préface de S.E.Samdech Penn Nouth. Phnom Penh: Ministère de l'Information, 1959.
- Norodom Sihanouk. **Notre socialisme bouddhique (Our Buddhist socialism).** Phnom Penh: Ministry of Information, 1969.
- Norodom Sihanouk. **Souvenirs doux et amers.** Paris, 1981. Cited in David P. Chandler. The Kingdom of Kampuchea, March –October 1945. In **Facing the Cambodian Past: Selected Essays 1971-1994.** Chiang Mai: Silkworm Books, 1996.

- Norodom Sihanouk. XVe Anniversaire de l'indépendance: Retrospective 1953-1968. **Etudes Cambodgiennes** 15 (Juillet-Septembre 1968): 10-44.
- Nguyen Van To. Tables générales des mémoires, contenus dans les tomes I-XX du Bulletin. **Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient** XXI (1921): 247-271.
- Pelliot, Paul. Le Founan. **Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient** III (1903).
- Pelliot, Paul. Quelques textes chinois concernant l'Indochine hindouisée. In **Etudes Asiatiques** (Pub.E.F.). 2 vols. Paris: G. Van Est, 1925. Cited in Lawrence Palmer Briggs, **The Ancient Khmer Empire**. Bangkok: White Lotus Press, 1999.
- Photos-Souvenirs du Cambodge – Sangkum Reastr Niyum: Education Nationale 1955-1969**. Phnom Penh, (n.d.).
- Porée-Maspéro, Eveline. Nouvelle étude sur la Nagi Soma. **Journal Asiatique** 238 (1950): 237-267.
- Say Bory. **L'administration rurale au Cambodge et ses projets de réforme**. Thèse pour le doctorat en sciences administratives, Université de Paris II, 1974. Cited in Marie Alexandrine Martin. **Cambodia: A Shattered Society**. Trans. by Mark W. McLeod. Berkeley: University of California Press, 1994.
- Sorn S. **L'évolution de la société cambodgienne entre les deux guerres mondiales (1919-1939)**, thèse pour le doctorat, Université Paris VII, 1995. Cited in Ayres, David M. **Anatomy of a crisis: education, development, and the state in Cambodia (1953-1998)**. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2000.
- Sorn Samnang. La recherche historique cambodgienne contemporaine. In Pierre Lamant (ed.) **Bilan et perspectives des études khmers (langue et culture)**. pp.103-108. Paris: L'Harmattan, 1997.
- Suon Om and Charles Meyer. L'histoire de Kralahom Kong. **Etudes Cambodgiennes** 18 (Avril-Juin 1969): 30-36.
- Tauch Chhuong. Les publications au Cambodge après 1980. In Pierre L.Lamant (ed.) **Bilan et perspectives des études khmères (Langue et culture)**. pp.43-62. Paris: L'Harmattan, 1997.
- Trinh Van Tho. **L'Ecole française en Indochine**. Paris: Karthala, 1995.
- Upasaka Purusakara. Le peuple cambodgien est plus boumhiste que ses bonzes. **Indochin Sud-**

Est Asiatique (31 July 1954). Cited in Kiernan, Ben. **How Pol Pot Came to Power: Colonialism, Nationalism and Communism in Cambodia, 1930-1975**. 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2004.

ภาษาลาว

ສິລາ ວິຣະວົງສ໌. ພົງສາວະດານລາວ ແຕ່ບູຮານເຖິງ 1946 [พงศาวดารลาว แต่โบราณถึง ค.ศ.1946].

ພິມຄັ້ງທີ 3. ວຽງຈັນ: ຫໍສະໝຸດແຫ່ງຊາດ, 2001.

ສຸເມດ ໂພທິສານ ແລະໝູ່ໄຊ ພູມມະຈັນ. ປະຫວັດສາດລາວ (ເດີກດຳບັນ ປະຈຸບັນ). [ประวัติศาสตร์ลาว (ตีพิมพ์-ปัจจุบัน)]. ວຽງຈັນ: ກະຊວງກະແຫວງຂ່າວແລະວັດທະນະທຳ, 2000.

ภาษาอังกฤษ

A Study of Utilization, Design and Cost of Secondary Schools; Report to the Minister of Education and Fine Arts, Government of The Khmer Republic. Colombo: Asian Regional Institute for School Building Research (ARISBR), 1971.

Anderson, Benedict R.O'G. **Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.** London: Verso, 1991.

Armstrong, John P. **Sihanouk Speaks.** New York: Walker and Company, 1964.

Audric, John. **Angkor and the Khmer Empire.** London: Robert Hale, 1972.

Au Rasmey. **Cultural and Memories of Vatt Mahar Village from Sangkum Reastr Niyum to the Present.** Phnom Penh: Fellowship Series of Center for Khmer Studies, 2003.

Ayres, David M. **Anatomy of a crisis: education, development, and the state in Cambodia (1953-1998).** Honolulu: University of Hawai'i Press, 2000.

Becker, Elizabeth. **When the War Was Over: Cambodia and the Khmer Rouge Revolution.** New York: Public Affairs, 1998.

Bibliographical Appendix: Southeast Asian Historical Writing. In Anthony Reid and David Marr (eds.). **Perceptions of the Past in Southeast Asia.** Singapore: Asian Studies Association of Australia, 1979.

Bilodeau, Charles. Compulsory Education in Cambodia. In Charles Bilodeau, Somlith

- Pathammavong and Le Quang Hong. **Compulsory Education in Cambodia, Laos and Viet-Nam**. pp.11-70. Switzerland: UNESCO, 1955.
- Blair, Emma Helen and James Alexander Robertson (edited and annotated). **The Philippine Islands 1493-1898**, 55 vols. Mandaluyong: Cachos Hermaos, 1973.
- Briggs, Lawrence Palmer. A Sketch of Cambodian History. **The Far Eastern Quarterly** 6 French Indochina (August 1947): 345-363.
- Briggs, Lawrence Palmer. **The Ancient Khmer Empire**. Bangkok: White Lotus Press, 1999.
- Chalong Soontravanich. **Maha Sila Viravong's Phongsawadan Lao (1957): A Reappraisal**. Paper presented to the 7th International Conference on Thai Studies, Amsterdam, 4-8 July, 1999.
- Chandler, David P. **A History of Cambodia**. 2nd ed., updated. Chiang Mai: Silkworm Books, 1998.
- Chandler, David P. **Brother Number One: A Political Biography of Pol Pot**. revised ed. Boulder: Westview Press, 1992.
- Chandler, David P. **Cambodia Before the French: Politics in a Tributary Kingdom 1794-1848**. Ph.D.Thesis, The University of Michigan, 1973.
- Chandler, David P. **Cambodian Royal Chronicles (*Rajabangsavatar*), 1927-1949: Kingship and Historiography at the End of the Colonial Era**. In **Facing the Cambodian Past, Selected Essays 1971-1994**. pp.189-203. Chiang Mai: Silkworm Books, 1996.
- Chandler, David P. **The Kingdom of Kampuchea, March -October 1945**. In **Facing the Cambodian Past: Selected Essays 1971-1994**. pp.165-188. Chiang Mai: Silkworm Books, 1996.
- Chandler, David P. **The Land and People of Cambodia**. New York: Harper Collins, 1991.
- Chandler, David P. **The Tragedy of Cambodian History: Politics, War and Revolution since 1945**. Chiang Mai: Silkworm Books, 1991.
- Charnvit Kasetsiri. **Thai Historiography from ancient Times to the Modern Period**. In Anthony Reid and David Marr (eds.). **Perceptions of the Past in Southeast Asia**. pp.156-170. Singapore: Asian Studies Association of Australia, 1979.
- Charnvit Kasetsiri. **The Rise of Ayudhya: a History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries**. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1976.

- Chatterji, Bijan Raj. **Indian Cultural Influence in Cambodia**. Calcutta: Calcutta University Press, 1928.
- Chau Seng. The development of Education in Cambodia. **Kambuja** 3 (June 1965).
- Chigas, George. The emergence of twentieth century Cambodian literary institutions: the case of *Kambujasuriya*. In David Smyth (ed.). **The Canon in Southeast Asian Literatures: literatures of Burma, Cambodia, Indonesia, Laos, Malaysia, The Philippines, Thailand and Vietnam**. pp.135-146. Cornwall: Curzon Press, 2000.
- Chigas, George. **Tum Teav: A Study of a Cambodian Literary Classic**. Ph.D.Thesis, School of Oriental and African Studies, University of London, 2001.
- Clayton, Thomas. Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia. **Education Policy Analysis Archives** 19 (1 December 1995) [Online]. (n.d.). Available from: <http://epaa.asu.edu/epaa/v3n19.html> [2004, 25 Sep]
- Cœdès, George. **Angkor: an introduction**. Translated and edited by Emily Floyd Gardiner. London: Oxford University Press, 1963.
- Corfield, Justin. **Khmers Stand Up!: A History of the Cambodian Government 1970-1975**. Victoria: Centre of Southeast Asian Studies, Monash University, 1994.
- Corfield, Justin and Laura Summers. **Historical Dictionary of Cambodia**. Lanham: The Scarecrow Press, 2003.
- Current public expenditure by level of education. Available from: <http://www.uis.unesco.org/pagesen/ExpLevelReg%5cExpReg19300.aspano=1970,& nomreg=Asia> [2004, Feb 14].
- Dagens, Bruno. **Angkor: Heart of an Asian Empire**. New York: Thames and Hudson, 1995.
- de San Antonio, Gabriel Quirogo. **A Brief and Truthful Relation of Events in the Kingdom of Cambodia**. Bangkok: White Lotus, 1998.
- Ebihara, May. Societal Organization in Sixteenth and Seventeenth Century Cambodia. **Journal of Southeast Asian Studies** 15 (September 1984): 280-295.
- Edwards, Penny. **Cambodge: The Cultivation of A Nation, 1860-1945**. Ph.D. Thesis, Monash University, 1999.
- Edwards, Penny. Making a Religion of the Nation and Its language: The French Protectorate

- (1863-1954) and the Dhammakāy. In John Marston and Elizabeth Guthrie (eds.), **History, Buddhism, and New Religious Movements in Cambodia**. pp.63-85. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2004.
- Edwards, Penny. 'The Propagender': Marianne, Joan of Arc and the Export of French Gender Ideology to Colonial Cambodia (1863-1954). In Tony Chafer and Amanda Sackur (eds.), **Promoting the Colonial Idea: Propaganda and Visions of Empire in France**. Hampshire: Palgrave, 2002.
- Frederick, William H. Alexander Varenne and Politics in Indochina, 1925-1926. In **Aspects of Vietnamese History**. Walter F. Vella (ed.) Honolulu: Asian Studies Program, University Press of Hawai'i, 1973. Cited in John Tully. **Cambodia Under the Tricolour: King Sisowath and the 'Mission Civilisatrice' 1904-1927**. Victoria: Monash Asia Institute, Monash University, 1996.
- Garnier, Francis. **Travels in Cambodia and Part of Laos: The Mekong Exploration Commission Report (1866-1868)**. Vol 1. Bangkok: White Lotus Press, 1996.
- Gary, Robert. Modernisation of rural areas in Cambodia. **Le Sangkum** 25 (aout 1967).
- Hall, Kenneth R. Eleventh-Century Commercial Developments in Angkor and Champa. **Journal of Southeast Asian Studies** 2 (September 1979): 420-434.
- Hall, Kenneth R. and John K. Whitmore. Southeast Asian Trade and the Isthmian Struggle, 1000-1200 A.D. In Kenneth R. Hall and John K. Whitmore (eds.), **Explorations in Southeast Asian History: The Origin of Southeast Asian Statecraft**. pp.303-340. Michigan: Ann Arbor, 1976.
- Hamilton, Alexander. **A New Account of the East Indies**. Volume 2. London: C. Hitch, 1744.
- Higham, Charles. **The Civilization of Angkor**. London: Weidenfeld & Nicolson, 2001.
- Huffman, Franklin E. and Im Proum. **Cambodia Literary: Read and Glossary**. New Haven: Yale University Press, 1977.
- Hughes-Warrington, Marnie. **Fifty Key Thinkers on History**. London: Routledge, 2001.
- Information from AOM documents and from Justin Corfield. **The Royal Family of Cambodia**. Melbourne: Khmer Language and Culture Centre, 1990. Cited in John Tully, **Cambodia Under the Tricolour: King Sisowath and the 'Mission Civilisatrice' 1904-1927**. Victoria: Monash Asia Institute, Monash University, 1996.

- Jacob, Judith M. **The Traditional Literature of Cambodia: A Preliminary Guide**. New York: Oxford University Press, 1996.
- Jeldres, Julio A. **The Royal House of Cambodia**. Phnom Penh: Monument Books, 2003.
- Kalab, Milada. Study of Cambodia Village. **Geographical Journal** 4 (December 1968): 521-537.
- Kelly, Gail P. Colonial schools in Vietnam: Policy and practice. In P.G. Altbach (ed.). **Education and colonialism**. New York: Longman, 1978. Cited in Thomas Clayton, *Restriction or Resistance? French Colonial Educational Development in Cambodia*. **Education Policy Analysis Archives** 3, 19 (1 December 1995) [Online]. (n.d.). Available from: <http://epaa.asu.edu/epaa/v3n19.html> [2004, 25 Sep]
- Kelly, Gail P. Colonialism, Indigenous Society, and School Practices: French West Africa and Indochina, 1918-1938. In Philip G. Altbach and Gail P. Kelly (eds.). **Education and the Colonial Experience**, 2nd rev.ed. New Brunswick: Transaction Books, 1984.
- Keyes, Charles F. Communist Revolution and the Buddhist Past in Cambodia. In Charles F. Keyes, Laurel Kendall and Helen Hardacre (eds.). **Asian Vision of Authorities: Religion and the Modern States of East and Southeast Asia**. pp.43-73. Honolulu: University of Hawai'i Press, 1994.
- Kiernan, Ben. **How Pol Pot Came to Power: Colonialism, Nationalism and Communism in Cambodia, 1930-1975**. 2nd ed. New Haven: Yale University Press, 2004.
- Khus Chiev. Some Problems of Khmer Universities. In Amnuay Tapingkae (ed.). **The Growth of Southeast Asian Universities**. Singapore: Regional Institute of Higher Education and Development, 1974.
- Klairung Amratisha. Rebuilding an Empire: The French Image of Cambodia and the Emergence of Modern Khmer Novel. In Piyanart Bunnak, Franz Knipping and Sud Chonchirdsin (eds.). **Europe-Southeast Asia in the Contemporary World: Mutual Images and Reflections 1940s-1960s**. Offprint edition. pp.261-271. Bangkok: International Conference of Historians, 1999.
- Klairung Amratisha. **The Cambodian Novel: A Study of Its Emergence and Development**. Ph.D. Thesis, University of London (School of Oriental and African Studies), 1998.
- Koret, Peter. Contemporary Lao Literature. In Luisa J. Mallari-Hall (ed.). **Texts and Contexts:**

- Interactions Between Literature and Culture in Southeast Asia.** pp.77-103. Quezon City, The Philippines: Department of English and Comparative Literature, University of the Philippines, 1999.
- Li Tana and Anthony Reid (eds.). **Southern Vietnam under the Nguyen: Documents on the Economic History of Cochinchina (Dang Trong), 1602-1777.** Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1993.
- Loti, Pierre. **A Pilgrimage to Angkor.** Translated by W.P. Baines and Michael Smithies. Chiang Mai: Silkworm Books, 1996.
- Ly Daravuth and Ingrid Muan (eds.). **Cultures of Independence: An Introduction to Cambodian Arts and Culture in the 1950's and 1960's.** Phnom Penh: Reyum. 2002.
- Ly Vanna. **Celestial Dancers** [Online]. (n.d.). Available from:
http://www.leisurecambodia.com/Leisure_Cambodia/No.14/celestial_dancer.htm
 [2004, September 25].
- Lysa, Hong. Does Popular History in Thailand Need Historian?. **ไทยคดีศึกษา (ฉบับสู่วัฒนธรรมสมัยใหม่ รัฐ vs ประชา-ชาติ) 1 (เมษายน-กันยายน 2547): 31-66.**
- Martin, Marie Alexandrine. **Cambodia: A Shattered Society.** Trans. by Mark W. McLeod. Berkeley: University of California Press, 1994.
- Mehta, Harish C. **Cambodia Silenced: The Press under Six Regimes.** Bangkok: White Lotus, 1997.
- Mehta, Harish C. **Warrior Prince: Norodom Ranariddh, Son of the King Sihanouk of Cambodia.** Singapore: Graham Brash, 2001.
- Miura, Keiko. Social Anthropological Research on "The People of Angkor: Living with a World Heritage Life" **Siksacakr 2 (2000).**
- Monier Monier-Williams. A Sanskrit-English Diction. อ้างถึงใน ศรีนวล ภิญโญสุนันท์. **พิธีราชาภิเษกในคติอินเดียและไทย: การศึกษาเปรียบเทียบ.** วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2528.
- Montllor, J. Foreign Service Dispatch from the American Embassy Phnom Penh to the US Department of State. School Enrollment Increase in Cambodia. **Air Pouch 851H.43/3-**

- 653 (March 6, 1953). Cited in David M. Ayres. **Anatomy of a crisis: education, development, and the state in Cambodia (1953-1998)**. Honolulu: University of Hawai'i Press, 2000.
- Mouhot, Henri. **Travels in Siam, Cambodia, Laos, and Annam**. Bangkok: White Lotus Press, 1986.
- Nepote, Jacques and Khing Hoc Dy. Chinese Literature Influence on Cambodia in 19th and 20th Centuries. in Claudine Salmon (ed.). **Literary Migration: Traditional Chinese Fiction in Asia (17th-20th Centuries)**. Beijing, 1987. Cited in Klairung Amratisha. Rebuilding an Empire: The French Image of Cambodia and the Emergence of Modern Khmer Novel. In Piyanart Bunnak, Franz Knipping and Sud Chonchirdsin (eds.). **Europe-Southeast Asia in the Contemporary World: Mutual Images and Reflection 1940s-1960s**. Offprint edition. pp.261-271. Bangkok: International Conference of Historians, 1999.
- Nepote, Jacques and Khing Hoc Dy. Literature and Society in Modern Cambodia. In Tham Seong Chee (ed.). **Essays on Literature and Society in Southeast Asia: Political and Sociological Perspectives**. pp.56-81. Singapore: Singapore University Press, 1981.
- Norindr, Panivong. **Phantasmatic Indochina: French Colonial Ideology in Architecture, Film and Literature**. Durham: Duke University Press, 1996.
- Norodom Sihanouk. The Eaters of Khmer Earth. **Kambuja** 9 (December 1965): 13-17.
- Osborne, Milton. **Before Kampuchea: Preludes to Tragedy**. Bangkok: Orchid Press, 2004.
- Osborne, Milton. King-making in Cambodia: From Sisowath to Sihanouk. **Journal of Southeast Asian Studies** 4 (September 1973).
- Osborne, Milton. **The French Presence in Cochinchina and Cambodia: Rule and Response (1859-1905)**. Bangkok: White Lotus, 1997.
- Osborne, Milton. **The Mekong: turbulent past, uncertain future**. New South Wales: Allen & Unwin, 2000.
- Ouch Sophany. **Cultural and Memories of Sre Ampil Villagers from Sangkum Reastr Niyum To Present**. Phnom Penh: Fellowship Series of Center for Khmer Studies, 2003.
- Pavie, Auguste. **Pavie Mission Exploration Work – Laos, Cambodia, Siam, Yunnan and Vietnam**. Translated by Walter E.J. Tips. Bangkok: White Lotus, 1999.
- Preah Ang Mechas Yukanthor. Available from: <http://freepage.geneology.rootweb.com/>

~royalty/cambodia/i185.html [2004, 30 September]

- Reddi, V.M. **A History of the Cambodia Independence Movement 1863-1955**. Trirupati, A.P., India: Sri Venkateswara University, 1970.
- Reynolds, Craig J. Religious Historical Writing and the Legitimation of the First Bangkok Reign. In Anthony Reid and David Marr (eds.). **Perceptions of the Past in Southeast Asia**. pp.90-107. Singapore: Asian Studies Association of Australia, 1979.
- Rooney, Dawn. **A Guide to Angkor: An Introduction to the Temples**. Hong Kong: Asia Books, 1994.
- Shawcross, William. **Sideshow: Kissinger, Nixon and the Destruction of Cambodia**. London: The Hogarth Press, 1986.
- Smith, Roger. Cambodia: Social and Historical Background. In Saul Rose (ed.). **Politics in Southern Asia**. London: MacMillan, 1963. Cited in Justin Corfield. **Khmers Stand Up!: A History of the Cambodian Government 1970-1975**. Victoria: Centre of Southeast Asian Studies, Monash University, 1994.
- Steinberg, David J. *et al.* **Cambodia: its People, its Society, its Culture**. New Haven: HRAF Press, 1985.
- Strange Events in the Kingdoms of Cambodia and Laos (1635-1644)**. Translated, annotated and introduce by Carool Kersten. Bangkok: White Lotus, 2003.
- Sun Chhum. "Higher Education in the Khmer Republic: Problems and Issues," in **Development of Higher Education in Southeast Asia: Problems and Issues**, Yip Yat Hoong (ed.) (Singapore: RIHED, 1973). Cited in Klairung Amratisha. **The Cambodian Novel: A Study of Its Emergence and Development**. Ph.D. Thesis, University of London (School of Oriental and African Studies), 1998.
- The Varman Dynasty, Genealogy. Available from: <http://www.4dw.net/royalark/Cambodia/camboab.htm> [2004, 30 September]
- The Varman Dynasty, Genealogy. Available from: <http://www.4dw.net/royalark/Cambodia/camboa7.htm> [2004, 30 September]
- Tosh, John. **The Pursuit of History: Aims, method and new directions in the study of modern History**. rev. 3rd ed. London: Person Education Limited, 2002.
- Trudy Vann, Architectural Works of the Cambodian Architect Vann Molyvann from 1965 to

1970. In Ly Daravuth and Ingrid Muan (eds.). **Cultures of Independence: An Introduction to Cambodian Arts and Culture in the 1950's and 1960's**. pp.24-29. Phom Penh: Reyum. 2002.
- Tully, John. **Cambodia Under the Tricolour: King Sisowath and the 'Mission Civilisatrice' 1904-1927**. Victoria: Monash Asia Institute, Monash University, 1996.
- University of Phnom Penh: Handbook 2004-2006**. Phnom Penh: Royal University of Phnom Penh, 2003.
- Vichitr Vadakarn, Luang. **Thailand's case**. Bangkok: The University of Moral & Political Sciences Printing Press, 1941.
- Vickery, Michael. **Cambodia and its neighbors in the 15th century**. Paper presented to the Workshop on Southeast Asia in the 15th Century and the Ming Factor, Singapore, 18-19 July, 2003.
- Vickery, Michael. **Cambodia After Angkor, The Chronicular Evidence for the Fourteenth to Sixteenth Centuries**. Ph.D.Thesis, Yale University, 1977.
- Vickery, Michael. The Composition and Transmission of the Ayudhya and Cambodian Chronicles. In Anthony Reid and David Marr (eds.). **Perceptions of the Past in Southeast Asia**. pp.130-154. Singapore: Asian Studies Association of Australia, 1979.
- Winai Pongsripian. **Traditional Thai Historiography and Its Nineteenth-Century Decline**. Ph.D.Thesis, University of Bristol, 1983.
- Water Policy in Cambodia. **Kambuja** 5 (August 1965): 87-88.
- Willmott, William E. **The Chinese in Cambodia**. Vancouver: Publication Centre, University of British Columbia, 1967.
- Willmott, W.E. **The Political Structure of the Chinese Community in Cambodia**. Bristol: The Athlone Press, University of London, 1970.
- Wolters, O.W. The Khmer Kings at Basan (1371-3) And The Restoration of The Cambodian Chronology during The Fourteenth and Fifteenth Centuries. **Asia Major** new series 12 (1966): 44-87.
- Wright, Gwendolyn. **The Politics of Design in French Colonial Urbanism**. Chicago: The University of Chicago Press, 1996.

ภาคผนวก

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก

บ่อเกิดของเอกสารมหาบุรุษเขมร

โดย เอง สด

โดยเหตุว่า มีเจ้านายหลายพระองค์กับนักอ่านหลายคน ต้องการทราบเกี่ยวกับบ่อเกิดของหนังสือเอกสารมหาบุรุษเขมรนี้ เพื่อไว้เป็นที่อ้างอิงสำหรับทำให้เชื่อ แล้วเดือนทวงขอให้ทูลพระบังคม, ขณุมบาท เขียนบ่อเกิดของหนังสือเล่มนี้ถวายให้ทรงทราบได้ทราบ ทูลพระบังคม, ขณุมบาท ก็นำเรื่องดังกล่าวมาลงในที่นี้ ตามพระทัยพระองค์กับจิตท่านนักอ่านดังกล่าวมาประสงค์ ๔ ขอทรงพระเมตตาโปรด, ขอให้ทราบ ว่า :

หนังสือเอกสารมหาบุรุษเขมรนี้เป็นพระราชพงสาวดารครบครัน ซึ่งบรรพบุรุษเขมรเราท่านได้เขียนไว้ในสมุดข่อยบ้างก็มี ในหนังสือบ้างก็มี จารลงในใบลานบ้างก็มี เพื่อเป็นเกียรติให้ลูกหลานซึ่งเกิดข้างหลังได้รู้ชาติกำเนิดของประเทศตนอย่างชัดเจน ๔ แม้ว่าบุพการีบุคคลทั้งนั้นมีความคิดอย่างนี้ก็ตาม แต่ลูกหลานเราทุกวันนี้ไม่เห็นสมุดข่อยและสาสตราทั้งนั้นเลย ๔ การณ์นี้บังเกิดมาจากเหตุอะไร ? ตามความคิดเห็นของทูลบังคม, ขณุมบาท เห็นว่า การณ์นี้เกิดมาจากอักษรของสาสตราทั้งนั้นผิดแผกจากอักษรสมัยนี้ ซึ่งเป็นเหตุให้นักอ่านมีความลำบากในการอ่านอย่างหนึ่งเกิดจากในสมัยนั้นไม่มีวิธีการพิมพ์ให้ได้จำนวนมากดังปัจจุบันนี้, เกิดมาจากชาวต่างชาติเผยแพร่ประวัติวิทยาย่างสังเขปของประเทศเรา และพิมพ์ให้มีจำนวนมาก เช่นนี้แล้ว สาสตราตำราของเราก็อ่อนหายไป ครอบงำหายชื่อหายเสียงไปอย่างนี้เอง ๔

แต่โดยเหตุว่าทูลบังคม, ขณุมบาท เคยได้ยินว่าพดุงศาจารย์เขมรเราแต่งตำนานจากพระราชพงสาวดารนั้นตรงนี้บ้าง ตรงนั้นบ้าง แปรจากหนังสือต่างประเทศที่ทูลบังคม, ขณุมบาทเคยเรียนเคยอ่านมา เนื้อเรื่องนั้นก็เพราะ ควรให้ต้องเรียนต้องรู้ ทูลบังคม, ขณุมบาท ก็เพียรเสาะแสวงหาดำรับตำราตามวัดวาอารามบ้าง ตามบ้านเรือนของบางท่านบ้าง เป็นหลายแห่งในพระราชอาณาจักร เพื่อสนองความจำนงของตนแต่เท่านั้น ๔

หลังจากนั้นมา ทูลพระบังคม, ขณุมบาท ก็หาได้สาสตรา หนังสือ และสมุดข่อยซึ่งคัดลอกจากพระราชพงสาวดารเป็นหลายคัมภีร์หลายเล่ม มีอาทิคือ สาสตราวัดก้อมปงตรอพาง ในชรกก้อมปงตรอพาง เขตก้อมปงชนัง 1 สาสตราวัดลิตชู ในชรกกสอวาง (ก้อมคาล) 1 สาสตราวัดเตริล ในชรกบาราย เขตก้อมปงธม 1 สาสตราวัดโกกกาถ ชรกก้อมคาลสตั้ง เขตก้อมคาล 1 สาสตราซึ่งมีเก็บรักษาอยู่ในพระราชบรรณาลัย ณ กรุงพนมเปญนั้น 1 หนังสือของท่านดาตุจท่านยายพินซึ่งเป็นบิดามารดาของท่านจุจ ซิจิม 1 ๔ แต่บรรดาสาสตราทั้งหมดนี้ บางสาสตราก็มีกล่าวไว้จบปลายจบต้น บางสาสตราก็มีแต่ข้างต้นขาดข้างปลาย บางสาสตราบ้างก็มีแต่ตรงนี้ตรงนั้นบ้าง ไม่ต่อกัน กับทั้งสาสตราเหล่านั้นก็มีความผิดกันด้วย ๔ ครั้นประมวณได้อย่างนี้แล้ว

ทูลพระบังคม, ขณุมบาท ก็มีความคิดหนึ่ง คือต้องการเผยแพร่หนังสือนี้ให้ชนร่วมชาติของคน ได้ทราบด้วย จึงได้คัดลอกรวบรวมหนังสือทั้งนั้นเข้าด้วยกันเป็นหนังสือเล่มหนึ่ง ตั้งใจจะตั้งชื่อว่า พระราชพงศาวดารเขมร ให้ตรงต้องตามชื่อของศาสตราส่วนมากที่ได้เก็บรวบรวมมาๆ แต่ด้วยมี มิตรเป็นหลายคน มีคุณมานีเยาซึ่งเป็นเจ้าของบรรณาการ ก็มิได้เป็นต้น ได้ให้ความเห็นว่า ชื่อหนังสือที่ทูลพระบังคม, ขณุมบาท ตั้งใจจะตั้งนี้ เป็นไม่ได้โชคช่วยในการจำหน่ายเลย เพราะ หนังสือจะมีชื่อว่าพงศาวดารก็ดี ประวัติศาสตร์ก็ดี ประวัติวิทยาก็ดี มีจำนวนมากอยู่แล้ว เช่นนี้แล้ว นักอ่านก็จะไม่อ่านหนังสือนี้ เพราะนึกเดาว่าหนังสือนี้ก็เหมือนกับหนังสืออื่นๆ นั้น ๆ

ความคิดเห็นของมิตรทั้งนั้น ได้ดิ่งสติทูลพระบังคม, ขณุมบาท ให้นึกเห็นว่าถูกแล้ว จึง ทูลพระบังคม, ขณุมบาท ได้นึกหาชื่อใหม่ให้แปลกจากเล่มอื่น แล้วให้ต้องตามเนื้อเรื่องซึ่งมีเล่า เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ เกี่ยวกับนาหมื่นสรรพมุขมนตรีข้าราชการ เสนาทหาร ซึ่งมีความดี ความชอบในแผ่นดิน ก็ไปตามเหตุการณ์ที่ได้คัดลอกออกจากเอกสารต่างๆ ๆ ครั้นนี้ก็จนสิ้นเวลา ไปเป็นอันมาก ทูลพระบังคม, ขณุมบาทก็ให้ชื่อหนังสือนี้สำเร็จว่า “เอกสารมหาบุรุษเขมร”

“เอกสารมหาบุรุษเขมร” นี้ ทูลพระบังคม, ขณุมบาท ได้แบ่งออกไว้สามสมัยคือ :

1. สมัยก่อนนคร และสมัยนคร
2. สมัยหลังนคร
3. สมัยปัจจุบัน

จำเพาะสมัยแรกนี้ ทูลพระบังคม, ขณุมบาท ไม่ได้นำมาพิมพ์ เพราะเรื่องในสมัยนั้นเป็นเรื่องโบราณโดยมากๆ สมัยที่ 3 ทูลพระบังคม, ขณุมบาท ก็ไม่นำมาพิมพ์ด้วยเช่นกัน เพราะเป็นสมัยที่ท่านรู้เห็นกันอยู่แล้วๆ ส่วนสมัยที่ 2 ซึ่งได้พิมพ์แล้วนี้ มีเรื่องไพเราะและแปลกออกไป แต่ก็มิเรื่องโบราณเกี่ยวกับพระบาทตรอซ็อกแพอมบ้าง เพราะถ้าจะตัดออกไปอีก ทูลพระบังคม, ขณุมบาท เกรงว่านักอ่านจะอ่านไม่เข้าใจ จึงได้ใส่ไว้ด้วยเล็กน้อยๆ

ต่อไปนี้ ขอแสดงอารัมภกถาของศาสตราต่างๆ ดังต่อไปนี้ ๆ

อารัมภกถาศาสตราภิเษมปงตรอพาจ

พระพุทธศักราช 2443 คริสต์ศักราช 1901 มหาศักราช 1823 จุลศักราช 1263 วันพุธ ขึ้น 11 ค่ำ เดือนสามะ ปีมะแม ตรีศก ตรงกับวันที่ 30 เดือนมกราคม ปี 1901 ท่านสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สมุหนายก ทิอเพียเพ็ชียงภูณเณอ * เดิมชื่ออุม อายุ 80 ปี ในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนโรดมบรมรามเทวาวตาร ในวันนั้นท่านสมเด็จพระปลัดทูลฉลองในดวงเหตุ

* De la légion d'honneur – อิศริยาภรณ์เลยอง ดอนเนอร์ ของฝรั่งเศส

มีมธรวาจาปรารภด้วยบุตรกรรมการอยู่ที่หอฉันว่า เราได้ปฏิบัติตามพระพุทธศาสนา ประพฤติตาม พระพุทธานุญาตนั้น ได้ทำบุญสร้างกุศลคือพระวิหารสีมาสะพาน กับองค์พระกฐิน และสร้าง สะพานทาง เว็จ ศาลา กุฎี กับสร้างพระคัมภีร์ก็มากคัมภีร์แล้ว ยิ่งแต่พระราชพงศาวดารอย่างละเอียด ละออ ๆ บัดนี้เราจะสร้างพระราชพงศาวดาร รวบรวมทั้งระเบียงกษัตริย์ พระวงษากษัตริย์ กับ พงศาวดาร มนตรีข้าราชการเสนาทหารซึ่ง ได้ทำความดีความชอบ ไว้ในแผ่นดินให้ได้เป็นพิสดารบ้าง เพื่อจะไว้ให้พืชม่านสานาน ได้รู้อย่างชัดเจนสืบไป ๆ

อาร์มภกถาสาตราของพระราชบรรณาลัย

กรุงกัมพูชาธิบดี

กรุงพนมเปญ วันจันทร์ ขึ้น 6 ค่ำ เดือนเจตร ปีมะเส็ง เอกศก พระพุทธศักราช 2472 ตรงกับวันที่ 15 เดือนเมษายน ปี 1929 ๆ พระราชนิพนธ์

พระกรุณาพระบาทสมเด็จพระศรีสุวดีมุนีวงษ์ จอมจักรพงษ์ หริราชปรมินทรภูวไนไกร แก้วฟ้า สุลาลัย พระเจ้ากรุงกัมพูชาธิบดี เป็นเจ้าชีวิตเหนือหัวฯ ทรงพระราชดำริเกี่ยวกับพระราช พงศาวดารกรุงกัมพูชาธิบดีว่า มีแต่ที่เป็นตัวเขียนอักษรเขมรอยู่ในกรมพระราชนิพนธ์ในพระบรม ราชวัง ทรงได้ทอดพระเนตรแล้วเห็นว่ามีความตั้งแต่ปีพระพุทธศักราช 144 ก่อนคริสต์ศักราช 400 ปี แผ่นดินเสด็จงามเสวยราชย์ต่อๆ กันในนคร โลกทลอกข้างพนมดงเร็กได้ 5 องค์ ในระหว่าง 133 ปี แล้วพระทองเสด็จมาแต่นครอินทปัตต (ฮินดู) ทรงราชในพุทธศักราช 277 ก่อนคริสต์ศักราช 267 ปี ต่อจากเสด็จงาม ตั้งนามพระนคร “เขมระ” คือกรุงกัมพูชา เรื่อยมาถึงปีมะเส็ง เอกศก พระพุทธศักราช 2472 คริสต์ศักราช 1929 ๆ ทุกวันนี้เสด็จเขมระเสวยราชย์ต่อๆ มาได้ประมาณ 73 พระองค์ (ต้องเป็น 82 แผ่นดิน เพราะพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งขึ้นเสวยราชย์สองครั้งก็มี สาม ครั้งก็มี) ในระหว่างประมาณ 2197 ปี แต่ยังไม่ได้พิมพ์เลย ด้วยเหตุว่าต้องพิจารณาให้ถูกต้อง ก่อน ๆ แต่บัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้ายังชะลอการพิมพ์ต่อไปอีกก็จะไม่เป็นประโยชน์ จึงได้ทรงขอให้คณะเสนาบดีชุมนุมกันกับท่านเรช็องด์ชูเปรีเยอร์ ให้จัดพิมพ์พระราชพงศาวดาร เป็นภาษาเขมรตามความเดิมซึ่งมีทั้งหมด 13 เล่ม เป็นกระดาษริจิริลอยู่ในกรมพระราชนิพนธ์ซึ่งได้ รักษามาจนทุกวันนี้เป็นการคว่น ไว้สำหรับพระนครแจกไปยังโรงเรียน และให้เช่าซื้อ เพื่อให้ชน ทั้งปวงได้รู้จักพระราชพงศาวดารประเทศของตน ๆ ถ้าต่อไปภายหน้าหาความชัดเจนได้ดูใจ จะคัดแปรไปตามควรกับการก็ได้ ๆ อนึ่งนั้น ทรงกำลังแต่งพระราชพงศาวดารนี้เป็นพากย์กัณฑ์ กับทำเป็นเรื่องละครด้วย ๆ เมื่อแต่งเสร็จทรงจัดให้พิมพ์ทีหลัง ๆ

ความนี้ ทรงมีพระราชจดหมายเลข 159 ลงวันเสาร์ ขึ้น 6 ค่ำ เดือนอาสุช ปีมะโรง สัมฤทธิศก พระพุทธศักราช 2471 ตรงกับวันที่ 20 เดือนตุลาคม ปี 1928 ครัสไปยั้งเสนาบดีสภา

ให้ปรึกษาด้วยท่านเรช็องซ์ซูเปรีเออร์เกี่ยวกับเรื่องขอตีพิมพ์หนังสือนี้ เสนาบดีสภาก็ได้ชุมนุมกัน
กับท่านเรช็องซ์ซูเปรีเออร์เพอวล เห็นพร้อมตามพระราชหฤทัยว่าเป็นประโยชน์แก่ราชการแผ่นดิน
ดังมีจดหมายท่านเลข 280 ลงวันที่ 13 เดือนพฤศจิกายน ปี 1928 ตรงกับวันอังคาร ขึ้น 1 ค่ำ
เดือนกติกกา ปีมะโรง สัมฤทธิศก พระพุทธศักราช 2471 ตอบมายังเสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการ
ให้ทราบ ฯ

ในสมัยที่ทรงครัสสั่งให้พิมพ์พระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาธิบดีนั้น อยู่ในแผ่นดิน
พระกรุณาซึ่งมีท่านพาวิตเป็นเรช็องซ์ซูเปรีเออร์ผู้แทนกรุงฝรั่งเศสในกรุงกัมพูชาธิบดี สมเด็จเจ้าฟ้า
เจ้าฟ้าวัชรเวียงชัยอริยดิ พิภักดีศฤงคาร อุดมกรมพาทู จวน เสนาบดีกระทรวงพระบรมราชวัง
พระคลังมหาสมบัติและรงนา เป็นอัครเสนาบดี อริยดิกรมขุนนุราชการในพระนครกรุงกัมพูชา-
ธิบดี สมเด็จจักรีกุญชรราชดิ อุดมกรมพาทู เพช ปูน เสนาบดีกระทรวงยุทธนาธิการ ศึกษาธิการ
และโยธาธิการ กรมหลวงสิสุวัดี สุภาณวงษ์ ที่อัครมหาเสนาบดีศิริองค์กรักษ์สมุหนายก เสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย และกรรมการ ออกญาบรมราชพิภักดีธานี อุดมกรมพาทู ผู้สำเร็จราชการกรม-
พระนครบาล เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม พระองค์มัจจะนโรตคมสุรามริต ที่กลาโหม พิภักดี-
นาวามหาธิบดีอุดมกรมพาทู เสนาบดีกระทรวงทหารเรือ เกษตราธิราช สิบปียการ และ
พานิชชการ ฯ

ออกญาปราชญาธิบดีจางวาง ยิน กรมพระราชนิพนธ์เป็นผู้สอบทาน ฯ

เอกสารมหานุกรมฯ ขบรมจบแต่เท่านี้

ท้ายที่สุดนี้ ทูลพระบังคม, ขนุยมบาท ขอประสิทธิ์พรให้หนังสือนี้ได้เป็นที่ถูกใจของ
พระองค์ท่าน นักอ่าน อย่างยิ่ง เพราะประวัติศาสตร์ของชาติหนึ่งๆ ซึ่งแต่งโดยนักนิพนธ์ชาติของตน
ย่อมง่ายที่จะทำให้จิตใจของนักอ่านมีความคิดชาตินิยมอย่างพีระอาหาญ ฯ

ขอขอบพระคุณ, ขอบคุณ

หัตถเลขา เอง สด

เจ้ากรมปรึกษา ศาลาวิจิตร

ภาคผนวก ข

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ข

ฉบับของพงศาวดารกัมพูชา

ฉบับของพงศาวดารกัมพูชานั้นมีความหลากหลายสูงมาก ทั้งความหลากหลายในประเด็น
สำนวน และจำนวนของฉบับ ทั้งในประเด็นภาษาและอักษรที่ใช้ในการเขียน ในส่วนของภาษานั้น
มีตั้งแต่ภาษาเขมร ภาษาไทย ภาษาฝรั่งเศส ไปจนถึงภาษาเวียดนาม ส่วนอักษรที่ใช้ก็มีทั้งอักษร
เขมร อักษรโรมัน อักษรไทย มีทั้งที่เป็นฉบับตัวเขียนและฉบับพิมพ์ วัสดุที่ใช้มีตั้งแต่ใบลาน
สมุดไทยดำ กระดาษและสมุดฝรั่ง รวมไปถึงความหลากหลายของสถานที่มาของฉบับและสถานที่
เก็บรักษา

ชั้นนี้ จึงจะสอบหาฉบับพงศาวดารจากงานศึกษาพงศาวดารกัมพูชาที่มีผู้ทำไว้ก่อน ผลที่ได้
จึงเป็นแต่ผลในเบื้องต้น มีรายละเอียดของพงศาวดารแต่ละฉบับไม่มาก ซึ่งจะส่งผลต่อการหา
ข้อสรุปเกี่ยวกับพงศาวดารกัมพูชาได้อย่างมีนัยสำคัญ

งานศึกษาฉบับของพงศาวดารชิ้นแรกๆ คือ บทความของ ยอช เซเดส์ (George Cœdès) เรื่อง
**Essai de classification des documents historiques cambodgiens conserve à la bibliothèque de
l'École française d'Extrême-Orient** ตีพิมพ์ใน ค.ศ.1918¹ นอกจากการศึกษาพงศาวดารฉบับ
ต่างๆ แล้ว เซเดส์ยังแปลพงศาวดารเขมรฉบับนักร้องเองซึ่งหาฉบับได้เฉพาะในภาษาไทยเท่านั้น
พิมพ์ต่อท้ายบทความของเขาด้วย และก่อนหน้าที่จะเขียนบทความดังกล่าว เซเดส์ยังศึกษา
พงศาวดารกัมพูชาเพื่อใช้เป็นหลักฐานในบทความอื่นๆ ของเขา ตลอดจนบทความวิจารณ์หนังสือ
ของเขาด้วย² โดยเซเดส์ กล่าวถึงพงศาวดารกัมพูชาเอาไว้ทั้งหมด 8 ฉบับ³ บทความของเซเดส์

¹ George Cœdès, "Essai de Classification des Documents Historiques Cambodgiens Conservés à la
Bibliothèque de l'École Française d'Extrême-Orient," in *Articles sur le pays Khmer* (Paris: Ecole Française
d'Extrême Orient, 1989), pp.67-80.

² ดู George Coedès, "Étude cambodgiennes VIII. – La fondation de Phnom Pén au XVe siècle d'après
la chronique cambodgienne," in *Ibid.*, pp.22-27. และ George Cœdès, "Compte rendu, Brève et véridique
relation des événements de Cambodge, par Quiroga de San Antonio, trad. Par Antoine Cabaton" *Bulletin de l'É
cole française d'Etrême-Orient*, XIV, 9 (1914), pp.44-47.; George Cœdès, "Compte rendu, Histoire du
Cambodge depuis le 1er siècle de notre ère d'après les inscription lapidaires, les annales chinoises et annamites et
les documents européens des six derniers siècle, par Adhemard Leclère" *Bulletin de l'École française
d'Etrême-Orient*, XIV, 9 (1914), pp.47-54. Cited in Michael Vickery, *The Chronicular Evidence for the
Fourteenth to Sixteenth Centuries* (Ph.D.Thesis, Yale University, 1977), pp.18, 19, 28-30.

³ *Ibid.*, pp.28-30.

นับเป็นงานศึกษาพงศาวดารกัมพูชาในยุคแรกๆ นอกเหนือไปจากงานของ เอเตียน เอโมนิแยร์ (Etienne Aymonier) และ ยอช มาสเปโร (George Maspéro) ใน ค.ศ.1880 และ 1904⁴ ตามลำดับ

ในงานชิ้นต่อมาคือวิทยานิพนธ์เรื่อง **Cambodia After Angkor, The Chronicular Evidence for the Fourteenth to Sixteenth Centuries** ของ ไมเคิล วิกเคอรี (Michael Vickery) ใน ค.ศ.1977⁵ วิกเคอรีซึ่งศึกษาวิเคราะห์พงศาวดารกัมพูชาซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ในคริสต์ศตวรรษ ที่ 14 ถึง 16 อย่างละเอียด หยิบยกพงศาวดารกัมพูชาฉบับตัวเขียนขึ้นมาใช้ในการศึกษาจำนวน 18 ฉบับ ทั้งที่เป็นภาษาเขมร และพงศาวดารกัมพูชาที่แปลเป็นภาษาไทย และภาษาฝรั่งเศส ทั้งฉบับของพงศาวดารที่มีเก็บรักษาอยู่ในกัมพูชา ไทย และฝรั่งเศส ในขณะที่การศึกษาฉบับของพงศาวดาร ในบทนำของงานเรื่อง **Chroniques Rayale du Cambodge (de 1594 à 1677)** ของ Mak Phoeun ใน ค.ศ.1981⁶ และ **Chroniques royales du cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek)** ของ ฉิน ซก ใน ค.ศ.1988⁷ ไม่ได้กล่าวถึงพงศาวดารฉบับที่แปลเป็นภาษาไทยเลย แม้ วิกเคอรีชี้ให้เห็น ก่อนหน้านั้นแล้วว่า ฉบับแปลในภาษาไทยมีความถูกต้องและน่าเชื่อถือมากกว่าฉบับแปลภาษา ฝรั่งเศส นอกจากนี้แล้วทั้ง Mak Phoeun และ ฉิน ซก ยังใช้ฉบับของพงศาวดารที่เก็บรักษาใน ฝรั่งเศสเป็นจำนวนมากซึ่งเก็บรักษาอยู่ในสถานที่อื่นๆ นอกเหนือจากหอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส และห้องสมุดของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ กล่าวโดยเฉพาะ Mak Phoeun แล้ว แม้เขาจะอ้างฉบับของพงศาวดารที่เก็บรักษาในกัมพูชา แต่เขาก็ให้รายละเอียดและอ้างถึงน้อยกว่ามากเมื่อเทียบกับฉบับของพงศาวดารที่เก็บรักษาในฝรั่งเศส ต่างไปจาก วิกเคอรี และ ฉิน ซก ทั้งนี้เพราะ Mak Phoeun ไม่สามารถเข้าถึงแหล่งเก็บรักษาพงศาวดารในกัมพูชาได้ อันเนื่องมาจากความไม่สงบภายในประเทศ⁸ แต่ทั้ง Mak Phoeun และ ฉิน ซก ก็กล่าวถึงฉบับพงศาวดารไว้มากกว่า

⁴ E. Aymonier, "Chronique des anciens rois du Cambodge," Traduite et commentée par..., ER 1880. 4: pp.112-44; E. Aymonier, "Chronique royales du Cambodge," *Revue de Cochinchine*, 1880; Georges Maspéro, *L'empire khmèr; histoire et documents* (Phnom-Penh: Imprimerie du Protectorat, 1904. Cited in Khin Sok, "Les chroniques royales khmères," *Mon-Khmer Studies* VI (1977) pp.191-215.

⁵ Michael Vickery, *Cambodia After Angkor*, 1977.

⁶ Mak Phoeun, *Chroniques Royales du Cambodge (de 1594 à 1677)* (Paris, Ecole française d'Extreme-Oreint, 1981)

⁷ Khin Sok, *Chroniques Royales du cambodge (de Bana Yat à la prise de Lanvaek)* (Paris: Ecole française d'Extrême-Orient, 1988)

⁸ Conversation with Bruce Lockhart, Associate Professor, Department of History, National University of Singapore, May 2003.

วิกเคอรี โดย Mak Phoeun กล่าวถึงฉบับของพงสาวดารไว้ 24 ฉบับ ส่วน ฉิน ชก กล่าวถึง พงสาวดารจำนวน 39 ฉบับ ส่วนโนบทความที่ตีพิมพ์ใน ค.ศ.1977 ฉิน ชก กล่าวถึงพงสาวดาร กัมพูชาว่ามีทั้งสิ้น 34 ฉบับ โดยคัดลอกมาจากต้นฉบับที่มีอยู่ 8 ส่วนน ซึ่งชำระใน ค.ศ.1818, 1869, 1878, 1903, 1934, 1941, และ 1966 ตามลำดับ⁹

งานศึกษาวรรณกรรมเขมรทั้งเรื่อง ลักษณะทั่วไปของวรรณกรรมเขมร และ บุษปมาลา วรรณกรรมเขมรศตวรรษที่ 19 ของ ฉิง สกที¹⁰ เป็นอีกหนึ่งที่กล่าวถึงฉบับของพงสาวดารเอาไว้ด้วย และที่สำคัญคือให้รายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตและงานของผู้ประพันธ์พงสาวดารฉบับต่างๆ ไว้ด้วย ส่วนงานของ จูดิธ เอ็ม เจค็อบ (Judith M. Jacob) เรื่อง **The Traditional Literature of Cambodia: A Preliminary Guide** ตีพิมพ์ใน ค.ศ.1996¹¹ จัดให้พงสาวดารเป็นประเภททางวรรณกรรม (genre) ประเภทหนึ่ง และให้รายชื่อของพงสาวดาร ไว้ 35 ฉบับ * ส่วนหนังสือเรื่อง ประวัติศาสตร์เขมร (ภาคเรื่องเพรงนิทานและตามความในศิลาจารึก) ของ รัสส์ จันตราบ็อด¹² กล่าวถึงฉบับของ พงสาวดาร ไว้ 8 ฉบับ หนังสือเล่มดังกล่าวว่าด้วยประวัติศาสตร์กัมพูชาทั้งสมัยก่อนพระนคร พระนคร และหลังพระนคร โดยแบ่งความเป็นสองส่วนซึ่งเล่าความเรื่องเดียวกัน แต่ส่วนแรกว่าด้วย ประวัติศาสตร์ที่มาในเรื่องเพรงนิทาน ส่วนที่สองว่าด้วยประวัติศาสตร์ตามที่มาในศิลาจารึกและ เอกสารจีน

นอกจากบทความและหนังสือต่างๆ ที่กล่าวถึงแล้ว งานอีกประเภทหนึ่งซึ่งมีประโยชน์มาก ในการสอบหาฉบับของพงสาวดาร คืองานประเภทบัญชีรายชื่อเอกสารที่เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุด

⁹ Khin Sok, "Les chroniques royales khmères," p.191.

ความต่างกันนี้มาจากกรนับจำนวนฉบับของพงสาวดารของผู้ทำวิทยานิพนธ์ ถ้าผู้เขียนงานต่างๆ เหล่านี้ กล่าวถึงฉบับของพงสาวดารหลายฉบับในชื่อเดียว ผู้ทำวิทยานิพนธ์จะแยกนับตามที่ผู้เขียนกล่าวถึง ไม่นับรวมเป็นหนึ่งฉบับ

¹⁰ ยี่ง บุกส์, ธิฐภานุเสฐโธสมกุญเสฐสตรโฐโร [ลักษณะทั่วไปของอักษรศาสตร์เขมร] (Paris: L'Harmattan, 1997) และ ยี่ง บุกส์, ยาสึยสมกุญเสฐโฐโรสตรโฐโร¹⁹ [บุษปมาลาวรรณกรรมเขมรคริสต์ศตวรรษที่ 19], (n.p.), 2003.

¹¹ Judith M. Jacob, **The Traditional Literature of Cambodia: A Preliminary Guide** (New York: Oxford University Press, 1996).

* การนับจำนวนฉบับของพงสาวดารเป็นการนับของผู้ทำวิทยานิพนธ์ ถ้าเจ็อบกล่าวถึงฉบับของ พงสาวดารหลายฉบับในชื่อเดียว จะแยกนับตามที่เจ็อบกล่าวถึง ไม่นับรวมเป็นหนึ่งฉบับ นอกจากนี้ งาน ประพันธ์บางเรื่องที่เจ็อบไม่ได้จัดว่าเป็น "พงสาวดาร" ผู้ทำวิทยานิพนธ์จะนับเข้าเป็น "พงสาวดาร" ด้วย เกี่ยวกับเรื่องนี้ ดูที่ข้างหน้า

¹² รัส บุกส์, ธิฐภานุเสฐโธสมกุญเสฐสตรโฐโร (ภาคเรื่องเพรงนิทานและศิลาจารึก) (Paris: L'Harmattan, 1998), pp.255-256.

แห่งต่างๆ ในที่นี้จะกล่าวถึงบัญชีรายชื่อเอกสาร 5 ฉบับ ฉบับแรกคือ **Catalogue du fonds khmer** ซึ่งจัดทำโดย Au Chhieng ตีพิมพ์ใน ค.ศ.1953¹³ บัญชีรายชื่อเอกสารของ Au Chhieng ก็เป็นหนังสือที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับเอกสารที่กล่าวถึงอย่างมาก โดยจะถ่ายถอดความส่วนต้นและส่วนท้ายของเอกสารเป็นอักษรโรมันนำลงมาพิมพ์ไว้ด้วย นอกเหนือไปจากการให้ข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะที่มาของเอกสารนั้น โดยละเอียด **Catalogue du fonds khmer** จึงได้รับการอ้างอิงโดยนักวิชาการหรือผู้ที่สนใจการศึกษาเกี่ยวกับประเทศกัมพูชาอยู่เสมอ กระนั้นก็ดี ระบบการจำแนกเอกสารของ Au Chhieng ไม่เป็นที่ยอมรับจากหอสมุดแห่งชาติกรุงปารีส (Bibliothèque Nationale à Paris)¹⁴ ซึ่งเป็นสถานที่เก็บรักษาเอกสารตัวเขียนของกัมพูชาไว้เป็นจำนวนมาก **Catalogue du fonds khmèr** ให้จำนวนฉบับของพงศาวดารไว้ 5 ฉบับ

ห้องสมุดของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (Bibliothèque de l'École Française d'Extrême-Orient Paris – สำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ นี้จะอ้างถึงว่า EFEO) ก็เป็นอีกสถานที่หนึ่งที่เก็บรักษาเอกสารเกี่ยวกับกัมพูชาทั้งที่เป็นภาษากัมพูชาและภาษาฝรั่งเศสไว้เป็นจำนวนมาก ใน ค.ศ.1996 ก็มีมติพิมพ์บัญชีรายชื่อเอกสารตัวเขียนภาษาเขมรซึ่งเก็บรักษาไว้ที่ห้องสมุดของ EFEO โดยใช้ชื่อว่า **Etat des manuscrits khmèr de la bibliothèque de l'École française d'Extrême-Orient Paris**¹⁵ บัญชีรายชื่อเอกสารของ EFEO นี้ ให้ข้อมูลเกี่ยวกับเอกสารตัวเขียนน้อยมากเมื่อเทียบกับ **Catalogue du fonds khmer**

นอกจากบัญชีรายชื่อเอกสารทั้งสองข้างต้นแล้ว ยังมีบัญชีรายชื่อเอกสารภาษาและอักษรเขมร รวมทั้งที่แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส ที่เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดและสถานที่อื่นๆ อีก 3 ฉบับ คือ **Inventaire provisoire des manuscrits khmèrs de la Bibliothèque des Mission Etrangères de Paris**, **Inventaire provisoire des manuscrits khmèrs de la Société Asiatique** และ **Inventaire provisoire des manuscrits du Fonds Adhemard Leclère de la Bibliothèque municipale d'Alençon**¹⁶

¹³ Au Chhieng, **Catalogue du fonds khmèr** (Paris: Imprimerie nationale, 1953)

¹⁴ Michael Vickery, **Cambodia After Angkor**, p.30, fn.43.

¹⁵ Olivier de Bernon, Ang Chouléan, Jacqueline Filliozat and Mao Reasey, **État des manuscrits khmèr**, 1996.; รายชื่อเอกสารตัวเขียนดังกล่าวแบ่งเป็น 3 ส่วนคือ 1) เอกสารตัวเขียนแบบจาริต (ใบลานและสมุดไทยคำ) ที่ใช้รหัส O (ยกเว้นในกรณีที่เป็นจะใช้รหัส PALI) 2) เอกสารตัวเขียนแบบสมัยใหม่ซึ่งเขียนลงบนกระดาษฝรั่งสำรวจภายใต้รหัสแบบเดิมที่เคยใช้ ณ EFEO กรุงฮานอย และในกรณีที่จำเป็นก็จะใช้รหัสแบบใหม่ซึ่งใช้อยู่ ณ EFEO กรุงปารีส และ 3) เอกสารตัวเขียนแบบสมัยใหม่ซึ่งเขียนลงบนกระดาษฝรั่งสำรวจภายใต้รหัสแบบใหม่ซึ่งใช้อยู่ ณ EFEO กรุงปารีสและในกรณีที่จำเป็นก็จะใช้รหัสแบบเดิมที่เคยใช้ ณ EFEO กรุงฮานอย

¹⁶ <http://acfek.free.fr/outils/>

เมื่อนำฉบับของพงสาวดารที่ถูกกล่าวถึงในบทความและหนังสือที่ศึกษาข้างต้น พบว่ามีจำนวนฉบับของพงสาวดารทั้งสิ้น 75 ฉบับ ดังต่อไปนี้

1. พระราชพงสาวดารขัตติยมหาราช (Brah raj bansavatar khattiyamaharaj) หนังสือโบราณเลขที่ 1364 ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเปญ มีบานแพนกระบุว่าแต่งใน ค.ศ.1878 โดยพระองค์มัจจะสันพรัดน์ พระราชอนุชาในพระบาทสมเด็จพระนโรดม คัดลอกจากพงสาวดารฉบับที่พุทธศาสนบัณฑิตยได้มาจากวัดสัตพร ของกัตสัตพร ชรกสวาง เขตก็อณดาล ใน ค.ศ.1941 พงสาวดารฉบับนี้ลำดับเรื่องราวแต่ตำนานก่อนประวัติศาสตร์มาจน ค.ศ.1865 แต่มีใบลานเกี่ยวกับเหตุการณ์ใน ค.ศ.1904 เพิ่มเข้ามาด้วย ฉิน ชก ออกชื่อพงสาวดารฉบับนี้ว่า นี้พระราชพงสาวดารขัตติยมหาราช (Neh brah raja bansavatara khattiya maharaja) และ Mak Phoeun ตั้งข้อสังเกตว่า ความในพงสาวดารฉบับนี้คล้ายกับฉบับ P 48

2. พระราชพงสาวดารเขมร เป็นฉบับคัดลอกจากฉบับวัดสัตพร สมุดฝรั่งขนาด 200 x 310 มิลลิเมตร เอกสารรหัส P 48 ในห้องสมุดของ EFEO กรุงปารีส เนื้อความแบ่งเป็นสองส่วน ส่วนที่เป็นตำนานเป็นการประพันธ์ของ พระองค์มัจจะสันพรัดน์ ส่วนที่เป็นประวัติศาสตร์เป็นการประพันธ์ของ ออกญวงศาสารเพชญ (โอง) ยกเว้นในส่วนที่กล่าวถึงการสวรรคตของสมเด็จพระนโรดม

ร๊วะสัจ จันตราบ็อด ว่า ฉบับ P 48 นี้คัดลอกจากฉบับบนพรัดน์

3. ฉบับคัดลอกจากฉบับวัดสัตพร หนังสือโบราณในพระบรมราชวัง กรุงพนมเปญ

4. ฉบับคัดลอกจากฉบับวัดสัตพร หนังสือโบราณในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเปญ ไม่น่าจะเป็นฉบับเดียวกับพระราชพงสาวดารขัตติยมหาราช

5. พงสาวดารเขมร คือพงสาวดารชุดกระดาษฝรั่งเลขที่ 001.5/4 ในหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร (เลขที่เดิมคือ พงสาวดารเลขที่ 45/ท (Vickery ว่า เลขที่ 45/ท, ข 111)) เขียนด้วยหมึกบนกระดาษฝรั่ง อักษรและภาษาเขมร ตามที่มาในประวัติที่หอสมุดแห่งชาติบันทึกไว้ พงสาวดารฉบับดังกล่าว นายโคเด (ยอช เซเดส์ - George Coedès) บรรณารักษ์หอสมุดหลวงกรุงกัมพูชา มอบให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณใน ค.ศ.1916 (Vickery ว่า ค.ศ.1917) เป็นฉบับคัดลอกจากฉบับวัดสัตพร หอสมุดแห่งชาติทำสำเนาพงสาวดารฉบับดังกล่าวไว้อีก 2 ชุด คือพงสาวดารชุดกระดาษฝรั่ง เลขที่ 001.5/88 และ 001.5/89 โดยให้ชื่อว่า ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา

6. ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา คือพงสาวดารชุดกระดาษฝรั่งเลขที่ 001.5/5 ในหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร แปรจากพงสาวดารชุดกระดาษฝรั่งเลขที่ 001.5/4 เมื่อได้ฉบับ 001.5/4 มานั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ (พระอิสริยยศในขณะนั้น) รับสั่งให้นายพันตรี หลวงเรืองเดชอนันต์ (ทองดี ชนรัชต์) แปร แล้วทรงจัดแบ่งตอนใหม่ และแก้ศักราชจากที่ใช้

มหาศักราชเป็นจุลศักราช กับสอบพงสาวดารของไทยในตอนที่เกี่ยวข้องกันแล้วหมายเหตุไว้¹⁷

พงสาวดารเล่มนี้พิมพ์เป็นครั้งแรกเมื่อ ค.ศ.1917 ในงานศพพระตำรวจตรีพระยากำแพง
รณฤทธิ (ฉาย โชติกะพุกกณะ) ใช้ชื่อในการพิมพ์คราวนั้นว่า ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาฉบับ
หอพระสมุดวชิรญาณแปลใหม่ ชื่อว่าราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาที่ กรมพระดำรงราชานุภาพทรง
ตั้ง¹⁸ และพิมพ์เป็นครั้งที่ 2 โดยสำนักพิมพ์แพรวพิทยา เมื่อ ค.ศ.1970 ตามฉบับพิมพ์ครั้งแรก คราวนี้
ใช้ชื่อว่าราชพงษาวดารกรุงกัมพูชาฉบับหอสมุดแห่งชาติ

ปรากฏมาในบานแพนกว่า พระบาทสมเด็จพระหริรัถย์รามาสราธิบดีแห่งกรุงกัมพูชาธิบดี
คำรัสสั่งให้ พระองค์เจ้าพรตน์หริรัถย์ราชกุมิบัติชำระรวบรวมเรื่องพระราชพงสาวดารของ
ประเทศเขมรขึ้นใน ค.ศ.1877¹⁹ ความในบานแพนกาอ้างกล่าวถึง พระราชพงสาวดารฉบับเก่า ซึ่ง
สมเด็จพระสุคนธาธิบดี คณะธิบดีพระธรรมยุติกนิกาย ได้เรียบเรียง เริ่มแต่ครั้งแผ่นดินพระเทวัญ
อัครวรย์เป็นลำดับมาจนถึงแผ่นดินตาแดงหวาน ความที่เรียบเรียงนี้ได้มาจากท่านสังฆราชผู้มีอายุสูง
ซึ่งจดจำเหตุการณ์แต่โบราณ ได้อย่างชัดเจน แต่ความนั้นมีแต่ลำดับพระนามของกษัตริย์ที่เสวยราชย์
มาเท่านั้น²⁰ และกล่าวถึงหนังสือที่ใช้ในการแต่งความส่วนตำนาน²¹

7. ฉบับคัดลอกจากฉบับวัดสัตพร อยู่ในความครอบครองของศาสตราจารย์ดวง ซาริน เดิม
เป็นสมบัติของวัดแห่งหนึ่งในศรีสัชนร

¹⁷ ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณแปลใหม่, แปลโดย หลวงเรืองเดชอนันต์ (พระ
นคร: พิมพ์แจกในงานศพ พระตำรวจตรีพระยากำแพงรณฤทธิ (ฉาย โชติกะพุกกณะ), 2460). หน้า (4)-(5).

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า (4).

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 1.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

²¹ คือ 1) หนังสือพระราชพงษาวดารซึ่งมีอยู่ในมือของพราหมณ์ อันมีข้อความกล่าวตั้งแต่พระพุทธ
ทำนาย แล้วต่อมาถึงพระราชวังของพระเจ้าเทวัญอัครวรย์ พระเกตุมาลา และพระเจ้าปทุมวรวงษ์ 2) หนังสือ
พระราชพงษาวดารไทยเหนือบ้าง ในหนังสือทำนายพระแก้วบ้าง ซึ่งมีข้อความพิศดารกล่าวถึงพระราชวังของ
พระเจ้าอุไทยราช แลพระเจ้าปทุมสุริวงษ์ 3) หนังสือรัตนพิมพ์วงษ์ ซึ่งมีข้อความกล่าวถึงพระราชวังของพระ
เจ้าเทมัญไชยโกรพราช ตลอดจนถึงรัชกาลพระเจ้าแสนราช แลพระสิงหกุมาร 4) หนังสือตำหรับฤกษ์ทำนาย ซึ่งมี
ข้อความกล่าวถึงพระเจ้าสังจักร พระจักรพรรดิราช พระปักษีจำกรุง แลเจ้าตาแดงหวาน (ดาตรอช็อกพะแอม) 5)
หนังสือพระราชพงษาวดารไทยเหนือและลาว ซึ่งมีข้อความกล่าวถึงพระยาเกรก ฤาพระยาตะบองตุง แลพระ
ปักษีจำกรุง 6) หนังสือตำหรับตำราแต่โบราณ ที่มีข้อความกล่าวถึงราชพงษาวดาร 7) ใต้ถอมและสืบ
สวนท่านผู้เฒ่าผู้แก่ ซึ่งเป็นโบราณจารย์ผู้มีอายุสูง แลมีความรู้ทรงจำแน่นอนในข้อความเรื่องราวพระราชพงษา
วดารของขัตติยมหาราชในกรุงกัมพูชาธิบดีแห่งประเทศเขมรเป็นลำดับตั้งแต่ต้นมาด้วย (เรื่องเดียวกัน, หน้า 2-3.)

8. Sektibansavatara stec pan soy raja tamn bi rien mak tal stec brah Sisuvatt เอกสารในห้องสมุดพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเปญ คัดลอกใน ค.ศ.1945 จากพงสาวดารที่พุทธศาสนบัณฑิตยได้มาจากวัดแพรกตามาก (Break Ta mak) ความคล้ายกันกับฉบับวัดสัตพร วัระสัจฉนตราบ็อด ว่า คัดลอกจากพระราชพงสาวดารนครเขมร (ฉบับวัดสัตพร)

9. Robal Khsat เป็นพงสาวดารฉบับที่ดูคาร์ต เดอ ลาเกร (Doudart de Lagrèe) และฟรานซิส การ์นิเยร์ (Francis Garnier) แปลเป็นภาษาฝรั่งเศส เก็บรักษาอยู่ในชุดเอกสารของดูคาร์ต เดอ ลาเกร ณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส เขียนเป็นภาษาเขมร อักษรโรมัน บนกระดาษฝรั่ง ลงศักราชไว้ว่าจุลศักราช 1228 ปีขาล อัฐศก คริสต์ศักราช 1866 เนื้อความเริ่มแต่ ค.ศ.1346 ถึง ค.ศ.1860 พงสาวดารฉบับนี้แบ่งเป็น 3 ส่วน แปลเป็นภาษาฝรั่งเศสเพียง 2 ส่วนเท่านั้น ส่วนที่ 3 ประกอบด้วยรัชสมัยนักรงจันท์ที่ 3 ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนโรดมม ในบานแพนกกกล่าวว่า พงสาวดารฉบับนี้เขียนโดยข้าราชการนามว่า โนง ซึ่งเป็นที่ ออกญาวงศาสรเพช และได้รวบรวมพงสาวดารฉบับนี้ในราว ค.ศ.1818 ในรัชสมัยนักรงจันท์ที่ 3 ตอนท้ายของเอกสารปรากฏชื่อของ Kol De Monterio ราชเลขานุการในสมเด็จพระนโรดมมอยู่ด้วย

10. Ampal Khsatr - เก็บรักษาอยู่ในชุดเอกสารของ ดูคาร์ต เดอ ลาเกร ณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส เป็นลำดับกษัตริย์จาก ค.ศ.1382 ถึง ค.ศ.1860 เขียนด้วยอักษรและภาษาเขมร

11. Ampal khsart - เป็นพงสาวดารอีกฉบับหนึ่งที่เก็บรักษาอยู่ในชุดเอกสารของ ดูคาร์ต เดอ ลาเกร ณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส ถ่ายถอดเป็นอักษรโรมัน ภาษาเขมร จาก Ampal Khsatr (9) ลาเกรพิมพ์พงสาวดารฉบับนี้ในชื่อ "Liste chronologique des rois du Cambodge"

12. พระราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา (Chronique royales du Cambodge commençant au règne de Nippan Bat) สมุดฝรั่งขนาด 250 x 390 มิลลิเมตร รหัส P 64 หรือ 64/1 ในห้องสมุด EFEO กรุงปารีส เขียนใน ค.ศ.1869 โดยพระบรมราชโองการในสมเด็จพระนโรดมมลำดับความแต่แผ่นดินสมเด็จพระนโรดมมทลงมา เป็นฉบับคัดลอกจากฉบับสมุดไทยคำในพระบรมราชวัง

13. พงสาวดารเขมร สมุดไทยคำเลขที่ 45/ข ในหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร แปลมาจากพงสาวดารฉบับหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระหริรัถย์รามาศรีราชบิดีถวายเข้ามายังราชสำนักสยาม และมีการแปลเป็นภาษาไทยใน ค.ศ.1855 ตีพิมพ์อยู่ในประชุมพงสาวดารภาค 1

14. พงสาวดารกรุงกัมพูชาธิบดี เป็นพงสาวดารฉบับคัดลอกจากฉบับใดไม่ทราบได้ อยู่ในความครอบครองของ ชิก เกียม

เป็นฉบับคัดลอกจากฉบับวัดสัตพร ชิก เกียม นำมาพิมพ์ใน ค.ศ.1975

15. พระราชพงสาวดารเขมรของเจ้ารามาศรีราชบิดีถวาย - หรือฉบับนักรงเอง สมุดไทยคำเลขที่ 45 ในหมวดพงสาวดาร เก็บรักษาอยู่ ณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร สมเด็จพระรามาธิบดีแห่งกรุงกัมพูชาธิบดีถวายเข้ามายังกรุงเทพพระมหานครใน จ.ศ.1158 (ค.ศ.1796) ก็ทรงพระกรุณา

โปรดเกล้าฯ ให้หลวงพจนานิจิตรแปล ขุนสารประเสริฐ ขุนมหาสิทธิ นายชำนาญโวหาร แปลออกเป็นคำไทยไว้ ณ หอหลวง²² พงสาวดารฉบับนี้รู้จักกันในอีกชื่อหนึ่งว่า พงสาวดารฉบับนักร้องเอง นับเป็นพงสาวดารฉบับที่ได้รับความสนใจและมีความสำคัญในแง่ประวัติศาสตร์นิพนธ์มากเป็นพิเศษ เพราะถือกันว่าเป็นฉบับเก่าที่สุด²³ ตีพิมพ์แล้วในประชุมพงสาวดารภาคที่ 3 (ประชุมพงสาวดารเล่ม 4 หน้า 175-183)

พงสาวดารเมืองละแวกฉบับนักร้องเอง²⁴ เริ่มความเต็มหาคักราช 1268 (ค.ศ.1346) เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสวยราชสมบัติในพระนครศรีโสทรราชธานี จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระศรีสุทโธไทยเสวยราชย์ ณ พระนครหลวง ครั้งนั้นสมเด็จพระศรีสุทโธไทยนั้นมีไว้พระทัยเจ้าพญาธรรมราชาจะให้ฆ่าเสีย เจ้าพญาธรรมราชาหนีออกไปซ่อนสมผู้คนยกมารบได้พระนครหลวง สมเด็จพระศรีสุทโธไทยก็หนีเข้ามายังพระนครศรีอยุธยา

16. พงสาวดารเขมรเมืองละแวก ต้นฉบับเป็นสมุดไทยคำ เลขที่ 45/ก ในหมวดพงสาวดารเก็บรักษาอยู่ ณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร มีบานแพนยกบอกว่าถวายมายังราชสำนักสยามใน จ.ศ.1170 (ค.ศ.1808) ต้นฉบับที่นำมาถวายมีชื่อเรียกเป็นภาษาไทยในบานแพนยกว่า พระราชพงสาวดาร กฎหมายเหตุ ลำดับกษัตริย์สำหรับเมืองละแวก ก็โปรดให้ขุนสารบรรจง ปลัดกรมอาลักษณ์ กรมพระราชวังบวรฯ แปล²⁵ ตีพิมพ์แล้วในประชุมพงสาวดารภาคที่ 71 (ประชุมพงสาวดารเล่ม 44 หน้า 227-288 และเล่ม 45 หน้า 1-58)

พงสาวดารเขมรฉบับแปล จ.ศ.1170²⁶ กล่าวความตั้งแต่ ค.ศ.1575 ในแผ่นดินสมเด็จพระราชโองการพระบรมราชารามาธิราชธิบดี ในรัชสมัยนี้เสียดกรุงแก่สมเด็จพระนเรศวรแห่งกรุงศรีอยุธยา จากนั้นก็เกิดความวุ่นวายในกรุงกัมพูชาธิบดี จนกระทั่งเจ้านายกรุงกัมพูชาธิบดีทูลขอพระศรีสุริโยพรรณ ผู้พระราชอนุชาในสมเด็จพระบรมราชา ซึ่งถูกนำไปไว้ยังกรุงศรีอยุธยาในคราวสมเด็จพระนเรศวรยกมาตีกรุงกลับมาครองกรุงกัมพูชาธิบดี พระศรีสุริโยพรรณจึงได้เสด็จกลับมาระงับเหตุวุ่นวายทั้งปวงแล้วทรงราชย์ใน ค.ศ.1608 ทรงพระนามสมเด็จพระราชโองการพระบรม

²² วินัย พงศ์ศรีเพียร, “คำนำเสนอพงสาวดารเขมรฉบับนักร้องเอง,” ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์ : พิพิธนิพนธ์เชิงอุทิศศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรรดิ ติศกุล. วินัย พงศ์ศรีเพียร บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, 2539. หน้า 162.

²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 161.

²⁴ “พงสาวดารเขมรฉบับนักร้องเอง,” ใน ความยกย่องของประวัติศาสตร์, หน้า 162-172.

²⁵ “พงสาวดารละแวกฉบับแปล จ.ศ.1170,” ใน ประชุมพงสาวดารเล่ม 44 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2512), หน้า 243.

²⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 243-288.; “พงสาวดารละแวกฉบับแปล จ.ศ.1170” ใน ประชุมพงสาวดารเล่ม 45 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2512), หน้า 1-58.

ราชาธิราชรามาริบัติศรีสุริโยพรรรชรรมิกรมหาราชา ความต่อเนื่องไปเป็นการกล่าวถึงราชประเพณีต่าง ๆ และพระราชพิธี 12 เดือนของกรุงกัมพูชาธิบดี แล้วกล่าวถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ เรื่อยไปจน ค.ศ.1618 ในปีนั้นทรงเวนราชสมบัติพระราชทานสมเด็จพระไชยเชษฐา ผู้พระราชบุตรพระองค์ใหญ่ในสมเด็จพระบรมราชา ซึ่งดำรงตำแหน่งที่พระมหาอุปยุรราช

17. พระราชพงสาวดารนครเขมร หนังสือโบราณเลขที่ 1403 ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตยสถาน กรุงเทพมหานคร มีทั้งหมด 4 ผูก พงสาวดารฉบับนี้คัดลอกเมื่อ ค.ศ.1944 จากฉบับที่เป็นสมบัติของวัดโกกกากร ชรกก็อณคาลสตั้ง เขตก็อณคาล ตามที่มาในบานแพนง คั้นฉบับของพงสาวดารฉบับนี้เขียนขึ้นใน ค.ศ.1869 โดยพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระนโรดม เพราะเหตุที่ฉบับของพงสาวดารที่มีอยู่ก่อนหน้านั้นสูญหายไป ไม่มีข้อมูลว่าใครเป็นผู้แต่ง พงสาวดารฉบับนี้ เนื้อความเริ่มด้วยตำนานที่ย้อนกลับไปถึงสมัยพุทธกาล แล้วลำดับเหตุการณ์ได้มาจน ค.ศ.1865 Mak Phoeun ว่าคล้ายกับฉบับ P 48

ความในพระราชพงสาวดารเขมรแบ่งเป็น 2 ภาค ภาคแรกซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ภาคเรื่องเพรงนิทานเป็นงานนิพนธ์ของสมเด็จพระสุนทรธิบดี (ปาน)

18. พงสาวดารเขมรเดิม หนังสือโบราณใน Direction du service Pedagogique กรุงเทพมหานคร เป็นฉบับคัดลอกจากฉบับที่ได้มาจากวัดบึงหวด กรุงเทพมหานคร Mak Phoeun และฉิน ชก มีความเห็นว่าความคล้ายกับฉบับวัดโกกกากร

19. พระราชพงสาวดารมหากษัตริย์เขมร หนังสือโบราณไม่มีเลขที่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตยสถาน กรุงเทพมหานคร มีทั้งหมด 35 ผูก บันทึกเรื่องราวตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครเรื่อยมาจน ค.ศ.1948 รู้จักกันในชื่อว่าฉบับจวน

20. พระราชพงสาวดารมหากษัตริย์เขมร หรือพระราชพงสาวดารกรุงกัมพูชาธิบดี สมุดฝรั่งเลขที่ 53 ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตยสถาน กรุงเทพมหานคร พงสาวดารฉบับนี้เรียบเรียงโดยคณะกรรมการชุดที่สมเด็จพระเจ้าฟ้าวัชรวิงชัย (จวน) เป็นประธานในทศวรรษที่ 1930

รัสส์ จันตราบ็อด ว่าพงสาวดารฉบับนี้ใช้ฉบับ P 63 เป็นหลัก แต่เรียบเรียงใหม่ รวมทั้งเพิ่มความอื่นเข้าไปด้วย และว่าวิธีนิพนธ์ก็มีลักษณะอย่างสมัยใหม่ ง่ายต่อการอ่านและทำความเข้าใจ

21. เอกสารตัวเขียนเลขที่ 53 / 2 ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตยสถาน กรุงเทพมหานคร เป็นฉบับคัดลอกจากฉบับจวน เรื่องราวที่บันทึกสิ้นสุดในช่วงเปลี่ยนแผ่นดินจากรัชกาลสมเด็จพระศรีสุวดี เป็นรัชกาลสมเด็จพระนโรดม ใน ค.ศ.1927

22. พระราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตยสถาน กรุงเทพมหานคร คือฉบับจวนที่เพิ่มเรื่องราวในแผ่นดินสมเด็จพระนโรดม สมเด็จพระสีหนุ สมเด็จพระสุรามริต และรัฐบาลของพระสีหนุ จนมาจบความใน ค.ศ.1966

23. ฉบับคัดลอกของฉบับจวน เก็บรักษาอยู่ ณ ห้องสมุดในกรมพระราชพงสาวดาร

พระบรมราชวัง กรุงพนมเปญ เป็นหนังสือโบราณจำนวน 12 ผูก เล่าเรื่องราวย้อนไปถึง ค.ศ.1751 และมีผูกหนึ่งที่มีเฉพาะลำดับกษัตริย์และปีครองราชย์ย้อนลงไปถึงรัชสมัยนักรบจันทิ ค.ศ.1806

24. ฉบับคัดลอกของฉบับจวน เก็บรักษาอยู่ ณ ห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเปญ

25. ฉบับคัดลอกของฉบับจวน คัดลอกใน ค.ศ.1920 โดย George Maspero อยู่ในความครอบครองของ Mme.Poree Maspero

26. พระราชพงสาวดาร หรือพงสาวดารประเทศกัมพูชา เก็บรักษาอยู่ในพระบรมราชวัง กรุงพนมเปญ คัดลอกใน ค.ศ.1941 จากฉบับที่ได้มาจากวัดตึกกวิล ซ็องกัตตีกกวิล ชรอกสอง เขตก็อณดาล ปราภฏชื่อผู้เขียนคือ พระฮัวะส ซก แห่งวัดตึกกวิล ความในพงสาวดารเริ่มตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นลำดับมา ฉบับดั้งเดิมของฉบับวัดตึกกวิลนี้ย้อนกลับไปได้ถึง ค.ศ.1901 ซึ่งเขียนโดยพระภิกษุเช่นกัน

Mak Phoeun กล่าวว่า Eng Suth ใช้ฉบับวัดตึกกวิลเป็นหลักในการเขียน เอกสารมหาบุรุษเขมร และแก้ไขเพิ่มเติมโดยใช้ความจากฉบับจวน

ฮัวะส จันตราบ็อด ว่า คัดลอกจากฉบับ P 58 และฉบับจวน และความคล้ายกันกับพงสาวดารฉบับวัดกำแพงตราช เขตกำแพงฉ้ง ซึ่งเป็นพงสาวดารฉบับที่เอง สด นำมาพิมพ์เผยแพร่ในชื่อว่า เอกสารมหาบุรุษเขมร

27. ฉบับคัดลอกของฉบับวัดตึกกวิล เก็บรักษาอยู่ในห้องสมุดของพุทธศาสนบัณฑิตย

28. ฉบับคัดลอกของฉบับ โนง เอกสารตัวเขียนรหัส B 39, 5 ในห้องสมุดของ Société Asiatique ประเทศฝรั่งเศส ผู้เขียนคือ พระกลาโหมโนง โดยพระบรมราชโองการในสมเด็จพระอุทัยราชา (นักรบจันทิ)

29. ฉบับคัดลอกของฉบับ โนง เอกสารตัวเขียนรหัส B 39, 10 ในห้องสมุดของ Société Asiatique ประเทศฝรั่งเศส

30. ฉบับคัดลอกจากฉบับของ โนง สมุดฝรั่งขนาด 200 x 320 มิลลิเมตร รหัส B 39 / 12 / B ในห้องสมุดของ Société Asiatique ประเทศฝรั่งเศส เขียนเป็นอักษรโรมัน ภาษาเขมร ความคล้ายกับฉบับ B 39, 5

31. เอกสารตัวเขียนรหัส B 39, 12 ในห้องสมุดของ Société Asiatique ประเทศฝรั่งเศส พงสาวดารฉบับนี้มีพงสาวดารลาวแปลเป็นภาษาเขมรปนอยู่ด้วย ส่วนที่เป็นพงสาวดารเขมรแบ่งออกได้ 2 ตอน ตอนแรกแบ่งออกได้เป็น 5 ฉบับย่อย ฉบับย่อยที่ 1 เป็นฉบับที่คัดลอกขึ้นใหม่ใน ค.ศ.1869 โดยพระราชประสงค์ในสมเด็จพระนโรตตม เริ่มความในแผ่นดินพระนิพนานบาท (Nibbanapada) ใน ค.ศ.1466 และสิ้นสุดในคริสต์ศตวรรษที่ 18 ฉบับย่อยที่ 2 และ 3 เริ่มความในแผ่นดินพระนโรตตม ไปสิ้นสุดใน ค.ศ.1868 ฉบับย่อยที่ 4 เกี่ยวกับกบฏของ Sil Lak และการ

ปราบกบฏใน ค.ศ.1867 และฉบับย่อยที่ 5 กล่าวถึงการเสด็จไชน่อ่อนของพระนโรตคม ตอนที่สอง นั้นคล้ายกับ Rapal khsatr และ Ampal khsatr ซึ่งเก็บรักษาอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส (ดู 8, 9 และ 10)

32. เอกสารตัวเขียนรหัส B 39 / 12 / A ในห้องสมุดของ Société Asiatique ประเทศฝรั่งเศส เขียนใน ค.ศ.1869 โดยพระบรมราชโองการในสมเด็จพระนโรตคม ความเดียวกับฉบับ B 39, 12

33. Rapar khsatra sruk khmaer ใบลานเลขที่ 1049 ในห้องสมุดพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเปญ คัดลอกจากฉบับที่ได้มาจากวัด Kruc ซึ่งน่าจะเขียนขึ้นหลัง ค.ศ.1835 แต่งเป็นร้อยกรอง เป็นเรื่องในแผ่นดินพระองค์จันท์ (ครองราชย์ ค.ศ.1806-1834)

34. Rapar khsatt khmaer กระดาษฝรั่ง รหัส P 43 ในห้องสมุด EFEO

35. Lapoeuk rapar khsatr pkaendi Uday raj Ang Cand ใบลานเลขที่ 1613 ในห้องสมุด พุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเปญ เขียนโดยพระปทุมบารมี (เพชร) ในราว ค.ศ.1855 เป็นเรื่องของ ครอบครัวนาง Prak ในรัชกาลพระองค์จันท์และพระองค์ด้วง ในระหว่าง ค.ศ.1832-1855 Jacob จัด Sastra Lpaen หรือ Narrative poetry ส่วน ฉิน ชก จัดเข้าในพงสาวดาร ในที่นี้จะอนุโลมตามอย่าง ฉิน ชก

36. พระราชพงสาวดารรัชกาลบรมโกษฐ เอกสารเลขที่ 28 ในห้องสมุดพุทธศาสนบัณฑิตย กรุงพนมเปญ ฉบับไม่สมบูรณ์ เนื้อความกล่าวถึงเรื่องราวในแผ่นดินพระบรมโกษฐซึ่งเป็นพระนามาภิไธยหลังสวรรคตของพระองค์ด้วง แผ่นดินสมเด็จพระนโรตคม และต้นแผ่นดินสมเด็จพระ สีสวัสดิ์

37. Histoire d'un centenaire: roi du Cambodge au XVIIe siècle เก็บรักษาอยู่ในชุดเอกสาร ของ ดูดาร์ดี เดอ ลาเกร ณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงปารีส เขียนด้วยอักษรโรมัน ภาษาเขมร อาจจะเป็น ฉบับคัดลอกของฉบับวัดคีกวิล (ดู 25)

38. Bansavata Sruk Sampuk กระดาษฝรั่ง รหัส P 6 ในห้องสมุด EFEO Sruk Sampuk อยู่ในเขตกระแจะ (Kratie)

39. Histoire d'une famille de mandarin (du XVIIe au XIXe siècle) กระดาษฝรั่ง รหัส P 6 ในห้องสมุด EFEO

40. พงสาวดาร กระดาษฝรั่ง รหัส P 30 ในห้องสมุดของ EFEO คัดลอกจากฉบับตัวเขียน ของ โยธา (Yotha)

41. พงสาวดาร กระดาษฝรั่ง รหัส P 31 ในห้องสมุดของ EFEO คัดลอกจากฉบับตัวเขียน ของยมราช Mon ความตอนต้นของพงสาวดารนี้ตรงกับความในพงสาวดารของพระองค์เกสร (P 62 – ดูข้างหน้า)

42. Bansavatar vatt brai ramten (kamban siem) กระจายฝรั่ง รหัส P 32 ในห้องสมุดของ EFEO คัดลอกจากฉบับตัวเขียนของวัด brai ramten เขตกำแพงเสียม ความบางส่วนกล่าวถึงการสถาปนาเมืองละแวก

43. Chronique royales du Cambodge (1590-1729) หรือ Fragment de la Chronique royale du Cambodge (1590-1729) สมุดฝรั่งขนาด 210 x 304 มิลลิเมตร เก็บอยู่ในห้องสมุด EFEO กรุงปารีส

44. พระราชพงศาวดาร สมุดฝรั่งขนาด 250 x 390 มิลลิเมตร 2 เล่ม รหัส P 57 เก็บอยู่ในห้องสมุด EFEO กรุงปารีส เล่มที่ 1 ซึ่งเริ่มต้นที่หน้าที่ 5 เป็นหน้าแรก จับความตั้งแต่ ค.ศ.1557 ไปจบในราวแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 7 (พระศรีสุริโยพัฒนา) ส่วนเล่มที่ 2 ซึ่งเริ่มที่หน้า 6 เป็นหน้าแรก จับความตั้งแต่การสวรรคตของสมเด็จพระศรีธรรมราชาที่ 1 และจบลงใน ค.ศ.1802 Edouard Huber เป็นผู้พบต้นฉบับของ P 57 ที่บ้านของขุนนางคนหนึ่งในกรุงพนมเปญ

45. Chronique royales du Cambodge (1590-1729) หรือ Fragment de la Chronique royale du Cambodge (1590-1729) สมุดฝรั่ง เอกสารตัวเขียนรหัส P 64 / 2 ในห้องสมุดของ EFEO กรุงปารีส คัดลอกใน ค.ศ.1916 จากสมุดไทยคำซึ่งเก็บรักษาอยู่ในพระบรมราชวังแต่คัดไม่ครบฉบับ เนื้อความเริ่มในแผ่นดินสมเด็จพระแก้วฟ้าที่ 1 (เจ้าพญาโยม) และจบลงใน ค.ศ.1729 ฉบับสมุดไทยคำดังกล่าวจะถูกคัดลอกอีกครั้งโดยฉบับ P 3 (ดูข้างหน้า) อาจเป็นได้ว่า P 64 / 2 จะเป็นฉบับคัดลอกของ P 3

46. Brah raj bans savata khmer 1340-1868 สมุดฝรั่งขนาด 250 x 390 มิลลิเมตร รหัส P 65 ในห้องสมุดของ EFEO กรุงปารีส คัดลอกจากสมุดไทยคำจำนวน 6 เล่ม ซึ่งเก็บรักษาอยู่ในพระบรมราชวัง กรุงพนมเปญ เนื้อความเริ่มในแผ่นดินสมเด็จพระนิตพพานบพ

47. พระราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาธิบดี สมุดฝรั่งขนาด 200 x 310 มิลลิเมตร รหัส P 3 ในห้องสมุด EFEO กรุงปารีส คัดลอกจากสมุดไทยคำซึ่งเก็บรักษาในพระบรมราชวังโดยข้าราชการ 3 นายคือ หมื่นอักษร โสภณ หมื่นอักษรพินิจ และหมื่นวิจิตรจินดา ใน ค.ศ.1878 พงศาวดารฉบับนี้เป็นฉบับที่ Jean Moura แปลและใช้ในการเขียน Royume du Cambodge ใน ค.ศ.1883

48. Chronique royales du Cambodge ou Pongsa Voda คือฉบับคัดลอกของ P 3

49. พระราชพงศาวดาร กระจายฝรั่ง รหัส P 147 ในห้องสมุดของ EFEO เป็นฉบับแปล P 3 ออกเป็นภาษาฝรั่งเศส

50. ฉบับคัดลอกของ P 3 สมุดฝรั่ง จำนวน 4 เล่ม เก็บรักษาในห้องสมุดของ Institut de civilisation indienne กรุงปารีส

51. ฉบับคัดลอกของ P 3 สมบัติส่วนตัวของ Mme.Porée maspero

52. พระราชพงศาวดารพระมหากษัตริย์เสวยราชสมบัติในกรุงกัมพูชาธิบดีเป็นลำดับเรียงมา หรือ พระราชพงศาวดารพระมหากษัตริย์เสวยราช P 58 สมุดฝรั่งขนาด 250 x 390 มิลลิเมตร คัดลอกจากฉบับที่เขียนโดยคณะกรรมการซึ่งตั้งโดยสมเด็จพระนโรดม คณะกรรมการดังกล่าวมี สมเด็จพระสังฆราช (เตียง) เป็นประธาน เนื้อความแบ่งเป็นภาคตำนาน และภาคประวัติศาสตร์ และจบลงในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 8 (องค์ไสร้ ครองราชย์ ค.ศ.1659-1672) Adhemard Leclère แปลและใช้พงศาวดารฉบับนี้ในการเขียน Histoire du Cambodge ใน ค.ศ.1914

รัสส์ จันตราบ็อด ว่าสมเด็จพระสุคนธาธิบดี (ปาน) เป็นหนึ่งในคณะกรรมการชุดที่สมเด็จพระนโรดมตั้งนี้ด้วย

Khing Hoc Dy ว่าพงศาวดารฉบับนี้เป็นผลงานของ Mok ส่วน Ray-Buc ว่า Yaem มีส่วนช่วยแต่งด้วย

53. Ponsavadar du Prince Ketsara สมุดฝรั่ง รหัส P 62 ในห้องสมุดของ EFEO

54. Brah raj bans sovata khemmera lek onkar สมุดฝรั่ง 11 เล่ม เย็บรวมเป็นเล่มเดียว รหัส P 63 ในห้องสมุดของ EFEO คัดลอกจากฉบับที่เป็นผลงานของคณะกรรมการที่แต่งตั้งโดยพระบาทสมเด็จพระนโรดมใน ค.ศ.1903 ยังไม่แล้วเสร็จพระบาทสมเด็จพระนโรดมก็เสด็จสวรรคตเสียก่อน พระบาทสมเด็จพระสีสุวัตติซึ่งครองราชย์ต่อมา ก็โปรดให้คณะกรรมการชุดเดิมทำหน้าที่ต่อ

55. พงศาวดาร สมุดฝรั่งจำนวน 4 เล่ม รหัส P 88 ในห้องสมุดของ EFEO

56. พงศาวดาร สมุดฝรั่ง รหัส P 42 ? ในห้องสมุดของ EFEO มีเฉพาะเล่มที่ 1

57. Chroniques สมุดฝรั่ง รหัส P 96 ในห้องสมุดของ EFEO

58. Chroniques สมุดฝรั่ง รหัส P 97 ในห้องสมุดของ EFEO

59. Chroniques สมุดฝรั่ง รหัส P 98 ในห้องสมุดของ EFEO

60. Chroniques สมุดฝรั่ง รหัส P 99 ในห้องสมุดของ EFEO

61. Chroniques สมุดฝรั่ง รหัส P 100 ในห้องสมุดของ EFEO

62. brah raj bansovatar stec ccam สมุดฝรั่ง รหัส P 108 ในห้องสมุดของ EFEO

63. พระราชพงศาวดาร สมุดฝรั่ง รหัส P 121 ในห้องสมุดของ EFEO

64. Ponsàvodà du Yomrac Mén สมุดฝรั่ง รหัส P 137 ในห้องสมุดของ EFEO

65. "Ponsàvodà du Yothanorin Van (XIXè s) สมุดฝรั่ง รหัส P 138 ในห้องสมุดของ EFEO

66. Histoire du Cambodge สมุดฝรั่ง ภาษาฝรั่งเศส รหัส P 154 ในห้องสมุดของ EFEO

ความประกอบด้วย 3 ตอน คือ สมัยโบราณ (คริสต์ศตวรรษที่ 6-13) สมัยใหม่ (คริสต์ศตวรรษที่ 14-ค.ศ.1864) และสมัยอารักขาของฝรั่งเศส

67. เอกสารในห้องสมุด Missions Etrangères de Paris เป็นฉบับที่ Martin Piat แปลใน ค.ศ.1974 และใช้ชื่อว่า Chronique royales khmer

68. สมุดบันทึกที่คัดลอกจากพงสาวดารที่เป็นสมบัติของวัดแห่งหนึ่งซึ่งตั้งอยู่บริเวณทิศใต้ภายในปราสาทนครวัด วิกเตอร์กล่าวอ้างถึงฉบับนี้ว่า Bizot
69. พระราชพงสาวดาร หรือ พงสาวดารของพระสุคนธ์ (ปาน)
70. Pravatti sruk paray
71. ราชพงสาวดารกรุงกัมพูชา ชำระโดย Mok
72. Roman verifie บันทึกเหตุการณ์กบฏของพระองค์สีวัตตาในแผ่นดินสมเด็จพระนโรดม
73. Royal Annals of the History of Cambodia เอกสารตัวเขียนหมายเลข 78740, M 1045 เก็บรักษาไว้ที่ School of Oriental and African Studies (SOAS) คัดลอกจากฉบับของพงสาวดารซึ่งไม่ได้ระบุว่าเป็นฉบับใด
74. Savatar vatt sampuk เป็นประวัติครอบครัว อาจจะเป็นฉบับเดียวกับ Bansavata Sruk Sampuk (37)
75. หนังสือพงสาวดาร (Sievbhau Bansavatar) ประวัติของครอบครัวตั้งแต่แผ่นดิน Sri Sopar (เริ่มในคริสต์ศตวรรษที่ 17) ถึงแผ่นดินพระองค์จันท (ครองราชย์ 1806-1834) ความตอนหนึ่งกล่าวถึงการกบฏของพวกบาตู (พราหมณ์)

ภาคผนวก ค

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ภาคผนวก ก

พระบรมนามกษัตริย์ปกครองราชย์ และราชธานี

(ตามที่มาในเอกสารมหาบุรุษเขมร)

1. พระบาทองค์เจ็ย	ค.ศ.998-1048	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
2. พระบาทพญาสัวะซ	ค.ศ.1048-1099	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
3. พระบาทสิริวิจิตร	ค.ศ.1099-1163	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
4. พระลำพัง	ค.ศ.1162-1217	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
5. พระโองการ	ค.ศ.1217-1275	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
6. พระสุริโยพัฒน์	ค.ศ.1275-1340	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
7. พระนิพวานบาท	ค.ศ.1340-1345	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
8. พระสุทธานราชา	ค.ศ.1345-1346	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
9. พระลำพังราชา	ค.ศ.1346-1351	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
10. พระเจ้าบาสาท “เสด็จเสียม”	ค.ศ.1353-1355	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
11. พระเจ้าบาอาด “เสด็จเสียม”	ค.ศ.1356-1359	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
12. พระเจ้ากมบองพิสี “เสด็จเสียม”	ค.ศ.1359	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
13. พระสุริโยวงศ์	ค.ศ.1359-1369	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
14. พระบรมราชา	ค.ศ.1369-1373	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
15. พระธรรมมาโสกราช	ค.ศ.1373-1383	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
16. พระอินทราชา “เสด็จเสียม”	ค.ศ.1380-1380	โมฮานอกอร์ (โนกอร์ธม)
17. พระบาทพญาเขต	ค.ศ.1382-1429	โมฮานอกอร์ – บาซาน – จดุมมุข
18. พระนรายนักราช	ค.ศ.1427-1433	จดุมมุข
19. พระเสวีราชา	ค.ศ.1433-1471	จดุมมุข
20. พระศรีสุริโยทัย	ค.ศ.1471-1478	เซรียซ็อนธอร์
21. พระธรรมราชา	ค.ศ.1478-1504	จดุมมุข
22. พระศรีสุคนธบท	ค.ศ.1504-1512	จดุมมุข – บาซาน
23. พระเสด็จกอน	ค.ศ.1512-1516	ชรอพบปีเจ็ยเปรียโนกอร์
24. พระบรมขัตติยามหาจันทรราชา	ค.ศ.1516-1555	จดุมมุข – ลีวงแวก
25. พระปรมินทราชา	ค.ศ.1555-1576	ลีวงแวก
26. พระบาทสมเด็จพระสัตถา	ค.ศ.1576-1585	ลีวงแวก
27. พระบาทชัยเชษฐา	ค.ศ.1585-1593	ลีวงแวก

28. พระบาทเจ็ญเปรี๊ย	ค.ศ.1593-1599	ลี้วงแวก
29. พญาออน	ค.ศ.1599-1600	ลี้วงแวก
30. สมเด็จพระยาโยม	ค.ศ.1600-1602	เซรียซ์อนธอร์
31. พระศรีสุริโยพรรณ	ค.ศ.1602-1629	โลเวียแอม – ลี้วงแวก
32. พระชัยเจสดา	ค.ศ.1629	โลเวียแอม – อุดดงค์
33. พระศรีธรรมราชา	ค.ศ.1636-1640	เกาะ โฆลก
34. พระรามาริบัติ (พญาอนุ)	ค.ศ.1656-1659	อุดดงค์
35. พระปฐมราชา (องค์นนท์)	ค.ศ.1650-1653	อุดดงค์
36. พระองค์จันทร์ (พระสัดดา)	ค.ศ.1653-1656	อุดดงค์
37. พระบรมราชาองค์สู	ค.ศ.1656-1671	อุดดงค์
38. พระปฐมราชา (พระศรีชัยเชษฐ)	ค.ศ.1671	อุดดงค์
39. พระแก้วฟ้าองค์ซี	ค.ศ.1672-1676	อุดดงค์
40. พระชัยเจสดา ครั้งที่ 1	ค.ศ.1675-1681	อุดดงค์
41. พระนารายณ์รามาริบัติ (องค์ยง)	ค.ศ.1695	อุดดงค์
พระชัยเจสดา ครั้งที่ 2	ค.ศ.1696	อุดดงค์
42. พระแก้วฟ้าองค์อิม ครั้งที่ 1	ค.ศ.1700-1701	โปซ์ด
พระชัยเจสดา ครั้งที่ 3	ค.ศ.1701-1702	อุดดงค์
43. พระศรีธรรมราชา ครั้งที่ 1	ค.ศ.1702-1705	อุดดงค์
พระชัยเจสดา ครั้งที่ 4	ค.ศ.1705-1706	อุดดงค์
พระศรีธรรมราชา ครั้งที่ 2	ค.ศ.1706-1714	อุดดงค์
พระแก้วฟ้าองค์อิมครั้งที่ 2	ค.ศ.1714-1722	อุดดงค์
พระสัดดา ครั้งที่ 1	ค.ศ.1722-1729	อุดดงค์
พระแก้วฟ้าองค์อิม ครั้งที่ 3	ค.ศ.1729	อุดดงค์
พระสัดดา ครั้งที่ 2	ค.ศ.1729-1738	อุดดงค์
พระศรีธรรมราชา ครั้งที่ 3	ค.ศ.1738-1747	อุดดงค์
44. พระศรีธรรมราชาองค์อิม	ค.ศ.1747-1748	อุดดงค์
45. พระรามาริบัติ (องค์ทอง)	ค.ศ.1748-1758	อุดดงค์
46. พระอุทัยราชาองค์ตน	ค.ศ.1758-1775	อุดดงค์
47. พระรามาริบัติ (องค์นน)	ค.ศ.1775-1779	อุดดงค์
48. พระนารายณ์ราม (องค์เอง)	ค.ศ.1779-1796	อุดดงค์

(ใน ค.ศ.1783 พระองค์เองเสด็จเข้ามาประทับ ณ กรุงเทพฯ และเสด็จกลับไปทรงราชย์ ณ กรุง

ยุคคงค้อีกครั้งหนึ่งใน ค.ศ.1794 และเมื่อเสด็จสวรรคตใน ค.ศ.1796 สมเด็จพระเจ้าฟ้าปก เป็นผู้สำเร็จ
ราชการแผ่นดิน มาจนถึง ค.ศ.1806)

49. พระองค์จันท์	ค.ศ.1806-1835	ยุคคงค้
50. พระองค์มีกษัตริ์	ค.ศ.1835-1847	ยุคคงค้
51. พระองค์ทวง	ค.ศ.1847-1860	ยุคคงค้
52. พระบาทนโรตคม	ค.ศ.1860-1904	ยุคคงค้ - พนมเป็ญ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ประวัติผู้เขียนวิทยานิพนธ์

นายธิบดี บัวคำศรี เกิดเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ.2516 ณ อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรี (ประวัติศาสตร์) จากคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2543 และเข้าศึกษาต่อในระดับปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ณ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2544

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย